

કલા-રવિ ટ્રસ્ટ
પ્રકાશન

જીવન પટનાં સ્મૃતિચિત્રો
આલેખતું

આત્મકથાનક

સ્વ અંકિત રેખાચિત્રો સહિત

ગ્રંથ પહેલો

જી.ડ.
રાવળ
૫૫૧૭૨

મુખ્ય વિકેતા

કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૧૭
કૉપીરાઈટ © કલા-રવિટ્રુટ
શ્રેણી રૂ. ૧૨-૫૦

મુદ્રક અને કલા-રવિ ટ્રુટ તમિલુચી પ્રકાશક
જસુભાઈ રાવન કુમાર પ્રિન્ટરી ૧૪૫૪ રાવપુર અમદાવાદ ૧

માણ્યું તેનું સ્મરણ

જીવનના સ્મૃતિપટ પરનાં આ ચિત્રો ઉપસાવતાં ફરીથી જીવન જીવવાની લહાણ મેં માણી છે એટલું હું હૃદયપૂર્વક કહી શકું છું. મારું વધુ સદ્ભાગ્ય તો એ છે કે 'કુમાર'ના સુરા વાચકોએ આરંભથી જ તેને આવકારીને મારા નવા લેખન-પ્રયોગમાં ઉત્સાહ વધારી આપ્યો.

હું ધણું વીસરી ગયો હોઈશ, ઘણાં સ્થળ-કાળમાં વ્યતિક્રમ થયો હશે, કોઈ પ્રસંગ કે વ્યક્તિ માટે યથાયોગ્ય નિરૂપણ થઈ શક્યું નહિ હોય,—એ બધા માટે ક્ષમા ચાહું છું. મારી નજર તો સીધા રાહ પર જ રહી છે. વિતાવેલા પંથના અતિમ ભાગે પશુ હું ઈશ્વરકૃપા અને માનવતામાં શ્રદ્ધાપૂર્ણ રહી શક્યો છું એ મારો પરમ સંતોષ છે.

મારા જીવનમાં અકળ અને અદૃષ્ટ બળોની સહાય હશે જ; નહિ તો ખીમારીઓ, વિફળતાઓ, નિરાશાઓ અને રૂઢિમળાંમાંથી બચીને આજે છુ તેમાંનું કંઈ જ ન હોત. જૂનવાણી જગતમાંથી પણ પ્રેમ શ્રદ્ધા અને સહિષ્ણુતાના આદર્શો મને મળ્યા છે; તેમ જ નવી તરુણ પેઢીએ પણ મને તો સન્માન અને મમતાથી વધાવ્યો છે.

મારા જીવનની પ્રત્યક્ષ સાક્ષી રૂપ આ પુસ્તક ગુજરાતની પ્રજા જ્યાં સુધી વાંચશે અને સાચવશે ત્યાં સુધી તો હું અમરત્વનો પટો ભોગવતો રહીશ. આવી અપ્રતિમ સંપ્રાપ્તિ માટે ખૂબ આમહથી મને લખવાને પ્રેરનાર મારા મંસ્કારસાથી અને કુમાર કાર્યાલય લિ.ના રક્ષાપાલ (ગાર્ડિયન) શ્રી બચુભાઈ રાવતને આ સદ્ગુના અને સુયશનો અર્ધ્ય હૃદયના નિગૂઢ ભાવો સાથે અર્પિતા હું પરમ સાર્થક્ય અનુભવું છું. આ ગ્રંથનું સર્જન અને પ્રકાશન કરવામાં શ્રી બચુભાઈ રાવતની નિષ્ઠા અને ભાવના પ્રબળ કારણ હતાં.

સવિશેષ કહી શકાય એવી લાગણીથી 'કલા-રવિ' ટ્રસ્ટના અધ્યક્ષ શ્રી પ્રબુદાસભાઈ પટવારીએ આ પુસ્તકને ટ્રસ્ટનું એક સુયોગ્ય પ્રકાશનકાર્ય ગણી અપનાવી લીધું અને એ રીતે ટ્રસ્ટની કલાપ્રચારની ભાવનાને પ્રથમ પ્રકાશ આપ્યો તે માટે એમનો અને ટ્રસ્ટના સભ્યોનો હું ઋણી છું.

આ ટ્રસ્ટ ગુજરાતને સદા વ્યાપક કલાસેવા આપતું રહેશે અને ગુજરાતના સાંસ્કારિક જીવનમાં મારી સ્વસ્થ સેવાની નોંધ રહેશે એ ભાગ્ય મારા માટે અનન્ય છે. જે કોઈ આ સ્મરણો વાંચશે તે નામી-અનામી સર્વ મારાં આત્મીય જનો બની જશે ત્યારે एकोऽह बहुस्याम् એ દેવવાણીના આશીર્વાદ પામી હું ધન્ય થઈશ.

રવિશંકર મ. રાવળ

તા. ૧ એપ્રિલ ૧૯૬૭ (૭૬મો જન્મદિન)

ચિત્રકૂટ - ૪૪ આ. મિ. સોસાએદી અમદાવાદ ૬

કલ્યાણને પદ્મશ્રી ગવિશંકર મ ગવળ

(સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૦)

અર્ધી સદી પહેલાંના

ગુજરાતના ધબકતા જીવનનું ચિત્ર

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક સમુદાયના એક અગ્રણી, આપણી કલાત્મક જાગૃતિના પુરોધા અને શિષ્યોની પ્રાણવાન પરંપરા ગુજરાતમાં સરજાવનાર, અને જેમને જનતાએ બક્ષેલું બિરદા દરેક ગુજરાતીના મુખમાં અને હૈયે છે તે, કલાગુરુ શ્રી રવિશંકર રાવળની આ આત્મકથા ગુજરાત સમક્ષ રજૂ કરતાં કલા-રવિ ટ્રસ્ટ ગૌરવ અનુભવે છે.

‘કુમાર’માં દર માસે પ્રકટ થતી અને વાચકોમાં અત્યંત આકર્ષણ જમાવતી આવેલી શ્રી રવિભાઈના જીવનરંગની આ કથા અર્ધી સદી પહેલાંના ગુજરાતના ધબકતા જીવનનું આબેહૂમ ચિત્ર ખડું કરે છે. કોઈ ગગનચુંબી મહાલય ઉપરથી એમેર નજર ફેરવનારની દૃષ્ટિએ દુરસુદૂરનાં વૈવિધ્યભર્યા દૃશ્યોની હારમાળા વિલસી રહે, તેમ એમના જીવનપટનાં આ સ્મૃતિ-ચિત્રોમાં તત્કાલીન ગુજરાતનું દર્શન આપણી સમક્ષ તરતું થાય છે.

કોઈ રંગદર્શી ચલચિત્રની અદાથી લેખક આપણને લાલ પ્રદેશની ખારી જમીનવાળા સૂકા પ્રદેશથી માંડી, કચાક ખાવળિયાની છાંય કે પીલુડીઓના ઝૂંડની મીઠી એથ લેવડાવતાં પ્રવાસનો આરંભ કરીને સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતનાં કંઈકંઈ નાનાં-મોટાં ગામોમાં રસપ્રદ રખડપટ્ટીમાં ફેરવે છે. આનંદલહરીભર્યું બાલ વય, મોઢદંડા ને ભમરડા, શેરી-ક્રિકેટ ને લવાઈ-નાટકો, બંગડીવાળું ને જાદુના ખેલ, અને એ બધાં-યની ઉપર ઢળેલી સંસ્કારપૂત વડીલો અને આદરણીય શિક્ષકગણની હજીયા વાચકને તેના પોતાના શૈશવકાળમાં સહજપણે ખેંચી જાય છે.

સારી યે કથા તત્કાલીન સમાજના રંગરંગ અને મંવેદનાના ઝીણામાં ઝીણા તારના તાણાવાણાની ગૂંથણીથી ભરેલી છે. બાલવયમાં વૈધવ્ય પામેલી અને પૂનામાં મોટી વયે ફરી દેખાતી તાની આપણી સમક્ષ તે સમયની અમંખ્ય બાલવિધવાઓના પ્રતિનિધિ તરીકે ઊભી છે. લગ્નજનની રીતો, કાણુના રિવાજો, મહારાગનું કુલેકું, દાદીમાની પૂજા, અંગ્રાજીની પગપાળા યાત્રા, આવા તો અનેકાનેક પ્રસંગો તે વખતના ગુજરાતનું તાદૃશ એટલું જ હૃદયંગમ ચિત્ર ઉપસાવે છે. શ્રી રવિભાઈએ જાણે પોતાની ચપળ પીછીની રંગપૂરણીથી તે સમયની સંસારવાડીનાં વિવિધ ફળફૂલની સુંદરતા સૌરભ ને માધુર્યથી મહેકતા બાગને આપણી સમક્ષ ખડો કર્યો છે. ગંગાચમુનાનાં જળ જેમ એકબીજાને રંગે છે, તેમ શ્રી રવિભાઈની હૈયાની લાખા ને રસજાતી કલમ એક શોભામય સંગમનું સર્જન કરે છે, જેમાં વહે છે માનવ-સંવેદના. આશા છે કે આ ગ્રંથ ગુજરાતના આત્મકથા-સાહિત્યમાં નોંધપાત્ર અને વિશિષ્ટ ઉમેરો કરશે.

આ અગાઉ સોળમી-સત્તરમી સદીના રાજસ્થાની કલમનાં સુંદર વૈષ્ણવ-ચિત્રોનો સંગ્રહ ‘દિવ્ય બંસરીગાયક’ પ્રસિદ્ધ થયો છે. ઉપરાંત, ગુજરાતના ગ્રાણીતા કલા-કાર અને હાલ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના મહિલા કલાવિદ્યાલયના ચિત્રકળાના

પ્રાધ્યાપક શ્રી વાસુદેવ રમાર્તે વર્ષોના સંશોધન અને પરિશ્રમના અંતે એકઠો કરેલો, પ્રાચીન ભારતના યિત્ર, શિલ્પ, છાપેલા વસ્ત્રો અને શેલા પટ્ટાળા, ધાતુ તેમજ માગીના પાનો, ભરતગૂથણ, અવેગત આદિમા ભરપટ્ટે વેગાગેલો અસખ્યાત ધગધગાન વગેરે આદિમા ભરપટ્ટે વેગાગેલો આકૃતિઓને . . . . .

આ 'કલા રવિ' ટ્રસ્ટ શ્રી રવિભાઈની કલા અને સરકારસેવાઓના સ્મરણમા કલાના સર્વાંગી વિકાસ અને પ્રચારની પ્રવૃત્તિઓના હેતુઓથી સ્થપાયેલું જાહેર ટ્રસ્ટ છે. કલાની એવી વિધિવિધ પ્રવૃત્તિઓ માટે ટ્રસ્ટને ગુજરાત રાજ્ય તરફથી અમ દાવાદમા ભેટ મળેલી જમીન પર એક 'કલાગૃહ' નિર્માણ કરવાની દિશામા પ્રવર્તેલો ચાલે છે, જ્યાં આર્ટ ગેલેરી, વ્યાખ્યાનખંડ, કલા પુસ્તકાલય વગેરે ઉપરાંત કલાના પ્રકાશનો, દેશપરદેશના કલાકારો તથા કલા પ્રવૃત્તિઓના સર્પક વિનિમય, વ્યાખ્યાનો, દિલ્લો આદિ પ્રવૃત્તિઓ સદા ગુજાતી થશે.

ગુજરાતમા કલાના સગ્માન સરક્ષણ અને ચાલના માટેની આ પ્રથમ જ પ્રવૃત્તિ હોઈ સૌ ગુજરાતીઓ ને ક્યારસિકો ઉદ્દાગ હાથે સરકારસેવાના આ કાર્યમા સહાય કરશે એવી ટ્રસ્ટને શ્રદ્ધા છે. ટ્રસ્ટને અપાતા દાન ઇન્કમટેક્સ મુક્ત છે. ટ્રસ્ટીમંડળમા શ્રી પ્રભુદાસ પટવારી, શ્રી નવનીતલાલ સાકરલાલ શોધન, શ્રી બલુભાઈ રાવળ, શ્રી કાન્તિલાલ મણિલાલ, શ્રી અનાતરાય રાવળ, શ્રી કનુભાઈ દેસાઈ અને શ્રી જનાર્દન રાવળ છે.

ગુજરાતની એક આદરણીય વ્યક્તિવિરોધની આ જીવનકથા જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ અને કલાસરકાર-પ્રેમીઓ વસે છે ત્યાં સર્વત્ર પોતાનો પમરાટ પ્રસારાવે અને અનન ભાષાઓમા પથ્ય એનું અવતરણ થઈને સર્વન એક કલારત જીવનનો સાચો પયત્રામ પહોંચાડે એમ હ્રન્ધીએ.

૪૬, પરિમલ એસાએદી
અમદાવાદ

પ્રભુદાસ બાલુભાઈ પટવારી
અધ્યક્ષ કલા રવિ ટ્રસ્ટ

ક્રમ

વડવા		૧૪ ભાલનું-ત્રાણ વાળું	૯૫
૧ કુબુળની યાયા	૧	૧૫ અંબાછના સેવો	૯૬
૨ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી	૭	૧૬ અમદાવાદનું મદરાસ	૯૬
૩ તાર માસ્તર	૧૦	૧૭ કૃતશિલ્પ	૯૭
૪ રેલવેથી છૂટા થયા	૧૨	૧૮ ભાવનગરમાં ધ્યેય	૯૮
૫ પોસ્ટ ખાતામાં	૧૫	૧૯ એક ભૂતપ્રકાર	૯૯
૬ મનુવાના પ્રસંગો	૧૬	૨૦ જનોદની તેજારીઓ	૧૦૦
૭ ધીરાકાકા	૧૭	૨૧ ટેડગુરુના ધમધટ	૧૦૧
૮ પુણ્યનું ફળ	૧૯	૨૨ જનોઈ	૧૦૨
		૨૩ ફરી મહેસાણા	૧૦૩
શેરશવ		૨૪ નગર સંસ્કૃતિ	૧૦૫
૧ મારો જન્મ	૨૧	૨૫ પિતામીની પ્રશ્નશ્રિ	૧૦૫
૨ પોરબહર	૨૨	૨૬ યોગીનો મેળાપ	૧૦૬
૩ રાજકોટ	૨૭	૨૭ મત્વશ પરચો	૧૦૮
૪ રાજકોટનાં સ્મરણો	૩૧	૨૮ સાહિત્ય-સંસ્કાર	૧૦૯
૫ પહેલી આજ વચેરે	૩૬		
૬ એક સામાજિક ધટના	૩૮	અંગ્રેજી શિક્ષણકાળ	
૭ રાજકોટનાં સંબંધીજનો	૪૦	૧ ભાવનગરનું ધર	૧૧૨
બાળપણનાં સ્મરણો		૨ અંગ્રેજી નિયામમાં	૧૧૪
૧ મોખડકા : નાનછાદા	૪૨	૩ ડ્રાઇમમાસ્તર ભગવાનજી ભટ્ટ	૧૧૫
૨ ધોરાજી	૪૩	૪ ચિત્રશિક્ષણ	૧૧૭
૩ ભાવનગર	૪૫	૫ તસાસાઈ	૧૧૮
૪ વડવાજી કંપમાં	૫૨	૬ ડેલાનું વાતાવરણ	૧૧૯
૫ નાટકો	૫૬	૭ પદાર્થચિત્રનો પરિચય	૧૨૧
૬ દાદાનું અવસાન	૫૮	૮ ત્રીજી યોગીનાં સ્મરણો	૧૨૨
૭ ખૂલી જોયો	૬૦	૯ ભગવાન સોની	૧૨૪
૮ ભાવનગરમાં ધ્યેય	૬૧	૧૦ શેરીના છાકરાઓ	૧૨૫
૯ ભૂનામદનો એક કિસ્સો	૬૩	૧૧ રવિવારનો ચિત્રવર્ગ	૧૨૭
કિશોરકાળ		૧૨ ચિત્રશિક્ષક ભગવાનલાલભાઈ	૧૨૮
૧ ભાભી	૬૪	૧૩ ડ્રાઇમનો આજળ અવ્યાસ	૧૨૯
૨ કુમેરદાસ માસ્તર	૬૬	૧૪ તસવીરકાર નરોત્તમ બાવાજી	૧૩૧
૩ મેં જોયેલું ભાવનગર ઈ.સ ૧૯૦૦	૭૧	૧૫ નાટક કંપનીઓ	૧૩૩
૪ મહેસાણા	૮૦	૧૬ રૂઝગુ બાળપણ	૧૩૪
૫ નિરાળ અને મિત્રો	૮૨	૧૭ ન્યાત	૧૩૬
૬ કાકા સાથે અંબાછની યાત્રા	૮૩	૧૮ ક્ષાતિનું વર્ચસ્વ	૧૩૭
૭ ભવાઈ	૮૪	૧૯ પરપરાના તાંતણા	૧૪૦
૮ છાટને કાળો 'વા' થયો	૮૫	૨૦ ઊના વાથરા	૧૪૨
૯ રાજવીનો ભેટો	૮૬	૨૧ દક્ષિણીનો ડહેયો	૧૪૩
૧૦ દેવે મહારાજ	૮૭	૨૨ અઠોલકર કુટુંબ	૧૪૫
૧૧ કળાના સંસ્કાર	૮૯	૨૩ ચારિત્ર્યની કસોટીઓ	૧૪૭
૧૨ શ્રાદ્ધજી સંસ્કાર	૯૨	૨૪ મોટાં મા મનાયાં	૧૫૦
૧૩ બહારનું વિશ્વ	૯૩	૨૫ તળક	૧૫૧
		૨૬ ઘરમીજ	૧૫૨

૨૭ દાદરફૂલમાં	૧૫૨	૨૬ વીરમગામઃ નવાં સખધીઓ,	
૨૮ ચોથા ધોરણના અનુસરે	૧૫૩	નવા મિત્રો	૨૨૦
૨૯ ક્રિકેટ	૧૫૬	૩૦ હરિશ્ચંદ્ર વિદ્યાર્થી	૨૨૨
૩૦ માંડ ફૂટચો	૧૫૭	૩૧ મેટ્રિકનું મિત્રમંડળ	૨૨૩
૩૧ અવનવી તરફીઓ	૧૫૯	૩૨ મેટ્રિકનું વાતાવરણ	૨૨૫
૩૨ મોઢાં માનું અવસ્થાન	૧૬૦	૩૩ મિત્ર સિદ્ધિ	૨૨૭
૩૩ વાસુદેવ મહારાજનું સંગીતગીતન	૧૬૨	૩૪ સ્વાસ્થ્ય-ભગ્વતિ	૨૨૮
૩૪ શામ સવિવર્માથી મળેલી મનોનીક્ષુ	૧૬૪	૩૫ સ્વદેશીપ્રેમી મંડળ	૨૨૯
૩૫ ભેંઠાંત સાધનાનું દર્શન	૧૬૬	૩૬ સ્વદેશી પ્રદર્શન	૨૩૨
૩૬ સંગીતના સાધિયા	૧૬૭	૩૭ કળાખડ	૨૩૩
૩૭ ખાનું દરદ	૧૬૯	૩૮ પોપટ લવણ ચુડગર	૨૩૭
૩૮ ફરી પાછા રોરડીપીઠના ડહેલામાં	૧૬૯	૩૯ રાજકોટઃ શ્રી વિશ્વનાથ પાઠકને ઘેર	૨૩૮
૩૯ રાષ્ટ્રીયતાની હવા	૧૭૨	૪૦ પાસ અને નાપાસ	૨૪૦
૪૦ દેશપ્રેમી વીર્ષિમ ખાસ્તર	૧૭૩	૪૧ આપ અવ્યાસ	૨૪૧
૪૧ અમદાવાદમાં સ્વદેશી હીલચાલ	૧૭૫	૪૨ કાપડિયા કુટુંબની સરકારભૂમિ	૨૪૨
સંસ્કારજીવનની શરૂઆત		૪૩ લગ્નપ્રથાની વિકૃતિઓ	૨૪૫
૧ છંતર વાચન	૧૭૭	૪૪ લગ્નગણો આપ્યો	૨૪૮
૨ બીલખાનો સમારંભ	૧૭૮	૪૫ અને છું કડપાયો	૨૪૮
૩ ગુરુશ્રીનું દર્શન	૧૮૧	૪૬ હસ્તમેળાપ	૨૫૧
૪ આશ્રમનું વાતાવરણ	૧૮૩	૪૭ બદલી અને પ્રવાસ	૨૫૨
૫ ગુરુપૂર્ણિમા પૂજન મહોત્સવ	૧૮૪	૪૮ નાસિક	૨૫૪
૬ હીલિયટ જીવન	૧૮૬	૪૯ શ્રી યોગનાં વિધવા	૨૫૫
૭ સ્વદેશન બચવાનું સરકારજીવન	૧૮૭	૫૦ મુબારકની પહેલી હાપ	૨૫૬
૮ સીના આહરપાત્ર મોઢાભાઈ	૧૮૮	૫૧ સૌસ્થલ મિત્રમંડળ	૨૫૭
૯ પ્રેમ અને દસામાં વાસ	૧૯૦	૫૨ નાનાભાઈપાસે વિદ્યાર્થીઓ તરીકે	૨૬૧
૧૦ સંસ્કૃતિનું શિક્ષણ	૧૯૨	૫૩ ત્રિભુવન પટેલ	૨૬૩
૧૧ સોનગઢ	૧૯૩	૫૪ ભાવનગરમાં સંગીત	૨૬૮
૧૨ ભમરોદી જનવાળા	૧૯૫	૫૫ દરવાઝા રહીમખાન	૨૬૫
૧૩ બાવનગરમાં શીએસાંદી	૧૯૬	૫૬ મહારાજાનો સંગીત સંખ	૨૬૬
૧૪ મશુરામ દાદા	૧૯૭	૫૭ સંગીતકારોનું મંડળ	૨૬૮
૧૫ મોઢા સાઈની નિમ્નજીવા	૧૯૮	૫૮ સંગીત પ્રકાશનો	૨૬૮
૧૬ પોપટભાઈ અને ત્રિજીભાઈ	૧૯૯	૫૯ ચારિત્ર્ય ગીરવ	૨૬૯
૧૭ બંગલમંડળની વધુ વાતો	૨૦૧	૬૦ મેટ્રિકની સાધના અને સાધીઓ	૨૭૦
૧૮ જી. અરેજમા જર્મન	૨૦૨	૬૧ ધર આગળ	૨૭૧
૧૯ નાટકકાર આંબલીવાળા	૨૦૫	૬૨ મગજ મટેલમાં મહાભાષીનો	
૨૦ મીન રમની સુદિ	૨૦૭	આનુર્ભાસ	૨૭૨
૨૧ મીનનપુરામ ઘર્માબાવનગરમાં	૨૦૮	૬૩ મેટ્રિકના વર્ષમાં કવિ 'મનત'	૨૭૩
૨૨ બાનું સૌજન્ય અને ભવદારદર્શિ	૨૧૦	૬૪ છંતર અનુભવો	૨૭૫
૨૩ ડહેલાના મિત્રો	૨૧૧	૬૫ ફોર્મ મળ્યું	૨૭૬
૨૪ હવે સુખદેવકાકા	૨૧૨	૬૬ અમદાવાદનો દેવારો	૨૭૭
૨૫ સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ	૨૧૪	૬૭ ઈ. સ. ૧૯૦૯નું અમદાવાદ	૨૭૮
૨૬ કવિ મહારાષ્ટ્રીચંદ્ર	૨૧૫	૬૮ જ્ઞાતિનું દર્શન	૨૭૯
૨૭ દાદરફૂલને મોઢા સાઈના રામરામ	૨૧૬	૬૯ ફરી મુબારક અને નાસિક જતાં	
૨૮ બેનનું લગ્ન	૨૧૮	-મોડી મરજા	૨૮૧

૭૦ ડાહ્યાધાઈ	૨૮૩	૭૫ સિદ્ધરથ વરે; ચિત્રગુહ	
૭૧ ફરી નાસિક	૨૮૪	ભાગવાનભાઈની યાત્રા	૨૮૭
૭૨ રાજકીય કાવતરું	૨૮૪	૭૬ મુંબાઈની આર્ટ ગેલેરી	
૭૩ સાઈમ્સ રીપ્રોડ; ફિલ્મી		મહાત્માકાંદેશ જ્ઞાતી	૨૮૮
નાટકો એમાં	૨૮૬	૭૭ મૅટ્રિક પસાર કરીઃ કૉલેજના દ્વારે	૨૮૯
૭૪ નગરનું કલંક	૨૮૬		

* ફરેશ પ્રકાશવાર ક્રમાંક ૧ થી અણવાની યોજનામાં ગ્રહીત થયેલા આ અંકથી તે 'અંગેલ શિક્ષણ'ના ક્રમાંક ૨૮ સુધી, મૂળ ('ક્રમાર'માં આવેલી) લેખમાળાના ક્રમાંક ૨૦ થી ૬૩ આવી ગયા છે. તે સુધારી લેવાની વિનંતિ.

વડવા

૧ કુટુંબની ગાથા

ઈ. સ. ૧૮૭૪ના ઉનાળાની એક સવારે આશરે નવેક વાગ્યે ભાવનગરની ખાડી ઓળંગી એક યાપડો (ખાડીમાં ચાલતી સડ વગરની પહોળા હોડી કે જે વાંસડા-થી પાર થઈ શકે) સામેના ભાલને કાંઠે થંગ્યો ત્યારે કાળાતળાવ અને ધોલેગના મુસાફરો સાથે એક પ્રોટ બ્રાહ્મણ અને તેનો દસેક વર્ષનો એક પુત્ર કિનારે ઊભા.

પૂરી લિપ્તી કાડીના, શામળા વાનના, પત્રના લાંબા નળાવાળા એ બ્રાહ્મણના એક હાથમાં લાકડી હતી અને બીજો હાથે ખજા ઉપરનો ખડિયો પકડી રાખ્યો હતો. ઊતરતાંની સાથે તેણે ખડિયો સરી ન જાય એમ ખેસ વતી દેડ પર તે બાંધી લીધો અને હોકરાને પણ ભેટ બાંધી લેવા કહ્યું. ડોસાએ લાંબી બાંયનું કસવાળું અરધિયું અંગરખું પહેર્યું હતું ને માથે ઘોઘારી પાઘડી હતી.

તેની પડછદ કાઢા જેવું જ મો પથુ થોડું બચેવું હતું તેમા પચકેલ વધારેલા, એટલે આખો વધુ કનામણી લાગતી હતી તેનો અવાજ કમકાતો હતો. છોકરાએ લાખી બાયની અગ્ધી ગડી અને દીંચણુ મુઘી પહેાચતી પોતડી પહેાંતી હતી માથે ટૂંકુ રેટિયુ વીંટણુ હતું તેનો વર્ણુ જગ ઊંજો હતો ચહેરા પિનાને મળતો હતો, પથુ તેમા પિતાની કમ્ચતા જરાય નહોતી ઉમંગના પ્રમાણમા મારું સારું કદી સમાય એવું હતું એ કાગે તે ઉમરે લગભગ બવા જ છોકગ એવા હશે

તેમના દેખાવ ઉપગ્રંથી તેઓ ખાનદાન પથુ દરિઠ દાલનમા આવી પડેલા માનરી નેવા લાગના હતા તેસાએ છોકરાને પડમરી કહ્યું ‘મા’ચકર, આપણે બાર વાગે કારેન્જાવ પહેાચી જશુ ત્યા સગાને ત્યા જમી કા વી આજે ચાર વાગે આગળ જશુ, ને કાલ સવારે ઘોસેરા પહેાચશુ ત્યા તો ખેડુના ગાડા આન્યા હશે પછી ચાતવું નહિ પડે’

મુઆફરો ભરેલા એક ગાડાની પાછળ તેઓ ચાતવા લાગ્યા લાવતો પ્રદેશ તો ખારી જમીન ઉપર વગસાદમા ખેંચાઈ આતીને જમેલા કાપનો બનેલો છે, એટલે એમા કથા થે મોગા આડ જોવા ન મળે કચાક બાવળિયાની છાયા કે પીતુડીઓના ઝુડમા બપોરે ઓથ મળે ચોમેરની ભેમમા નજર નાખીએ તો આવે આથે જમીનના એકાદ ટીંચા પર હાપાનું મૂમખુ બાહેતું હોય એટલું જણાવ ત્યા વળી તગાવડું ખોદી એની પાગ ઉપર ગ્રામલોકોએ શિવ કે માતાનું દેર મરી પીંપગ કે લીમકાના નથુચાગ આડ ઉઠેર્યા હોય બાહુમા એમ્મે કૃષા કૃષી હોન તેમા આ તગાવમા જિનાએલા વગસાદના મીઠા પાણીની આવ થાય અને એ લગન ગ્રામ આખાને તે પાણી પીવાનું આવ પાણીમા ઘણી ગદ્દીને ખાશ લાગવાથી વાગા અને ચામડીના તેમજ પેના આધિવાગા મારુસે આ ભાલપ્રદેશમા ખડું જોવા મળે છે ખણ આ કસદાર કાપવાળી જમીનમા ચોમાસામા વગર ખાતરે ઘડ થાય છે અને મ્પાસ, મત તથા મકાન થે મતલબ પામ ઉતરે છે, તેથી લાવની આ જમીન મોનાતી ગણાય છે

હજન રાવળ આજે પોતાના પુત્ર મા ચમરને પોતાના ગરાસવાળી ગાફ ગ્રામની જમીન બનાવવા અને ખેડુતો સાથેના વડીલટ સમજાવવા લઈ નીજવા હતા કેટલી થે પેટીઓથી તેમના કુંડળમા લાવ લીટીની જમીન (ગરાસદારોને કમ્માદીવાળી ગણાતી જમીન) મળેલી, તે પર તેઓ કુંડળને ખર્ચ નિખાવી ન્યા હતા જોકે ઓણુ સાલ વગસાદની જો ત્વી ગએલી તેથી ખેડુતોને ખણ મુરકેલી હતી, છતાં લાગમા જે આવે તે મેગવી લેવાનું હતું ઉપરાંત તેમને ભાવનગરમા સેરડીપીના કહેનામા આવેના ખેરડા બાગન પથુ કામ હતું એ ધર એમણે મોદ વાણિયા લગ્નને જીરે અપેલા તે હવે પોતાને કળજેદાર ગણાવના અગ્રેય થયો હતો અને વાણિયા લાગવત વાપરી ધર પચાવી પાડવાની પેરદી કરી રહ્યા હતા આ સમયે હજન ગવો ભાવનગરનો ઘરમા ઘરે પથુ કપોં હતો, છતાં લાગવતવાળા વણિકે તેમના પદમા ફેસે મેગવી ન્યા એવો ભવ હતો, એટલે ગાફ ખાતે રહેના વડીલ ભવાનીચકર કામને મળા તેમની સલાહ અને સહાય લેવાની પથુ ઉમેદ નાખી હતી

રાવળ ભવાનીશંકર કાકા અને હજન રાવળને પણ પેઢીનું છેલું; પણ મૂળ સ્થાન માંડલ (વીરમગામ પાસે) છોડીને બાવળા થઈ માંદ આવતાં લગભગ બાર પેઢીઓ થઈ, તેમાં નજીકમાં નજીક પિત્રાઈ કાકા ભવાનીશંકર રાવળ હતા; અને તેમને પોતાને કાઈ પરિવાર નહોતો, એટલે આ કુટુંબના તે ખરા કાકા અને મુરબ્બીપદે હતા. તેઓ સારા અનુભવી વૈદ્ય તરીકે પ્રખ્યાત હતા તેથી અમદાવાદથી ભાવનગર સુધીનાં ગામોમાં તથા રજવાડાંમાં તેમની સારી લાગવગ હતી. નાના ગરાસદારોની રાજખટપટમાં પણ તે પડતા હોઈ મુત્સદ્દી વર્ગ તેમને સારી પેઠે પિછાનતો, એટલે ભાવનગરના ખટલામાં તેમની જ મદદ ઉપર મદાર હતો. તેમનાં તેમજ હજન રાવળનાં અસલ ધર તો ગાંધીમાં જ હતાં, પણ તેમની પાંચમી પેઢીના વડદાદા નાનાભાઈ રાવળનું લમ ધોળકાવાળા હરજીવન જોશીનાં દીકરી સાથે થયું હતું તેમાં ભાવનગરમાં તેમના તરફથી ધર મળ્યાં હતાં.

હરજીવન જોશીએ ભાવનગર શહેર ઈ. ૧૭૨૩માં વચ્ચું ત્યારે તેના જોષ જોઈ તોરણ બધાવેલું, તેથી ભાવનગર નરેશ તેમને શહેર વચ્ચે દરબારગઢ પાસે શેરડીપાડના ડહેલામાં ધર આપેલાં. તે વખતે તેમણે પોતાના ભાણેજો (નાનાભાઈ રાવળના બે પુત્રો ભગવાન રાવળ અને લીલાધર રાવળ) માટે પણ ધર વસાવેલાં, અને એ રીતે જોશીનું ધર રાવળો માટે આજ સુધી મામાનું ધર ગણાતું હતું.

એ લીલાધરના પુત્ર દુર્લભરાય ને તેમના પુત્ર ભવાનીશંકર રાવળ. ભગવાન રાવળના પુત્ર હરિભાઈ અને તેમના પુત્ર કાનજીભાઈ રાવળ. એમાંથી હરિભાઈ નાનપણમાં ગુજરી ગયેલા એટલે કાના રાવળ દાદા હરિભાઈ પાસે મોટા થયેલા. તે ગા. ઓઝાની કચેરીમાં કામ કરતા તે બદલ તેમને કહેવું (રાજના કોઠાર-માંથી મળતું અનાજ) અને ઉપરાત બાર મહિને શેકડા રૂ. ૬૦ મળતા. ગાંધી દર-બારોનો ઠંપાઓ ભાવનગર દરબારમાં હતી તેમના કામકાજ નિમિત્તે આ કહેવું ચાલતું હતું.

ભાવનગરનાં ધરો પૈકી એક ધર ભવાનીશંકર રાવળને પણ મળેલું હતું, પણ તેમને પુત્ર-વારસ નહિ હોવાથી પાછળથી વેચી નાખેલું. કાનજી રાવળ વાણિયા પોયા પારેખ સાથે સદો કરી મંપતિ ગ્રામી અને ધરો ગીરો મૂકેલાં ને છેવટે રિયલ્ટિ અસલ થતા રાતોરાત ખાડી વટાવી ગાંધી જઈ રહેલા. ત્યાં વડીલોપાર્જિત ગરાસ હતો તેમજ તેમનું સાસરું અને મોસાળ હતું એટલે આશરો મળ્યો. એમના પુત્ર હજન રાવળનો જન્મ તો ભાવનગરમાં થયેલો, પણ આ રીતે ૨૫ વર્ષ ગાંધીમાં વીતાવેલા ને ત્યાં તે ભવાનીશંકર રાવળ પાસે થોડું વૈદુ શીખેલા.

મા'શંકરને સાથે લઈ ધોલેરાથી વહેલી પસોડે ખેડુના ગાડામાં બેપડેલા હજન રાવળ નવ-દસ વાગ્યે ગાંધી પહોંચ્યા ત્યારે ભવાનીશંકર કાકા ઓસરીમાં કાપરો જમાવી બેઠેલા. પોતે ગાદી-તકિયા પર બેઠા બેઠા પાસે પડેલી પેટીમાંથી દવાઓનાં પડીકા બાધતા હતા અને સાથે બીજા દરદીને મોઝેથી ઉકાળા અને

અવાનીશકર કાકા આસરીમા દાદાને જમાવી રહેલા

ઓસડિયાના પાડ લખતના જતા હતા એક વાણુ મોટા પાથોન વીટલા દડા મદેગાના બેચાર દરમિતો બેઠા હતા પાળી ઓરડાના બારણામા ધૂલવાળી મગમણીઓ એમ્બીડને ચઢીને બેઠી હતી ખીજ વાણુ વાણિયા જાનજી નેવા દરદીઓ બેઠા હતા, તે ઓલ્યા નીચે ખેડુઓ ને કાળીવાધરી બેઠા હતા સામેના કરે દેદ વર્ણુના એકબે ઓ પુરુષ બેઠા હતા.

હવાનીશકર કામનુ નિમન વિધાનાના લેખ જેટુ મથાનું અને ઓપધિ સાથે પાગવાની એમ્બી ચડી મોટા તપવીની પલ્લુ કમોટી કરે તેની રદની

ઉપવાસો હોય કે ઉકાળા, એમના વૈદાનાં સાધનો અમોઘ હતાં. એમના હાથને ભારે જશ હતો. એમની પાસેની વિદ્યા મેળવવા ઘણા ઘણા જુવાનો અને વૈદ્યો એમની ઉપાસના કરતા અને કૈંક અનુભવી દુયકાઓ લખી જતા. એમના લખાવેલા વૈદકના ગુટકાઓ ઘણા જથ્થા પાસે હતા. સાણુંદવાળા વિશ્વનાથ જાની અને કથારિયાના પ્રહ્લાદજી વગેરે તો એમની જમાતમાં ગામોગામ સાથે જતા. એ સમયમાં રેલવે લખતર સુધી જ આવી હતી, એટલે ગાફથી અમદાવાદ જવું હોય તો એ ઘોડા પર નીકળી પડતા. હમણા જ એ અમદાવાદના કલેક્ટરની વહુનો પેટનો રોગ મટાડીને આવ્યા હતા. તેને લોકો વાહવાહ કરી રહ્યા હતા.

આ પછે એક ફિક્કો પડી ગયેલો જુવાન એમને નાક દેખાડી રહ્યો હતો. જોતાં જ લવાનીશંકર કાકા તાકુકયા : 'એલા, તે શુ કર્યું? કાંઈને રડાવવાને લાગ કરી આવ્યો ને? જોતો નથી તારી નાકમાં પિત્તજ્વર લાગ્યો રહ્યો છે? મને બાપડી છોકરીની દયા આવે છે, નહિ તો તને મરવા દેત. હવે જો જીવવું હોય ને મંસાર જોવો હોય તો એક વરસ ભૂલી જઈને કે પરણ્યો'તો. મેલ પાણી; તો દવા આપું.' પેલો બિચારો આસુ સાથે કાકાને પગે પડી ગયો. 'જા બેસ થોડી વાર, દવા આપશું'—કહી કાકાએ તેને આવે બેસવા નિશાની કરી. ત્યા બહાર ગાકુ આવી બિજુ રહ્યું અને કોઈ બોલ્યું : 'કાકા, લાવનગરથી છગનભાઈ અને છોકરો આવ્યા.' એટલામાં તો બિગી કાયાના છગન રાવળ એટલો ચડી આવી કાકાને પગે લાગ્યા અને 'મા'શકર, દાદાને પગે લાગ' સાલળી મા'શકરે પણ દાદા આગળ જોડાણે પડી પગને હાથ લગાડી વદન કર્યું.

'આ મારો મા'શકર? આવ દીકરા, તને જોઈને આખો કરી. નાનો પાચ વરસનો જોએલો. સારું ગળું કર્યું. હમણા શુ લાલે છે?'

'દાદા, કંઈ બહુ નથી લખ્યો. મારે મોસાળ દેવગાણે હતો ત્યારે ધૂળી નિશાળમાં વાચતા-લખતા ને લેખાલિસાળ ગણતા શીખ્યો છું બાપાએ ઘરમાં બોધવચન મોઢે કરાવ્યું છે ને કાક વાર પુરાણીને ત્યા સરકૂત શીખવા ય મોકલ્યો છે પણ ફાવ્યું નથી. પરમાણુ દેસાઈ સાથે સરકારી નિશાળે ગયો ત્યા પહેલી ચોપડીમાં બેસાડ્યો. હું તો એ બહુ શીખી ગયો હતો, એટલે ત્યાથી જમાલભાઈની નિશાળમાં બાપાના ઓળખીતા પ્રભાશંકર માસ્તરે મને પાચમી ચોપડીમાં બેસાડ્યો છે. પણ મારે તો હવે અગ્રેજ નિશાળમાં જવું છે.'

'વાહ ભાઈ વાહ; અમે ય આટલું તો લખ્યા નહોતા, હો ! પણ દીકરા જો, આ વૈદુ તો આપણા ઘરનો ધંધો. તારા બાપને થોડું શીખવ્યું છે, પણ તેનો સ્વભાવ આકળો છે એટલે લોકો હારે બહુ ફાવતું નથી. તું જો થોડા વરસ મારી પાસે રહે ને, તો મારાથી સવાયો બનતી દઈ. પણ ઈ બધી તો હવે પછે વાત કરશું. હમણા બાપ-દીકરો વાડામાં જઈ સ્નાન-ધ્યાન કરી પરવારી લ્યો.'

રાત્રે પણ લવાનીશંકર દાદા પાસે લોકોનું ટાળું બેઠેલું હતું જ. વૈદબાપા નાક જોઈ ગાધીની કે વગડાની દવા તેમને લગાવી વિદાય કરતા. છેક દસેક વાગ્યે કાકાનાં સાથે વાત કરવાનો વખત મળ્યો ત્યારે છગન રાવળે પોતાની

ઉપર ગંગા ઝોઝા (સી એસ આર્થ ના ચાક સાથે) અને તેમની પ્લાન્ટુ 1-
જેમા ગોમુખ=ગોરી, મદિર=ચંકર, સૂર-ઉદય, કલમ-નાગરનો મુસદ્દો
પણાનો પેશો મંરૂત મુ।લેખ વેદાન માર્ગનો સૂચક છે નીચે તેમના
હસ્તાક્ષરોમા સહી શ્રી ગંગા (ગોરીચંકર ઉદયશંકર) ઝોઝા લાવનગરના

~~ગવર્નરશ્રી રામચંદ્રચરણમહાપાત્ર~~

અવિરમરણીય મત્રીશ્વર હના લાવનગર રાજ્યનો ઉત્કર્ષ કરનાર તે અવ
તારી પુરવ ગણાતા ઈ ૧૮૫૦મા એમનો જન્મ થયો ને લાવનગર નરેશ
વનેસિંહજીના સમયમા ૧૮૫૦મા એના દીવાન થયા પછી ચાર રાજ્યઓની
પેઢી સાચવી ઈ ૧૮૭ ના જન્મુઆરીમા મહારાજ તખ્તસિંહજીના
સમયમા રાજ્યકારભારથી મુક્ત થયા રાજ્યના ૧૧૬ ગામે પર બ્રિટિશ
હકૂમત હતી તે તેમણે દૂર કરાવી તેમની સેવાની કદરમા ૧૮૬૬મા
મહારાજ જસવનસિંહજી(તખ્તસિંહજીના પિતા)એ તેમને તુરખા ગામ
આસમા આપ્યું ઈ ૧૮૭૦મા જસવનસિંહ દેવલોક પામ્યા ત્યારે તખ્ત
સિંહજીનું વય ૧૨ ૧૩ વર્ષનું હોવાથી મયુક્ત કારણર ગંગા ઝોઝાનો અને
મિ ઈ એચ પર્સિવલનો હતો ૧૮૭૭મા દિલ્લી દરબારમા ગંગા ઝોઝાને
'સી એસ આર્થ નુ ૫૬ મળ્યું અને ૧૮૭ મા નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધીમા તો
તેમણે રાજ્યને પ્રથમ પકિતમા લાવી મૂક્યું રાજ્યની ઊપજ ચાર લાખ
માધીઆણીસલાખની કરી આપી ઈ ૧૮૮૬મા મેન્ચાસ સર્પીલજવા ધારણ
કર્ધા અને સચ્ચિદાન દ સરસ્વતી નામ ધારણ કર્યું ૧૮૮૧મા વિદેહ થયા

રૂપતિજ્ઞપદનાં દુલ્ભ કાવ્યકર્તા

કથની મ્હી 'કાકા મારે માથે વીતવામા જાકી રહી નથી વેદુ કરુ છુ પણ
કાર્ધ જ પરકત નથી લોકો ઝોળાઝો ઝોસક સર્ધ ગાય છે, ને પેસા આપના
નથી હમણા વળા વરતેજના દરજે માધિયાણાની દુકાન કરી છે એસે
મા ચમરને મ્હુ છુ કે તું હવે નિશાળ મહીને દુમનમા ખ્યાન દે, પણ એ
માનતો નથી એને તો વળા અગ્રેજ નિશાળમા જરુ છે હરિલાલે ૫ હવે

લણુતો થયો છે, પણ મારી હવે જરાય પહોંચ નથી. તેમાં આ ઘર બાબતનો અગડો કોટ્ટે ચડ્યો છે. લહુ યજ્ઞે સુંદરજી પારેખનું. એણે સત્તની પાંખે પોતાના સગાની સામે સાખ આપી છે, પણ વડીલો ને અમલદારોનાં મેં ભરવાની શક્તિ નથી એટલે બળાપો થાય છે કે બાપદાદાના ઘર જશે. હમણું તો નરભાની શેરીમાં ઘર ભાડે રાખીને રહ્યાં છીએ. મા'શંકરનાં બાને મેજ એ લોકો સાથે વઢવાડ થાય છે. મારો કોષ ભૂંડો છે એટલે મને બોલવા દેતાં નથી, પણ હવે તો કાકા તમે આવીને આનો છેડો લાવી આપો.'

કાકાએ શાંતિથી બધું વિગતે સાંભળી લીધા પછી કહ્યું: 'એમાં નરમ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. આપણે બ્રાહ્મણો છીએ ને સત્તને આધારે જ તરવાનું છે. તારે ખેતરોનું કામ હોય તે બે દિવસમાં પૂરું કરી લે. પછી હું તારી સાથે લાવનગર આવું છું. ઘણા વખતથી ગગાભાઈ (ગગા ઓઝા)ને મળ્યો નથી તે પણ મળાશે. નાગરોમાં એ એક જગતી જ્યોત છે. આપણું ખરાબ નહિ થવા દે.'

લવાનીશંકર કાકા લાવનગર આવ્યા કે બીજે જ દિવસે સવારમાં નાગરવાડાની હવેલી આગળ જઈ વજેશંકર ઓઝાને સાદ કર્યો: 'વજલ! એ વજલ! ગગા ડોસા ઉપર છે કે નહિ...' વજલભાઈએ ઝંલેરીમાં આવી જોયું તો ગુજરાતી પાઘડીવાળા, ત્રિપુંડવારી, પૂરાં સ્વચ્છ વસ્ત્રોવાળા એક બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થ સાદ ખાડી રહ્યા છે. પાછળથી ગગાભાઈએ ડોકું કાઢ્યું: 'ઓહો! લવાનીશંકર રાવળ! આવો આવો, ઉપર આવો. જા વજલ, ઉપર તેડી લાવ.' (પરિચય માટે જુઓ સામેના પાના ઉપરનું ચોક્કું)

'અરે ઉપર શું આવે? તમારો સામળદાસ (એ વખતે ન્યાયાધીશ હતા) બ્રાહ્મણને અન્યાય કરશે તો તમારે આંગણે લોહી છંટાશે, એટલું ધ્યાનમાં રાખજો. શેરડીખીકના ડહેલાનાં ઘર તો મારાં છોકરાનાં છે. વાણિયાએ હાંચથી એનો દાવો ઉલટાવ્યો છે તેની બરાબર તપાસ કરી લો. ફેસલો આવ્યે ઉપર મળવા આવીશ.'

એ પછી બે જ દિવસમાં દાવાનો ફેસલો આપવામાં આવ્યો કે ઘર બ્રાહ્મણનાં છે ને વણિકએ તે તાબડોતોબ ખાલી કરી દેવાં. જગન રાવજે ખેતરો પર દેવું કરીને ગીરના પૈસા ચૂકવી આપ્યા અને પોતાના પચકેશ દૂર કર્યા. એ પચકેશને લીધે તે 'જગન દાઢી'ના નામે ઓળખાતા.

૨ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી

લવાનીશંકર દાદા સ્વભાવે ઉદાર, સાચાબોલા અને તીખા હતા. એમની ધણી ઉમેદ હતી કે મા'શંકર પોતાની પાછળ વૈદકનો ધંધો ઉભાશે. એમને રાજ રાખવા કિશોર મહાશંકરે વૈદના મંથોના પાક પણ કર્યા હતા, પણ મન તેમાં બેસતું નહોતું. એણે ગુજરાતી પાંચમીનાં વ્યાકરણ-અપૂર્ણાક શીખી ધોરણ પૂરું કર્યું, ત્યાં અંગ્રેજ શાળાના હેડમાસ્ટર તરફથી તેની શાળામાં એક નોટિસ આવી, કે તમારી નિશાળના જે છોકરા અંગ્રેજી લખવા માગતા હોય તેમને

પરીક્ષા માટે મોકલજો. મહાશંકર રાવળને દેશી હિસાબ પાકા હતા, સારી રીતે વાંચનાં લખતાં આવડતું હતું અને સ્વાભાવિક ચાલાકી હતી, તેથી પાંચમું ધોરણ પાકું પૂરું ન હોવા છતાં મારતરે તેમને પણ મોકલી આપ્યા; અને પરીક્ષામાં તે પાસ થઈ ગયા એટલે અગ્રેજી નિશાળમાં પ્રવેશ મળ્યો.

ગણિત, વ્યાકરણ, જૂઓળ, ઇતિહાસ આ બધું તેમણે પહેલાં કર્ષ કરેલું નહિ, પણ નવા અગ્રેજીના અભ્યાસ ઉપર સારું ધ્યાન આપ્યું એટલે ગ્રાંડ ચાલવા માડ્યું મહાશંકર રાવળને પિતાશ્રી પાસે કડકાર્ષ અને કઠૂંમાઈથી રહેવાનું હતું. પણ મોસાળ પછે તેમને ઘણો જ લહાવ હતો. માતૃશ્રી અવલખાનું પિયર શિહોરની ઉત્તરે આવેલા સુંદર ગામ દેવગાણા*માં હતું.

દેવગાણા ગામ

તેમના પિતા ગ્યુલોડ ત્રવાડીને ખેતર અને આંખાવાડિયાં હતાં. તે ઢેરીઓ વેચતા નહિ પણ ઢેરી-ટાણામાં તેમની દીકરીઓનાં બધાં લાણેજોને ખોલાવી ઢેરીઓ ખવડાવતા. રજઓમાં મહાશંકર રાવળ ત્યાં પહોંચી જતા ને આંખાની છાયામાં અભ્યાસના પાક પાકા કરી નાખતા.

પ્રાર્થનર પૂરી થઈને પરીક્ષા લેવાઈ તેમાં પાસ થતા મહાશંકરને તુરત સેકન્ટ ધુક(ખીજ ધોરણ)માં ચડાવી દીધા. પણ ત્યાં ખીજ વિદ્યાર્થીઓ તો વર્ષની શરૂઆતથી હતા તેથી તેમની સાથે થવામાં મુશ્કેલી બહુ જણાઈ. એવામાં પરીક્ષા આવી અને તેમાં ઉત્તર વિભાગના ઇન્સ્પેક્ટર ડૉક્ટર ધુલ્હર સાહેબ પરીક્ષા લેવા આવ્યા. એ ટાકણે જ તેમને ઓરો નીકળ્યા. પણ પોતાની તૈયારીથી આત્મવિશ્વાસ એટલો કે પધારોવશ હોવા છતાં તેમણે પરીક્ષા આપવાનો આગ્રહ જતાવ્યો, એટલે જગન રાવળ હેડમાસ્તર પ્રાણનારાયણ મયારામની પાસે ગયા અને તેમની મારફત સાહેબને વાત કરી. ધુલ્હર સાહેબને થયું કે આ છોકરો ખીમાર હોવા છતાં જો પરીક્ષા માટે આવવા દિતેજર છે તો જરૂર તેના અગ્થાસ સારો હોવો જોઈએ. તેમણે

દેવગાણા એક ટુંગણી એક વસેલું વહેતી નદીવાળું નિસ્સર્ગું રમણીય પ્રામ છે. કારકિયા રજપૂતોની ત્યાં ખેતી છે. એ હિંમતવાળા પાણીદાર ગ્રામજનોની સ્ત્રીઓ સુંદર ભરતકામ બહે છે. નરનારીની સાચી તંદુરસ્તી અને દેહહટા ત્યાં એવા મળે છે.

લાગતું જ કહી દીધું કે તેણે પરીક્ષામાં બેસવાની જરૂર જ નથી, પ્રોમેશન આપીશું. આમ તે ઉપરના વર્ગમાં ગયા અને પાછળથી તેમના આજીવન મિત્ર બનેલા તેમના સહાધ્યાયી ઓધવજી બધેકા પાછળ રહી ગયા.

ખીજ ધોરણમાં હાવર્ડની સેકન્ડ બુકનો ખીજો ભાગ અને પાઠમાળાનો પહેલો ભાગ ચાલતો. પાછલું ફેટલુંક કાચું-પાકું હતું તેથી બહુ મુશ્કેલ જણાતું. એ વખતે અગ્રેજી ભણેલા કોઈક જ હોય, એટલે શીખવા પણ કોની પાસે જવું? છતાં મહેનત કરી, જિએ નંબરે નામ રાખીને માફી ચાલુ રહ્યા. જોકે એ વખતે માસિક ફી તો માત્ર બે આના જ હતી.

એ કાળમાં કુલીન કુટુંબોમાં બાળકોનાં વેવિશાળ તે ઘોડિયામાં હોય ત્યારથી થઈ જતાં અને કન્યાને ૧૩ વર્ષ પહેલાં તો સાસરે મોકલી દેવાની માબાપને ચિંતા રહેતી. મહાશંકર રાવળનું લગ્ન પણ પાલીતણા પાસે આવેલા મોખડકા ગામના ત્રવાડી નાનજી પ્રાજણનાં પુત્રી માણેક સાથે થઈ ગયું. તે વખતે મહાશંકર રાવળનું વય તેર વર્ષનું અને માણેકનું (જેમનું નામ સાસરામાં જિજ્ઞ રાખેલું) વય નવ વર્ષનું હતું.

જીજ્ઞ રાવળની
ગાંધિયાણાની દુકાન
માં મહાશંકર

અભ્યાસ કરવાની સાથેસાથે, વરતેજના દરવાજે જીજ્ઞ ગવજે ગાંધિયાણાની દુકાન કરેલી ત્યાં પણ નાના મહાશંકરને બેસવું પડતું. ત્યાં પોતાનું લેસન કરતા બધા અને ઘસકને સાચવતા બધા. પણ દુકાનમાં કંઈ કસ નહોતો એટલે ઘોડા સમય પછી તેને સમેટી લેવી પડી. આવી આર્થિક સ્થિતિમાં

મહાશકરને અવ્યાસની ચોપડીઓ ઘોઈ પામેથી માગીને વાચી લેવી પડતી અને કાગળ પેન્સિલનો ખર્ચ તે નાગરોના હોકરાઓને ભણાવીને મેળની લેના

ખીજી અંગ્રેજીની પરીક્ષા લેના મિ બર્મિસ આવેલા તેમા પછી મહાશકર પાસ થયા અને હાઈસ્કૂલમા ગયા તે વખતે હાઈસ્કૂલનું મકાન ભાવ નગરમા વડવાના ચૌશિંગ ઘાટ પાસે હાલ બ્યા કન્યાશાળા છે ત્યાં હતું, અને વગતેજનો દરવાજો પસાર કરીને ત્યાં જવાનું હાઈસ્કૂલ રાફ ધર્મ ત્યારે હતું એ જગ્યા ત્યાર નહિ ધર્મ હોવાથી તે મોતીબાગમા રાફ કરી હતી હાઈસ્કૂલના પહલા હેડમાસ્તર પારસી જમશેદજી બિનવાળા હતા અને આસિસ્ટન્ટ મીરજા મહમદઅલી હતા મૂળ તે યુરોપિયન હતા અને અમદાવાદના રેવરડ ગ્રિન્ડરપીના તે પુત્ર હતા, પણ પાછળથી તેમણે મુસ્લિમ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો વસ્તુતઃ તે એ મીરજા ભાવનગર ઈન્ફન્ટ્રી (પાવલન સેના)ના ઉપરી હતા અને હાઈસ્કૂલના શિક્ષણમા મદદ કરતા

ત્રીજા ધોરણનો અવ્યાસ સારી રીતે કરીને પહેલો નંબર લઈને મહા શકર રોઈ સ્ટાન્ડર્ડમા દાખલ થયા ત્યાં ટેક્સ્ટ બુક તરીકે એબર્સ માં છુક અને ઇલિયક હતા, અને માગ્નર પ્રનાપરાય ગોવિંદરાય હતા તેમની પ્રીતિ મેળની મહાશકરે હમેશા પહેલો-ખીજો નંબર રાખ્યો અને વાર્ષિક પરીક્ષા યે છુકરે લીધી તેમા પહેલા નંબરે પાસ થયા

પાંચમા ધોરણમા તે વખતે પાઠ્યપુસ્તકમા લેમ્મ કૃત શેક્સ્પીઅરની કથાઓ (લેમ્મ ટર્બલ્સ ફોમ શેક્સ્પીઅર) અને કાવ્યમા 'ડેઝર્ટ્સ વિલેજ' હતા રેવરડ વેલ્સની પાઠમાળાનો ત્રીજો ભાગ, ભાડારકરનો સંસ્કૃત માગો પ્રદેશિકા અને ઇતિહાસ જૂઓળ યુરોપના હતા—ઉદ્દુસ્તાનના નહેના અહીં પણ અવ્યાસ બિજાણે આલ્યો અને માત્ર મોતીલાલ મોહનલાલ ઝવેરી તેમના પર બહુ પ્રસન્ન રહેતા

એ સમયના સર્વ શિક્ષકો પોતપોતાના પરપરાગત પોશાકમા જ શાળાએ આવતા પાટલૂન તો માન પારસીઓ જ પહેરતા વિદ્યાર્થીઓ ટોપીઓ, ફેટા અને ઘોઈ વાર પાધડીઓ પણ પહેરતા નાગરોના હોકરા ઝીકની ભરેના ટોપાઓ પહેરી આવ્યા મહાશકર હાઈસ્કૂલમા હતા ત્યારે મલુભાઈ નદરાકર (ભવિષ્યના વડોદરાના દીવાન), તેમના ભાઈ માર્કકરાય અને વીરચંદ્ર રાધવજી તેમનાથી આગળ છૂટા ધોરણમા હતા, અને ભાવનગરના દીવાન લલુભાઈ સામળદાસ સાનમા ધ્યાણમા હતા તેમની સાથે પાંચમા ધોરણમા પાંચમદ નેચર (જે ભવિષ્યમા ડોયુટી આસિસ્ટન્ટ પોસ્ટલિકલ એજન્ટ થયા હતા તે) અને મોરબી, ગોડળ વગેરેના દીવાનપદે પહેલેએવા રણછોડલાલ પટવારી હતા પટવારી સાથે તો મહાશકરને અગત મૈત્રી બધાઈ હતી

૩ તાર માસ્તર

પાંચમા ધોરણમા જે એક માસ થયા એવામા, ત્યારે નવી બધાતો ગારલ ભાવનગર રેલવે માટે સિઝનલરો (તાર માસ્તરો) નૈધાર કરવાની જરૂર પડી

રેલવેના મેનેજરે હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તરને લખ્યું કે તમારી પાસેના જે ઘેઈ વિદ્યાર્થીઓ તાર-માસ્તર થવા ઇચ્છતા હોય તેમને અરજી કરવાનું સૂચવે. એ રીતે અરજી કરનારાઓમા મહાશકર પણ હતા.

મેનેજરે અરજદારોને રૂમર જોવા બોલાવ્યા. એ વખતે નાના મહા-શકરે મોટામા ગણાવા માથે ભાવનગરી પાઘડી પહેરી લીધી હતી. મેનેજરે તો તરત કહ્યું કે તમે વયમાં સૌથી નાના છો માટે ચાલી નહિ શકો. છતાં તેમણે અરજી તો રાખી લીધી અને સરકારી તાર-આફિસમા મિ. શીઅર્સને મોકલી આપી. શીઅર્સે બધાને બોલાવીને ડિફરેન્સ લખાવ્યું તેમા મહાશકર પહેલે નંબરે આવ્યા એટલે વયનો બાધ જતો કરીને તેમને તાર આફિસના ટ્રેઇનિંગ ફ્લોસ (તાલીમવર્ગ)મા લીધા.

આથી નિશાળમાથી રમ્મ માગવી પડી. મોતીલાલ ઝવેરીને તેથી બહુ બોલુ લાગ્યું, તેમણે બહુમહુ સમજાવ્યા, પુસ્તકો તેમજ ફી વગેરેની મદદ કરવાનું કહ્યું; જમરોદણ બેનવાળાએ પણ સમજાવ્યા; પણ કુટુંબની ગરીબી, માથે દેવ અને આવકની જરૂરને લઈ તેમનાથી નોકરીની રદ છોડી શકાઈ નહિ ટેલિગ્રાફી ફ્લોસમાં ત્રણ માસ મિ. શીઅર્સ પાસે અને પછીથી મિ. રિઝ્મી પાસે તાલીમ લીધા બાદ પરીક્ષા થતાં તેમાં મહાશકર પાસ થયા અને ઈ. ૧૮૮૦ના ડિસેમ્બરની ૧૯મી તારીખે પ્રભાતમાં નોકરી કરવા ઘર છોડી નીકળ્યા એ વખતે એમની ઉંમર ૫૬ વરસની હતી.

એમની પહેલી નિમણૂક ધોળા જંકશનના સ્ટેશન ઉપર રૂપિયા ૧૫થી થઈ. તે જ દિવસે બીજી રેલવેમાથી લુનિયર સ્ટેશન માસ્તર તરીકે સ્લાસો-મનની અને એક જૂના સિઝલર માસ્કરિનસ નામના ગોવાનીઝની નિમણૂક પણ થઈ હતી. એક નાનચદ વનમાળી પણ તેમની સાથે હતા, જે પાછળથી એ નોકરી છોડી ભાવનગર હાઈસ્કૂલમા શિક્ષક થએલા અને હેડમાસ્તરના પદ સુધી પહોંચેલા. ધોળામા જેવુંતેવું હાથે રાધીને ચલાવી લેવું પડતું. પાણી પણ હાથે ભરી લાવવાનું હતું અને વાસણ પણ આપે જ મગરવાના હતાં.

થોડા વખત પછી કુકાવાવ, સાથી ગઢેચી (ભાવનગર પરા) અને ત્યાર બાદ ભાવનગરના રેલવે સ્ટેશન પર તેમની બદલી થઈ. ત્યાં તેમને શ્રી હરગોવિંદભાઈ પડ્યા અને એકાધવજીભાઈ બધેકાનો પરિચય થયો. શ્રી હરગોવિંદભાઈને તેમણે ટેલિગ્રાફીમા પ્રવેશ કરાવ્યો. પાછળથી એ બંને શ્રીમન્ નથુરામ થર્માના શિષ્યમણમા જોડાયા ત્યારે આ મૈત્રી વધુ દૃઢ થઈ. એ બંને મિત્રો રેલવેમા આગળ જતા ધણે જીંચે દરબજે ગયા હતા અને તેમના મૈત્રીસંબંધોનો લાભ મછીની પેઢીને મળ્યો હતો, તેની વાત આગળ આવશે પાછળથી મહાશકર પોસ્ટ ખાતામા ગયા ત્યારે તેમણે શ્રી હરગોવિંદભાઈને પોતાની સાથે ખેંચી લેવાનો ઘણો આગ્રહ કરેલો, પણ કેટલાક કૌટુંબિક કારણોસર હરગોવિંદભાઈએ કાયમ માટે રેલવેની નોકરી જ પકડી રાખેલી ને ભાવનગરના સ્ટેશન માસ્તરને દરબજે પહોંચેલા. હાલનું ભાવનગર સ્ટેશન તે વખતે બધાયું નહોતું. તળાવ

પાસે ઘોડાં છાપરામાં રોશનનું કામ ચાલતું. જીવાનગરથી મહાશકરની બદલી ફરી વાર ઘોળા અને કુકાવાવ થઈ ને ત્યાંથી જોતલસર જવાનું થયું. તે પછી છેવટે તે સિમલગ તરીકે જૂનાગઢ ગયા.

૪ રેલવેથી છૂટા થયા

ઈ. સ. ૧૮૮૨માં મહાશંકર રાવળ જૂનાગઢમાં સિમલસર બન્યા તે સમયે શેરગઢ રાજ્યના મૈયા લોકોને જમીન-અગસની બાબતમાં અન્યાય થતાં તેઓએ બંદ કરેલું. જૂનાગઢ રાજ્યના અમલદારો લશ્કર લઈ ગયેલા તેમાં ફેટલા ય મૈયા લોકો માર્યા ગયેલા. આ બાબત સરકાર તરફથી તપાસ-કમિટી નીમર્ણ તેના

પિતામહી મહાશંકર હજનલાલ રાવળ ઈ. ૧૮૫૩માં

નાગ વારંવાર મુત્તાઈ થતા. ત્યારે જૂનાગઢ રાજ્યના પોલિટિકલ ખાતાવાળાએ તાર-ઝોડિસેથી બાળમી મેળવવા ધણા પ્રયત્નો કરેલા અને પૈસાની સાવચેતી પણ આપેલી. પણ મહાશંકર રાવળ મક્કમ રહ્યા અને કે જ ખમગ બહાર જવા ન દીધી. આ વાત ખાતાના વડા મિ. લીયની બજુમાં આવી તેથી લીય સાહેબનો તેમના પર સારો ભાવ બધાયો.

ગાંધિમાવાડ (દાવ ઓરાબ્દ)માં પહેલી તાર ઝોડિસ યોલેરામાં થઈ હતી અને પાછળથી જીવાનગર દરબારે તાર-સાઈન બાંધવાનો અર્થ આપીને પોતાને ત્યાં તે આપી હતી. એ વખતે કરાર એવો થયો હતો કે જીવાનગરની એ તાર-ઝોડિસની કોપજ દરબારે લેવી અને રહાઈનો અર્થ પણ દરબારે જ આપવો. એવો જ કરાર મનુવા વ ર-ઝોડિસ માટે પણ જીવાનગર રાજ્યે કરેલો ને પાછળથી જીવાનગર રાજ્યે રાજ્યોએ પણ એવા કરાર થી પોતાને ત્યાં તાર-ઝોડિસો હાંપવ કરાવેલી, પરંતુ ફેઈને કહી તૂટ આવેલી જ નહિ. પણ એવા કરારો ફેઈ સાથે થયા નહિ.

જૂનાગઢ રાજ્યમાં ઘણા અમલદારો સાથે અરબ દીવાન સાલેલ હિન્દી પશુ હતા. કેશોદ પાસેના ગામમાં મૈયા લોકોનો ગરાસ હતો. તેઓ મૂળ-ગરાસિયા હતા, તેથી રાજ્ય તન્દ્રથી ઈ. સ. ૧૮૮૨માં વેરા નંખાતાં તેમણે વાંધો ઉઠાવ્યો. કારભાર નાગર મુન્સદીઓના હાથમાં હતો. લાવનગરના માણેકલાલ બાપાલાલ નાયબ દીવાન હતા. પ્રજામાં હિંદુ-મુસલમાનની એકદલી હતી. મૈયા લોકોએ રિસામણું કરી ગામ છોડી દીધું અને બહાર ટેકરી પર પકાવ નાખ્યો. વાટાઘાટમાં તેઓ નહિ માનતાં રાજ્યે એજન્ટ્સને જાણ કરી ને મૈયા લોકો હથિયાર ઉઠાવશે એવો ભય દર્શાવ્યો. તે વખતે પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ પાર્ટન અને પ્રાંત ઍક્સિસર કર્નલ વૉટસન હતા. ધારી પાસે માણેકવાડામાં તેમનું ઘાણું હતું. (પ્રાંત ઍક્સિસરે પાછળથી જોતલસરને ઘાણું બનાવ્યું હતું.) એજન્ટે જાણવ્યું કે મૈયા લોકો બેકાવદા હોય તો રાજ્ય તેમની સામે પગલાં લઈ શકે. એ પરથી પોલીસ ઉપરી સુલેમાન ફોજ લઈ જીપકયા ને રાતોરાત જઈને સૂતેલા લગભગ પચાણું મૈયા લોકોની કતલ કરી. રાજ્યના સિપાઈઓ તેમનાં માથાં લાલા પર ભેરવી જૂનાગઢમાં દાખલ થયા. સુલેમાનને નવાબસાહેબે ખિતાબ આપ્યો.

સિપાઈઓ મૈયા લોકોનાં માથાં લાલા પર ભેરવી જૂનાગઢમાં દાખલ થયા

આ બનાવોની જાણ મુબારકમા થઈ. ઍરિસ્ટર વાડિયાએ વિનંતી ફીએ મૈયા લોકોનો કેસ હાથમાં લીધો અને સરકારમાં ફગિયાદ કરી. મુબારક સરકારે તથા ઇન્ડિયા ગવર્નમેન્ટે નવાબનો બિધડો લીધો. હકીકતો જાહેર થતા એજન્ટ્સની બેપરવાઈ બહાર પડી. એજન્ટ્સના કર્નલ વૉટસન અને પાર્ટન વચ્ચે પણ ખટ-

કર્નલ એલ સી માર્ડન
પોલિટિકલ એન્ડ કાલિયાવાડ
૧૮૭૮ થી ૧૮૮૩

કર્નલ વિલિયમ ર્ફોર્ડ
એક્ઝિટિવ પોલિટિકલ એન્ડ
મૃત્યુ ૩૦-૭-૧૮૫૩

પટ હતી આ બધાની ધમાધમી તાર પર ચાલી પગિજામે કર્નલ માર્ડનને નોકરી પરથી દૂર થવું પડ્યું કર્નલ વૉન્સન તેની જગ્યા પર આવ્યા સાસેહ હિન્દી તથા તેમના હાથ નીચેના આણેકલાલ બાપાલાલ અને સુસેમાન જમા દાગને ગઝારીયું મળ્યું નવામની તોપનું માન ૧૫માથી ૧૧નું થયું મૈયાઓની ઓગતોનું સમાધાન કરવું પડ્યું એ માગવામા તારમાગતર મહારાજર રાવળ મહત્વનું પાત્ર બનેલા દરેક પક્ષ માહિતી મેળવવા કરમરતો, ખુશામત કરતો અને લાલચો આપતો, પણ એ બધાથી તે બચતા

એવામા કાલિયાવાડ કિવિઝનના પોરુલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ગિરધર મહારેલ નગરકર* જૂનામઢ આવ્યા તે વખતે સરકારે તાર અને પોસ્ટ ઓફિસ બેગા કરવાનો હરાવ બહાર માડયો હતો, એના અમલ માટે સર્કયુલર (પરિપત્ર) કાઢવાનો હતો તે સાથે પોસ્ટ માસ્તર દ્વાનસીદાસને લઈને નગરકર તારઓફિસમા મહારાજર રાવળ પાસે આવ્યા તેમણે તાર વિરે માહિતી પૂછી ને ઘોડી નોધો કરી લીધી ત્યાં ટેબલ ઉપર પડેલો ટેલિગ્રાફ કોડ તેમણે જોયો તો તેમા રાવળના કરેલા સુધારા જોઈ અકિત થયા એમણે કહ્યું 'તમે મારા ખાતામા આવો તો હું દુગત જગ્યા આપુ' પોસ્ટ માસ્તર દ્વાનસીદાસ કહે 'સરસ તક છે, હા જ પાડી દો' તે ઉપગ્યો મહારાજર રાવળે રેલવેમાથી દુરત રાજનામુ મોકલી આપ્યું અને પોસ્ટની મોકરી સ્તીમરી

● આ મી નગરકરને એ વખતે રૂા ૪૦૦) મળવા દેવા મૂળ તો એ પોસ્ટના દેલા બાપનાર રૂકી દેતા એક પાદરી સાહેબે તેમને અચેજ રીખવ્યું અને આપબળે વધીને તે માથેરાનમા પોસ્ટ માસ્તર થયા ત્યારે થગે લઈ દુર પડેથી એક નીચે રાજ પાણી દેવા જવું પડેલું તેમણે એ દશલ જુવાન મહારાજરને બહુ પ્રેમજા આપનાર બન્યું

૫ પોસ્ટ ખાતામાં

તા. ૩-૮-૧૮૮૪ના રોજ તેઓ મૂળ ૧૪ રૂપિયાના રેલવેના જ પગારથી બાળનના મળ-પોસ્ટ માસ્તર તરીકે નિમાયા; પણ ત્યાં ફક્ત ત્રણ જ દિવસ રહ્યા, એટલામાં તો પાલીતાણાના સગ પોસ્ટ માસ્તર તરીકે માસિક રૂ. ૨૫)ના પગાર પર જવાનો હુકમ આવ્યો; અને પાલિતાણામાં પંદરેક દિવસ થયા ત્યાં ગજ-ક્રાંટનો કમ્પાર્ઝન્ટ (પોસ્ટ સાથે જોડાએલી) તાર-ઓફિસમાં રૂ. ૪૦)થી નિમણૂક થઈ! આમ એકાએક ટૂંક સમયમાં બે પ્રેમોશન મળવાનું કાનૂલ તેમના કામની તથા તેમની વફાદારીની મિ. લીય ઉપરે પડેલી છાપ જ હતી.

પણ રાજક્રાંટમાં આવ્યા પછી એમને અધૂરા લણતગની ખોટ સાલવા લાગી. એ વખતે તો એ ખાતાને એટલી ગરજ હતી કે મેટ્રિક થયા વગરનાને પણ લેતા. એટલે ત્યારે તો ક્રાંટને ખયાલ પણ નહોતો કે ટપાલખાતામાં ગ્રેજ્યુએટો પણ નોકરી લેવા આવતા થશે અને વધુ ફળવણીવાળા માણસો સાથે પોતાને જોભા રહેવાનું મુશ્કેલ થશે. પણ મહાશંકર રાવળે ખાનગીમાં આગળ અંગ્રેજી લખવા માંડ્યું સારાં-સારા વ્યાકરણોનો અભ્યાસ કર્યા પછી જુદીજુદી જાતનાં પુસ્તકો વાંચી નાખ્યાં. તેમને ઇતિહાસમથો ખાસ વાંચવા ગમતા. એ પછી સુશિક્ષિત માણસોનો પરિચય કરી જ્ઞાન ને વાતચીતનો મહાવરો વધાર્યો.

એ સમયમાં ટાઈપ-રાઇટરોનું સ્વખુ પણ નહોતું, એટલે વકીલો પોતાના કાગળો સારા હસ્તાક્ષરવાળાઓને નકલો કરવા આપતા. મહાશંકર રાવળના અક્ષરો સારા હતા, એટલે તેમણે તે કામ કરવા માડ્યું. તેમને તેમથી કમાણી પણ થતી અને લખાણનો પદ્ધતિ તથા નવા નવા શબ્દોનું જ્ઞાન પણ મળતું. ખીજ તરફ ટેલિગ્રાફી (તારવિદ્યા) મનથી પુસ્તકો વાંચવા માડ્યા તેથી પોસ્ટ ખાતાના ખીજ સિઝનરો કરતા તેમના અનુભવ અને શક્તિ વધી ગયા. તે સાથે વળી એજન્સી વકીલની પરીક્ષામાં બેસવાની ઇચ્છા થઈ, એટલે પીનલ કોડ વગેરે કાયદાનું પણ વાંચવા માડ્યું; પરંતુ એવામાં તાવની ખીમારી લાગુ પડી અને વકીલની પરીક્ષામાં બેસવાનો કોડ પૂરો થયો નહિ.

ટેલિગ્રાફી સંબંધે જોકું જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છાથી તેમણે સૈદ્ધાન્તિક તેમજ કાર્યસાધક પુસ્તકો ઇન્ફર્ટ્રિસટી, મેંએટ્રિકમ વગેરે પૂરા વાંચ્યા. ટેલિગ્રાફ માટે પ્રિંગ્લોનોમેટ્રીનું પુસ્તક મેળવી તેમથી ત્રિપ્રમાણની માહિતી મેળવીને એલ-જીઆ (ખીજમણિત) પણ શીખવા માડ્યું.

એમની રાતદિવસની મહેનત અને ઓફિસની વ્યવસ્થા જોઈ અંગ્રેજી ઓફિસર ખુશ થયા. તેમણે એમને મુખર્દી જઈને ટેલિગ્રાફીના જિયા વર્ગમાં અભ્યાસ કરવા સલાહ આપી, તે પરથી એમણે પોસ્ટ માસ્તર જનરલને અરજી આપી, પણ તે વાતવાતમાં વાંધા પાડતા. આખરે ઈ. સ. ૧૮૮૭ના નવેમ્બરમાં તેમણે નિરાતના અભ્યાસ માટે પોતે જ પોતાની બદલી મહવાના હેડ સિઝનર તરીકે સરખા પગારે કરાવી રાજક્રાંટનાં સંસ્મરણો પૈકી એક એ હતું કે એક વાર એક જુવાન (વઘાર્થી પૂછવા આવેલા કે મારો (મોહનદાસ કુમરચંદ માંધીનો)

મુઝાઈથી કોઈ તાર છે? ગાંધીજીને તેમણે આ સ્વરૂપે તે વખતે જોયા હશે. તે પછી કદી મળ્યા નહોતા. પણ ગાંધીજીના મોટા ભાઈ સાથે તેમને અગત પરિચય તથા નાતો બંધાયો હતો.

મહુવા ગયા પછી ટેલિગ્રાફીનો અભ્યાસ વધાર્યો. એવામાં મુઝાઈથી પર-વાનગી આવી અને હાપર ટેલિગ્રાફીના વર્ગ માટે તે મુઝાઈ ગયા, પણ ત્યાંને ઈન્સ્ટ્રક્ટર તેમના કરતાં વધુ બંધુતો નહોતો. એ હકાકન તેમણે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને જણાવી અને મુઝાઈની સેન્ટ્રલ ટેલિગ્રાફ ઓફિસમાં ટેલિગ્રાફ ઓફિસર પાસે શિક્ષણ લેવાની માગણી કરી, પણ એ વાત ટેલિગ્રાફ ખાતાને પસંદ આવી નહિ. તે સમયમાં ટેલિગ્રાફીનું ઊંચું જ્ઞાન ધરાવનારા મોટે ભાગે ગોરા નિધિયાતો જ હતા. તેમની વચ્ચે એક દેશી; ને તે ય વળી પોસ્ટ-સિબલર જેવી જીતગતી પાયરીનો માણસ ઘૂસીને તેમના જગ્યા પ્રયોગોનો ભેદ પામે તે તેમને રુચું નહિ. એટલે ટેલિગ્રાફ ખાતાના ઉપરીએ લખા મોકલ્યું કે બાળકો જેવું મિ. રાવજે ગણી લીધું છે અને ટેલિગ્રાફનું કામ શીખવનાર કોઈ ફાલતુ માણસ નથી. આ વાત પોસ્ટ માર્ટર જનરલ મિ. ફેન્ચોએ જ તેમને રજૂ બોલાવીને કહી અને સલાહ આપી કે હાલ ટેલિગ્રાફ શીખવાનો મમત કરવો નહિ અને પાછા મહુવા જવું. ફેન્ચો તો તેમના સાહેસથી ખુશ હતા પણ ટેલિગ્રાફ ખાતું જ વિરુદ્ધ પડ્યું. આથી નિરુત્સાહ બની તે પાછા મહુવા ગયા અને ફરી એ પ્રકરણ ચલાવ્યું નહિ.

૬ મહુવાના પ્રસંગો

મહુવામાં હવે તેમને પોસ્ટ માર્ટરની જગ્યા મળી. તળાખને રસ્તે મહુવા જવાનું હતું એટલે કુટુંબને લેવા મોખડકા (પાલીતાણા પાસે) ગયા. પાછા વળતાં સૌ તળાખ નજીક આવ્યાં, ત્યાં સેત્રુંજી નદી બે કાંઠાના પૂરે વહેતી હતી. આથી

યા દોમ કરી
પૂરમાં ચંપલાબું

કુટુંબને પાંખું મોખડકા મોકલી દીધું અને પોતાને વખતસર સરકારી નોકરી પર હાજર થવાનું હતું, એટલે મહાજન પાસેથી એક ઘોડું મેળવી યા હોમ કરી પૂરમાં ઝુકાવ્યું! ઘોડું તાકાતવાળું હતું તેથી પૂર વીધીને સામે પાર નીકળી ગયું અને પોતે તળાબ પહોંચી ગયા. ત્યાં ટેકરી પર ગામની શાળા હતી તેના માસ્તરે પ્રેમપૂર્વક સ્વાગત કર્યું, અને તેણે જાતે અડદની દાળ અને લાખરી બનાવી જમાડ્યા તે જીવનભર યાદ રહ્યું.

ખીજે દિવસે મુસાફરી કરી સાંજે મહાજનના છાપરિયાળા ગામે પહોંચ્યા અને ત્યાં આરામ લીધો. સવારમાં ખીજું ઘોડું માઝ્યું, પણ બંધાંએ કહ્યું કે છે એના જેવું ઘોડું ખીજું એક નથી. તેણે રાતનો આરામ લીધો છે તે ચાલી શકશે. ખીજે દિવસે અગિયારે તો નોકરી ઉપર હાજર થવાનું હતું, એટલે કૂચ કર્યા વિના છૂટકો નહોતો. જમીનમાં દરોહાર ભોરાં પડી ગયાં હતાં. ભૂલેચૂકે પગ પડે તો અંદર સમાઈ જ જાય. ત્યાં મોતીલાલ નાનાભાઈના માથુસ કાળીદાસ રાજગોર હતા. તેમણે રોકાવા આગ્રહ કર્યો અને કહ્યું કે મહુવામાં મોટી રેલ આવી છે ને જવા જેવું નથી. છતાં ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખી ભોમિયો લઈ તે આગળ વધ્યા. વરસાદ ઝીકચે રાખતો હતો પણ મજબૂત ઘોડું રંગ રાખી રહ્યું હતું. અંતે વખતસર મહુવા પહોંચ્યા. રેલ તો તે વખતે જીનરી ગઈ હતી, પણ પોસ્ટ ઓફિસના લોકો મકાન ખાલી કરી બહાર જઈયા ભાગમાં નીકળી ગયા હતા.

૭ ધીરાકાકા

મહુવામાં તેમને ઝંકુ ભટ્ટના એક પદશિષ્ય ધીરજરામ વૈદનો પરિચય થયો. પોતાને વૈદકનો શોખ હતો એટલે બંને ગાદ મિત્રો બન્યા, તે એટલે સુધી કે

વૈદરાજ
ધીરજરામભાઈ
(ધીરાકાકા)
મજબૂત
ઝંકુ ભટ્ટના
પદશિષ્યોમાંના
એક

વચ્ચે ધીરાભાઈને કુટુંબના પ્રમંત્રે જામનગર જવું પડ્યું ત્યારે એક મહિના સુધી તેમનું દવાખાનું મહાશંકર રાવળે ચલાવ્યું હતું. ધીરજસુખ સમર્થ ચિકિત્સક અને પ્રયોગસિદ્ધ વૈદ્ય હતા. એક વખત એક માણસના ગૂમડાનો ખાડો રંગાતો નહોતો તે માટે કસાઈવાડે જઈ જકરાની ચંદરની તાજી ચામડી લઈ આવી ટાંકા મારી તેને આગમ કર્યો હતો એવી તેમના વિષે વાત છે. ઘોડાં વર્ષો પછી તે ભાવનગર દરબારના રાજવૈદ્યનો અધિકાર પામ્યા હતા તેના પ્રમંત્રે આગળ આવશે.

રેલની આફત ટળ્યા પછી ઘોડા જ વખતમાં મહુવામાં ધૂમ કોલેરા ફાટી નીકળ્યો. માણસો ટપોટપ મરતાં હતાં. ગોપનાથની જગ્યામાં શ્રીનાથજીથી એક આયોરો બ્રાહ્મણ ત્યાંના વડીવટદાર હરિસિંહજી ગોહેલ પાસે કંઈ ઉધરાણા માટે આવેલો. તેને કોલેરા થયો છે એવા ખબર મળતાં જ ધીરાકાકા ને મહાશંકર રાવળ તેની પાને ગયા. જોયું તો બ્રાહ્મણ છેલ્લી ધડીએ હતો અને વાયા બંધ થઈ ગઈ હતી. તેની ભુવાન ઓ એક તરફ મૂંઝાએલી દુઃખી થતી બેઠી હતી.

‘ધીરાભાઈ, હવે આપણાથી આને અદર મૂકીને જવાશે નહિ’ મહાશંકર રાવળે કહ્યું. બ્રાહ્મણે છેલ્લી ધડીએ બેઠીને પાસે બોલાવી પણ કે બોલી શક્યો

જે સહાયકો તરફ તેનું કાંડું ફાગવી શકેત કયો કે આને તમે સંભાળી લેજો, અને તરત માણુ છાડ્યો

નહિ; એટલે આ બે સહાયકો તરફ તેનું કાંડું ફાગવી મંકેત કયો કે આને તમે સંભાળી લેજો અને તરત પ્રાણ છોડ્યો.

વૈદ્ય અને ખેડૂત માસ્તર ગામમાં ફરી બીજા બ્રાહ્મણોને બોલાવી લાવ્યા અને મુંદરેલને સમજાવ પહોંચાડી અગિયાર આપ્યો. લેર પહોંચ્યા પછી જુદા માતૃશ્રી ઝવણગાની આગળ બાઈને બેસાડી કહ્યું કે એને આશ્વાસન આપો. બાઈનું કંઈ સચું છે કે નહિ તે પૂછ્યાં જણાવ્યું કે જામનગરમાં તેનાં માતા-પિતા હતાં. ત્યાં ત્યાર કરીને ખમર આપ્યા અને ત્યાં જવું દોષ તે ટિકિટ અપાતી દેવાની વાત કરી; પણ બાઈ તો લાગી પડી કે ‘મારા પતિનું ઉત્તરકાર્ય કરીને જ જવું છે.’ એટલે એ વખતના આ તાર-ટપાલ માસ્તર જે કોઈના ઘરને જરા નોટલો ઉપકાર પોતાના માથે ન લે, તે આને જાણે ઉધરાવવા નીકળ્યા; અને વેપારીઓએ પણ બે-ત્રણ કલાકમાં ત્રણસો નોટલા રૂપિયા કરી આપ્યા.

પેલી બાઈ પાસે જે કાંઈ ખરખરો કરવા આવે તેને એકએક સીધું મોકલી આપવાનું કહ્યું, ને સદાવ્રતનાં ત્રીસેક સીધાં ગોપનાથનાં મેળવ્યાં તેમાંથી બ્રાહ્મણ પાછળ બ્રહ્મભોજન કરાવ્યું. બાઈએ પોતે તો કશું લેવા ના પાડી. તેના નિમિત્તે ભેગાં કરેલાં નાણાં કાંઈ પાછાં તો ન રાખે, તેથી રૂપિયા અઢીસોની છૂંડી તેના ગામની કરાવી આપી અને તેના પિતાને ત્યાં તેને વિદાય કરી.

૮ પુણ્યનું ફળ

મહુવાની ધણી વાતોમાં કદી ન ભુલાય એવો બનાવ ઘરનો જ બન્યો. એક વખત ઊજમબા પુરુષોત્તમ માસમાં સ્નાન કરવા માટે પોતાની મંમંધી અનેક સ્ત્રીઓ તથા સાથે રહેતાં વૃદ્ધ વિધવા ફરિયાને લઈને મહુવાના દરિયાકિનારે ગયેલાં. બધાં ભવાની માતાજીના મંદિરના કાંઠે સ્નાન કરવા ગયાં. તેમના પ્રથમ બાળક રતિલાલને ફરિયા સાચવતાં હતાં. મહુવાનો દરિયો મુંબાઈ જેવી સુંદર રેતી-ભર્યાં ઢાળવાળો છે. સ્ત્રીઓનાં ટોળેટોળાં ઊઘળી આવતાં મોજાંમાં ઉમંગથી મહાલતાં હતાં. ફરિયાને થયું કે બાળકને પણ જરા હાજબિયાં કરાવું, એમ વિચારીને તેમણે હાથ નીચો કર્યો; ત્યાં તો ભરતીનું એક મોટું ચકતું મોલતું આવ્યું તેથી ફરિયા ગભરાઈ ગયાં અને છોકરો તેમના હાથમાંથી છૂટી ગયો! ગયો તે ગયો જ! મોટી ચીસ નાખીને ફરિયા છતી ફટવા લાગ્યાં. તમામ સ્ત્રીઓમાં તેમની હાથ પહોંચી ગઈ અને બધી પાણીમાં બાળકને શોધવા હાવલાં દેવા માંડી.

ધંધિરની ઘટના અકળ હોય છે. બીજાં એક વધુ પ્રયંક મોલતું આવી પહોંચ્યું ને તેમાં હાવલાં દેતી એક બાઈએ પોકાર્યું: ‘છોકરો આવ્યો—પાછો આવ્યો!’ આમ કહીને મુંઝાએલા બાળકને તેણે ઊંચો કર્યો અને ફરિયાએ ગાંડા થઈને દોડીને છોકરાને બાથમાં લઈ લીધો: ‘હાથ હાથ, મારા જીવતરમાં આગ લાગી ગઈ હતી. બાઈ, તારી સો પેઢીનું કલ્યાણ થયું.’ ઊજમબા તો બેલાન જેવાં થઈ ગયાં હતાં તે હોશમાં આવ્યા. ઘેર કેવો ઠપકો મળશે નેનો ખ્યાલ પણ મનમાં થરથરાટ કરાવતો હતો. સૌએ મંતવસ કરી કે ઘેર જઈ દાઈએ. દાઈ બોલતું તહિ, પણ સાથે આવેલા પટાવાળાએ પોરટ મારતરને બધી

છોકરો આવ્યો! પાછો આવ્યો!

વાત કરી નાખેલી. તેમણે ઘરમાં આવી કહ્યું કે, 'પાણી મેલો કે આવે ઠંડાણે છોકરાને લઈને જવું નહિ.'

મહુવા હતું લાવનગરથી ૬૮ માઇલ દૂર, અને તે કાળે પગરસ્તે જતાં-આવનાં અગવડ પશુ બહુ પડતી.* એક વખત જિજ્ઞમયાને ફેટલાંક બાઈ સથ-વારા સાથે ગાડામાં લાવનગર મોકલ્યાં. વચમાં તળાખમાં રાત રોકાવાનું હતું. તળાખનો ડુંગર દેખાતો થયો ત્યાં સાંજ પડી-ગઈ. અંધારું થાય તે પહેલા તળાખમાં દાખલ થઈ જવા ગાડાવાળો ઉનાવળે, હાંકવા, લાગ્યો, પશુ સંધ્યા વીતી ગઈ તો ચે તળાખ બે માર્ધલ દૂર રહ્યું. એટલામાં ગાડા પાછળ પુકાની બાધેલા ચાર જથ્થા આવતા જણાયા. ગાડાવાળો તરત જ સમજી ગયો. તેણે ધીમેથી કહ્યું : 'બેનો, પાછળ કાકા આવે છે, મેલાજાને.' અંદર નથુ સોનારણે અને ચોથાં જિજ્ઞમયા એમ ચાર ખેરાં જ હતાં. સોનારણે ધરણીથી ભરપૂર હતી. જિજ્ઞમયા પાસે કાનમાં સોનાનાં ઠોળિયાં, પગમાં રૂપાનાં ભારે કડલાં હતાં. તેમણે ગાડા ઉપર બાધેલા પાલાના અધારામાં ઠોળિયાં અને કડલાં ઉતારી ગાડામાં પાથરેલા ગોદા નીચે ધાસ પાથર્યું હતું તેમાં ઉતારી દીધાં. પેલાઓ નજીક આવી રહ્યા હતા એટલે બોલાય તો નહિ, પણ પેલી બાઈઓના હાથ પકડી પકડીને ઇશારા કર્યા; પરંતુ તેઓ કંઈ સમજે નહિ અને 'શું કા'છો? શું કા'છો?' એમ મોટેથી પૂછવા કરે, પણ મોટેથી વાત થાય એવું તો હતું જ નહિ.

રસ્તાનો એક ગાળા આવ્યો એટલે પેલા ચારમાંથી બે જથ્થા આગળ ધઈ ગયા. ગાડાવાળાએ સામું જોર બતાવી બળદિયાને કચકાયા, ત્યાં તો એક જથ્થાએ ગાડા ઉપર ચડી એક અડધોથ લગતી રેને નીચે ધડેલ્યો : 'જાનોમાનો આવો જીભો રહે.' બીજાએ બળદોને જિભા રાખી દીધા ને કહ્યું : 'દેણુ છે અંદર? બહાર આવી જાઓ'. ચારે ખેરા બહાર આવ્યાં. 'જે પાસે હોય તે ઉતારી આપો, નહિ તો જોરબુલમ કરવો પડશે.'

'ભાઈ! હું તો બ્રાહ્મણ છું, મારી પાસે કંઈ નથી. હાથ ઉપર સાદી ચૂડીઓ છે અને ગળામાં આટલી માદરડી છે.' કહેતા જિજ્ઞમયા જિભા રહ્યાં. તેમની પાસે બીજું કંઈ નથી તેની ખાતરી કરી કહ્યું, 'એક કારે જિભા રહે.' પેલી સોનારણે કરમરવા લાગી : 'એ ભાઈ! લલા ધઈ જવા દો. તમારે પગે પડીએ છીએ.' પેલો બોલ્યો : 'એ કંઈ નહિ ચાલે, અંટ કરો, નહિ તો મારપીટ થાય ઈ કીક નહિ!' રેતાં રેતાં સોનારણે ધરણી ઉતારી આપ્યાં. કીક માલ મળી ગયો બાણી પેલાઓએ ગાડામાં કંઈ વધુ ખાખાબોળા કર્યા નહિ અને એવે ગાડાવાળાને પડકાર્યો : 'બ, ગાડું લઈને હાલવા માડ. જરા ચે ગોડારો કર્યો છે તો વલે થશે.' એમ કહી બળદોને કાગ મારી તગડાવી મૂક્યા.

ગાડું તળાખ ગામે પહોંચ્યું અને હંવાલદાર આગળે દરિયાદ કરી. પણ અંદર પથે કાણુ દાદ આપે? સોનારણે બધું ગયું. જિજ્ઞમયાએ ધર્મશાળામાં

પહોંચતાં ગાડામાંથી પોતાના બધાં દાગીના મેલાણીને કાઢી પહેરી લીધા. એ જોઈ સોનારણે તો ચકિત થઈ ગઈ. પૂછે: ‘અરે, અમને કેમ ન સુઝાડ્યું?’ બિજમખાએ કહ્યું, ‘બેનો, સુઝાડ્યું તો બહુ હતું, પણ તમે કંઈ સમજી જ નહિ તે તમારું કરમ.’

આવી આવી હાડમારીઓ અને ચિંતા ઉપરાંત મહુવાની બેજવાણી હવામાં કોઈની તબિયત સારી રહેતી નહોતી, એટલે મહાશંકર રાવળે ખાતા પાસે બદલોની માગણી કરી અને પરિણામે પોરબંદરના હેડ સિગ્નલર તરીકે તેમની બદલી થઈ (ઈ. ૧૮૯૨). એ વખતે પોરબંદર સુધી રેલવે થઈ હતી એટલે લાવનગર જવું-આવવું સુગમ બન્યું હતું.

શૈશવ

૧ મોરે જન્મ

દુરમિયાન ઈ. ૧૮૯૨ના ઑગસ્ટની પહેલી તારીખે લાવનગરના શેઠીપીકના કહેલામાં બાપદાદાના અસલ મકાનમાં મારી જન્મકુંડળી પડી.* કુંડળને હું બીજો બાળક. મારા મોટા ભાઈ રતિલાલ મારાથી પાંચ વર્ષ આગળ હતા. એ વખતે ઘરમાં જગનદાદા, દાદીમા ગ્રવલખા, મારા કાકા હરિલાલ — મારા પિતાશ્રીના એક જ ભાઈ, જેકાર ફોઈ (બે ભાઈ વચ્ચે એક જ બહેન) અને કાઠી મણિવહુ એટલાં જણ હતા. આખું કુંડળ બેંચ જ રહેતું, ધરનો ખર્ચ લાલનાં ખેતરોની શેઠી આવકમાંથી અને મહાશંકર રાવળ પગારમાંથી અરધી રકમ બચાવી મોકલતા તે પર ચાલતો. માસિક રૂપિયા ૧૫નો પગાર હતો ત્યારે પણ ૭ રૂપિયા ઘેર મોકલતા અને ૮ રૂપિયા પોતે રાખતા. તેમાંથી એ રૂપિયા ૧ રૂપિયા બચાવી વર્ષે ગદિયાણા સોનું લેતા. મારા જન્મ પછીનાં શરૂઆતનાં બે વર્ષોનાં પાત્રોનાં કોઈ મોં રમૂતિમાં આવતા નથી, પણ પહેલા વર્ષમાં બનેલી વીતક માતૃશ્રી બિજમખાએ કહેલી તે યાદ ગળી છે.

૨ જી.	૨૫	૧૨
૩	૨૧. ૧	૧૧
૪	૨૧	૧૦ મં
૫	૨૧. ૨	૯
૬	૨૧. ૩	૮
૭	૨૧. ૪	૭
૮	૨૧. ૫	૬
૯	૨૧. ૬	૫
૧૦	૨૧. ૭	૪
૧૧	૨૧. ૮	૩
૧૨	૨૧. ૯	૨
૧૩	૨૧. ૧૦	૧
૧૪	૨૧. ૧૧	૦
૧૫	૨૧. ૧૨	૯
૧૬	૨૧. ૧૩	૮
૧૭	૨૧. ૧૪	૭
૧૮	૨૧. ૧૫	૬
૧૯	૨૧. ૧૬	૫
૨૦	૨૧. ૧૭	૪
૨૧	૨૧. ૧૮	૩
૨૨	૨૧. ૧૯	૨
૨૩	૨૧. ૨૦	૧
૨૪	૨૧. ૨૧	૦
૨૫	૨૧. ૨૨	૯
૨૬	૨૧. ૨૩	૮
૨૭	૨૧. ૨૪	૭
૨૮	૨૧. ૨૫	૬
૨૯	૨૧. ૨૬	૫
૩૦	૨૧. ૨૭	૪
૩૧	૨૧. ૨૮	૩

કરચિત્કર મ. રાવળની ગ્રહકુંડળી : ઈ. ૧૮૯૨ ઑગસ્ટ તા. ૧, સેવત ૧૯૪૮ શાકે ૧૮૧૪ના આવળસુદ ૮, થટિ ૧૬, પદ ૨૩, પરમ નવમી, વારચંદ્રવાસર, સ્વાતિ; થટિ ૨૫-૨, પરમ વિરાળા નક્ષત્રે જન્મ, સૂર્ય ૩-૧૭-૨૬, ૪૯ થટિ ૪૪-૨૫, ભા. લ. ૮-૧૭ જન્મભક્ષ.

૨ પોરબંદર

પોરબંદરની તાર-તપાલ ઑફિસનું મધુકત મકાન શહેર બહાર હતું બંદરકાંઠાનું ગામ હોવાથી તારનું કામ ત્યાંહારે રહેતું, એટલે એક આસિ સિમનરની જગ્યા પણ હતી એ સૂરતના વણિક વગ્ગદાસભાઈ હતા તેમની સાથે ભાઈ જેવો કોટુંમિક સંબંધ થયો તેમના પત્ની મોતીમૌરી કાકી શાણુપણ ને મનુરતાનો નમૂનો હતા

બદનીનો કુકમ મગતા પિતાશ્રી એકલા જ પોરબંદર ગયા હતા, પણ પછી બધી રિથગત જણાતા પાંચ વર્ષના મારા મોટા ભાઈ રતિલાલ અને છ કે આઠ માસના મને લઈને મારા બા લાવનગરથી પોરબંદર આવે એવું લખ્યું તે પ્રમાણે મારા બા અમને બંનેને લઈ નીકળ્યા, પણ પોરબંદર પહોંચતા ક્ષુધીમા તેઓ એક મોટી આફનમાથી પમાર થયેલા એમ તેમણે જે વિગત કહેની તે પગથી લાગે છે

એ વખતની ટ્રેઈનમાં ઘણી મિફ્સ (માતગાડી અને બનારઓના ડબ્બા વાળા) ગાડીઓ ચાલતી જેતલસરથી અમારી ગાડીને મિફ્સ બનાની પુરોના અને સ્ત્રીઓના ડબ્બા વચ્ચે રૂના ધોડકાનું એક વૅગન ઘુસાડ્યું હતું પછી એકલી સ્ત્રીઓનો ડબ્બો, ને છેલ્લે ગાડી હતો

સવારના નવેક વાગ્યાના શુભારે રાણાવાવ છોડી ગાડી પોરબંદર તરફ જઈ રહી હતી ત્યાં સ્ત્રીઓના ડબ્બામાં કોલાહલ થયો એજિન તરફની ડબ્બાની પીછેને અડીને મારા બા અમને લઈ ગોડવાયા હતા પોટકા, અથાણાની બરણી, પાણીનો સોટો, એવો પરચૂરણુ સામાન હતો એવામાં ડબ્બાના પાછતા ખાનામાં પોરબંદર જઈ રહેલી રાજની વડારણો લાગ્યા હાથ કરી મારા બાને પ્રશ્નરો અને અવાજ કરી પાછળ ચીંધવા લાગી ટ્રેઈનની ગતિમાં તેમનો અવાજ તો સંભળાય નહિ દરિયાકાંઠો સમીપ આવતો હતો એટલે પવન સૂસવાટા કરતો વાતો હતો એકાએક મારા બાને બાવડે સળંગના રૂનો લોચો પડ્યો અને અમકીને ઉપર નેચું તો ઉપરથી ડબ્બાની પાખ સળગી જીડી હતી કોઈ ખુસાફરની બીડી કે એજિનના અત્રાથી રૂનો ધોડકું સળગી જીડ્યું હતું ને આગળથી પવન તે પર નેરથી ફૂકતો હતો વડારણો બારીઓમાંથી ડોકાઈને જૂઓ પાડી ગાડીને સાદ કરવા લાગી, પણ તે તો નિગતિ આગમ કરતો લાગ્યો

મેયાર વડારણો મારા બાની મદદે આવી લાગી અને તેમણે બાળકો તથા સામાનને ખસેડી નાખ્યા પણ આગ તો વધતી જતી હતી ઘોડી વાગ પછી ખાડીનો પૂલ આવતો હતો તે વખતે શુ કરવું તેનો બાએ મનથી નિશ્ચય કરી લીધો, અને પૂલ દેખાયો ત્યારે વાક વળતા ગાડી ધીમી પડી કે લાગતું ડબ્બાનું બારણું ખોલી એક હાથમાં છ માસના મને ને બીજા હાથમાં અથાણાની બરણી લીધી પછી પાંચ વર્ષના મોટા રતિલાલને બાવડેથી જાયણી નીચા વળા પહેલા જમીન પર રોડની દીધો, તેની પાછળ સોયો ને બરણી ચોડી દીધા, અને છેવટ મને ઉપરના પડખામાં રાખી પોતે ખૂબીથી પાટિયેમાં બહાર ગળડી પડ્યા

એક ખેતરવા છેટે રતિલાલ કાટા વાગના રોત્થ રેના આવે, ખીજી તરફ હાથમાં મને અને માથા ઉપર બરણી લીધેલી પાણીની સોટો રતિલાલને આપેલો ગાડી તો બચ સૂસવાટા કરતી માઈલેક દૂર ગઈ હશે ત્યાં ડબ્બાના ધુમાડા અને

પેડમાં એક વરસેનો છુ, માથે અધાણાની બરણી, તે પાછળ પાણીનો ઘોટા લઇને રતિ

રેના સળગતા સોયા બ્નેઈ ગાર્ડ ચોંક્યો હતો. તેણે ગાડી ઊભી રખાવી. બીજી કેટલીક બાઈઓ પણ ફૂદી પડેલી તે આગળ જતી હતી. પણ એટલું ચાલીને પહોંચ્યું કપરું કામ હતું. સુલાગ્યે એક એકાવાળો બાબુના ચીલા પર જતો હતો, તેણે આક્રમક પડેલાં આ માતા અને બાળકોને બેસાડી દીધાં. ધોકડાંવાળો તેમજ સળગતો ડબ્બો છૂટા કરી ઊતરી ગયેલાં માણસોને પાછાં ચડાવી લીધાં. પોરબંદર સ્ટેશને ગાડી મોડી પહોંચી ત્યાં પિતાશ્રી હાજર હતા. મારાં બાએ છોકરાં સોપી રડી નાખ્યું. પણ પેલી વડારણે તો ગાર્ડને તેની સાત પેઢી સળગી જિઠે એવી ગાળો વરસાવી. દરવાજો ટિકિટો માગ્યાં તો કહે, ‘જાઓ સેવા પોરબંદરની ખાડીમાં!’

પોરબંદર પદોંચાને છ મહિના થયા નહિ દોષ ત્યાં શહેરમાં પ્લેગના ઈદરો મરવા માંડયા. એ સમયમાં પ્લેગ (અથવા મગ્ગી) આખા વિશ્વમાં લગાનક કોપનું સ્વરૂપ લાગતો. તેનો કાગો કેર દુનિયાનાં શહેરોની ભવંકર સ્મૃતિ બની રહ્યો છે. એ કાગે કોઈને તેનો ઇલાજ મળ્યો નહોતો. જે સ્થાનમાં ઈદર મરે ત્યાં થોડા જ વખતમાં માણસોને સાથગમાં મોટી લાલ માંડ નીકળે અને તાવની ઉમળા વધે. એ માંડ ફૂટી જાય તો જયવા સંભવ, પણ તે પહેલાં મોટા લાગનાં માણસો ઊઠેલી જતાં. સરકાર તરફથી તેનો પ્રસાર રોકવા ઘણા ઇલાજો લેવાતા. જ્યાં પ્લેગ દેખાય ત્યાં જંતુનાશક દવાઓ છંટાય, રહેવાખીઓને ઘર ખાલી કરી નીકળી જવાની ફરજ પાડવામાં આવે, અને દ્રેષ્ણમાં સ્ટીમરમાં કે બીજા સ્થળે જાય ત્યાં આવનારને ડૉક્ટરની તપાસમાંથી પસાર થવું પડે, અને જો શંકા પડે તો ક્વૉરન્ટાઈન (રોકાણના મથક)માં સલામતીની ખાતરી થાય ત્યાં સુધી તેને રોકે.

પોરબંદરની પોસ્ટ ઓફિસ શહેરથી દૂર હતી એટલે પિનાશી અને વરજદામખર્ધએ હિંમત રાખી હતી. પણ એવામાં તારના થાંભલા તથા ઓફિસની બેઠરીઓ મંજાળનાર લાઈનમેન રામચરણ લેવાને પહેલો પ્લેગ થયો. તેને ડેળીમાં બેસાડી ઓફિસટલ લઈ ગયા ત્યારે તે બાને પડે લાગ્યો. બાની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. તે ગયો તે ગયો જ.

થોડા જ વખત પછી વરજદામખર્ધનાં પત્નીને તાર આવ્યો ને પ્લેગની માંડ દેખાઈ. બધી જાનની સાર્થની ચોક્કસાઈ છતાં આ બન્યું એટલે ગભરાટ થયો. સૌપ્રથમ તો પિનાશીએ છોકરોને મંચાથ શોધી વતનમાં મોકલી આપ્યાં. નાની બહેનને પામે રાખવી પડી હતી. પછી બાએ રાત-દિવસના ઉત્તમર કરી મોતી-ત્રીરીની માંડ પર શોક કરી તેને પકવી નાખી. તે ફૂટી એટલે સંજાગપૂર્વક પાટાપીંડી કરી તેમને છવનાં રાખ્યાં. એ પ્રમંત્રે બંને કુટુંબને એટલાં નજીક આવ્યાં કે ખાનામાં ગમે ત્યાં દોષ પણ એકબીજાને ભૂલે નહિ.

અમે બેઉ બાળક લાઈઓ લાવનગર કેટલું રહ્યા દોઈશું તે યાદ નથી. તે વખતે આગળના એક જ બારણાવાળા ઘરના અંધારિયા ઓરડા જેએલા. નોકરો કે નગનું નામ નહિ. દાદીમા, દાદા અને કાકા-કાકીનાં મોં પહેલી વાર જોયાં. થોડાંઘણાં ઓળખ્યાં. આંખણમાં સામેની કહેલાનાં માણસોનાં છોકરાં દિશાએ બેસનાં. લેધિ કચરો નાખી જતાં. એકવાડની મંદી ટાંકી ઘર સામે જ હતી, તેમાં ધરધરની બેરીઓ પોનાની પાણીની ફૂંડી કે એકવાડ ઉભેથી ડોલે બરી રેડવા આવતી. ઘરમાં માખીઓ જણાવ્યું. અંદર ન ગમે તો બહાર એટલા પર બેસીએ. કહેવાનાં છોકરાં અમને ટીકીટીકીને બુએ. દાદાદાદીને મનથી અમારા પર લાવ હશે, પણ જ્યંઝ અને કારાથી કામ લેવાની તેમની રીતો અમને મૂઝવતી. દોઢ વર્ષનો હું અને છ વર્ષના મોટા લાઈ કુટુંબનાં આમ તો લાડકાં બાળકો હતાં. થોડા જ વખત પછી પોરબંદરથી મારાં બા પણ આવી ગયાં અને ‘સજ સલામત’ લાગ્યું.

પોરબંદરમાં પ્લેગની શાંતિ થઈ એટલે પિનાશીએ અમને પાઠાં બોલાવી લીધાં. એ વખતે તેમને સજ પોસ્ટ માસ્ટર તરીકે કામ કરવાનો પ્રમંત્ર મળ્યો.

હતો તેથી પોસ્ટ ઓફિસના પટાવાળા તથા હલકારાની સેવા સનદિવસ ધરને મળતી. શહેરમાં પણ પોસ્ટ માસ્તર સરકારી અમલદાર તરીકે મોભો ધગવના. તારને અંગે વેપારીઓ, પરદેશી કાણુવીઓ અને અંગ્રેજ મિશનરીઓ આવતા તેમની સાથે પિતાજી બારીમાથી વાતો કરતા ત્યારે હું અદરથી તેમના ચહેરા ન્હોતો. કાણુવીઓ અમને બાળકોને ન્હોઈ તેમની કાળી દાઢીઓ વચ્ચે સફેદ દાંત દેખાય એમ હસતા ક્ષેઈ ક્ષેઈ અમને અંજીર, દ્રાક્ષ કે કાણુ આપી જતા. એક

કાણુવીઓ અમને મેલો આપતા

સાહેમે અમને 'આર્મી ઍન્ડ નેરી કંપની'નું ફેટલગ આપેલું. તેમાં સાહેમોના ચહેગ પર મારા પિતાથી જેવી મૂંછો હોવાથી મને તે ગ્રમતા એમાનાં ચીનાઈ વામણોનાં રંગીન પાનાં અમે જુદા કરી સાચવતા.

મેટા ભાઈને નિશાળે મૂકી વીધા હતા તેને એક પટાવાળો મૂકવા જાય ત્યારે હું હક કરી સાથે જતો પણ એક વાર માસ્તરે 'મેટા ભાઈનું પૂછકું'કહી મને ચીડવ્યો ત્યારથી પાછળ

જતો અટકી ગયો. પોરમદરમાં પડાવેલા એક ફોટોગ્રાફમાં મારી, મેટા ભાઈની ને બા-બાપુની છબીઓ છે તેમાં વચ્ચે દેખાતું ગોળ ટેબલ હજી પણ અમારા ઘરમાં છે.

માતા પિતાની વચ્ચે મેટા ભાઈ રતિલાલ, માતાના બાળામાં પોતે, ઉમર વર્ષ ૧ ઈ ૧૮૯૩ વચ્ચેનું ગોળ ટેબલ હજી ઘરમાં ■

અમારો એક પેંકર પટાવાળો (ટપાલના થેલા લારી, બાધી, તેને સીલ કરી ગેશને લઈ જનારો તથા ટપાલ લાવનારો) ઘરમાં પણ કામ કરતો તેનું નામ કેશવો હતું રહેવાના ખાડ કરતા રસોડાની ભો બે પગથિયા નીચી હતી, એટલે કેશવો બ્યારે સાવરણીથી રસોડું ધોતો હોય ત્યારે હું પગથિયા પર બેસતો અને તે મને ખુશ કરવા ગાયનો માતો તલવારને બદલે સાવરણી જિતી કરી

તે 'હલામણુ જોડવા' નાટકનું ગીત 'વિરેચવાટ જાઉં છું આ વાર ધૂમળી' ગાતો તે હું સૂણ્યો નથી. તે ધણી વાર ગ્સ્તાને સામે કાઢે આવેલી એક ધર્મશાળામાં મને લઈ જતો. ઘણે જાગે ત્યાં તેની મા સાથે એક ઓરડીમાં તે, રહેતો. ત્યાં

કેશવે—
હલામણુ જોડવે

એક દુલ્લો હતો તેમાં એક કાચબો હતો તે જોવાની મને બહુ મગા પડતી. ત્યાં બહામડીનું ઝાડ હતું તે પરથી પાછી લાલ બદામી પથ્થુ ફેસવો ઉતારી આપતો.

એ વખતે મારા પિતાશ્રીના શાળાના મિત્ર રજુહોડકાસ પટવારી પોરબંદરના દીવાન હતા. તે દ્વિધર્મિ વાર પોસ્ટ ઓફિસ આગળ ગાડી ઉભી રાખી વાતો કરતા. એકાદ વાર ધરમાં આવેલા ત્યારે મને જોઈને હાથ ખાતે દરબાર-કચેરી હતી ત્યાં સુધી ઘોડાગાડીમાં લઈ જવા હતા, ને ત્યાં પટાવાળા પાસે પાછી બદામી પડાવી આપી હતી.

આ સમયે પિતાશ્રીએ રોઈટ લાયબ્રેરીમાંથી ધણી સારી ચોપડીઓ વાંચી નાખી. એ વખતે મહાત્માશ્રી નયુગમ સમાના મંડળમાં પોરબંદર કન્યાશાળાનાં ફેક મિસ્ટ્રેસ અબકબહેન હતાં. તેમની સાથે બાને સહિયરપલું લાખું. તેમના સમાગમથી બા વાચતાં શીખી જ્યાં હતાં, એટલે રોજ બપોર પછી કોઈ પુસ્તક બહુ ધાંમેધીમે અમે સાંભળીએ તેમ વાંચતાં; પણ મને કશું સમજતું નહિ. અબકબહેનના પતિ લીમડીના મણિરૂકર ઉપાધ્યાય પણ શિક્ષક હતા. તેમના પુત્રો દુર્ભાંડકરભાઈ વગેરે આજ સુધી કુટુંબનો સંબંધ સાચવી રહ્યા છે. પાછળથી એ પતિપત્નીની બહાલી જૂનાગઢ રોઈટમાં થઈ હતી. ત્યાં પણ બીલખા જતાં-આવતાં એ દપતીનો પ્રેમપૂર્ણ મેળાપ થતો.

આ જ ગાળામાં પિતાશ્રીને શ્રી નયુગમ સમાના સમાગમ થયો ને રીતસર દીક્ષા લઈને તેમના શિષ્યમંડળમાં જોડાયા. તે વિષે તેમણે જ એક ઠેકાણે નોંધ કરી છે: 'એ મારા મહદ્ લાભની વાત હતી. જોકે આગળના વખતમાં કોઈ મોટા દોષ નહોતા કર્યા, અને થયા હશે તે અગ્નિનને લીધે થયા હશે; પણ ન્યાયથી મહાત્માશ્રીનું શરૂ લીધું છે ત્યારથી ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે દ્વિધર્મિ મંત્રી દોષ દૂરો નથી, ને બનના પ્રયત્ને નીતિના ગ્સ્તા પર રહ્યો છું. તેથી મનને બહુ શાન્તિ મળી છે અને અંતઃકરણ બળવાન રહ્યું છે.'

૪ રાજકોટ

૧૮૯૫ના જુલાઈ માસમાં સરખા પગારે પિતાશ્રીની બદલી રાજકોટના હેડ સિઝનલર તરીકે થઈ. ત્યાં ઘણાં જૂનાં ઓળખાણો હતાં એટલે બહુ અનુકૂળતા થઈ. અભ્યાસ માટે સારાં પુસ્તકો મળી શક્યાં. તે વખતે પોસ્ટ માસ્ટર તરીકે બરબોરજી આગા હતા. તે બહુ આવડતવાળા માણસ હતા, પણ અગ્રેજી જોઈ એ તેવું લખીવાંચી જાણતા નહોતા તેથી તેમની પોતાની ઍક્સિસનું અનુભવનું લખાણ-પઢાણ પિતાશ્રીને સોપતા. પિતાશ્રીએ એમાં કદી અણગમે બતાવ્યો નહિ તેથી આગાસાહેબ સાથે સારો સંબંધ બંધાયો, અને તેમાથી પિતાશ્રીએ હેડ ઍક્સિસના કામની પૂરેપૂરી માહિતી મેળવી લીધી તે અવિધ્યમા બહુ કામ લાગી. આગા તો એટલા ખુશ થયા કે તેમણે તેમના કામનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કરી તેમના માટે ઇન્સ્પેક્ટરની જગ્યાની લલામણ કરી.

એ સમયે કાઠિયાવાડ સજ-ડિવિઝનના પોસ્ટલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કારખવાલા પણ કોઈકોઈ કેસોના તરજુમા કરવાનું સોપતા, તે સાથે સજ ડિવિઝનના ઇન્સ્પેક્ટરોને પણ તેઓ સહાય કરતા. તે વખતે ૧૨૭ વિભાગના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. કામદીનની ઍક્સિસ પણ રાજકોટમાં હતી. તેમની સાથે જે પરિચય થયો તે પાછળથી પોતે ઇન્સ્પેક્ટર થયા ત્યારે અનુકૂળતા આપનારો બન્યો હતો.

શ્રી નથુરામ શર્માના આશ્રમ રાજકોટમાં પણ હતો અને ત્યાં બહુ જીવ્યા દરજ્જાના વિદ્વાન પુરુષો શિષ્યમંડળમાં હતા. તેઓ દરરોજ નિયમિતપણે આશ્રમમાં શ્રવણ-અભ્યાસ માટે મળતા. તેમાં વિશ્વનાથ સદારામ પાઠક, ટ્રેઇનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપલ ગણુપતરામ અનુપરામ ત્રિવેદી અને હેડ માસ્ટર મગજજીભાઈ હરજીવન ઓઝા વગેરે હતા. ગણુપતરામ ત્રિવેદી તો જે વખતે શ્રી નથુરામ શર્મા મહેતાજી હતા તે વખતે તેમના કેળવણી-અધિકારી હતા. છતાં શર્માજીનાં જ્ઞાનવૈરાગ્ય ને ઉપદેશ જોઈ એમના શિષ્ય થયા હતા. હું રવિવારે પિતાજીની સાથે આશ્રમમાં જતો ત્યારે સોને જોતો. પાંચ વર્ષના ચળરાક બાળક તરીકે સૌએ મને ઓળખવા માંડ્યો હતો. મારાં કાકા-કાકીને સતાન નહિ હોવાથી મોટા ભાઈને તો તેમણે પોતાની પાસે રાખી લીધા હતા. મારી નાની બહેન નર્મદા અને હું રાજકોટમાં રહ્યાં હતા.

વિશ્વનાથ સદારામ પાઠક

રાજકોટ ગયા પછી પહેલી વાત તો મને નિશાળમાં મૂકવાની બની. પિતાશ્રી કહેતા કે મને નિશાળમાં મૂકતા પહેલા આશ્રમમાં પૂઠ ગુરુશ્રીની પાસે એકડો ઘુટાવ્યો હતો. સદરમાં જ પોસ્ટ ઍક્સિસની નજીક માર્કેટ પાસે એક 'ધૂળી નિશાળ' ચાલતી હતી ત્યાં મને મૂક્યો. બધાની માન્યતા હતી કે આંક અને કક્કો તો ધૂળી નિશાળવાળા જ પાકા કરાવે છે. એને ધૂળી નિશાળ

કહેવાનું કારણ તો એ કે દેશમાં ત્યારે રસેડ-પેનનો વપરાશ ન હોવાથી પેન્થી બારીક ધૂળની પોટથી બાળકો સેવા આવતાં, ને તેનાથી લાકડાની નાની પાટી પર ધૂળ ઇંટકારી તેમાં લાકડાના કલમ જેવા વજરખાથી અક્ષરો દૂટતા (અમણને ત્યારે મેલું દેવાનું કે, 'દોઈ દી પાટી પર ધૂળ નાખી છે?'). એમ હાથ પાંદો થાય ત્યારે દાનજુને કિતો બનાવી ખડીથી અક્ષરો લખતાં શીખવાનું.

પણ ધૂળી નિશાળ મને તો ગમી જ નહિ. દેટલા દિવસ રૂં ત્યાં ગયો હોઈશ તે પાદ નથી. એકબે વાર માસ્તર હોકરાઓને સર્ઈ મને તેડવા આવ્યા.

ધૂળી નિશાળના માસ્તરે દીંગાટોળી
કમળીને નિશાળે સર્ઈ જતા

બે હોકરાઓએ હાથ પકડ્યા, પણ મેં પછાક મારી હોડવી દીધા અને પંછી ફસલું સર્ઈ ઘરમાં ભરાઈ બેઠો. આ ધૂળી નિશાળના મહેતાજીએ તે દિવસોમાં પણ હોકરાઓને સેવા નીકળતા અને રડતાં-કકળતાં બાળકોને મોટા હોકરાઓ પાસે દીંગાટોળી કરાવી નિશાળમાં સર્ઈ જતા એવું મેં ભાવનગરમાં પણ જોયું હતું.

એવામાં મારાં માતૃશ્રી મને રાજકોટમાં રાખીને મારી નાની બહેનને સર્ઈને ભાવનગર ગયાં અને પિતાજીને તથા મને આવવાનું કરી આપવા ભાવનગરથી દાદીમાને તેડાવ્યાં. એઓ મારા માટે ધણી ભાવ રાખતાં, પણ હું જો લાકડ કડું તો તૃપ્તિથી નાખતાં. એ મને ગમતું નહિ આમ ધણી અણગમ્યા બેગા મુખા એટલે નિશાળે જવાથી હડી બેઠો.

મગળજી માસ્તર ટ્રેકનિર્મ કોલેજના હેડમાસ્તર હતા. એક વાર તે ઘેર આવી ચડ્યા, તેમને પિતાજીએ મારી હડની વાત કરી. તે સમયે શિક્ષક હતા. મને એ યોગ્યને કોઈ સર્ઈ ગયાં ને મારી જ ઉમરના તેમના પુત્ર ગુટલાઈ (જયંતીલાલ)નો પરિચય ફરસ્યો. પંછી અમને સાથે જ તેમની પ્રેક્ષકિંગ રૂલમાં આવવાનું કહ્યું. તે મને ગમ્યું.

તારના પટાવાળા સદાશિવની સાથે હું ગૃહમાં જવા લાગ્યો. મગળજી કોંકા પાસે જ ગુટલાઈ પણ ગમતા. અમે બંને બધા ફલાસોમાં ધૂમના. ધીરે ધીરે બાળ વર્ગના એક શિક્ષકે અમને હાથમાં લીધા અને અમે રમતાગમતાં બાળ વર્ગમાં પાસ થઈ ગયા.

શિક્ષકોના ઓરડાઓમાં ફરતાફરતાં મેં દેટલાક શિક્ષકોને રંગથી ભાત-ભાતનાં ચિત્રો કરતા જોયા. માનું છું કે તે વખતના ચિત્રચર ઉત્તમાન બચલ

શિક્ષકોને ત્યાં ચિત્રકામ શીખવતા હશે. મને તે જોઈ નાદ લાગ્યો, અને હું પણ ધર આગળ ચિત્રો કરવા લાગ્યો. આથી રબ કે કુરસદના વખતે પિતાજી મને ઑફિસમાં લઈ જઈ એક તરફ બેસાડી લાલ-ભૂરી પેન્સિલ અને રફો કાગળો

પિતાજી મને
ઑફિસમાં લઈ
જઈ લાલ-ભૂરી
પેન્સિલ અને રફો
કાગળો આપતા
અને હું તેમાં ચિત્રો
ચીતરતો.

આપતા, અને તે વખતે મળતી એક સસ્તી ને સચિત્ર બાળપોથી આપતા. તેમાંથી હું ચિત્રો દોરવાનો ડોળ કરતો અને મારાં બાની ચેરહાજરી બૂકી જતો.

ઘરમાં તો લાગ્યે જ કોઈ ચિત્ર કે ચિત્રની ચોપડી મને જોવા મળતી. મુખ્ય ખંડની ભોંત ઉપર, આવનારને દેખાય તેમ, સામે શ્રી નથુરામ શર્માજીનો ફોટોગ્રાફ હતો. રસોડાની નજીકના ખંડમાં શુરુશ્રીની બીજી એક નાની છબી, જેમાં તેઓ પદ્માસન કરી બેઠેલા તે રહેતી. બાલુમાં ગીતાજીનું પુસ્તક, માળા અને લરમની ડાળલી રહે. રોજ સવારે રનાન કરી, હાથવણાટની ટૂંકી ધાળગો પહેરી પિતાજી શ્લોકો બોલતા બહાર નીકળતા અને ત્યાં સંધ્યા કરવા બેસતા. કપાળમાં લરમનું ત્રિશુલ કરી પ્રાણાયામ કરતા, બિલા રહીને જપ કરતા, ઘણી વાર બહુ પદ્માસન કરી ધમણની જેમ શ્વાસ ખેંચતા. એમનું જોઈ હું પણ મને ત્યારે પગની આંટીઓ ચડાવી, પીડ પાછળ હાથની ચોકડી કરી, પગના અંગૂઠા પકડવા પ્રયત્ન કરતો. દરરોજ ભોજન કરતાં પહેલાં વૈશ્વદેવ માટે અંગારા અને જાણીને લરેલો ત્રાંબાનો નાનો વેંત જેવડો કુંડ માતુશ્રી સાણસી વતી તેમની સામે મૂકતાં. તેમાં રાધેલા ભાત ને ઘી સાથે પિતાશ્રી મંત્રોથી આહુતિ આપતા તે વખતે ઘરમાં ઘીની મધુરી સોડમ છૂટતી. અમે લાઘિયેન પાસે બેઠાં હોઈએ તો બે લગ્નર વચ્ચે એ વૈશ્વદેવની રાખથી આશકા કરતા, તેનાથી અમારાં મન પ્રકૃતિલ બનતાં.

અંદરના ખંડમાં એક બીજી ફેઈમમાં બેચાર ફોટો લરી દીધા હતા. તેમાં કુટુંબના ગ્રુપ-ફોટો સાથે કવિ નર્મદની કપાળે આંગળી લગાડેલી છબી હતી, જેની નીચે 'નર્મદ આખરે જીવદર્શ જ' વાક્ય જાપેલું હતું. બીજી એક છબી-માં બાલ ગંગાધર તિલક હતા. આ છબી ઘરમાં કેમ આવી હશે તે હું એ વખતે સમજ્યો નહોતો, પણ પછીથી પિતાશ્રીના સાથી તાર-માસ્તર પૂનાના

નારાયણરાવકાકાને પરિચય થયો ત્યારે સમજ્યો તેમની પામેથી પિતાશ્રીએ લોકમાન્ય તિલકની વાતો જાણેલી. તેઓ તેજસ્વી મહારાષ્ટ્રી હતા. પિતાશ્રી

નારાયણરાવકાકા

તાનીએ મને બહુ મમતાથી
બોલાવી ખાવાનું આપ્યું

સાથે તેમને લાઈ જેવો નાતો બધાયો હતો. ગણપતિ ઉત્સવના દિવસોમા હું મારા બાપુ (હવે હું તેમને બાપુ કહેતા થાયા ગયો હતો) સાથે તેમને ત્યાં ગયો ત્યારે ગણપતિની આસપાસ કરેલી શાલા તથા ભીંત ઉપર ટાંગેલા ઈંટા લિયન ચિત્રો જોઈ હું ખૂબ જ પ્રભાવિત થયેલો.

મારાથી થોડા વર્ષ મોટી તેમની પુત્રી તાનીએ મને બહુ મમતાથી બોલાવ્યો, ખાવાનું આપ્યું ને રમકડાં ત્યારથી તેની ગૌર વર્ણની આકૃતિ ને ભૂરી આખોવાળું રૂપાળું મો એક દેવી જેવું લાગતું એ સ્વરૂપ મારા મનમા હંમેશ માટે રિથર થયું હતું. કેક વર્ષો બાદ ૧૯૧૭ના અરસામા મારા પિતાશ્રીને પોસ્ટ માસ્ટર જનરલની મુલાકાત માટે પૂના જવાનું થયું ત્યારે હું તેમની સાથે પૂના ગયો હતો. ત્યાં તેમણે કહ્યું કે મારા પુરાણા મિત્ર નારાયણરાવ ચેન્શન ઉપર હજી હયાત છે એને ઘેર જવું હું મને થયું કે નાનપણની તાનીબહેન પણ મળશે.

સાને પૂનાના એક જૂના સાદા લતામા મેડા પર અમે ચડ્યા ત્યારે દીવાના આછા અજવાળામા પણ નારાયણરાવકાકાની એની એ લોભિયાવાળી મૂછો જોઈ મેં ઓળખી કાઢ્યા એમના લોધરા અવાજે તે બોલ્યા: ‘મહાશકર લાઈ, આપણે કેવો સુદર જમાનો જોયો હતો? હું’ તો અહીં આવી દુઃખી થઈ ગયો. તાની તો બાળપણમા જ વૈધવ્ય પામી છે. તેની મા વહેલી ચાલી ગઈ તેથી મારી સાથે જ રહી ઘર સંભાળે છે. તમને સૌને ખૂબ યાદ કરે છે. તાની! છકડે પે મહાશકરકાકા અને રવિ આવ્યા છે.’

‘રવિ આવ્યા છે?’ મેં સાંભળ્યું. તેમા નાનપણનો ઉમંગકાબરો ટહુકો હતો. પણ બાળકામા આવેલી આકૃતિમા કરુણાભર્યું જીવનખંડેર જોવા પડી ગયેલી, દુખળી ડોશી જેવી તાનીબહેન કેકે રમણે સાથે મને જોઈ રહી હતી વર્ષોના અંતરે કરેલું કેવું કાતિલ સ્વરૂપાતર!

રાજકોટના સંબંધે અમારા કુટુંબ માટે જીવનભરના મેળેધો બન્યા હતા. મંગળજીકાકાના ગટુભાઈ (જયન્તીલાલ ઝોઝા) આજે પણ અમદાવાદમાં એ પ્રસન્ન બાળપણના દિવસોની વાત મારા પુત્રપૌત્રો આગળ સંભારે છે; અને વિશ્વનાથ સદારામ પાંકક તે વખતે ગુજરાતી નિશાળોના ડેપુટી હતા, એ તો રાજકોટના પહેલી વારના વસવાટ વખતે જ એક એસરીના પડોશી બન્યા હતા. તેમના પુત્ર રામનાગયજી પાંકક (બટુભાઈ) મારા મોટા ભાઈની વયના હતા અને ગગુભાઈ (ગજનન) તથા હું સરખા હતા. તેમનાં માતૃશ્રી આદિત્યબાને અમે માશી કહેતા અને એ બધા પાંકક ભાઈઓ મારાં બાને માશી કહેતા. પણ વિશ્વનાથકાકા અને મહાશંકરકાકા તો કાકા જ રહ્યા હતા. આ સંબંધો અમદાવાદ સુધી લંબાયા. આદિત્ય માશીના નામ પર ગજનન પાંકકે અમદાવાદમાં આદિત્ય મુદ્રણાલય સ્થાપ્યું ત્યારે શરૂમાં મેં તેમાં ભાગીદારી કરેલી.

લેખક રાજકોટમાં : ઈ. ૧૮૯૫-'૯૬માં

ઘણી વાર આ બંને કુટુંબનાં બાળકો એકમેકના રસોડે જમી લેતાં. એક વાર બંને વડીલ પુરપો નાટક જોવા ગયા હતા અને બધાં છોકરાં સુઈ ગયાં હતાં ત્યારે ઘર પાછળની ભોંત દિપર નવેળામાંથી કંઈક ખોદાવાનો અવાજ આવ્યો. મારાં બા અને આદિત્ય માશી છોકરાં સાથે એકલાં જ હતાં અને ભગતાં ખેડાં હતાં. પણ બંને જણે હિંમત ભેગી કરી અને ઘરમાં જણે ઘણા જથ્થા એમ સાદ પાડવા માંઝાં: 'બટુ, (રામનારાયણભાઈનું હુલામણું નામ) જો આટલેથી તારા બાપુને બોલાવને; અને રવિ, તું પેલો લોટો મૂકવા ન ગયો?' એમ પાંચ-પંદર નામોના પોકાર કર્યા એટલે પાછળનો અવાજ તો બધ થઈ ગયો, પણ વડીલો મોડી રાત્રે ઘેર આવ્યા ત્યારે જ બધાંને ધીરજ મળી. સવારમાં જણે કે બાણના એક મકાનમાં ખાતર પડ્યું હતું.

આ બંને કુટુંબો શ્રીમન્નથુરામ શર્માના શિષ્યસંપ્રદાય પ્રમાણે જ ઘરમાં સંધ્યા-પૂજા ને સ્તુતિ-સ્મરણ કરતાં, તેથી વાતાવરણ ને વર્તાવ ઉચ્ચ પ્રકારનાં રહેતા. કોઈ મળવા આવે ત્યારે છોકરાંઓ પણ 'જય જય' કરી સત્કાર કરતાં. કોઈને ઘેર જઈએ તો પણ એ રિવાજ પળાતો.

હું ઘણી વાર રાજકોટમાં નથુરામ શર્માના આશ્રમે જતો. ત્યારે તેમને હું દંડવત પ્રભાણ કરી જિલો રહું એટલે પાસે બોલાવી મોગરાનાં ફૂલો આપે. મોગરાનાં ફૂલો માટેનો તેમનો શાખ જીવનભર રહ્યો હતો. વળી મોટેરાં જ્યારે શ્રવણમાં ખેસે ત્યારે નાના છોકરાં માટે માધવજીભાઈ કરીને રસોઈ કરનાર

ધિપ્ત હતા તેને આદેશ આપે કે જાળજીને પ્રસાદ આપજો. શ્રવણ થાણે એટલો વખત અમે પ્રસાદભક્તો માધવજીસાહે પામે બેસતા. એ પશુ પંચકેશ રાખતા એટલે અમને તો મહાત્મા જેવા લાગતા, પણ તેમનું બેઠું મોટું નહિ.

મહાન્નાશ્રીએ મારો ચિત્રો કરવાનો શોખ મળ્યો ત્યારે એક વાર કહ્યું કે એને રવિ શર્મા કહી બોલાવો. રવિ વર્મા તે કાગના મારા નામેરી ભારતપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર હતા, એટલે તેમનો એ વિનોદ પણ આશીર્વાદ જેવો લાગ્યો હતો. મોટી ઉમરે હું ઠીક ચિત્રો કરવા લાગ્યો ત્યારે રવિ વર્માની બહેન Ravi Sharma એમ સહી પણ કરતો.

રાજકોટનાં બધાં સ્મરણો મારે મન મધુર સ્વપ્નાં જેવાં છે. મારાં બા ઘણી વાર તહેવારોમાં સાંજને વખતે પચનાથ મહાદેવનાં દર્શન કરવા જતાં ત્યારે હું સાથે જતો. તેના દરવાજા બહાર નીકળતાં સામે એક પેડાવાળાની દુકાન હતી ત્યાંથી મને વખતોવખત એક પેડો એ અપાવતાં. ગતે એ પેડાવાળો ને તેના ધરનાં માણ્યો બહુ આકર્ષક લાગતાં.

પચનાથ મહાદેવમાં વારંવાર હરિકથા થતી તેમાં મારા પિતાશ્રી અને નારાયણરાવ કાકા ગય ત્યારે હું સાથે જતો. કથા સમજાવી નહિ પણ હાર-મેનિયમ વાગતું સાંભળવામાં ચમત્કાર અનુભવતો. કાળી પેટી પાછળ બેઠેલો માણસ માત્ર હાથપત્ર ચલાવે અને ગાયનો જેવા જ સ્વરો નીકળે તેનું મને એ વખતે બહુ આશ્ચર્ય થતું.

તાર-ઓદિસના પટાવાળાઓ મને બહુ યાદ રહ્યા છે. એક બ્રાહ્મણ પટાવાળાનું નામ સદાશિવ હતું. તે માથે કથાઈ ફેરો ગ્રજી આંટીયા બાંધતો ને કપાળમાં ત્રિખંડ કરતો. તે કાળે કોઈ પટાવાળાને ખાખી ડ્રેસ હતો નહિ. સૌ પોતાની દેશ કે રાત્રિ પ્રમાણે જ ચોશાક પહેરતા. મારા ઓદિસનો પટો પહેરવાનો ફરજિયાત હતો. બીજા પટાવાળા હતા એક દારૂવાળા મિયાં. તે હમેશાં સ્વચ્છ સફેદ ફેટા, અંજરખું અને સુરવાસ પહેરીને આવે. તે બને ધરનાં કામ પણ કરતા. મને નિશાળે મૂકી જવાનું સદાશિવને માથે હતું. ચોમાસામાં તે મને પોતાને ખભે બેસાડીને ઘેર લાવે. બાળની ખરીદી મિયાં કરી લાવતા. બહુ મીઠી છખવાળા. અમને તે ગમી જતા. એ વખતે હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે ખાનપાનની ચોખવટનો આગ્રહ રહેતો, પણ બીજી બધી રીતે બહુ નજીકના સ્વાધ્યાઓ જેવા મેં મંદિ હતા.

એ સમયની રાજકોટની તાર-ટપાલ ઓદિસ. કાળી ખાતુએ: આજગના ભાગમાં દેખાતો ખેડ તાર-ઓદિસનો હતો, ને ત્યાં જ ચિત્રકામની મારી ચિત્ર કરે હતું.

આ વૃત્તાંતનો સમય સમજવા થોડી નોંધપાત્ર સાલવારી

૧૮૪૫માં સૌરાષ્ટ્રમાં પહેલી પોસ્ટ ઑફિસ ઘોલેરામાં થઈ.

૧૮૫૧ સુધી આખા કાઠિયાવાડમાં માત્ર રાજકોટ અને લાવનગર એ બે શહેરોમાં જ ટપાલ ઑફિસો ખૂલી હતી.

૧૮૫૪માં હિન્દમાં રીતસરનું ટપાલખાતું શરૂ થયું.

૧૮૭૫: સયાજીરાવ ગાયકવાડનું રાજ્યપદારોહણ.

૧૮૭૬: અમેરિકામાં એડિસને ફોનોગ્રાફની શોધ કરી.

૧૮૭૭: રાણી વિક્ટોરિયા 'એમ્પ્રેસ ઓવ ઇન્ડિયા' બન્યાં.

૧૮૮૦: લાવનગરથી વઢવાણ સૌપ્રથમ મીટર ગેજેજ રેલવે ચાલુ થઈ, અને બ્રોડ ગેજેજવાળા બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. (બોમ્બે બેરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા) રેલવે વઢવાણ કેમ્પમાં તેને આવી મળી. મોરબીમાં પહેલવહેલી નાટકમંડળી સ્થપાઈ.

૧૮૭૩: સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી જુમિભૂત થયા. શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી લાવનગરમાં દીવાનના અંગત મંત્રીપદે.

૧૮૮૭: રાણી વિક્ટોરિયાનો કાયમક ન્યુબિલી ઉત્સવ.

૧૮૮૮: ગાંધીજી ઍરિસ્ટર થવા ઇંગ્લંડ ગયા.

૧૮૮૯: એડિસને પહેલું ચલચિત્ર (સિનેમા) બનાવ્યું.

રાજકોટના ન્યુબિલીખાતનું મ્યુઝિયમ જોવા હું વારંવાર જતો. પગથિયાં પરના સિંહોને દૂરથી જ જોતો. બારણામાં પેસતાં જ મૂકેલો ગ્રીક પહેલવાન જોઈ હું ડરથી દૂર જાઓ રહેતો. ત્યાં દાદરની ભીંત ઉપર ચોડેહું મગરનું શબ તો હું કદી જુલ્યો નથી. તે હજી પણ ત્યાં જ છે. આજે વિચાર કરું છું કે પાણીમાં વસતા પ્રાણીને એટલે જીવે ભીંત ઉપર કેમ રાખ્યું હશે? ગરોળાનો અને મગરનો આકાર સરખો છે તે માટે હશે? કે પછી બીજું કંઈ સૂઝ્યું નહિ હોય તે માટે?

ત્યાં કોર્નૅટ હોલમાં કાઠિયાવાડના લગભગ બધા નાનામોટા રાજવીઓની મુંદર તૈસરગી તસવીરો હતી. એ હખીઓ એટલે જીવે ટાંગેલી હતી કે હું તેમના ચહેરા બેરોબર જોઈ શકતો નહિ, પરંતુ પોરબદરના રાણા, પાલીતાણાના દાકોર ને લાવનગરના તખ્તસિંહજીને હું ઓળખી લેતો. ઇંગ્લંડના નામી કલાકારો પાસે ખાસ કાળજીથી મોટા ખર્ચે તૈયાર કરાવેલી એ તસવીરો કલાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના રૂપ હોવા ઉપરાંત એ કાળના રાજવીઓના લાક્ષણિક ચહેરા, પોશાકો, આભૂષણો, આયુધો વગેરે ધરાવતી હોઈને જોયું દસ્તાવેજ મૂલ્ય પણ ધરાવે છે; પરંતુ જ્ઞાનિની વાત તો એ છે કે સ્વરાજ્ય મળ્યા પછીના બૂજ વિનાના શાસનકર્તાઓએ તેની દેખભાળને બદલે તેને કયાંક ગોડાઉનમાં ધૂળ, જવાત ને ભેજનો ભોગ થતી ખડખડ મૂકી છે, ને ઐતિહાસિક મૂલ્ય ધરાવતો આપણો એ કલાવારસો આજે વિનાશને પંથે છે.

શ્રીમન્ નથુરામ શર્મા

જન્મ : ૧૯૧૪ના આશ્વિન સુ: ૪

નિધન : ૧૯૮૭ના આશ્વિન વદ ૧૧

જેમના પ્રભાવે સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મુખાર્ધ સુધી અનેક કુટુંબોમાં સદાચાર, સદ્ગતિ અને બધુલાવનો ઉદય થયો હતો અને તેમની પેઢીઓના બાળકો મંગલારથી સમૃદ્ધ બની સારા નાગરિક તરીકે/સન્માનપાત્ર બન્યાં હતાં. પોતે લીમડી ખાતે મોજીદના ઓદિય બ્રહ્મણ રાવળ કુટુંબમાં જન્મેલા. રાજકોટ ટ્રેડિંગ કોલેજનો બે વર્ષનો અભ્યાસ પૂરો કરી ત્રીજા વર્ષ માટે અમદાવાદ જવાનો વિચાર કર્યો, પણ પિતાજીના દેહત્યાગને લીધે તત્કાલ પોરબંદરના તમાના અડવાણા ગામમાં માત્ર બાર રૂપિયાના વેતનથી મહેનાજીની નોકરી સ્વીકારવી પડી. ત્યાં સારું સત્ક્રમ મળી મળ્યું. તે સાથે સ્વપ્રયાસે અગ્રણી સીબીને અધ્યાત્મના પ્રયોગ વાંચી શકાય એટલું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કર્યું. મંત્રોની વાણી સમજ્યા અને ઉર્દૂ લખાણો પણ પરિચય કર્યો. તે વખતે જ તેમનું નિસંજીવન મંથન, વ્યવસ્થા અને સાવધાનીભર્યું હતું. વર્તનમાં શુદ્ધિ અને સત્યપ્રિયતા માટે આગ્રહ ગણતા.

માનવોગ, બ્રહ્મરાષ્ટ્ર, લીમડી વગેરે સ્થળે નોકરી કરતાં કરતાં આત્મકલ્યાણની લગ્નની જગી અને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી સાધના કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. નોકરી છોડીને ઘોડા મંડિના વરસ દરબાર હાંસિહજીના કારખાની થયા. દરમિયાન લગ્ન સેવામાં, પણ તે માટે મોજીદ ન જતાં

જ્યુબિલીનું મકાન ખુદાનું મુકાલું ત્યારે ત્યાં ગળજોનો મોટો મેગા થયો હતો ને ચરતના ઘોડા દોડ્યા તે મેં જોયું હતું ત્યાં જિભેલી ગાડીઓમાં જોડલ દગ્ગાની ઘોડા વગરની ગાડી (જેંસથી ચાલતી મોટર)ની વાતો સોંકો કરતા હતા. મેં દૂરથી એ ગાડી જિભેલી જોઈ. આજની મોટરની કલ્પના ત્યારે અશક્ય હતી.

નાટક પણ રાજકોટમાં જ મેં પડેલી વાર જોવાં વડીલો સાથે કુમુદચંદ, વિશુવંશિન્ય ને સીતારવંશર નાટક જોએવાં. પણ હું તેનું સર્ગત વસ્તુ સમજી શકું એટલી મારી શુદ્ધિ તે કાને વિક્રમી નહોતી. કુમુદચંદ નાટકમાં પાણીમાં તરતી આવતી પેટી સરવાડો ધિયજીને બહાર કાઢે છે, તેમાથી એક રાજકુમારી નીકળે છે, પણ ભરવાડે તે જ પેટીમાં એક જંગલી રીંછ પૂરીને

ખીલખા આશ્રમ

(સ્કેચ રવિસંકર રાવળ)

ભારતની યાત્રાએ નીકળી પડ્યા. તેમા અનેક સાધુમંત્રી અને સિદ્ધોનો સમાગમ કરી, થોડો સમય હિમાલયમાં વિતાવી સૌગંધ આપ્યા ત્યારે તેમનું વય તો માત્ર ઓગણત્રીસ વર્ષનું હતું, પણ તેમની યોગસાધના, સમાધાનપૂર્ણ જ્ઞાનચર્યા ને જીવનચર્યાથી તેમનો મહિમા ફેલાયો ને ધણી જિજ્ઞાસુઓ તેમના શિષ્યમંડળમાં જોડાયા. ખીલખા દરબારે તેમને ખીલખામાં આનંદાશ્રમ અર્પણું કર્યો ત્યાર પછી કાયમ તેમનો નિવાસ ત્યાં થયો ને તેમનું આખું જીવન પ્રાચીન વૈદિક આદર્શો પ્રમાણે ઉપદેશકાર્ય અને મથલેખનમાં વીત્યું તેઓ કદી કોઈનું ખડન કરતા નહિ, સારી વાતોનું પ્રતિપાદન જ કરતા, ને કહેતા કે જેમ ઓરડામાં દીવો આવતા અધકાર આપોઆપ દૂર થઈ જાય છે તેમ જ્ઞાનદીપથી અજ્ઞાન રૂપી પાપ નાશ પામે છે. તેમના પ્રભાવે ભાવનગરમાં 'દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી-ભવન' સ્થપાયું અને ગુજરાતમાં કેળવણીનો નવો યુગ શરૂ થયો અન્ય રજાઓએ, પણ એમના આશ્રમે અને મંડિરો થયાં આ રજાઓ આગામી તેમનો વિશેષ ઉલ્લેખ આવશે.

પાછી તરતી મૂકે છે, હેવટ કાવતરું કરનારો ખીજે દૂર કિનારે એ પેટી પાણી-માથી પોતાના ઘરમાં લઈ જઈ ઉઘાડે છે કે તુરત રીંછ તેને બાજે છે ને પૂરો કરી નાખે છે, એ દસ્યો યાદ રહ્યા છે. વિષ્ણુધર્મજિજ્ઞ્યમાં 'પ્રેમનો કોલ દીઓ રાજકુમાર'વાળું ગીત માતા સાવ કુમારકુમારી જેવા પાત્રો યાદ રહ્યા છે, કાગળ કે એ ગીત બહારના લોકોમાં બહુ ગવાતું. પણ સાથે લખાનક દેખાવના યમદૂતો અને પૂરના દેખાવવાળું એક દસ્ય પણ યાદ છે. સીતા સ્વયંવરમાં રામની થોડી કથા યાદ હતી, એટલે સીતા ધનુષ્ય લઈ રમે છે અને રાવણ ગર્જનાઓ કરતો આવે છે તે બરોબર યાદ રહ્યું છે ઘણી વાર તો નાટક પૂરું થતા પહેલાં હું ઊંઘી મર્યો હોઈશ

નાટકો કરતાં મને બહારના સાપ જતાવનારા મદારીઓ, વાંદરા-વાંદરીના અને દોરડા પર ચાલતા જમ્બાણિયા જોવામાં રસ પડતો. પોસ્ટ ઓફિસ સાથે જ એક યુરોપિયન કબ્રસ્તાન છે. ત્યાં ઘણી વાર મોટા રસાલા સાથે કે લશ્કરી પદ્ધતી સાથે કોઈ ઓફિસરનું ચમ આવતું ત્યારે હું પોસ્ટ ઓફિસના ફોર્મપાઉન્ડમાં પાળ પર પટ્ટાવાળા સાથે જીઓ રહી જોતો. એ લાલ-બૂગ રૂસ-વાળા સોલ્જરો મારા ચીતરવાનાં પાત્રો બન્યાં હતાં. મને નકામા કાગળો અને લાલ-બૂરી પેન્સિલ ગમે ત્યારે તાર ઓફિસમાં મળતાં, એટલે મારો મહાવરો ફીક ચાલતો. એક વાર કોઈ ફોઈંગ માસ્તર જેવા ગૃહસ્થે મને આડીંગી લીટીઓ અને ચોરસ દોરી તે પ્રમાણે કરવા કહ્યું, પણ તેમાં રસ લઈ શક્યો જ નહિ. બાળકોનાં મનમાં કે વિચારમાં શું ચાલે છે, તેને શું ગમે છે, એ જણવાનો પ્રયાસ કોઈ કરતું નહિ હોય એમ લાગે છે. મને એ યાદ રહી ગયું છે કે સદરમાં કેવળરામ આવજી દેવેનું નવું ઘર બંધાયું હતું, કે ત્યાં કોઈ પ્રમંગ હતો, તે જોવા મારાં બા સાથે ગયેલો. રાજકોટનાં ઘર રસ્તા પર અડીઅડીને બાધિલાં જણાય, પણ દરેક ઘરને એક ડહેલી ને તેમાં બાબુના લાંબા ઓટલા પરથી જવાય એવું ઓફિસનું કે મિલાપખંડનું બાગ્યું હોય. એ ડહેલીમાંથી અંદરના ફળિયામાં જઈએ ત્યારે આ આગલા ખંડની પછીતે ઓટલો અને અંદર પડતાં બારણાં હોય, અને સામેની ઓસરીમાં રસોડું, પાણિયાદું તથા ઘરવાસના ખડો હોય. આવા એક સુંદર નવા ઘરમાં મેં લીંત ઉપર ચિત્રો પણ જોયાં ત્યારે હું ખૂબ ખુશ થયો હતો. તેમાં કૃષ્ણ, ગોપીઓ, ગાયો, મોર વગેરે ભભકીલા રંગમાં છટાંછટાં આલેખેલાં હતાં. એ શાખ પ્રજામાંથી આજે તો નાશ પામ્યો છે.

૫ ૫૯૯લી આગ વગેરે

રૈજકોટનું એમાસું પણ મારાથી છુટાયું નથી. ચારે પાસ ખૂબ જંગલી છેડ અને ઘાસ જંગી નીકળતાં. તેમાં પનંત્રિયા આવતાં તેનું મને ખૂબ આકર્ષણ થતું. હું અને મારી નાની બહેન નણ (નર્મદા) તેને પકડવા રખડતાં. આજ નદીમાં પૂર આવતું તે જોવા હું પટ્ટાવાળાની બાધિ ચડી જતો. પોસ્ટ ઓફિસની પાછળના ભાગમાં રહેવાનાં સરકારી મકાન હતાં. તેની પાછળ જ વડીની ખીજ બાબુ સરકારી હાથખાનું હતું. તેનો મેનેજર ઘણી વાર રાત્રે દાર પીને બરાડા પાડતો. તેની ટેવનું ખરાબ પરિણામ પણ મેં જોયું.

મેં અગ્રાઈ કહ્યું તેમ મારાં માણશ્રી મારી નાની બહેન નણ (નર્મદા)ને લાઇને લાવનગર ગયાં હતા તે દરમિયાન મોટાં મા (અવલગા) અને અને બાપુને રમોઈ દરી આપવા આવ્યાં હતાં. તે ઘણી રીતે અને રાજી રાખતાં, પણ એક વાર સાંજે આવ્યાનું લાવતું મળ્યું નહિ એટલે હું રીસ કરી પથારીમાં બઈ સૂઈ ગયો. રાત્રે બાપુ આવ્યા ત્યારે મોટાં માએ કહ્યું કે છોકરો રિસાઇને બૂખ્યો સૂઈ ગયો છે. બાપુ હજી જમવા જ બેસના હતા. કહ્યું કે બૂખ્યો એને લઈ આવે. તે પોતે જ આવ્યા અને મોટાં માને મોકલ્યાં. તેમણે કહ્યું કે ચાલ તારા

બાપ બોલાવે છે પણ મેં મિમ્મજમા પગ ઊછાળ્યો તે તેમની આખમા જોરથી વાગ્યો તે આખમાથી પાણી કાઢતા પાછા ગયા પછી તો શું કહેતું? કોઈ વાવાઝોડુ થાય એમ બાપુ સીધા મારા ખાટલા પાસે આવ્યા ‘માને તેં લાત મારી?’ કહીને મને જિંચકી બહાર ઓટલા પર મૂકી બારણુ વાસી દીધું

મારા પર તો મહે ચારેઢરની દિશાઓ ફીટી મારી બાને સાદ કરીને ખૂબ હુકવો મૂક્યો રોઈ રોઈ થાક્યો પણ બારણું બિડક્યું નહિ

એવામા વડીની પાછળ જાપખાના તરફથી ‘આગ! આગ!’ની બૂમ છીડી અને અજવાળું દેખાયું એ સાથે ધરતું પણ બારણું બિધડી ગયું અને પિતાજી તથા મોટા મા બહાર આવ્યા ‘ચાન ઊંક, આગ જોતી હોય તો’ કહી બાપુએ મને તેમજે ઓઢેની શાલમા જિંચકી લીધો અને વડી આગળ લઈ જઈ જિંચો કર્યો સામી બાજુ જાપખાનાનું મોટું મકાન લડમકાડ સળગતું હતું ને પેલો મનેજર બરાડા પાડતો હતો તેને બે જણે પકડી રાખ્યો હતો તે દિવસથી ‘ખિસ્તીઓ દારૂ પીએ છે માટે નકારા છે’ એની જાપ મારા મન પર રહી ગઈ

વડીની અમારી બાજુ પોસ્ટ અને તારના માણસો દેડી આવ્યા હતા મેં પહેલી જ વાર આગ જોઈ ઘર બળી જાય, કોઈ માણસ સળગી જાય એના વિચારો સ્વપ્ના લાવે એના હતા રાત્રે મોટા માને પગે લાગી માઢી માગી અને તેમજે લાખરી લાગી લાકડું કરી રાખેલો તે ખાઈને જિંધમા સવાર પાડી

એ વખતે પોગબદરના રાણા વિક્રમાલજીને રાજ્યથી પદચ્યુત કરી ત્યાના રાજવહીવટ માટે એડમિનિસ્ટ્રેશન નીમ્યું હતું તેથી તે રાજકોટમા રહેતા વખતે વખત તે સાદી ઘોડાગાડીમા બેસી સગિયામ રસ્તે બિલેથર મહાદેવના દર્શને જતા, તે પાછા આવે ત્યા સુધી તેમને જોનાને પોસ્ટ ઓફિસના પગથિયા પર અમે રાહ જોતા બિલા રહેતા (તેમને વિષેની વિગત જુઓ પૃ ૩૮ના ચોક્કસમા) તેમનો રાજહાથી પણ એ રસ્તે થઈ વારવાર નીકળતો જિંદગીમા પહેલવહેલો હાથી મેં ત્યારે જોયો તેથી તેનું ઘણું જ કુતૂહલ થતું એ હાથીએ તેના મહાવતને મારી નાખેલો તેની વાત મારા બા કહેના એ મહાવત હાથી માટે આવતા ખોરાકમાથી ચોરી કરતો અને તેને ખૂબ મારતો, આથી હાથીને તેના પ્રત્યે રોષ હતો ને તેને મારવાના બેએક પ્રયત્નો કરેલા એક હુમલા વખતે તો એ આમલીના મોટા ઝાડ ઉપર ચડી ગયો, પણ હાથી ઝાડની આસપાસ ઘૂમતો જ રહ્યો આથી પેલાએ ઝાડ પરથી પોતાની પાઘડી દૂર ફેંકી, અને તે પર હાથી દોડી ગયો એટલે પોતે સડસડાટ જીતરીને ધરમા ઘૂસી ગયો પણ બીજા પ્રમંજે જન્માજીમીને દિવસે લરખખર વચ્ચે તને પટખીને સૂદમા ઉપાડી દરિયા કિનારે લઈ જઈ તેને છૂદી નાખ્યો અને પછી પોતાના તબેલામા જઈ ખાતુ પીવું બધ કરીને આસુ સારતો બિલો! કોઈ બીજા મહાવતો આવીને ખાવાનું નીરે તો પણ મો ફેરવી લે આખરે એ મહાવતનો છેકરો, જે તેના ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતો તેણે તેની પાસે જઈ તેને પપાળ્યો, એટલે તેના બોલને માન આપી તેણે ખાધું અને તેને સૂદ વડે જિંચકી પોતાની પીંક પગ બેસાડ્યો રાજ્યે પછી એ છેકરાને તેનું મહાવતપદ આપ્યું

ચોરખંદરના રાણા વિક્રમાતજ
(કે વિક્રમજિવો-વિક્રમાદિત્ય પરથી?)
(આલેખન: દેવદાસાઈ વાલ)

આપધાન કર્યો. આ પરથી સરકારે ચોરખંદર રાજ્યને પહેલા વર્ગમાંથી ઉતારી ત્રીજા વર્ગમાં મૂકી દીધું અને ઈ. સ. ૧૮૮૬ના મે માસમાં રાજ્યના વહીવટ માટે ઍડમિનિસ્ટ્રેશન નીમ્નું. તે વખતે કરમચંદ ગાંધી (ગાંધીજીના પિતા) ચોરખંદરના દીવાન હતા. રાણા વિક્રમાતજ વિભૂતિનું ત્રિપુંક કરના અને ભોજપુર મહાદેવનાં દર્શને જતા. પહેલાં તેઓ વૈષ્ણવ મંત્રદાથી હતા ને રાજા હવેલીએ દર્શને જતા. પણ ત્યાંના મુખિયાઓએ એક દિવસ તેમને કહ્યું કે હવેયાર બાધીને આવે છે તેથી બાલ કૃષ્ણ ખીએ છે! ત્યારથી તેઓએ શિવભક્તિ આગીકાર કરી. વિ. મં. ૧૯૫૬ના ચેત્ર વૃ ૬ ને શનિવારે તા. ૧૪-૪-૧૯૦૦ના રોજ એમનું અવસાન થયું

૬ એક સામાજિક ઘટના

બાપુ ગાંધીજીમાં તાર માસર હતા તે વખતે પંડેરામાં બનેલી એક સામાજિક ઘટના સાંભળેલી તે પણ હજી યાદ છે. ભાવનગરના એક જોદેલ સરદાર નજીકમાં રહેવા આવ્યા. રાજાપટપટને લઈ તેમના પર કંઈ તોહમત મુકાયું હોઈ ભાગીને આવેલા. પોતાના વતનના એક ખાનદાન આસામીને આમ દુઃખી થયેલા જાણી બાપુ તેમને મળવા ગયા ને કઈ કામ પડે તો જણાવવા કહ્યું. પોતે સરકારી નોકર હોવાથી રાજ્યની ખફૂનીનો કંઝો ડર નહોતો. માત્ર પંડેરાશીધર્મે જાળવવાની છંટા હતી. મારાં બા પણ તેમનાં બાઈને મળી આવ્યાં. તે વળી તેમના પામેના ગામના પિયગ્વાળાં નીકળ્યાં એટલે તે ફોઈગ્યા હતાં.

એ સંદર્ભને વધમાં આવેલી એક કન્યા હતી તેના સંમધ નેપાળના સુવગ્ગ સાથે જોડવાની તેઓ યેચી કરી રહ્યા હતા અને તે માટે પટણામાં

સરકારી વાયનમાળામાંની નગદમયંતીની કવિતાના લેખક તરીકે ગઈ પેઢીના પરિચિત શ્રી મંગળજીભાઈ રાજકોટની હંટર મેઈલ ટ્રેઇનિંગ કૉલેજના ચાચીશિક્ષક હતા. નાનપણમાં જ માળાપ ગુજરી જવાથી સ્વામીનારાયણના ગઢડા મુકામે મોસાળમાં જીજીરીને મોટા થયા અને રાજકોટની ટ્રેઇનિંગ કૉલેજમાં બે વર્ષનો અભ્યાસ કરી અમદાવાદની પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેઇનિંગ કૉલેજમાંથી પહેલે નંબરે સીનિયર ટ્રેઇનિંગ ઇન શિક્ષણનો 'હોપ મેડલ' મેળવ્યો.

મંગળજી હરજીવન ઝોઝા

જન્મ : વિ. સં. ૧૯૫૧ના કાર્તિક સુદ ૨

નિધન : વિ. સં. ૨૦૦૮ની ધનતેરસ

શરૂનાં સાત વર્ષ જામનગરની તાલુકા સ્કૂલમાં ગાળી રાજકોટ પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલના હેડ માસ્ટર અને પછી હંટર મેઈલ ટ્રેઇનિંગ કૉલેજના હાઉસ માસ્ટર તથા શિક્ષક તરીકે ૧૯૧૯ સુધી કામ કર્યું. રાજકોટની ટ્રેઇનિંગ કૉલેજ ફોર વિમેનના હેડ માસ્ટર અને પછી ત્રણેક વર્ષ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે કામ કરી નિવૃત્ત થયા. એની સાથેસાથ ઈ. ૧૯૧૨ થી ૧૯૧૮ સુધી રાજકોટની રાજકુમાર કૉલેજમાં રાજકુમારોને નીતિશિક્ષણ આપનાર શાસ્ત્રી તરીકે પણ કામ કરેલું. ત્યારે કવિ નાનાલાલ એ કૉલેજમાં શિક્ષક હતા. કવિના અભ્યાસકાળ દરમિયાન એમની ખીજ ભાવા દારસી હોવાથી તેઓ મંગળજી શાસ્ત્રી પાસે મંસ્કૃત શીખી પાવરધા થએલા.

બે કુશળ મુનશીઓને પગારથી ચોટી લીધા હતા. એ મુનશીઓએ નેપાળના અમલદારો અને રાજકુટુંબમાં લાગવગ ચલાવી આ કન્યાની માહિતી પહોંચાડી.

નેપાળનું રાજકુળ શુદ્ધ સિસોદિયા વંશનું છે એટલે શુદ્ધ ક્ષત્રિય કુળની જ કન્યા ત્યાં ખપે, એવી બધી બાબતો તેમના મનમાં ઠસાવીને મુનશીઓએ નેપાળનું ડાયરેક્શન કન્યા જોવા માટે ઠેક રાજકોટ સુધી ખેંચી આણ્યું. તેમાં નેપાળના દીવાન પણ હતા. એ જવા દિલ્હીથી આવતા હતા ત્યારે તેમને રસ્તામાં એક પાટીદાર ગૃહસ્થનો બોટો થઈ ગયો અને તેણે પોતાની સલાહ કામ લાગશે એમ ડાયરેક્શનનાં માણસોનાં મનમાં ઠસાવી દીધું. ડાયરેક્શનને આદર આપવા ઉતારા વજેરેનો સરસ બંદોબસ્ત મોટા ખર્ચે સરદારે તૈયાર રાખ્યો હતો.

તેમણે કન્યાને જોઈ, પમંદ કરી અને લગ્નલગ નક્કી જેવું કર્યું, પરંતુ પેલા પાટીદારે તેમને બાલુએ બોલાવી કંઈક સમજાવ્યું એટલે નેપાળીઓએ

પોતાનો નિર્ણય મોકૂફ રાખ્યો અને ‘પછી જણાવીશું’ કહી લીધા થયા.

બપોરના ભાજે પાટીદાર ગૃહસ્થ અમારા ક્વાર્ટર્સમાં આવી ચડ્યા. તેનો ધરાદો કંઈ તાર આવ્યા છે કે નહિ તે જાણવાનો હશે. બાપુજીએ પૂછ્યું. ‘કેમ મિ. પટેલ? શું થયું?’ એમણે કહ્યું: ‘શું થાય? જૂખ્યે પેટે કંઈ બને?’ બાપુજી કહે: ‘જૂખ્યા હો તો ચાલો જમવા.’

‘ના ભાઈ ના! તમે જાણો છો ને, કે આ તો લાખોનો મામલો છે. મારા જેવાની જૂખ કેટલી હોય? માસ્તર! તમે ય શું લલા માણસ! આવી તકનો લાભ લેના નથી? કપાળમાં હુંદલું છે ને, તેની જ મોકાણમાં કન્યા ૨૬ થઈ જાય છે. સરદારને કંઈ સમજાય છે કે નહિ?’

બાપુજી સમજી ગયા કે કાકિયાવાડી રિવાજ મુજબ કન્યાના કપાળમાં હુંદલું હતું તેને કલંક દરાવી આ કામમાં કાંટો નાખનાર શાહુકાર એ પાટીદાર જ હતો. એટલે એને વિદાય કરી તરત પોતાના મિત્ર સરદારને ચેતાવવા તેઓ તેમની ડેલીએ પહોંચ્યા. પણ દરબાર તો બપોરે સુધી જાય તે ત્રણ વાગ્યે જાગે ને કાયરો ભરાય ભારે દર્દીન આપે! એમ છતાં હિંમત ધરી ઘર આગળ જઈ બપોર પહોંચાડી કે લિખતા ન રહો. સામી પાર્ટીમાં દોઈ શત્રુ છે, માટે બધા ખુલાસા કરી દ્યો; નહિ તો વાધો પડશે અને પસ્તાશે. પરંતુ દરબાર ઢીલા રહ્યા ને કશું કરી શક્યા નહિ. રાતની ટ્રેઈનમાં ડેપુટેશન વિદાય થઈ ગયું અને વઢવાણથી તાર આવ્યો કે ‘વિચાર કરી જણાવીશું.’

તેઓ નેપાળ પહોંચે તે પહેલાં રાજકોટથી પેલા મુનશીઓ ઇન્દ્રપ્રસાદ ને દેવ-પ્રસાદ ઉપર તાકાદે તાર કયો કે ડેપુટેશનની પહેલાં નેપાળ પહોંચી જાયો અને વાતને પાશરી કરી, ઘો. આ કામમાં એમને ખૂબ પૈસા મળેલા, પણ તેમની કંઈ કારી ફાવી નહિ. એ સરદારના વંશજો હલુ હશે, પણ કુંવરી પછી ગુજરી ગઈ.

૭ રાજકોટનાં સંબંધીજનો

ઈ. સ. ૧૮૯૮ના મે માસમાં બાપુની બદલી ફરી એક વર્ષ માટે પોરબંદરના સબ પોસ્ટ માસ્તર તરીકે થઈ. તરત થોડા વખત માટે મને અને માને લાવનગર મોકલી તે એકલા જ ત્યાં ગયા; પણ આ અરસામાં ધોરાજી આંદોલનમાં પૈસા ગેરવહેલે ગયાના કેટલાક કેસ થયા હતા તે માટે પોરબંદરથી તરત તેમની બદલી ત્યાં કરવામાં આવી.

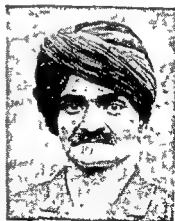
રાજકોટ છોડતાં અમને બધાને ગમ્યું નહોતું. મેં પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલમાં પહેલી ચોપડી પૂરી કરી હતી. સ્કૂલ છોડતી વખતે મંત્રણજીકાકાએ (પરિચય માટે જુઓ પૃ. ૩૯ ઉપરના ચોક્કામાં) હેડમાસ્તર તરીકે લીવિંગ સર્ટિફિકેટ આપ્યું. તેમાં લખ્યું કે, ‘આ વિદ્યાર્થીને ચિત્રનો ભારે શોખ છે.’ મનોવિગ્નાનો અભ્યાસ નહિ હતા એવી રીતે બાળકનું વલણ પારખનાર તે સાચા શિક્ષક હતા.

રાજકોટના જીવનકાળમાં જે સંબંધીજનો હતા તેમાંની બે વ્યક્તિઓ મને હમેશાં યાદ રહી છે. એક હતા મારા પિતાશ્રીના મસિયાઈ ભાઈ શિયાણીવાળા કાનજીભાઈ આચાર્ય. તે કાકી દરબારના કામદાર હતા એટલે વખતોવખત

પોલિટિકલ એજન્ટની કચેરીના તેમના કામકાજ અંગે અમારે ત્યાં મહેમાન થતા. તેમની સાથે અંગત માણસ તરીકે બીજા મશિયાર્થ લાઈ મહાદેવકાકા આવતા. તેમની સ્થિતિ સારી નહિ, તેથી તે કાનજીદાદા સાથે રહી તેમની તહેનાત સાચવતા.

કાનજીદાદાનો સામાન ગાડીમાંથી ઉતારી ઘરમાં લાવે કે મહાદેવકાકા મારાં બા આગળ જઈ કહે, 'લાલી ! તમે ધરનું કામ મંભાળો, હું રસોઈ કરી નાખીશ.' ખરેખર તેમની સલૂકાર્થ અને સેવાવૃત્તિ પ્રસન્નતાભરી લાગતી. કાનજીદાદા મને જોઈ તેમને કહેતા : 'મહાદેવ, રવિનું લાતું આપને.' એટલે તે મુસાફરીના ભાતોડિયામાંથી એકાદ પેંડો કે બદામની પૂરી મને આપી દેતા. એમના ભાતાના કપા સાથે લાલ કાથળામાં પાણીનો દૂબો અવશ્ય હોય. કાઈ વાર કાનજીદાદાની ગાડીમાં મને તે બજારમાં લઈ જતા, અને એકાદ વખત રખપરનો રંગીન દડો કે મોંનું વાળું અપાવેલું તે યાદ છે.

બીજી વ્યક્તિ તે જટુભાઈ ઠાકર. એ સરકારી પ્રાંત ઑફિસરની ઑફિસમાં હેડ ક્લાર્ક કે એવું કંઈ હતા. ડિસ્ટ્રિક્ટમાંથી આવે ત્યારે બાપુ તથા બાને મળવા આવે. કંઈક ધૂની ને અલગારી વ્યક્તિ. નોકરી અંગે સાહેબની ટોપી, ક્રીચીઝ અને હાથમાં સોટી સાથે બૂમો પાડતા આવે. આવીને બાના પગને વંદન કરે અને કહે : 'હું તારા રતિનો મોટો ભાઈ છું. બાવાનું આપ, ભૂખ્યો આવ્યો છું !' પછી બાપુ પાસે જાય ત્યારે કહે : 'બાપા પાસેથી તે શું મળવાનું છે ? મા જગદ્યા જ છોકરાની ખબર તો રાખે છે.' બાપુને તે મામા કહીને બોલાવતા, કારણ કે જટુભાઈના મામા પોરમંદરમા મંદિરના ભંડારી હતા તેમની સાથે અમારા પહેલો સંબંધ બધાએલો. જટુભાઈના પિતા કાઠિયા વાડના પ્રસિદ્ધ પુરુષ રાવબહાદુર પ્રાણજીવન-ભાઈ એજન્સીમા મોટા અમલદાર હતા; પણ આલાવાડી સ્વભાવ પ્રમાણે જટુભાઈનાં માતૃશ્રીને વઢવાણમાં જ રાખતા ! માને કુટુંબના દુઃખી પાત્ર બનેલા જોઈને જટુભાઈને ઘણું દુઃખ લાગતું અને પિતા માટે તે આકરી ટીકા કરતા.

જટુભાઈ ઠાકર

મા કે કાઈ કામે લઈ જતા તે જોતો ધોગજીના ચોગ્ગના દેમમાં એક પગવાયે પગાયેસો તેને સિપાઈઓ એ જ જોલમાં લઈ જના ત્યારે મને ઘણું લાગ્યું હતું.

ઢેલીઓના ચોપાઈઓની એક આખી પનખ માટે સામે જ ચોરડીઓની હાર હતી તેમનો હવાયદાર એક દિંદુઆની લેમો હતો તેને સ્વખાત બહુ માયાગ્રુ હતો તેની ચોરડી સામે એક વૃક્ષ નીચે એ ટલા પર મદદદેવની નાની દેરી હતી ત્યાં તે રોજ અવારમા નાખીને પૂજા કરતો ત્યારે ચકગના ત્રણ જેવો લાગતો હું તેની પાસે જઈ બેસતો અને મારી નાની સાદી વાતો સામળી તે હસતો અને આનંદ પામતો પણ સિપાઈઓના હવાયદાર તરીકે તેનો કડપ અને રુઆબ જુદા જ હતા તે કવાયતો કરાવતો ત્યારે તેનો ધડકા જેવો અવાજ સામળવાની મને બહુ મઝા પડતી.

પોસ્ટ માસ્તરના ઢોકરા તરીકે હું રફૂલમાં પણ ધ્યાન ખેંચતો ચાનિવાગ્ની સવારે પટાવાળો એક રૂમાલમાં બાધીને મારા માટે ચા લઈ આવતો એમણે માસ્તર મને બહાર મોકલી આપતા અને રફૂલની પડાગીમાં બેસી હું ચા પી લેતો સવાર-સાંજ પગવાળો મને રફૂલમાં લેવા મૂકવા આવતો જ એ સમયમાં પટાવાળો પોસ્ટ માસ્તરના ઘરનું કોઈ પણ કામ કરવાની ના કહેતા નહિ.

પોસ્ટ માસ્તરની ગણતરી તો ત્યારે સરકારી અમલદારમાં થતી, પણ તેમના પગારો જુઓ તો કાઈ નહિ માગ પિનાશીનો પગાર રૂ ૫૦ હતો તેમાંથી માત્ર પદર રૂપિયા ખર્ચના રાખી બાકીના લાવનચ મા બાપ અને લાઈના કુટુંબને માટે મોઢી આપતા મને વાદ છે કે તે વખતમાં મારા બાના હાથની ચૂલ્હી પર સોનાની ચીપ નહોતી, છતાં તે બહુ પ્રસન્ન રહેતા કઈ કઈ મીઠું ખાવાનું બનાવી અમને રાજી ગખતા બપોરે તે કચું પુસ્તક વાંચે તે હવે મને સમજાતું હતું અન્નકાન્ત લાગ પડેલો તે ધીરેધીરે ઉઠેલતા અને તેમાંના દર્શતો મને ને મારી બહેનને કહેતા એમના મોઝે વાત કહેવાની રીત બહુ તાદ્યત્વવાળી અને લાવપૂર્ણ હતી હું બની વાત કહે ત્યારે અમે પણ ઉદાસ થઈ જતા, અને લકતના વિજયની કે કૃષ્ણ કે રામની વાત કહે ત્યારે અમે ખરેખર કોઈ મહાન બનાવોના સાક્ષી બનતા.

આ સમયે મારા બહેનથી નાનો લાઈ ધરતુ લાડકુ બાળક હતો તેના ચહેરામાં અને આખામાં મારા બાનો મીઠો અણસાર ઊતર્યો હતો અને સોને તે ખૂબ જ ખારો લાગતો પટાવાળા, કારકુને ને જોલના સિપાઈઓ સુદા તેને હેતથી ફેરવતા અને કોઈ તેને “ગુલબદન ના હુલામણા નામે બોલાવતા.

અમારા ઘરમાં વચ્ચે માટે મઠમાં ચાપલાઈ નહોતી પિતાજી ઑડિસમાં અરધો કોટ પહેરતા કાઠલા ને કડવાળા ખમીસો કોઈએ જોયા નહોતા મને ને બહેનને જબ્બા ને નાડીવાળી ચોરણીથી ચાલતું ઘરમાં જૂના ધોતિયા કે ત્રાદલાના પડ હોય તેમાંથી બા કોઈ વાર જબ્બા કે પહેરણ હાથે સીવીને બનાવી આપે તે પહેરીને ઉમંગમાં રહેતા, તેમજ બહારથી પણ આ બાળક કોઈ દીકા સાબળવા મળતી નહિ.

ધોરાજીમાં હું પોસ્ટ ઑફિસમાં સૌનો લાડકો બની બધા કારકુનો અને પટાવાળાઓ વચ્ચે ઘૂમ્યા કરતો એક પારસી કારકુન ધનજીશ્ય મને નજીકના તેના ઘરમાં લઈ જઈ ખૂબ ગેલ કરી હસાવતા તેના કપડા અને રમતી સજવટ મને ગમતા પારસી લાઈ લહેરી તો ખરા, પણ કામમાં ઘણી વાર ભૂલો કરી બેસે ત્યારે પિતાજી તેને નિશાળના છોકરાની જેમ ધમકાવી નાખતા એક વાર તો તેની આખમાં આમુ આવી ગયા ત્યારે મારા રોજના મિત્રને પિતાશ્રી કેમ દુખી કરતા હશે તે સમજાયું નહિ પિતાશ્રીની ટોકણી આકરી હતી, પણ તેમની ઑફિસની વ્યવસ્થા અને શિસ્ત જખરી હતી કોઈ ખૂણે કચરો કે ખેરીઓ તેઓ નિભાવી ન લેતા ટેમવ પાસેની કાગળના કટકાની ટોપનીઓ એક કોથળામાં ભરાવી લેતા આવેની ટપાલના થેલા તોડતા લેખલો સાથે લાખ સધરાવતા અને ઠીક જથ્થો થાય ત્યારે પટાવાળાઓ બહાર જઈ ત્રણ પથરા પર એક લોખંડના ત્રાગમાં તેને ઉકાળતા, ત્યારે જે રસ અને તેમાંથી કચરો કાઢી ઓટલા પર તેને જરા ઢવા દઈ લાના લાટા કરતા ને કટકા કરી ઉપયોગ માટે ઑફિસમાં લઈ જતા તે ઉપરાંત એ વખતે ઑફિસના પત્રવ્યવહાર માટે સરકારી જાહેલા કાગળો કાપી કવરો બનાવી લેવા પડતા લાખ સધરેલા, ફોડેલા કાગળો લાખ તથા લાઢી ઉકાળવામાં કામ લાગતા લાઢી બનાવી તેમાં મોરચૂથુ નાખીને તે સધરવાની રીત હું શીખી ગયો એ વખતે પોસ્ટ મારતરને કટિન્જન્સીની અમુક જ રકમ મળતી તેમાંથી ઑફિસ નો બધો પરચૂરણ ખર્ચ બહુ કરકસરથી કાઢવાનો રહેતો.

ધોરાજીના કેસોમાં બાપુનું કામ યશસ્વી થયું ચુનેગારો પકડાયા અને તેમને શિક્ષા થઈ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ શ્રી કામદીન તેમના કામથી ખુશ થયા ને તેમની સાથે સારો મબધ બધાઓ એ કામ પત્યા પછી છ મહિનામાં ફરી બાપુને રાજકોટની અસલ જગ્યા પર મોકલવામાં આવી, પણ એક જ માસને અંતે સને ૧૮૯૯ના જન્યુઆરીમાં ફે ૬૦ના પગારથી રેલવે મેઈલ સર્વિસમાં વડવાણ ૧ વિભાગમાં હેડ સ્ટાર્ટર તરીકે નિમણૂક મળી એ વખતે પોસ્ટ અને રેલવે મેઈલ ખાતા સમુક્ત હતા.

વડવાણ કેમ્પમાં મકાનની ગોડવણ થતા સુધી ધરના અમે સૌ લાવનગર જઈ રહ્યા પિતાશ્રી મેઈલના ડબ્બા સાથે બબ્બે દિવસની ટ્રિપ (ફેરો) કરી આવી જતા.

૩ લાવનગર

લાવનગરમાં અમે રહ્યા તે દરમિયાન દાદા તથા મોટા માને વધુ ઓળખ્યા એ બનેલો સ્વભાવ મને હિમ લાગતો નાના બાળકોને કોઈ હુલાવીને બોલાવે જ નહિ.

પિતાજી સાથે પોસ્ટ ઑફિસના હવા પ્રકાશવાળા ચૂનાઈ મકાનોમાં રહેલા હું તથા મારા બહેન લાવનગરના ડેલાના એ અધારિયા ઘરમાં બહુ અણગમો અનુભવતા મોટા લાઈ તો એ મકાનથી ટેવાઈ ગયેલા હતા કાકા-કાકી તો અમને ઘણુંઘણું લાડ કરે, પણ ઉપર મોટા મા અને દાદાનો તાડૂકા બંધી મળ બલાસ કરી નાખતો દાદાને હેવટની અવસ્થાની બીમારી રહેતી

બાળપણનાં સ્મરણો

૧ મોખડકા નાનજીદાદા

આ અરસામા મારા માતૃશ્રી મને લઈને થોડા દિવસ મોખડકા ગામે મારા મોસાળીમા ગયા હતા ત્યારે મેં તેમના પિતા નાનજી નવાડીને જોએલ જિજ્ઞાસા વાનના, સપિ જેવા લાગતા એ વૃદ્ધ પુરુષમા મેં આજ્ઞાણુ તેજ જોયું હતું કપાળમા ત્રિપુડ, મ્હમા બેરજો અને માથે કાડિયાવાડી પાથ જેમ ફેંટા વીંટા રજપૂત કણ્ણીઓના હારખંધ ધરે વચ્ચે એક ઓરડા અને ઓસરીવાળુ બેડા ધાટનું નીચું બોરડું અદર દિવસે ઘણા ચાદરણા પડે ઓશરીમા એનું જાળિયું, રાધણિયું ને તેને અડીને ચણેલું ખાણિયારું ઘગવખરીમા અદર માન એક મ્હલો અને જૂનો પગરો રાધવાનાં વાસણોમા હોત્તા અને લાકડાની કથરોટ, માન બે ચાર કાસાની થાળીઓ ખાવામા બાજરીના કે જરના રોટલા અને અડદની દાળ હોય ચોખા કે તુવેર દાળ તે શહેરના માણુઓને મળે પણ આસપાસના રજપૂત મ્હણીઓ ભારે માયાણુ શહેરના લાણેજીને જોઈ હરખ ઘેલા બને કોઈ વગી દૂધની ટેવળી મૂકી જાય જાણ તે આખા ગામને મક્લ મળે મને શહેરના દૂધ કરતા એ વલોણુની જાણ મીઠી લાગતી કોઈ શેરડીના વાદળાગા પટેલમામા ગોળનું લીલું આપી જાય નાનજી મહારાજને ગ્રામ પવિત્ર પુરુષ તરીકે માન આપે તેમને કોઈ ગ્રાસ નહોતો, પણ એક ગાય અને ઘોડી હતી તેના ધાસ ખાણુ પટેલોના ધર પૂરા પાડતા બાર મહિને વાડીઓ ને ખેતરોના પાકમાથી તેઓ જે અનાજ ને ગોળ આપતા તેમાથી ધરની કોઠીમા સંગ્રહ થતો તે ઉપરાંત લગ્ન અને સરામાય પ્રમજે આજ્ઞાણુ કર્મ કરતા, મુહૂર્ત જોઈ આપતા અને સત્સનારાયણની કથા કરતા પર્વપર્વણીને દિવસે યજમાનોમા અડિ મારતા ત્યારે સીલુ તેમજ ચારે બાધી લાવતા આમ આસપાસના બે થુ ગણોની દાનકર્તા પર તેમનો ગસાર નબી જતો માના મા પણ બહુ માયાણુ અને કુલીન સ્વભાવના હતા ગ્રામ મામા (મારા બાના નાના ભાઈ) ધરના એકના એક લાડકા પુત્ર હતા નામ પ્રભાચકર હતું, પણ પિતાની પ્રમા જરા મેં તેમનામા જિવરી નહોતી માન માતાનો રાક સ્વભાવ જણાતો એમ છતાં કુળવાન અલ્પજ્ઞના છેકરા ઘોડિયામાથી વરી જતા એ રીતે એમને મામી વળગાડી દીધા હતા વાને શામળા, હુદિમા ભોલુ પણ સ્વભાવે લગ્ના, જોળા લાવખંધ એ મામી ગાય ને ઘોડી માટે ખેતરમાથી ધાસના લાગ વાડી લાવતા ને નહીથી બેડા ભરી લાવતા અમે ભાણેજીને જઈએ ત્યારે બિલ્લીજીલ્લીને હમીને કુખણા (ઓવા ણા) લેતા પહેગવાને સાદેસો ધોત્તા મારેસો લાથમા કે ગમામા સોનાના અવકાશનું નામ નહિ

ધોરાજી

છતા ધરની વેડ આખો દિવસ આનંદભર્યો મોઝે કરતા ઈશ્વરે કુલીનતાની કસોટી આદરી હોય તેમ એમને મંત્રિત થવા માંડી હતી એમને એમના દુ ખોનો ખયાલ પણ ન આવતો.

આ પ્રાદ્યુષ્ય કુળ યાત્રિસમુદાયમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતું આવી મરીખી અને તળીના જીવનમાં ય તેમની સાતસાત પેઢી સુધી કાર્ધએ કન્યા તરફનું તણખણું પણ લેવાની ઇચ્છા કરી નહિ કન્યા પરણાવવા લિહ્યા માગી હતો, દેશપરદેશ જઈ રેલ નાખી હશે, પણ જમાઈ કન્યા અને ભાણેજને પવિત્ર પાત્રો માની તેમની સ્વાગતા કરવામાં જ એ મતોષ અને તૃપ્તિ અનુભવતા અમે શહેરના બાળકો જાતજાતની સગરડો અને સેવાથી ટેવાએલા, છતાં તેમના ભવજભર્યા આતિથ્યથી અમાગ મનમાં તેમના પ્રતિ મમત્વ જિમરાતું નાનજીદાદાએ પોતાની બેડક માટે સામેના કરે એક નાની જાપરી જેવડી ઝોરડી બાધી હતી તેમાં એક ખૂણે માટીનું દેવાલય કરી તેમાં શકર ગણપતિ વગેરે રાખ્યા હતા તે નાહી ધાર્ધ ત્યાં પૂજાપાક કરતા હોય ત્યારે જાણે ભગવાનના શિરસ્તેદાર હોય તેવા લાગતા ! ગામના લોકો તે વખતે જો કાર્ધ કામે આવતા તો એમને દૂરથી જ વદન કરી મુહૂર્ત વગેરે પૂછી જતા.

અમારે ભાવનગર જવાનું આવ્યું ત્યારે દાદાએ પોતે જ ઘોડી તૈયાર કરી ઉપર બે બાજુ પોટકા લટકતા ગોડવી દીધા પડોશીઓએ રોરડી અને તલના લાકુ આપેલા તે એ પોટકામાં બધાયા છે કે નહિ તેની મેં ખાતરી કરી લીધી હતી ! વહેલી સવારે ઘોડી ઉપર બાના બોળામાં મને આગળ બેસાડી, પોતે કેડ ઉપર બેઠ બાધી, એક હાથમાં લાકડી લઈ બીજા હાથે લગામથી ઘોડીને દોરતા આગળ ચાલ્યા.

એ વખતે ભાવનગર જવાને સવારે સોનગઢ રેશને ગાડી પકડવાની હતી, તેથી અમે પાંદલી રાતના ચંદ્રના અજવાળામાં ચાલી નીકળ્યા ગામડાના માણસોને તો એ પ્રવાસમાં કઈ લાગતું નહિ હોય, પણ મને વૃક્ષધટાઓ વચ્ચે જતા લાખા રસ્તા અને ઢાળ-રાળા નાળા આવે ત્યારે ચોગ લૂટારા જિભા હશે એવી કલ્પના થતી પવનના સુસવાટ સાથે વૃક્ષોના પાદડા ચાદનીના ચળકાટમાં કઈક બેઠી અવાજ કરતા.

દાતણ કરવાને વખતે અમે સોનગઢ રેશને પહોંચી ગયા સાત રેશનમાં લોખંડના ટુકડા પર બે ડકા વાગતા ગાડી આવી તેમાં અમે બેસે ત્યારે બા રોતા હતા ને દાદા જાણી પાસે ઘોડી પકડી રાખી ભરેના મગાએ હાથ જોયા કરી કહેતા હતા ‘પહોંચીને કાગળ લખજો બેટા માણેક ! ભાણિયા આવજો, હો !’ એ પછી હું તેમને કદી જોવા પાગ્યો નહિ.

૨ ધોરાજી

ભાવનગરથી તુરંત અમે ધોરાજી ગયા ધોરાજીની પોસ્ટ ઓફિસ અને ત્યાંની જેલ એક જ કોમ્પાઉન્ડમાં હતા ૬ હવે વધુ સમજણે યયો હતો જેલના ચોકાદારો ત્યાં કલાકે કલાકે ડકા બજાવતા વખતેવખત જેલના દરવાજામાંથી કેદીઓને કાર્ટ

એક બીજા ધરમાં ભોંયતળિયે તેમને ખાટસો પાથરેલો જ રહેતો. ત્યાં જ તેમનું ખાવાનું-પીવાનું મોટાં મા કે કાકી ધૂમટો તાણીને પહોંચાડતાં. તે ચૂના સાથે તમાકુ ખાધા કરતા. તેમને કંકનું દર્દ હતું એટલે આખો દિવસ ગળાકાદના તે ખાટલા નીચેના એક મોટા પાળામાં થૂંકતા. એની સાફસૂદી ધરની વહવારને માથે જ હોય. તે ઉપરાંત તેમને ઝાડે જવા માટે ધરને પડખે અમારા કુખત્તની એક નવેળા હતી તેમાં સખ પાથરેલું મૂપકુ મુકાતું ત્યાં તે જતા. આ જ રથાનને અમે વાડો કહેતા.

અમારા ધરની સામે મ્યુનિસિપાલિટીની કચરાપેટી હતી. તેમાં આખા ઉલાનો કચરો સૌ નાખી જતાં. તે ઘણે ભાગે ભરાઈ જતો ત્યારે ખાલુમાં મોટો ઢગલો થતો. તેની પામે આગ વખતે કામ લાગે તે માટે પાણી ભરેલી એક ટાંકી રહેતી. તેના ચોકડા નીચે આડાં લાકડાં હતાં તે પર બેસી ઉલાનાં બધાં છોકરાં ઝાડે બેસતાં. કોઈ વાર મ્યુનિસિપાલિટીને સિપાઈ આવે ત્યારે 'સિપાઈ આવે છે' એવા ખબર કોઈ આપતું કે તરત બેઠેલાં બધાં છુરછુર

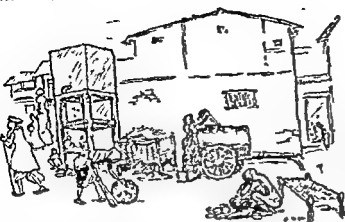

દાદાજી જનન રાવળ

કરતાં ભાગતાં અને તે બેઠો હોય ત્યાં સુધી કોઈ ફરકતું નહિ. પણ ગતે તો છોકરાં અને મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓ પણ મોટું ઢાકીને ત્યાં બેસી જતી. ટાંકી અને પેટીની પાસે જ એક મોટું ગાદપીપ રહેતું. તેમાં ઉલાના એકવાડતું મદુ પાણી અને ધર-માની ફૂંડીઓનું પાણી ભરાયો. એક પથરા પર ચડીને નાખવા આવનાં ને આસપાસ ફેર્ધ જોતું ન જણાય તો જમીન પર દોળા-ને જ આવ્યાં જતાં આ ગદવાડથી આખા ફળિયામાં માખીઓ-નો બહુબહુટ જિંદો.

ફળિયામાથી ફરેક જણ બહાગના લોકોને યેકે ત્યારે તકના અને લાડણુ થતા.

ધરમાંથી પણ પાણી ગાડવાની મોઈ નહોતી. રમોડું ધોવાય તેનું પાણી કાઢવા ખળદૂવો કરાવેલો હતો, તેમાં પણ કચરો ભગાય ત્યારે બહાર ખાટલા

ભાવનગરમાં
શેરડીપીકના
ડેલામાં દેસાઈ-
ફળીનું દરજી

પર તેની શેડો પડતી. એવું થાય ત્યારે પણ ગ્યુનિસિપાલિટીવાળા નામ લાખી જશે એવી ખીક રહેતી.

એ જૂના ધરનું ભોંતળિયું બહારના ફળાથી એક વેત બેટલું જ ભિંચું હતું. મુખ્ય બારણું એક જ. તેમાં પેસીએ એટલે ડાખી તરફ તરત ઉપર ચડવાનો જૂનો દાદરો હતો. તેનું ઉપરનું છેલ્લું પગથિયું મેડાથી ધલું નીચું હતું. એટલે બધાં બાળકો ત્યાં સુધી ચડીને અટકી જતાં. કોઈ તેને ઉડાવી દે તો જ ઉપર જઈ શકે. મોટાં બાને પણ દોરડાનો આધાર રાખવો પડતો.

નીચેની ઓસરી ૧૦ થી ૧૫ ફૂટની હશે. તેમાં દાદરાની પાસે સામેના ચોરસ ઓરડાનું મોટું બારસાખ હતું. તેનાં તોતિંગ કમાડને ચણિયારાં હતાં. બાળકો તો એને ઉધાડવાસ કરી જ ન શકે. બારણાની બાજુમાં લાકડાની પટ્ટી-ઓનું એક એક બળિયું હતું. એટલું જ માત્ર ઓરડીમાં પ્રકાશ-હવાનું સાધન હતું. બળિયાની બાજુના ખૂણામાં દાદાવારાનો એક જ કપાટ હતો તે એ વખતે કાકાના કબજામાં હતો. તેમાં થોડી દવાની શીશીઓ, થોડા ચોપડા અને લાખ-વાનાં સાધનો ગખતાં. આગળના મુખ્ય બારણાની ફળિયા તરફની ભોંતને અડી પાણિયારું હતું. તે પર બેડાંની બે-ત્રણ જિતરડો ગહેતી. નીચેના ભાગમાં એક ટીપમાં નાહવા માટે ખારું પાણી ભરવામાં આવતું. ધરના પુરુષો અને છોકરાં સૌ ફળામાં તાંબાફૂંડી લાવીને પાટલો મૂકી અથવા ઓટલાના પથ્થર પર બેસી નાહી લેતાં. ઝેરાંઓ બે ખાટલાની આડ્ય કરી નાહી લેતાં. ધરમાં નહાય તો ફૂંડીઓ ભરાઈ ભય અને તેમને જ એ ઉલેચવી પડે, પરંતુ મહે-માનો માટે એમ પણ કરવું પડતું. ઊનાળાની સત્રે બધાનું સહિયારું ફળિયું ખાટલા નાખેલી એક મોટી વણઝાર બની જતું, એટલે કોઈને મકાનની સંક-કાશ જણાતી નહિ.

અનુકૂળ ઋતુઓમાં ફળિયાના બધા પુરુષો અને મોટા યએલા છોકરા અંધારામાં જીડી ગામ બહાર આવેલા કુંડો અથવા તળાવો પર નાહવા જતા, અને સાથે પોતાનાં ધોતિયાં પણ ધોઈ લાવતા. શીય, દાતણ બધું જળાશય પાસે જ પતી જતું અને તેથી ઘણી વાર નજીકની જગ્યાઓ ત્રધ મારતી. વરસાદ પછીના મહિનાઓમાં તો એ કુડ પણ ગંધ મારતા.

પણુ ત્યાં તરતા શીખવાની તથા લિચેથી ધૂમ્રમ—બૂનકા મારવાની મન પડતી હું પણ ત્યાં ફરવાનું જોખમ ખેડી થોડું તરતા શીખ્યો. એકમે વખતે તેા ઉવળના રામ બોલતો માથોડા નીચે પણ જીનરી ગએલો, પણ અચાનક ધાઈએ ખેડી કાઢેલો તે જુલાયુ નથી જનજનની તગઈ કુનારા, ગુલાટ સાથે બૂનકા માગના અને પ્રાણપામ કરી ઘણી વાર સુધી ચત્તાપાટ પડી ગઈનારા પ્રવીણ ત્યાં જોવા હતા.

આ જળાશયો ભાવનગર ની દૂધથી કલ્પ પણ બની જતા ગજસત્તાથી માડી બજારની ધ્રુઈ પણ વાન ત્યાં જૂથી ચર્ચાની આદિમ સાથેની તડબડ, ન્યાનના ઝગડા, ગામના ગિસ્સા વગેરે ચર્ચના આ જળાશયો દૈનિકપનનું કામ કરના કોઈને હાથ વાચવાની રેવ જ નડોતી, તો પછી દેશ પ દેશની કથની તે અહીં કોણુ કરે?

અમે તો સગમરી મહાનોમા નગના પાણી જૂથી વધગના જોએવા ભાવ નગ આન્યા ત્યાં તે નાહવા માટે ઉવળના ખારા ફવાનું પાણી મળે, અને જૂથી નાહવું હોય તો કાકી કે બા સાથે ફવા પર જઈએ ત્યાં એક ધણે ખેડી તે

ખારા પણીનું
સ્નાન

અમારા પર હોળા દે. આવા ખારા પાણી સાથે સાવુને તો મેળ જ કેમ થાય? આ ફવામા ડેલાની કુબાએવી કંક ઓઝાએ આપધાન કર્યા હતા, એમ્લે મધરાતે ફવા પાને જતા એકગ ગતા પણ ખરા.

પીવાના પાણી માટે તો દરેક ધ ના બેરા વહેલા લીડી, માથ કરી ઘોઘા દરવાજે ગામના ગ્રામજનના ફવા પગ બલ અને સૌંચવાની જગ્યા હાથ કરીને પેતાની યોગીના બેડ વારાફરતા ભરી દે. પછી દરેક જણુ માથે હાથ અને ધડની હેલ ચડાવે વળી બજારમા એકાદ નાનો દેડો લીડે અને હાથમા દોરડાનું ફીડલું ગુલજની, જીની બનતેથી, દુધાને લીડે તે પહેલા ઘરમા આવી નય. એ જમાનામા ઓમાતને પાણીના બેડ લરવાની તાલીમ માન્યોના સથમા મળતી

ધરના કપડા પણ તેમજ જ ઘેવાના દોલ અડવાડિયે કે પદર દિવમે આખા ધરના કપડા બેગ કરી ખારાના પાણીમા ઝબોળે આ ખારે ગંધડ

પર વેચાવા આવે ત્યારે સંઘરી લે, અથવા ઘણી વાર સૌ સાથમાં જઈ દરિયાના ખારામાંથી એકઠો કરી લઈ આવે. જે દિવસે કપડાં ધોવા ઘાટ પર કે તળાવ પર જાય તે દિવસે કંઈક ટાઢું ખાઈ લે અને મોડી બપોરે કે સાંજે નીચોવેલાં કપડાંને પિંડો તાસક પર ગોઠવી લાવીને સૂકવે. માત્ર આફ્રિકામાં જનારા પુરુષોનાં કપડાં ધોખીને અપાતાં. દરેક મહોલ્લામાં જ ધોખીનું એક કુટુંબ વસતું હોય તેને જ એ ઘરાણી મળતી. ઘણી વાર ઘરમાં ખાવાનું વધ્યું હોય તો ધોખણ કે તેનાં છોકરાં લઈ જતાં.

કપડાં ધોવા ઉપરાંત ધરનું લોપણ અને થાપ પણ સ્ત્રીઓ જ કરતી. તે માટેનું છાણ દૂધવાળી રખારણુ આપી જતી, પણ માટી તો ગધિડાવાળા આવે તેમની પાસેથી ખરીદ કરવી પડતી. ગરીબ ધરની સ્ત્રીઓ તો જાતે જ માટીના ટીંબે ખોદવા જતી. તેમાં લેખડ પડતાં ઘણી સ્ત્રીઓ દબાઈ ગયાના બતાવે પણ બનતા.

અમારા ઘરમાં દર વરસે ચોમાસું જાય ત્યારે ચોટલા, લોતિ, બધું ખોદાઈ ગયા જેવું લાગે. એટલે દિવાળી પહેલાં ખેરાંઓ ધરની મરામત કરી ઉપર ખડીને ધોળ કરી નાખતાં. પાણિયારા સિવાય કયાંય પણ ચોકડી નહોતી. પાણિયારાની બરોબર બાજુમાં રસોડાની એક ખાળ પથ્થરની લાદીની હતી. બાહી રાંધણિયું રોજ લોપાતું. તેને થાપ કરેલા વાંસના બોંડલાની આડશ કરી હતી. ઘરડમોટાં તેની બહાર પાટલા નાખતાં અને અમે છોકરાઓ અંદર જ ગોડવાઈ જતાં. બોંડલાની બાજુમાં ચોરડાની લોતને અડીને એક ગ્રામ હતો. તેમાં ધરના જેટલાય દેવની નાની મૂર્તિઓ હતી. મારા કાકા રોજ નાહીને આ દેવોની પૂજામાં સારો વખત લેતા. એક રકાખીમાં નાગફણી સાથેનું શિવલિંગ હતું. શાલિગ્રામનો નાનો ગોળ પથ્થર હતો. લાકડાના ગણેશ હતા. એક શંખ હતો. એક મેરુ પર્વત હતો અને પાછળ નવેક ઇંચના તાંબાના પતરા ઉપર કંઈક જત્ર કાતરેલું હતું.

દરિયાઈ કાકાની દેવપૂજા

મારા વા'લા' વગેરે) ગ્રાતાં તે વખતે હું પામે બેસી જતો અને તુલસીવાળી ચાકરની પ્રસાદીનો અધિકારી રહેતો. દાદાને શાસની ખીમારી રહેતી અને ઉવટનાં વર્ષોમાં ખાટલાવશ થયા હતા. તેમનાં થૂંકનાં પાગાં તેમજ ઝાડા-પેશાબની સફાઈ ધરનાં બેરાં જ સંભાળી લેતાં. વડવાણ કુંગપમાં પિતાજીને નોકરી થઈ તે એક રીતે બધાને ગમ્યું, કારણ કે હેક સોર્ટર તરીકે પિતાજીને દર ત્રીજે દિવસે ભાવનગર જવાનું થતું તેથી માન્યપિતાને અને લાઈને મળવાની તક મળતી અને સોને પરસ્પરના ખર્ચાનું મળતા રહેતા.

પિતાજીની આ નોકરી હાડમારીની હતી, પણ પ્રોમોશન જતું ન કરતું એ હેતુથી તેમણે તેનો સ્વીકાર કર્યો હતો. ઉપલા ઐર્ષની જગ્યા તો જવંસે જ ખાલી પડતી અને પ્રોમોશન દુર્લભ હતાં; છતાં ય કોઈ સારી જગ્યા ખાલી થાય તો લાગવગવાળા માણસો ફાવી જતા. ઉપરના અમલદારોમાં મોટે ભાગે પારસીઓ હતા, એટલે પારસીઓ ઠીક ફાવતા. તે પણ પાછા મામા-માસીનું કરે એવા જ હોય. કારણવાલા કે કામદીન જેવા તો કોઈક જ.

૪ વડવાણ કુંગપમાં

રેલવે મેઇલની હેક ઑફિસ વડવાણ કુંગપ (હાલના સુરેન્દ્રનગર)માં હતી. તે વખતે મેરબી રેલવે દૂધરેજના માર્ગ ઉપરના બાજ આગળથી વાંક લઈ, ટાવર આગળ થઈ, બેગાવાને પુલ વટાવી નીકળતી હતી, તેથી તેના રસ્તાની બંને બાજુ કચેરીઓ અને ઑફિસોમાં કામ કરનારા વહીવે તથા અધિકારી-ઓનાં ભાડાનાં ઘરોની લાઈન બની હતી. આથી સવાર-સાંજ ટ્રેઈન નીકળે એટલે દરેક ઘરમાંથી હોકરાઓ રસ્તા પર બિલાંબિલાં તેને જોવાની મગ્ન લેતાં. કુંગપ એટલે સરકારી થાણું; અને ત્યાં કોઈ અગ્રિય પ્રાંત સાહેબનું હેક ક્વાર્ટર રહેતું, તેથી સફાઈ ને ચોખ્ખાદારી ઘણી હતી. છતાં પણ એ જમાનામાં જે ખાતરપાણું હતાં ખરા. રોજ ને રોજ કપાંક ને કપાંક ચોરી કે ખાતર પકવાની વાતો સાંભળવા મળતી.

વડવાણ કુંગપ પ્રાંત ઑફિસનું મથક હોવાથી ત્યાં સરકારી અમલદારોની વસ્તી મોટી હતી, અને વડવાણ, લીમડી, પ્રાંતધાના વેપારીઓ તથા મજૂરોએ પણ તે ઉપર શ્રદ્ધા કરવા ત્યાં વસવાટ કર્યો હતા. વળી વડવાણ રેલવેનું જંકશન બન્યું હોવાથી ત્યાં ભાવનગર, રાજકોટ તેમજ પ્રાંતધા તરફથી આવતી ગાડીઓ બેગી થતી. ઉપરાંત ખી. ખી. એન્ડ સી. આઈ. રેલવેની ગાડી વીરમ-ગામથી પણ આવતી. કાકિયાવાડની ખી. જી. જે. પી. (ભાવનગર-ગોંડલ-મૂનામઢ પોરબંદર) રેલવે નામથી આજખાતી ગાડીની માલિકી મેયુક્તવણે કાકિયાવાડના એ રાજાઓની હતી. તેની વર્કશોપ તથા વહીવટી ઑફિસો ભાવનગર પાસે વસેલા ભાવનગર પરાના વિસ્તારમાં હતી અને તેના દરેક ખાતા ઉપર એક અગ્રિય અધિકારી હતો. રેલવે બાંધવાની સરકારે આપેલી અનુમતિ સાથે તે એક મોટી શરત હતી. વળી, રેલવેનું પોલીસ ખાતું રાજકોટ એજન્સીના તાબામાં હતું. આથી રેલવેની ચાલુ વ્યવસ્થામાં સબ્બના અધિકારીઓ જરા

વઢવાણ કંપમાં

પણ દખલ કરી શકતા નહિ. દરેક રાખને તેના પોતાના ઉપયોગ માટે પૂરી સગવડોવાળું એક સલૂન રહેતું, તે તેમના પાટનગરના મુખ્ય રેશને એક છાપરા નીચે સચવાતું. તેની ઉપર તે રાખનું ચિહ્ન હોય જ. અમે રેશન ઉપરની રેલવે મેઇલની ઑફિસમાં જઈએ ત્યારે કોઈ કોઈ રાખનું સલૂન ટ્રેઈનમાં લાગેલું કુતૂલલથી જોઈ રહેતા.

મારા પિતાશ્રી રેલવે મેઇલના હેડ સોર્ટર હતા. એમનું કામ દરેક રેશન માટેની ટપાલ થેલી તૈયાર રાખવાનું અને રેશને ટપાલી જે થેલો લેતો આવે તેમાંની ટપાલ ગામગામનાં ખાનાંમાં ભુદી પાડવાનું હતું. સાથે એક મદદનીશ અને થેલા બાંધનાર પડાવાળો હોય. ટ્રેઈનમાં ટપાલનો એ કબો એક અજબ ઘર જેવો લાગતો. રેલવે પર દોડતી એક ઑફિસ જેવો જ એ જણાતો. રેલવે મેઇલના એ કબામાં પેસવાનો અમને અધિકાર છે તે વિચારી અમે મલકતા.

રેલવે મેઇલ
સર્વિસના કબામાં

અંતે વઢવાણ કંપમાં અમને લખતરના ઉતારા સામે અરજણ જવાલાઈ નામના એક રજપૂત ગાડીવાળાના ડેલામા રસ્તા પર પડતું ઘર મળ્યું. ડેલા-માંથી તે ગાડીઘોડે અદરના ચોકડામા રાખેલા એક ઢાળિયામાં રાખતા. સામે એક ઓરડવાળી પડાળી હતી. તેમા વાણિયા તેમજ અન્ય વર્ણના એકબે ભાડૂત રહેતા. અમારા ઘરનું પ્રવેશદ્વાર રસ્તા ઉપર હતું, પણ પાછળનું બારણું અને રસોડું ચોકડામા પડતું એટલે આખળને બારણે સાંકળ વાસી મોટે ભાગે અમે છોકરાંઓ ચોકડામાં રમતાં. અરજણલાઈ અને તેમનાં રજપૂતાણી વડુ અને બે છોકરાં બહુ પ્રસન્ન સ્વભાવના હતાં. તેમનું ઘર ઘણું સ્વચ્છ અને સાફસફ લાગતું, પણ તેઓ બધાં લૂગડાં પહેરી જમવા બેસતાં તે અમારી ખાહણી રીતે બહુ અભુગતું લાગતું.

કાકા પહેલા તો ચંદન ઘસીને એક વાળકીમા ભેગુ કરતા માવચુ રોજ ફૂલનો પડો નાખી જતી તે કાકાની બાજુમા ખુ લો પડચો હોય બધા દેવોને ત્યાં પાણીથી નવઝાવી ધોઈ, ખલા પગના રૂમાનથી લૂછી ફરી ગોડવીને તે પર વચલી બે આગળીથી ચંદન કરતા અને ફૂલ ચડાવના ફૂલોમા મોળા લાગે કરેણુના ફૂલ હોય કોઈ વાર જ ગુનામ, મોગરા કે જૂઈના ફૂલો હોય ફૂલો ચડાવ્યા પછી ઘીનો દીવો કરે કાળતામાથી અગરબત્તીનો એક ટુકડો સગળાવે અને છેવટે ધન્ડી વગાડી આરતીનો મન બોલે દેવગ્નાનનુ પાણી તગલાણામા ભેગુ કરતા તે પછીથી બારી આગળ નેલા પાસે લગ્નકતા તુનસીફૂડમા રેડી દેતા

મારા પિતાશ્રી નથુરામ સર્માજીના વેદાનમાર્ગના અનુયાયી થના હતા, એટલે તેઓ રોજ મધ્યાહ્નપાસના ને આસન પ્રાણાયામ કરતા તેમા હું સમ જતો નહિ, પણ માનતો કે તેઓ કઈક પવિત્ર કાર્ય કરે છે પરંતુ કાકાની મૂર્તિપૂજના હાડમાથી અને દેવી દેવતાઓ વિષે જાણુનાની છંછા થઈ, તેમજ પૂજનવિધિ મારફત દેવોને કઈક કહી શકાય કે તેઓ કઈક સામળતા હશે એવા વિચારો પણ આવતા દીપ, પુષ્પ ને સુગંધનુ એ વાતાવરણુ ડેવાની મલિન હાપ થોડી વાર વિસંગવતુ

ભાવનગરમા મારે કઈ જાણુવાનુ નહોતુ, એટલે ઘરમા જ ધૂમ્ના કરતો મને ડેલાના છોકરાઓમા જતા કંઈ લાગતો તેઓ અમે તેવુ બોલના અને લોકોના દેખતા ધણુ જાણુ ખગર કરવા બેસી જતા એમની સાથે જોડાવાનુ મન થતું નહિ

ઘરમા પણ ચારે તરફ સકડાશ દેખાતી નીચેના ચોરડામા તો અધારુ જ હોય તેની ઉપરના માળ પરના ચોરડામા એક હીડિંગો હતો, ત્યાં મને મમતુ ઉપરના ખડને પાછળી બાજુ બે જાળિયા હતા પણ આ ખડ નીચે હતો, મગણુ કે તેની ઉપર વાસની છત કરી ત્રીજા માળનો મેડા બનાવેલો હતો તેના ઉપર કોઈ ચાલતુ હોય ત્યારે તે કચકચક બોલે એ મેડામા ધગે બધો ખેરીચો—જૂના ખાલા, પટારા, પાલા વગેરે વેરવિખેર પડ્યા રહેતા તેમા અજવાણુ લાવવા અને નાળિયા ચાગનારને ખાપે જવા એક વા બાકું હતુ વરસાદમા તે બધ હોય ત્યારે તો દીવો લઈને ઉપર જવુ પડતુ એ મેડા ઉપર એલા જતા છોકરાઓને તો બીક લાગતી આ મેડા તેમજ પડખેના ઘરોના મેડાઓની વચ્ચે વાસની જ ફૂડાલાસ (પાર્ટીશન) હતી, એટલે કેટલાક ધેરા ત્યાંથી ગળે વખતે પગેશને મંદિરા આપતા

માકાને ભાવનગર રેલવેના હિસાબી ખાતામા નોકરી હતી એવે રોજ નવ વાગ્યે વહેલા જમી, બીજા ઑફિસવાગાએ સાથે ચાવના બે માઈલની મજલ કરી ગંદેચીની ઑફિસે જતા થોડા વરો પછી ચારચાર જણાએ મળી થોડા પ્રાડીવાળા બાખ્યા હતા તે દરેકને થોડે રૂંચે લઈ બોલાવી જતા અને સાંજે તે જ પ્રમાણે મૂકી જતા ઘણા વરો પછી રેલવે વર્કશોપ અને ઑફિસો માટે ખાસ ટ્રેઈન જતી આવતી થઈ હતી

પિતાશ્રી પોતે ભણી શક્યા નહોતા, એવે પોતે નોકરી કરતા લાવ નગરનો ખર્ચ નિભાવીને પણ કાકાને મૅટ્રિક સુધી પઢોયાડ્યા હતા આથી તેમને

ભાવનગર

એકદમ રા. પંની તોફારી ઘરઆંગણે મળી અને વધુ અભ્યાસ કરવાનું માંડી વાળ્યું. એ વખતે બી. એ. સુધી પહોંચ્યા હોત તો તેમની સાથેના કેટલાક દીવાનપદ સુધી પહોંચ્યા તેમ એ પણ કોઈ જિંદો હોદ્દો મેળવી શકત. પણ દાદા તથા દાદીમાને, એક છોકરો ઘર આગળ રહે અને પોતાની માવજત કરે એવી બહુ ઇચ્છા હતી, એટલે કાકા કદી બહારગામના અનુભવો કે દૃષ્ટિની વિશાળતા મેળવી શક્યા નહિ.

તે બેઠી કાઠીના હતા, પણ વાને દાદાના જેવા શામળા ને તેમના જેવા ગરમ સ્વભાવના પણ હતા. એ જમાના પ્રમાણે સર્ગા-વહાલાંઓએ આ ખાન-દાન નખીરાને નાનપણથી જ કાકીનું વાગ્દાન કરી દીધેલું, એટલે કાકી બિચારાં ગામડામાંથી અભણ અને અજુઘળ બાળવયે કુલવધૂ બની આવેલાં. મહા ચંકાર અને ચતુર દાદીમાના શાસનમાં એમનો એકડો ભડો ગએલો. ધરની બધી વેક-પાણી, એકવાક, ફૂંડી, ઘાટ પર ધોવાનું અને મહેમાનોની બરદાસ બધું કરવા છતાં તેમને સાસુ તરફથી જશ મળતો નહિ, એટલે વધુ ઈંગ્રાતાં ગયાં. મારાં બા ભાવનગર આવે ત્યારે જ તેમને હૂંફ અને આશ્વાસન મળતાં. થોડો વખત જ સાથે રહેવાના કારણે કે મારાં બાના મીઠા સ્વાભાવના કારણે, ગમે તેમ, પણ એ દેરાણી-જેઠાણીનો સંપ ખીખરો વખાણતા.

પિયરમાં પણ કાકીને કોઈ નહોતું કે કોઈ મહિનોએ મહિના પણ સાસરેથી છોડાવે. બીજી તરફ કાકા સારા ભણેલા ગણાય અને તેમને આવી જીવનસાથી મળી તેથી ધણો ઊંડળાટ કરતા, અને કોઈ વાર તો, એ જમાના પ્રમાણે, પ્રહારો કે મેણાંથી નવાજતા પણ ખરા.

છતાં કાકા અને કાકી મારાં બા પ્રતિ બહુ આદરમાન રાખતાં. કાકી વતી બા ભેર લઈ કાકાને ઈપેક આપે તે એ સાંભળી રહેતા. તેમાં આટલાં વયોથી ધરનો બાર ખેંચનાર પિતાશ્રીનો પ્રભાવ પણ હશે. કાકા પિતાશ્રીનું સર્વ પ્રકારે માન ગમતા અને તેમનો સંપ રામ-લક્ષમણ જેવો ગણાતો.

દાદીમાની પ્રકૃતિ તેમજવી હતી. સ્વામીનારાયણ મંત્રદાયની દીક્ષા લીધેલી એટલે ધરમાં નાહવા-ધોવાનું અને સ્વચ્છતાનું ધોરણ બળવવા તેમની બળ્ગતિ પૂરી રહેતી. જે બેડું સ્ત્રોત્રામા હોય તેનાથી કોઈને અડાતું નહિ. મોટાં મા પૂજની પોટલી બોલી ભગવાનની છબિઓ સામે મૂકીને આરાધના ગીતો ('જમે

દાદીમા પૂજની પોટલી બોલી
ભગવાનની છબિઓ સામે
મૂકીને આરાધના ગીતો ગાતાં.

અમાગ ઘરને અડીને ગણીમાં બીજા એક મુસલમાન ગાડીવાળા હતા. તેમનો દીકરો અબ્દુલ મારો જોકિયો બન્યો હતો. તે મને બહુ ગમતો. મુસલમાનના એ ઘરમાં પહેલાં તો હું કરતો કરતો જતો; પણ પછી તેના દાદીવાળા પિતા મને હમીને પ્રેમથી બોલાવતા, ત્યારથી મુસલમાન નામથી ધણું હિંદુ લડકતા તેમ હું લડકતો નહિ.

એ અબ્દુલને મુબન કરાવી ત્યારે તે મીઠાઈ આપી ગયો હતો. મુબની વાત કહેતાં તે શરમાતો હતો. તેમાં બાળકની પેશાબની ઇંદ્રિય પર કાપ મૂકી ચામડી છૂટી કરવામાં આવે છે. એ એક મુસ્લિમ ધાર્મિક ક્રિયા છે એની મને તે વખતે સમજ પડી. જનોઈથી બ્રાહ્મણ ગણાય, તેમ મુબતથી મુસલમાન ધર્યો ગણાય. અબ્દુલના પિતા કે અબ્દુલને મેં કદી અપશબ્દો બોલનાં સાંભળેલા નહિ. બીજાં દ્વંદ્વ એવું બોલે ત્યારે હું કાનમાં આગળી ધાધી દેતો. તેથી મને ધણું ચીડવતા પણ ખરા. હું આજ સુધી અપશબ્દ ઉચ્ચારી શક્યો નથી.

એ વખતે દેશમાં જાપનિયો (વિક્રમ સંવત ૧૯૫૬ની સાલનો) દુકાળ પડ્યો. અનાજ તો પરદેશથી આવતું હતું, પણ ઢોર માટે ઘાસ અને પાણીની મજબ તાણ પડી એ જાપનિયોને કેર હિંદુસ્તાન આખામાં ઐતિહાસિક બની ગયો છે. બેથુમાર ટોર એમાં મરી ગયાં. ગામડાંનાં લોકોને અત્યંત કષ્ટ પડ્યું. કેકે તો પોતાનાં છોકરાને પણ ત્યજ દીધાં કે કોઈને આપી દીધાં.

આવા વખતમાં વખાની મારી એક વણખારાની જમની નામે છોકરી મારા બાએ ધરકામ માટે રાખી લીધી હતી. તેને ગામડાની રીતે રાખનાં

જમની

કુવડ-કુવરીની, 'રાખસ'ની અને દેવદેવીઓની વાતો આવડતી. તે એવા તો રસ લાવતી, કે અમને તે જમની કોઈ બૂલી પેલી પડી ગેલી લાગતી. આમ બાળકોમાં કલ્પનાનું જગત સજ્જનારી એ જમની કદી જુવાવાની નથી.

વડવાણ પહેલા પછી અમાગ બચુનરત્ને બંદિગમન કુચાને હતો. રેલવે મેટ્રોલ ઓફિસના રેકર્ડ-ક્લાર્ક શ્રી દયારામ પુરુષોત્તમ ત્રવાડી મારા પિતાશ્રીના રતેડી અને મિત્ર હતા. વળી તેમણે અમારું કુટુંબ જોડે પાનિવારિક મંત્રણ શાળાએ હતો, એટલે તેમના ઘર સાથે અમાગ ઘન્ટે ધણું નિકટને નાનો નવાળો હતો.

ઉપરાંત બંનેનો મનમેળ પણ સારો હતો. પિતાશ્રી હેડ ક્વાર્ટર્સમાં હોય ત્યારે બંને મળીને કામ દીપાવતા અને તેથી ઉપરીઓ પ્રસન્ન રહેતા.

ઑફિસનાં રેકર્ડોની ફાઈલો તેમજ અલરાઈઓ ઉપર સરસ અક્ષરનાં લેખલો કરવા પિતાશ્રીએ ચોરસ ખાનાં આંકી અંગ્રેજી પહેલી એ.પી.સી.ડી.નાં ખીખાં જેવા માપસર અક્ષરો લખવાની રીત હાથ કરેલી. તેમને આંકેલાં ખાનાં કરતાં જોઈ મોટા લાઈએ એ રીતે ઘરમાં WEL COME અક્ષરોનું પાટિયું કરેલું. તેમની પાસેથી હું પણ તે રીત શીખી ગયો હતો ને પછી પહેલી એ. પી.સી.ડી.માં નામો પણ લખતો. મોટા લાઈનું નામ રતિલાલ હતું તેથી અમારા બંને લાઈઓના નામના પહેલા અક્ષર સરખા R.M.R. થતા. તે વખતે વીરમ-ગામ સુધી આવતી રજપૂતાના-માળવા રેલવે વડવાણ સુધી લંબાઈ ત્યારે તેના ડબ્બા પર R.M.R. જોઈ ધણા અમારા નામની યાદ આવતા.

દયારામભાઈના મોટા પુત્ર ગોવિંદજીભાઈ અને મારા મોટા ભાઈ સમાન કક્ષાના હતા એટલે તે બંનેને મેળ થયો અને મારા મોટા ભાઈ રતિલાલ અંગ્રેજી શાળામાં જવા લાગ્યા.

હું હવે ચોથી ચોપડીમાં આવ્યો હતો અને ગોવિંદજીભાઈનો નાનો ભાઈ કેશુ મારી વયનો તેમજ એ જ ધોરણમાં હતો. તે પોતાના ઘરની સામે આવેલી મિશન સ્કૂલમાં લખતો, એટલે સોખત ખાતર મને પણ તે શાળામાં દાખલ કરી દીધો. મારી બહેન નજીકની કોઈ કન્યાશાળામાં જવા લાગી. નાનો ભાઈ હજી ઘરમાં ડગલાં દેતો હતો.

મિશન સ્કૂલ માત્ર ચાર ધોરણની શાળા હતી. તે શાળા મિશનરી પાદરીઓએ, દુકાળમાં ઉછેરેલાં અનાથ બાળકો અને તેમના સંઘમાં ધર્માતર કરેલા ખ્રિસ્તીઓ માટે કરી હતી. એમનાં છોકરાં નજીકના મકાનમાંથી એકસરખાં પહેરણ તથા લેંધા પહેરી આવતાં તેથી જુદાં તરી આવતાં. અમે અન્ય છોકરાઓ અમારા પોશાક અને ટેવોથી જરા જીજ્ઞા દેખાતા. રવિવાર આવે ત્યારે બધાં છોકરાંને સવારમાં શાળામાં ફરજિયાત હાજરી આપવી પડતી. તે વખતે ગોરા પાદરી અને તેની મક્કમ હારમોનિયમ પર પ્રાર્થના મવડાવતાં તેની એક લીટી મને હજી યાદ છે: ‘ઈસુ ઈસુ તાનમાં...માણસોના માનમાં...’ પછી લાંગીતૂટી કાઢી ગુજરાતીમાં ઈસુની દ્રાઈ વાત કરી તેના ગુણ સમજાવતાં. બહારના લોકો તેમના પંથની ટીકાઓ કરતા, પણ અમે તેનો ભેદ સમજતા નહિ. અમને પાદરીઓની વાત સૂઝી ને ફિઝી લાગતી, કારણ કે ઘર આગળ અમને હિંદુ તહેવારો, પ્રતો, ઉત્સવો અને સાધુસંતોની વાતો તથા વાતાવરણથી અનેરો આનંદ પ્રાપ્ત થતો.

વડવાણ કૅમ્પમાં અમે ઑફિસના નોકરિયાતો અને પટ્ટાવાળાઓના જ સંપર્કવાળું અલગ વાસનું જીવન છોડી પડેલીઓ અને વહેવારુ સંબંધી જનોના પરિચયમાં આવ્યા. વડવાણ કૅમ્પ કપાસનું પણ મથક છે; એટલે કપાસની મોસમમાં અમારા ચોકડાની સ્ત્રીઓ દગલાબંધ કાલાં ફેલવાનું કામ લઈ આવતી. ઈજળી દૂધ જેવી રાત જાગી હોય અને ચોકડામાં એ બધાં કાલાં ફેલવા ખેસી જાય ત્યારે અમે પણ દગલો લઈ ખેસીએ. ને તે વખતે એક જદ વધિક દાદા હોય

હાઈને એક બાબુ ખાટલા પર બેસીને લાંબી વાર્તા કરવા માટે ત્યારે જિંદગી તે શાની જ આવે? ચમત્કાર અને સૌંદર્યના ક્ષેત્ર વિશાળ પ્રદેશમાં મન ઊડવા લાગે. એવા વાર્તા કહેનારા આજના યુગમાં જોવામાં આવતા નથી. એમની વાર્તા કોઈ વાર બે-ચાર દિવસ પહેલે એટલી લાંબી ચાલતી અને ચોકકાનાં માણસોમાં મમતા અને ઉમંગની છોળ લાવતી.

એ જમાનામાં બાળકો વાંચે એવી વાર્તાની ચોપડીઓ હતી જ નહિ, તેથી વાર્તા કહેનારાં મોટરાં બાળકોનાં પ્રિય પાત્રો બની જતાં. અમે હજી મોટી કથાઓ સમજવાલાયક થયા નહોતા. સત્યનારાયણની કથા માત્ર પ્રસાદ ખાતર સાંભળવા બેસતા. તેમાં માણસો પર આવતાં સુખદુઃખ ભોગવનારાં પુખ્ત વયનાં જ પાત્રો હોય, એટલે તેમના માટે અમને આકર્ષણ નહોતું. પરંતુ અમારી સામે એક ખીલું આકર્ષણ આવ્યું હતું. તે 'વાંકાનેર હિતવર્ધક નાટક કંપની.' ત્રંચક મોટા એ કંપનીના મેનેજર હતા અને ત્રંચક નાના નાટકોની તાલીમ સંભાળતા. એ વખતે થીએટરો હતાં જ નહિ. કંપનીઓ જે આમે જય ત્યાં માંડવા બાંધી થીએટર બનાવી લેતી.

૫ નાટકો

મૂને નાટકો જોવાનું યાદ ખરું, પણ તે જોવાની ખરી લગ્નની તો મારા મોટા ભાઈ રતિભાઈને હતી. એ મોટી વયના અને વધુ સમજદાર મિત્રોમાં બળતા રહેતા. વળી તેઓ એકેએક નાટકનાં ગાયનોને મેંપાઠે કરતા અને રત્નઓમાં કોઈ ઘરમાં નાટક જેવો ખેલ કરતા. એ મડળામાં મેં હેલભાઈ દેવને જોએલા. તે ક્રિકેટની ટીમોમાં પણ હતા. તેમના મોટા ભાઈ દેવશંકરભાઈ વડવાણ કંપમાં વકીલાત કરતા. તેમનાં બા અને મારાં બાની વચ્ચે બહુ સખ્ય હતું. એકખીલનું પ્રેમથી મળતાં. હેલભાઈ તેમના સૌથી નાના પુત્ર એટલે લાડકવાયા ગણાતા. નાનપણમાં તેમનાં તોફાનોની રાડ બોલતી, પણ તે મા આગળ અધીન ઘઈ રહેતા. ક્રિકેટના મેદાનમાં જે ગાલાવાડી તરણોએ નામ કાઢ્યું તેમાં આ હેલભાઈ પણ હતા. ભવિષ્યમાં તો તે જમનગર, ભાવનગર, વડોદરા વગેરેના બહાદુર વડા પોલીસ-અધિકારી તરીકે પંદાયા.

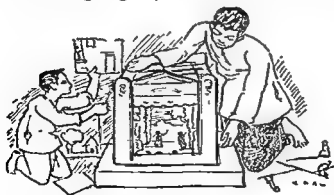
મારા મોટા ભાઈને રમતગમતમાં બહુ રસ નહોતો, એટલું જ નહિ પણ તેનાથી કાવર હતા. પણ નાટકની વાતમાં હેલભાઈ ભાવે તેમને મેજ વર્ષિજાએલો, અને એક વાર હેલભાઈના ઘરમાં ધોતિયાંના પડદા કરી નાટક જેવું કરેલું, તે જોવા મને અને બહેને લઈ ગએલા તે યાદ છે. હેલભાઈએ ચીંચરાના લીરા કરી દાદી બનાવેલી અને જોગીરાજની જેમ આસન લગવી કોઈ રાખને 'બચ્ચા, ચે લે જા; તેરી રાણી દે પ્રસાદ દેના, પુત્ર દોગા' એવો આશીર્વાદ આપેલો તે યાદ છે.

એ જમાનાનો બધી વાતોમાં તેમ જ નાટકોમાં રાજી રાણી, કુંવર-કુવરી, પ્રધાન, નગરરોડ વગેરે જ મુખ્ય પાત્રો હોય. કુમળા વયના છોકરાઓ રાણી, દાસી તેમજ કુવરી થતા. નાટકોમાં સ્ત્રીપાત્રોમાં પુરુષો જ મૂકેા સજા કરીને વેશ કરતા. મારા મોટા ભાઈ ઘરમાં વડ કરીને પણ નાટકનો દિકરો પેસા

‘બચ્ચા, એ દે ના;
તેરી રાણી કે દેના,
પુત્ર હોગા’

લેતા. એમની સાથે મેં બે-ચાર નાટકો જોયેલાં, તેમાં ‘માધવો નળ’, ‘શુભાન-સિંહ ગાંડો’ વગેરેના કોઈ કોઈ પ્રવેશો હું સમજી શકું છો. પછી એની સળગવાતાં હું તેની આપેરા (ઓપરી) માધી વાંચી લેતો. પાત્રો વાત કરતાં હોય તે મને સમજાતું, પણ વચ્ચે ગાવા માટે ત્યારે થાય કે ક્યારે આ પૂરું કરીને પાછી વાત આગળ ચલાવે. મારા મોટા ભાઈનો ને મારો એક વાતમાં મેળ હતો. નાટકનાં દેખાવોની વાત તે કરતા તેમાં મને રસ પડતો અને તેમણે ઘર આગળ પૂકાતું એક નાનું ખોખું કરી, તેમાં પડદા ગોળ ગોળ વીંટાઈને કેવી રીતે ઉપર

ચડે છે તે રૂમાલ જેવડો પડદો નાખી, નીચે સળિયાની દાડી કરીને દોરા વતી પડદો વીંટાતો ચડે-જિતરે એવું કરી બનાવેલું. તેમાં તેઓ કાતરેલાં સીનસીનેરી પણ મુક્તા અને ચોપાનિયામાથી કાપેલી માનવઆકૃતિઓ પૂકા પર ચોડી કાતરીને તેને એક સળીને છેડે જોવી કરી રોઈજમાં મોકલતા. આમાં કાતરકામ અને ચિત્રકામ ખૂબ કરવું પડતું, પણ તેમાં ખૂબ આવડત વધી. (ઉપરનું ચિત્ર)

૬ દાદાનું અવસાન

અ. દરમિયાન દાદાની તબિયત લયડતી ચાલી હોવાના સમાચાર પિતાશ્રી લાવ્યા તે પછી દરેક ફેરે વધુ ચિંતા બતાવના રહ્યા. એવામાં એવું બન્યું કે એક વાર તેઓ લાવનગર ગયા અને ત્યાંથી ખીજે દિવસે સવારના મેઈલમાં પાછા વડવાણ કુંગ્પ વળી આવવાના હતા, પણ તે રાતમાં જ દાદાના મંદવાડમાં વધારો થઈ ગયો. એક તરફ નીકળ્યા વિના છૂટકો નહોતો કરણ કે તેમનો ચાર્જ મંઆળનાર ત્યાં મળે તેમ નહોતું; ખીજી તરફ પિતાનો આખર સ્થિતિ હતી. પણ દેહલાક વૃદ્ધ સંમંધીઓએ હિંમત આપી કે આખર ચતાં હતું એકાદ દિવસ ખંચાશે, એટલે એવો નિર્ણય કર્યો કે વડવાણ કુંગ્પ સુધીતો ફેરો પાર પાડી વળતી જ ગાડીમાં સાંજે લાવનગર પહોંચવું.

પણ ઘોળા પહોંચ્યા કે તારમાં ખબર મળ્યા કે તેમના ઘેરથી નીકળ્યા પછી તુરત જ પિતાએ દેહત્યાગ કર્યો હતો. તે બાણી તેમના મનમાં ખૂબ ગ્લાનિ થઈ આવી, પણ ઉપાય નહોતો. વડવાણ જંકશન પહોંચ્યા ચાર્જ સોંપી પાછા ફર્યા અને પછીથી મારાં બા અમને સૌને લઈને લાવનગર પહોંચ્યાં.

દાદાના ઉત્તરકાર્ય માટે પિતાજીએ ચારે તરફનાં સગાંસંમંધીઓમાં નોતરાં લખ્યાં. ઘરમાં મોટા વગ માટે ઘઉં, એખા, કઠોળ વગેરે આવવા લાગ્યાં. સગાં-વહાલાં બપોરે આવી તે સાફ કરી નાખવા માંડ્યાં અને સો થોડુંથોડું દળવા પણ લઈ ગયાં. પડોશની ગરીબ બાઈઓ પણ દળણાં લઈ ગઈ. એ વખતે યંત્રની ધંદીઓ નહોતી, એટલે સેંકડોના જમણનું સીધું હાથોહાથ તૈયાર થતું. સાંજ-સવાર બદારથી ઓ... ઓ... કરતાં, માથે શણિયાં ઢાંકી આવતાં સગાંવહાલાં

ઓ...ઓ...
રતાં આવતાં
સગાંવહાલાં

હારખંધ અંગ્રજામાં આવી એમી બપ, તેમને જાનાં રખવા ધરમાંથી કાઢી એટલાં આવે અને બેસાએ મોં ઢાંકી યાત્રિયાં લેતાં આવે.

દશમાને દિવસે સગાગમા ધરતો વશિયો (વિશ્વરામ) હજમ (અમે છોકરા અને વશિયાકાકા કહેતા) વહેલો પોતાના એક સાથીને લઈને આ-યો અને સૌ મૂછોવાળાને બોડવા માડ્યા સૌથી વૃદ્ધ હોય તે પહેલા બેસે નિષ્ઠ મંગધવાળા વિધવા બેરા પણ હજમને ધરતી અંદર બોલાવી માયાના સૂતકી વાગ ઉતરાવી નાખતા પિતા તથા કાકાને પહેલી જ વાર મૂછો વગરના જોયા ત્યારે અમને બાળકોને બહુ કુતૂહલ થયું હતું આજ સુધી અમે નાનકવાળાઓને જ મૂછો વગરના જોએલા આમ ધરના પાચ છ કુટુંબીઓની નમૂંડિયા પલટન થઈ ગઈ પછી દરેકને કારજની કામગીરી સોંપાઈ ગઈ

આમાસુ હતું એટલે ગ્રામ બહાર આશારામ બાવાની વાડીમા જમણુની ગોડ વણુ કરી ત્યા બધુ સીધુસામાન, પતરાળા વગેરે લારીઓમા રવાના થના એક ફૂવા કે મામાને કોઠારની ફૂંચી સોંપાઈ, અને ઘર આગળ દશા એકાદશા ને દ્વાદશાના શ્રાદ્ધનું કામ ચાલ્યું કે-લાક સગાવહાના આની પહોંચ્યા હતા તેથી ગસોડાનુ કામ પણ વધારે હતું, પણ સૌ એકબીજાને હાથોહાથ મદદ કરતા એટલે મેળા જેનુ લાગતું

મેં એ વખતે ધણી સગાઓને પહેની જ વાર જોયા મોસાગમાધી મામાતુ ઘર અને પિતરાઈ મામાઓ માથીઓ તથા માના માતાના મોસાળિયા પણ આની પહોંચના ગુજરાતમા સાણુદ ખાતે રાવળ કુટુંબની કન્યાઓ ત્રણ પેઢીથી અપાતી તે સર્વ આગલા કૃષ્ણબાઓના પરિવાર, અને છેવટે જીવના કૃષ્ણમાના વર તથા સાસુ પણ દેખાયા

એ જમાના પ્રમાણે પિતાશ્રી અને કાકાની સ્થિતિ ગામડાના સગાઓના હિસામે ઘણી સારી ગણાતી અને સૌ સાથે મમલો પણ ખૂબ સાચવેના દાદીમાતુ પિયર દેવગણાનુ એક શ્રદ્ધ કુટુંબ ગણાતું એટલા તેમના વળના સર્વ સંગધીઓ મરનારની આમરને લઈને આવ્યા વિના રહે જ નહિ એ બધાના ઉતારા પણ ગામ બહાર આશારામ બાવાની વાડીમા જ રાખના હતા આમ મોસાળના સગા, ગુજરાતમાથી કૃષ્ણમાઓની નણુ પેઢીઓ, સાસરા પક્ષના માણુમો અને વેવિશાળ થયા પછીના વેવાઈઓ પણ હાજર થઈ ગયા હતા નિપક્ષી મંગધાઓનુ જૂથ એટલુ આવી પડ્યુ કે રોજ રાત્રે બીજી વાર રસોઈ થતી સૌ મહેમ નોતે ચાર દિવસ સાળે જમણુ અને સવારમા ખીચડીતુ બોજન રાખ્યું હતુ સવારમા ચાનો રિવાજ નહોતો પણ છોકરાઓને એક ખૂણે શિરામણુ મળતુ

પિતાશ્રીએ દાદાની પાછળની શાસ્ત્રીય વિધિ ચાતિના વિદ્વાન મૂળજી શુક્લ (બાવળાના) પાસે મંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી કરી સાધાગ્ધુ રીતે બારમું (દ્વાદશા શ્રાદ્ધ) થઈ ગયા પછી સૌ ઘેર ગય, પણ પિતાશ્રીએ તેરમાના દિવસે બરફી ચૂરમાની ન્યાત કરી સૌને એક દિવસ વધારે રોક્યા ત્યારે છપ્પનિયો દુકાળ ચાલતો હતો અને ઘી રૂપિયાનુ અગ્ધો શેર થઈ ગયુ હતુ છતા આ વખતના જમણોમા સાગમા સારુ અનાજ અને વસ્તુઓ વાપરવા કુટુંબના વડીલોએ આગ્રહ રાખેલો ધીની ખરીદી તો બે મોવડીઓને સાથે રાખી કરવી પડતી

વાડીના રસોડા પર મારા એક દૂરના ફૂવા (પિતાજીની મશિયાઈ બહેનના વર) ગડડાના પુરપોત્તમ દવે હતા એમની કડક અને ખડી ચોટીમા કાઈ

જરા પણ ગરબ કરી શકતું નહિ એમની સાથેના લીમડીના શિવલાલકાકાના લાખુભાઈ એવા જ ખડતલ, પણ સ્વભાવે તે ખૂબ આનંદી તેમની ઓળખાણ થતાં તેમનો લાડો બની ગયો હતો. રોજ સવારમાં સારી ભરી શાખના કોથળા આવના દસથી બાર વાગના સુધીમાં સ્થાનિક નાતીલાઓના ઘેરઘેરથી એકાદ જણ શાક સમારવા આવતું અમને નાના હોકાઓને ઘાઈ ચાપુ લેના દેતા નહિ, પણ બારેલા બાટાની ખાલ દોલવાનું સોપતા પછી તે ધીરેધીરે અમે ચાપુથી રીંગણા ના પતીકા કરવા બેસી જતા ને તેમાં મજા પડતી શાક સમારનાગ નાનીમોની ટોળ કરતા નાતીલાઓની ઘણી વાતો કરતા તે સાબળા ન્યાતનો ખ્યાલ તે બેળવી શક્યો તે જ પ્રમાણે લાડ વાગવાના આવે ત્યાં પણ અમને હાથ જમાવતા લહે પડતી ટોણ જલદી ગાગ લાડ વાળી શકે છે તેનો હિસાબ કરતા

જમણુવાર પતી ગયા બાદ ઘીના યરથી સફેદ બનેતાબરદી ચૂરમાના ચોસતા વધેલા તે ઘેર લા-ચા હતા તેમાંથી ટ્રેલા ચે દિવસ અન્ય માતિના મંનધીઓ સુધી ફિરમણુ ચાત્યા ધર આગળ વ્યવહારના કુરુબો એક દિવસ વડુ જગ્યા બધુ સારી રીતે પનાની, દાઢીમાને માટે બધી લનામણ સાથે રૂઝમાને તેમની પાસે રાખી, પિતાશ્રી અમને લઈને પાછા વડવાણુ ડેમ્પ પહોચી ગયા

૭ ખૂની જોયો

અમારુ ધગ જેલના રસ્તા પર હતું તેથી ઘણી વાર જેલના ડેલીઓને એ રસ્તેથી પોલીસો લઈ જતા તે જોવા મળતું દોરો વિરે તે ત્યારે અમને કશી ખબર નહોતી, પણ ખૂની, લૂટારા અને ચોર હોય તેને પોલીસ પકડી લાવે છે એ સમજતું હતું વકીલો અને ગુનેગારોને શો મનઘ છે તે પણ જાણું નહોતું વકીલો રાજઓનું કંઈક કામકાજ કરતા હશે એટલું જાણું હતું

એક વાર સનસનાળીબર્ષા સમાચાર આ-ચા કે આજ બપોરની મુબાર્કની મોટી ગાડીમાંથી એક મરાશિયો બિતર્યો કે ટ્રાસ તેની ખાતી પર ઝવેર મુખી ચડી બેઠો અને બેચાર છરા બોફી તેને પૂરો ક્યો. ધણુ કહેતા હતા કે બે નણુ દિવસથી તે ટ્રેઈન પર ફરતો દેખાયો હતો ઘાઈ એ કહ્યું, તેની દીકરીને મરાશિયો હાવી ગયો હતો પણ ભરવસની અને પોલીસોની નજર તબે ખરે બપોરે આવી હિમત કરનાર કેવો કાતિલ આદમી હશે તેની સી વાતો કરતા હતા એક મજબૂત જમાદારે તેને બાયમા પકડી હશે ખૂટ-ચો ત્યારે તેના આગળ વઢાઈ ગયા હતા તેને બાવડે બાધી સીધો સરકારી દવાખાને લઈ ગયા હતા અને હવે તેને લઈને પોલીસો જેલ તરફ ચાત્યા આવે છે આ સાબળા અમે નાના હોકરા થકકતા અમારી બળાવાળી ઓસરીને પગથિયે બિમા રલા થોડી વારે છોકરાઓ દોડતા આ-ચા કે એ આવે એ આવ્યો .

કારભારી જેવો લાગતો, માથે તાલવાળો, સારા કપડા પહેરેલો, પોલિયાના કછોટાવાળો પડખ આદમી હાથના આગળા પર પાટા, બે બાવડે દોરડા બાધેલો, આખ કાદી ગંધી હતી હાથોની જેમ વચ્ચે ચાલતો હતો આમ તે દુનિયામાં

બે બાવડે
દારડાં બાંધેલા
ખૂની ભેથે

બનતા રેજિંદા બનાવે પેટીનો જ તે એક હશે, પણ માણસ આમ માણસને
મારે છે એ વાતની અસર મારા મન પર ત્યારે ભારે થઈ હતી.

દાદાના ઉત્તરકાર્ય પછી શમ્યાદાનની સામગ્રી બાંધી ફર્યા બાણને લઈ
પોતાનાં સાસુ તથા કુવા વિદ્યારામ જીની સાથે સાણંદ ગયાં હતાં. પણ થોડા
જ વખતે સાસુના ખાવા બાળના કચકચાટથી ત્રણ દિવસની લાંઘણ વેડી
ફર્યા અને એમનો એક વરસનો ભાણે એક દિવસે એકાએક વઢવાણ કંપ
આવી પહોંચ્યાં. તેમને મારાં કાકી કરતાં મારાં બા પાસે વધુ આશ્વાસન મળતું.

૮ લાવનગરમાં રલેગ

અ. જ અરસામાં થોડા વખત પછી લાવનગરમાં મરફી (પ્લેટ) ફાટી નીકળી.
તેમાં દાદીમાને પણ ગાંઠ નીકળ્યાના સમાચાર મળતાં ફર્યા બાણ સાથે ત્યાં
પહોંચી ગયાં. દાદાની વરસી (વાર્ષિક શ્રાદ્ધ) હજી થઈ નહોતી એટલે દાદીમાએ
વરસનો ખૂણે પાળવા ખાતર લાવનગર ન છોડ્યું, એટલું જ નહિ પણ ફર્યા ત્યાં
ગયાં તેમને પણ મરફીનો એક લાગ્યો આ ખબર મળતા અમને ત્રણે છોકરાં-
એને એક માણસ સાથે મૂળી ગામે વિદાય કરી બા અને બાપુ લાવનગર ગયાં.

એ વખતે મૂળીમાં મારા પિતાશ્રીના મશિયાઈ લાઈ સિયાણીના કાનજી-
લાઈ આચાર્ય દરબારના કારભારી હતા. તેમને ખબર મળ્યા કે છોકરાં ઘેર
એકલાં છે, એટલે તેમણે ખાસ માણસ મોકલી અમને મૂળી તેડાવી લીધાં હતાં.
ત્યાં અમે તદ્દન અજાણ્યાં માણસોમાં ભૂદી જ રીતભાતથી ઘણાં સોરાયાં હતાં,
કેમ કે બાળકોની ત્રીણીત્રીણી લાગણીઓ પર એ જમાનાના લોકો વિચાર કરતા
થયા નહોતા. છોકરું ન સમજે કે રિસાય ત્યારે કાચે કે ધાક બતાવીને કે તર-
છોડીને કામ લેવાતું.

થોડા દિવસમાં પત્ર આવ્યો કે પ્લેગમાં ફરિયા બાળકને મૂકીને ગુજરી ગયાં અને દાદીમાની ગાંઠ ફટી તે સારવારથી બચી ગયાં। તેમને અને ફરિયાના બાળપુત્રને લઈ બા તથા પિતાથી વડવાણ કુંગપ આવ્યાં. ઘરમાં દાદીમાને ખાટલો વધ્યો અને નાના લાઈ જેવડો જ ફરિયાનો દીકરો સાચવવાનું બાને માથે પડ્યું. તેમણે ધીરજથી સાસુની માવજત કરી અને બાળકને નાના લાઈની જગેગર સાચવ્યો. પ્લેગનું જોખમ ખેડીને પિતાથી અને કાકા તથા બા અને કાકીએ ભાવનગરમાં દાદીમા અને ફરિયાની જે સેવા કરેલી તે દૃષ્ટાંત રૂપ હતી. તે પછી ઘરને તાણું મારી કાકાકાકી બાજુના સેનેટેરિયમમાં રહેવા ગયાં હતાં. ફરિયાના ઉત્તરકાર્યના વરા એ વખતે થાય એવો મંમવ નહોતો, પણ પાછળથી સારા વખતમાં તે કરવા જ પડ્યા હતા.

મિશન સ્કૂલમાં મેં યોગ્ય ધોળખુ પૂરું કર્યું. પરીક્ષા કેમ લેવાઈ તે સમજાવું જ નહોતું, પણ મને સરકારી શાળાના પાયમા ધોરણમાં મોકલી આપ્યો ત્યાં શિક્ષક તરીકે દૂધરેજના જૂદરલાઈ કરીને ગારનર હતા. તે બંને વાળંદ અને દૂધરેજના રહીશ એટલે રોજ ચાલીને આવતા. મજબૂત કાઠીના જોયા કડક શુવાન; સ્વચ્છ સફેદ કેડિયું, ધોતિયું અને બગ્ગા ભારે જોડા પહેરે; અને માથે લાલઘૂમ ખેરતો આંટાદાર ફેટો બાધે, તેનો રમ થણી વાર પરસેવાથી કપાળ પર જીરે વિદ્યાર્થીઓ તેમનાથી થયસ્તા. ગણિતનું કામ તેમનું પાકુ, પણ હું મણિતમા નમગો. કલાસમાં વડા વિદ્યાર્થી તરીકે દેવશી તલસાણિયા કરીને એક જૈન નિશાળિયો હતો. તે અમારા ઘરની પાછળની ગલીમાં રહે મેં તેની દોસ્તી

દેવશીમાઈ
તાલુસાણિયાને ઘેર

બાધી અને તેને ઘેર જવા માંડ્યું તેનું ઘર એકસાળિયાનું નીચા અપરાવાળું હતું. આગળ એક લીમડો હતો, તેની પડખે બેચાર કોથળા પાથરે અને ત્યાં બેમી અમે લેસન કરીએ. તલસાણિયા કુટુંબ ચુસ્ત જૈનધર્મી એટલે રોજ એમને ત્યાં સાધુએ આવતા. તેમા તેમના લાઈ સાધુ બની ગએલા તે પણ આવતા.

ગરીબ છતાં તેમને તે ભાવથી આદર આપતા. તેનામાં સત્ય માટે અને વ્યવસ્થા માટે મેં આગ્રહ જોયો હતો. તે સરસ રીતે ચોપડીઓને પૂઠાં ચડાવતા. એ વખતે શુંદર અને કાતરનો જે સરસ ઉપયોગ તે કરતા એ મેં ધ્યાનમાં રાખેલું.

આ દેવશીભાઈમાં પણ નાનપણથી ચિત્રકળા માટે આદર હતો, પણ તે બાળતમાં અમે શાળામાં કદી એકબીજાને જાણીતા થયા નહોતા. વર્ષો પછી હું જ્યારે મુંબાઈની કલાશાળામાં ભણવા ગયો ત્યારે દેવશીભાઈ મારાથી આગળના વર્ષમાં ચિત્રકામ શીખી રહ્યા હતા. પરંતુ તેમનામાં જોડી ધાર્મિક ભાવનાઓ રહેલી અને ઘણી મુશીબતો વેડી આગળ વધેલા, એટલે સમાજની રીતો તેમને કાંઈ નહિ અને ચિત્રકળામાં જોઈતો પુરપાઈ બતાવી શક્યા નહિ. હાલ પણ તેઓ હયાત છે અને સ્વસ્થ સંતોષી જીવનની પોતાની ભાવનાનુસારનું જીવન સુરેન્દ્રનગર(વઢવાણ કેરપમાં જ)માં ગાળી રહ્યા છે. મારો અને તેમનો આટલો જૂનો સંબંધ અમારી બંનેની મધુર સ્મૃતિ બન્યો છે.

૬ જૂનાગઢનો એક કિસ્સો

ઈ. ૧૯૦૧ના જન્યુઆરીમાં પિતાશ્રીને જૂનાગઢના ઍક્સ્ટ્રિંગ સબ પોસ્ટ માસ્ટર તરીકે નિમણૂક મળી. આથી આખા કુટુંબને ત્યાં ન ફેરવતાં માત્ર બા, બહેન અને નાના ભાઈને લઈ તેઓ ત્યાં ગયા ને દાદીમાને, મોટા ભાઈને તથા મને ભાવનગર કાકાકાકી પાસે મોકલી દીધાં.

જૂનાગઢના આ સમયના તેમના એક વિતકની વાત તેઓએ કહી હતી તે જાણવા જેવી છે. જૂનાગઢની પોસ્ટ ઍક્સિસ શહેર બહાર હતી અને તેના પાછળના ભાગમાં સીતાઈનીઓનું મોટું વન હતું. તેમાં થોડે દૂર હનુમાનજીનું એક દહેરું હતું. તેનો પૂજારી જગન્નાથ બાબો પિતાશ્રીનો પરિચિત બન્યો હતો, એટલે તેઓ કોઈ વાર ફરતા ફરતા જઈ તેની પાસે બે ધડી બેસી વાતો કરતા. એક વાર એ રીતે સાંજને વખતે ગયા તો મંદિરની આસપાસ ખાખી બાવાઓનું ઝૂંડ પડ્યું હતું અને મંદિરને એટલે ભાંગ વડાતી હતી. જગન્નાથ દેખાયા એટલે પિતાજીએ પૂછ્યું કે આ બધું શું છે? ત્યારે પૂજારીએ કહ્યું, મારા ગુરુજીનો સંઘ આવ્યો છે. વિનય ખાતર પિતાજીએ કહ્યું, ‘આલો ત્યારે, તેમનાં પણ દર્શન કરીએ.’ એટલે જગન્નાથ તેમને મંદિરની બાજુના મકાનમાં લઈ ગયો. પ્રયંક કાયાના અડખંઠ અવધૂત ગાદી પર બેઠા હતા. તેને પ્રણામ કર્યા તે વખતે જગન્નાથે ઓળખાણ આપી કે આ મારા રનેડી અર્દાના પોસ્ટ માસ્ટર છે, બહુ ભાવિક છે. એટલે ગુરુજીએ કહ્યું, ‘અચ્છા! માસ્ટર સાંબકો પ્રસાદી દો.’ આથી એક બાવાએ જિલા થઈ પ્રવાહી ભરેલી એક વાટકી પિતાજી સામે ધરી. વાસ પરથી એ મંદિરા છે જાણતાં જ પિતાશ્રીએ બે હાથ જોડી કહ્યું, ‘ક્ષમા કરો મહારાજ, હું બ્રાહ્મણ છું.’

‘તો ક્યા હુઆ? વહ તો દેવી ॥ પ્રસાદ હય. લે લો!’ ગુરુજી ગભ્યાં; છતાં હજી પિતાશ્રીને અડગ રહેલા જોઈ તાડૂક્યા: ‘ક્યા દેખતે હો? પ્રસાદી કા અનાદર હોતા હૈ!’ ઘુરત બે લઠ બાવા જીડ્યા અને એકે પિતાજીનું પાછળથી

માં પકડયું' અને ખીજએ વારણી માં પર ધરી! પિતાજીએ જમનાથ તરફ જોયું ને કહ્યું, 'હું સરકારી અમલદાર છું તે ખમર છે ને?' તુરત તે સાવચેત થયો ને ચુકને કહ્યું મહાગજ રહેવા ઘો; મુસીબત થશે. બાવાઓની પકડ છૂટી એટલે પિતાશ્રી ક્રોધસ્થ ચહેરે ચાલી નીકળ્યા. ખીજે દિવસે સવારે જમાત અલોપ થઈ ગઈ હતી!

કિશોરકાળ

૧ લાભી

ભાવનગર આવતા મોટા ભાઈને અંગ્રેજ શાળામાં અને મને ખીરછલાની દરબારી શાળામાં દાખલ કરી દીધા, ને કાકીએ તેમના કપડાંની સાથે ફર્ધિયાના ભાણાનો ભાર ઉપાડી લીધો. પણ ભાવનગરમાં મને જરા યે ગોડતુ નહોતુ. મોટા ભાઈને તો અંગ્રેજ લાજનર ચાલુ થએલું ને લાભી પ્રિયરથી આવી ગએલા, એટલે ભાવનગર છોડાય એમ નહોતું.

મોટા ભાઈ ક્યારે પરપ્યા હતા એ વાત અમે શૂલી જ ગયા હતા. મને આખું ઝાંખું યાદ હતું કે કાકાએ એક વાર તેમના માટે ફૂલસરેલા મખમલના જોડા સીવવા આપ્યા ત્યારે મને પણ સજી રાખવા જોડા કરાવી આપેલા. બજારમાંથી

મોટા ભાઈનું લક્ષ

નાટકના રાગ પહેરે છે એવી તોરા-
વાળી બતી (પાનડી) પણ લાવેલા
ઝીક લેરેલું જામદાનીનું અગગ્ય
કરાવેલું; અને ફેરિયા નામે કોઈક
ગામડામાં રાત્રે તેમને માડવામાં બે
સાડયા ત્યારે હું પણ ઉડ કરી તેમના
પડખામાં લગાયો હતો ત્યાં સાડલા-
માં ઢાકેલું, મોગ બેસોપાવાળું બેરુ
'લાલી' કહેવાય એમ કોઈએ મને
કહેલું, તે પછી આજ સુધી એ
લાલી કયા હતા તે સમજાયું ન હતું
વેવિશાળ ઘોડિયામાં થયેલું. એ વ-
ખતના ઘરડેરાઓ વધતો બહુ વિચાર
કરતા નહિ તેરમું વર્ષ બેસતા પહેલા
તો પરણાવી દેવાનો આગ્રહ જ, અને

પછી વરવહુ કાઠુ ઘાસે ત્યારે આણુ વળાની દે એવો રિવાજ હતો એટલે મોટા ભાઈ
બીજા કે ત્રીજા અગ્રેજીમાં હશે તે વખતે એક સાળે કસમદાર પાઘડીવાળા બે
મુરબ્બીઓ ને પાછળ સ્વરથ કાઠીવાળા લાલી પોટકા લઈ આવી પહોંચ્યા ત્યારે
દીવા થઈ ગયા હતા દાદીમાં અવલમાંએ વેવાઈઓના હુ બણા લીધા અને પગે
લાગતા લાલીને આશીર્વાદ આપી આરડામાં લીધા તુરત લાપસી મુકાઈ અને
કન્યાને કલધામમાં મૂકી તેના વડીલોએ બીજે દિવસે વિદાય લીધી

લાલીને બેઈ હું રાજ થઈ ગયો હેનાળ અને હસમુખા અને મારા બા
જેવા ભિજળા એ લાલી લસે આન્યા હવે આપણા લાડ વધશે પણ કોને
ખબર હતી કે બાળલક્ષ્મીને બોળે વહેતા દપતી માટે લવિબકાળ કેવો થવાનો છે ?

કાકીને તો બહુ જ આનંદ થયો એમને ધરકામમાં ભાગ લેનાર સાથી
મળ્યા ને લાલીએ પણ કદી તેમાં ભણપ દેખાવા દીધી નહિ

આ બધા વખતમાં પિતાશ્રી જૂનાગઢ સબ પોસ્ટ માર્ગર તરીકે ગયા હતા
તેમની સાથે બા, નાની બહેન અને નાનો ભાઈ જ માત્ર ગયેના, અને મારે મોગ
ભાઈ તથા લાલી સાથે લાવનગરમાં જ રહેવાનું હતું હતું દાદીમાની સેવા
ચાકરી અને ભણ્યાની મનાળ કાકીએ તેમના એક કીકાની સાથે ઉપાડી લીધી
હતી તેમનું કામ કપરું હતું પ્લેગની બીમારી પછી અને ફરિયાના અવસાનથી
દાદીમાની પ્રકૃતિ અને સ્વભાવ બદલાઈ ગયા હતા ભણ્યા માટે તેમને પક્ષપાત
રહેતો, અને હવે છોકરાઓના ઓશિયાળા બની ગયા એટલે વાતવાતમાં તેમને
વાધો પડતો કે હું બી થઈ જતા છતાં તેમની રોજની પાડપૂજા અને વહે
વારમાં ધરના વડીન તરીકેના મોઝો સૌ જળની લેતા મોટા ભાઈ કરતા હું
વધુ લાડકો ગણાતો, ને બહાર ખૂંચ ફરેલો એટલે દરેક જણ સાથે છૂટથી
નતીનવી વાતો કરવા બેસી જતો, તેથી મોટા મા ઘણી વાર મને લાડમાં 'મારો

શુકદેવ' કહી બોલાવતાં. અધા કરનાં મારા પર તેમનો ભાવ પણ વધારે જણાતો.

અમને બંને ભાઈઓને ઝોણું ન આવે તે માટે કાકા-કાકી કાળજી બતાવતાં અને રજા કે તહેવારે સારું ખાવાનું બનાવી ઉમમ દેખાડનાં. એ વખતે સવારમાં ચાનું નામ નહોતું. નાનાં હોકરાં માટે મોટાં મા દૂધના મોણુવાળાં સરસ નાની ભાખરી હલકા તાપ પર શેકીને બનાવી રાખતાં. તે પર લચકે ઘી અને ગોળ મળતાં. એની મીઠાશ ઓર હતી. નિશાળમાંથી બપોરે કે સાંજે આવીએ ત્યારે પણ એ જ નાસ્તો. આ તો કોઈ મહેમાન હોય ત્યારે કે રજાને દિવસે ખાસ થતી. બ્યારે આ યાય ત્યારે ગળાય ત્યાં સુધી હું જોતો બેસતો તે તેની સુગંધ અનુભવતો. રકાખી-ગ્યાદાને બદલે ઘરમાં રોજ વપરાતી વાટકીમાં આ અપાતી અને દારવા માટે બીજી વાટકી કે નાની થારડીઓ મળતી.

૨ કુબેરદાસ માસ્તર

જૂદવાણુ દંપત્યમાં શરૂ કરેલી પાંચમી ઝોપડીનું સર્ટિફિકેટ બતાવીને મને પીગના છલ્લા પાસે દરબારી નિશાળમાં દાખલ કર્યો. એ નિશાળ પહેલે જ દિવસે મને અંધારી જલ જેવી લાગી હતી. મોટી લોખંડની સીડી ચડી ઉપર કુબેરદાસ માસ્તરના વર્ગમાં બેઠો. ત્યાં વળી બાલુની નવેળાને લીધે પ્રકાશ ઠીક હતો. એક જ ખંડમાં બે વર્ગો બેસતા અને તેના બે મહેતાજીઓ હતા. એક ફલાસના મહેતાજી બોલે તે બંને ફલાસના હોકરાઓ બુએ ને સાંભળે. કુબેરદાસ મહેતાજી શામળા હીમણા ને પીટ હતા. અંતરખું, બેસ અને માથે કાર્ડિયાવાડી રબનું ઊંચું ફીડલું બાંધતા. ફલાસમાં આવે ત્યારે પાથડી કળાટમા મૂકે અને કથ્યાર્થ રમતી એક રોપી કાઢી પહેરે. ત્યારે અરધા બેઝાવેલ મથાની ચોટલીની માઠ બહાર રહેતી. એ કાળે દરેક માસ્તરના ટેમલ પર આંકણી રહેતી. તેના ઉપયોગ તો ભારે સામુદાયિક સજા વખતે થતો, બાકી તો હરતાફરતા કે પાસે

કુબેરદાસ
માસ્તરના
વર્ગમાં

ખેલાવેલા છોકરાને કાનબૂટ, થપાટ અને ચીટિયાથી જ પાડ લાણીની દેતા એ પહેવાની શાળાઓમાં માસ્તરાની આમ્લી રોગદારી જોએની નહિ. એટલે વર્ગમાં બેઠાબેઠા એ ઘર અને મામાપની હુકમ યાદ કરી ગમગીન બની જતો અને કોઈ વાર હું પણ ઝપાટે ચડીશ તેની બીક રહેતી.

વર્ગ ચાલતો હોય ત્યાર પાણી પેશાબ કરવા જવાની જોને છૂટ થાય તે મહેતાજી મામે એકવી ટચની આગળ ધરી બતાવે, એટલે તેને પેશાબ કરવાની જરૂર થઈ છે એમ બાણી 'મ' એમ્લુ જ મહેતાજી કહે મંડ્રસ જવાનુ દોય ત્યારે બે આગળ બતાવવાની તે માટે મો ગ્રાડી ઉભેલા છોકરાની મૂઝવણ ખરેખર બહુ હોય ત્યાર પણ મહેતાજી કહે કે બપોરની ગમમાં જજો. આ વખતે દમાણુ થયું હોય તેવા છોકરાની લેંછી ખરાબ થઈ જતી અથવા શ્યામ બાધી થોડી સીવી દોટ મૂકતા રમતામાં તેના કપડા બગડો જતા આવે ખરાબ અનુભવ મારે પણ એકબે વાર વેડવે પડ્યો હતો. ઘર કંઈ પામે પડ્યું ન હોય, એટલે બપોરની ગમ સુધી ખેંચી રાખેની ખજસથી આતરડા થાકી જતા અથવા દુખાવે પણ થતો.

પાણીની બાગતમાં તો એક વિષય પૂરો થાય ત્યારે સૌને છૂટ મળતી અને પાણીની ટ્રેડીઓ આગળ બીક થતી. ભરી રાખેની મોટી ટ્રેડીઓ પાસે એક બાઈ લોટો ભરી આગળ ધરેલા ખાવામાં પાણી રેડતી જાય ખાલણ, વાણિના, રજપૂત, મુસલમાન, બધાના ધ્યાવા બુદાબુદા રાખવામાં આવતા તેથી છોકરા પૂછીપૂછીને ખાલો ઉપાડતા, પણ એકબીજાના પીલા પછી ખાલો વીઠવાનું કોઈ જણતું નહોતું. આટલી ઉમરમાંથી દરેક છોકરો માતિબેદો માટે જમૂત બની જતો અને ભૂલ ન થાય તે માટે બહુ તકેદારી રાખતા શીખતો.

બપોરની રમ એક

કલાકની પડતી, પણ ધરે ન જાય તે છોકરા શાળાના દગવાજ પાસે બેગ થએલા લારીવાળા પાસેથી પાઈ કે પેસાન બંધ લઈને નાસ્તો કરતા આ લારીઓમાં ઝડતું પ્રમાણે તગબૂચ, ચણા મમરા, જમફળ કે ચણી બોર હોય લેવાની લારીમાં એવરો (પ્રેમોદી) હોય સાથે કોઈ વાગ દાડમના દાણા પણ હોય પ્રેમોદી શ્રીમાન ધગના છોંગ લેના બીજ એક પાઈના બોર કે ચણા મમરા લઈ મતોલ લેના ત્યાર રૂબિયાની ૧૮૨ પાઈ

લીખાખાઈ ગોપાળજી પારેખનું જીવન
ભાનનગ ના રોડીપીટના મહેતાની તથા
મોઢ નાનિની સામાજિક તથા સારમા
રિઃ સેવાને કા જે અવિચ્છેદ્ય બન્યું
છે તેમણે અગ્રેજ કંગવણી લીની ન
હોતી માન સુજરાની ત્યાં જ ધોણ
સુધીનો અભ્યાસ આર્થિક રિયનિ નવ
સામાન્ય રૂ પાચના પત્રા થી શિક્ષક
તરીકે જીવનની શરૂઆત કરીને જોન
મહાદેવ દ જી જમાવની શાળાના હેડ

લીખાખાઈ ગોપાળજી પારેખ માનર ૥ હોદ્દા પહેર્યા હતા તેમની
લીખવવાની રીત પ્રસન્નતામયી હતી ધ્યેનિષ્ઠ કુશળ શિક્ષક હતા આગળથી
૫૦ વર્ષ પહેલાં રોડીપીટના કહેલામા રાત્રીશાળા શરૂ કરી વિદ્યાર્થીઓને
તેમણે મહાદેવ દ વા માડી, બદને માટે મીઠા-ગૂચરુના વર્ગો મદયા,
વિવ્રોત્તેજક રૂક શરૂ કર્યું કોમના તણાઓને એમન કુવા પ્રસન્ન કર્યો,
ચાલિતુ 'મોઢ મહેદેવ' પત્ર શરૂ કર્યું જેનું ૨૫મું વર્ષ ૧૯૪૭મા લિજવાયું
તે ઉપગત લેખક રૂક, મોઢ જોડિય વગેરે કાર્યો થયા

મહાદેવ, સાધુ-મતો ને વિદ્યાનોત્તો સમાગમ, ગીતાનું ચિંતન વગેરે
તેમની ધાર્મિક વૃત્તિ મનાવતા, પણ તેમનામા કદી વેવડી ધર્મધેવજી
દેખાઈ નહોતી તે હમેશા અત્યંત શ્રદ્ધાપૂર્વક સમતાથી મહેતા કે 'હાથ

મળની ને પાઈનું ચક્કરુ દગ્ગ ચીજ લેવામા મમ આવતું એક પાઈનું એક જમ
ફળ કે પોપૈવાની ચીર મળની કે નાનુ મૂડી જેવું ત્રિકુણી ભરીને ચણા મળના

એક વાગ શટરમા ઝો નથુ મળ નામે જલદના ખેલ કુનાગ આપ્યા
તેણે નિશાગે માટેના એ ખેલની બે આનાની ટિકિટ કરી નાખી ટિકિટ
માતર પામેથી લેવાની હતી, તેથી થોડી મે અને મો ૧ ભાઈએ બન્ને આના
માઝા અમારી હાથી મચાતા મને પૈસા તો આપ્યા, પણ મને ખૂબ સમ
જાઓ કે એ ખેલોમા મધ મજ નહિ પડે, માટે પૈસા લાલે તુ જ પાસે રાખ
પણ મધક ખાવાનું લઈને ખાજે

બે આનાની મારી મિલકત લઈ કું નિશાગે ગયો અને જોપોરે સરસ
જમફળ વેચાતા જોયા એન્ને મન લોગ્યું અને કાકની સિખામણુ યાદ મરીને
રકમ તોડી બે પૈસાના જમખા ખાધા થયું, ટિકિટ ઠી થયા છેકરાઓ બે
આના આપી ટિકિટ થો લઈ ગયા મને એ વખતે તેનું મધ લાગ્યું નહિ.
પણ થેર આપ્યો ત્યારે જલ્દી કે મોગ લાઈ તો તેમના પૈસાની ટિકિટ લઈ
આપ્યા છે, એન્ને મન ખાટું થઈ ગયું બીજે દિવસે રવિવારે જોપોરે ખેત
હતો, ત્યાં મેં હા લીધી કે મને તેમ મારે મોગ લાઈ સાથે જવું છે મોગ લાઈએ
ટાણે માર્ગો કે 'જમફળમા મો જગાડતુ તે લેતો જા' એન્ને ખૂબ ચીડાયો

માથી કોઈ લઈ જશે, પણ ભાગમાંથી કોઈ લઈ શકવાનું નથી.' અહંભાવ રહિત, મીલનસાર અને વિનોદી સ્વભાવના એ ભીખાભાઈએ અનેક પર પ્રભાવ પાડી તેમને પ્રતિષ્ઠાળી નાગરિક બનાવ્યા હતા.

તે અમારા ઘરની સામેની ખડકીમાં છાંડી ગલીમાં દિવાળી ફાંદના મેડા ઉપર ગેટા. વૃદ્ધ માતા, પત્ની અને એક જ પુત્ર હરિલાલ. હરિલાલના બા તેને બાળક મૂકી ગુજરી ગયાં. દિવાળી ફાંદના અનાથ ભત્રીજા શાંતિલાલને અભ્યાસનું સાધન નહોતું પણ ભીખાકાકાના પ્રયાસોથી તે ઍડ્યુએટ થયા, અને છેવટે હાઈસ્કૂલના હેડ માસ્તર તેમજ મોઢ બોર્ડિંગના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ થઈ સાગ શાંતિસેવક બન્યા હતા.

એ જ ભીખાકાકાની પ્રેરણાથી ખીજા એક પડોશી યુવાન દામોદર પરમાનંદ દેસાઈ 'જીવજીલાલ ઍન્ડ કંપની'—કલકત્તામાં નોકરી કરવા ગયા ને ત્યાંથી જાપાનનો પ્રવાસ કરી આવ્યા અને છેવટે પોતાની સ્વનંત્ર દુકાને કરી. કહેલાના સામાજિક મંપમાં વૃદ્ધિ કરવા ભીખાકાકા હમેશાં જાગૃત રહેતા. નવગતિના તહેવારો તેમજ કહેલાના કેટલાક કાર્યક્રમોમાં તેમની સલાહ સૌ લેતું. છેવટેના જીવનમાં તે થીઓસોફીની અમરમાં આવ્યા હતા અને 'સર્વવની' છાપખાનાના મેનેજર થયા હતા હતા તેમની સેવાઓનું ક્ષેત્ર મંકુચિત્ત કર્યું નહોતું સ્ત્રીસુધારા માટે ધણી પ્રયાસ કરતા. ગરીબ ઘરોને ખાનગી રીતે ખોરાક પહોંચાડતા. તે ગમે તે વ્યક્તિને સ્પષ્ટ વાત કહી શકતા. 'માફુ લાગે તો માફ કરજો' કહી કહેવાનું મંભળાવી દેતા. 'મોઢ મહોદય'નો રજત મહોત્સવ તે જોઈ શક્યા નહિ.

જમવા ન બેઠો. છેવટે મોટેરા બધાએ મારી ભેગ લઈ મારા બે આના પૂરા કરાવી મોઢા લાઈને સમજાવી તેમની સાથે બેઠા જોવા મોકલ્યો.

નથુ મજાચદ યુરોપીઅન જેવા ગેરા અને હસામણા હતા પ્યાલા અદલ-બદલ કર્યા; ગજીપાના પાના હિપાકયા; ટેપીમાથી કઈકઈ કાઢ્યું; ગજરા, લાખી રિમનો અને છેવટે ખાવાના ફળો કાઢી હોકરાઓમા ફેંક્યા. ધણ્યજી, હાથમા. જમફળ—સફરજન આવી ગયા અને તેમને હસતાહસતા ખાતા પણ જોયા.

એક છોકરીને પેટીમા ગવ કરી ગુમ કરી અને પછી તે બોલાવતા ખીજા વિંગમાથી આવી. તેને સુવાડીને એક સળિયા પર ટેકવેલી અદર રાખી અને એક ચકરડુ તેની આસપાસ ફેરવ્યું! (ચિત્ર પૃ. ૬૭) છેવટે જાહેર કર્યું કે આ કઈ મંત્ર કે જાદુ નથી, પણ હાથચાલાકી અને કરામત છે; એમ કહી તેણે કેટલાક બેઠા 'જુ' ના કરી બતાવ્યા, અને પછી પાસેના ટેમલ ઉપર એક લંખ ને ખીજા બેચાર ચીજો રાખી છોકરામાથી કોઈ આવીને દુનિયામા જાદુમંતર નથી પણ વિદ્યાની કુશળતા જ છે એવું સાબિત કરે તેને પરીક્ષકો કહે તે પ્રમાણે ઈનામ આપવાનું કહ્યું.

મોટી ઉમરના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ રોઈઝ પર ગયા ને કોલેજના બેચર પ્રોફેસરો પરીક્ષક થઈને ખુરશીઓ પર બેઠા. ઈનામના ઉમેદવારોમા રાજવૈદ ધીરાકાકાના પુત્ર ચંદુલાલ પણ હતા. તેણે જાહ સારુ લાપજ કરી પ્રથમ ઈનામ

મેગલ્યુ દુ તેમને ઓળખતો ને આ પગિણામથી બહુ ખુશ થયો એ નથુ મધાને લાવનગરના બૂના માણુઓ કદી બૂન્યા નહોતા.

આ અગ્નિમા મને કહ્ની મોગી માદગી થઈ આની લગભગ ત્રિદાય જેવું થઈ ગયું. જાવેઘ ધીરાકાકા ઘેર આવી જોઈ ગયા અને કુટુંબના મનથી જેવા ડો જટાશકર જે ઇમારી લશ્ક ના લાન્નર્નના દવાખાનાના દાકતર હતા તે પડુ ઘેર આવી જોઈ જતા એ વખતે ડૉક્ટરે નાતીલાના ધરામા તો મફત જતા અને દોષને ત્યા વિઝિટની ફી પણ લાગ્યે જ એક રૂપિયાથી વધુ લેતા, અને તે પણ તેમના નોકરી પછીના સમયમા દવાઓ દ બારી દવાખાનેથી મફત મળતી મોન બાગના લોભે ગામડી પંચોના ઉમળા, ગોળીઓ, શેષ વગેરે ઉપ ચાર મરના ધધાદારી ડૉક્ટરની એક પણ દુકાન નહોતી મને ધણા દિવસ સુધી અળશોના ગરમ રૂ મ રોક કલાકો સુધી કર્યા હતા તે વખતે ધરના બવા કેવી તકલીફ ઉગવતા તે હુ જોનો કાકા ગાધીને ત્યાથી અગશી લાવતા, બપોરે બેગઓ ખાડીને ચાળી નાખતા, અને રાત્રે સૂતી વખત સગડી ને તાવડી મારા ખાનલા પાસે મૂકી પાણીમા અળશી બાફી, તેની પોગીસો ગરમ ગરમ વાનાફરતી મારી જાતી અને પીક પર મુકાતી હુ સહન કરુ કે ન કરુ પણ તેઓ કલાક સુધી એ ચાલુ રાખતા આજે તો એવી દવાઓ થઈ છે કે આવી દોષ ખખખ રહી નથી.

આ માદગીથી ખીરછલાના વર્ગમા હુ જિતરી ત્રયો લખુવાનુ ઘણુ આગળ મએલું એટલે મને કઈ એન પકડુ નહિ. તેમા કુબેરજી માસ્તરે એક વાર કાન આમળ્યો થઈ રહ્યું. બપોરે રફસને રામરામ કરી ઘેર આ થે તે આ-યો.

ગત્રે કામ આન્યા તેમણે મારી વાત જણી બીજે દિવસે મારી હક ચાલુ રાખી ધ મા જ રહ્યો કે મારે લાવનગરમા લખુવુ જ નથી, ગમે તેમ કરી મને બાબલુ પાસે મોકલી આપો. કામ માફીને થયુ કે આમ મોન્દી દઈશુ તો વળી નોકરીની ફેરબદલીમા રખડી જરો એમણે આ વાત પડોશમા રહેતા ભીખામકાને જણાવી.

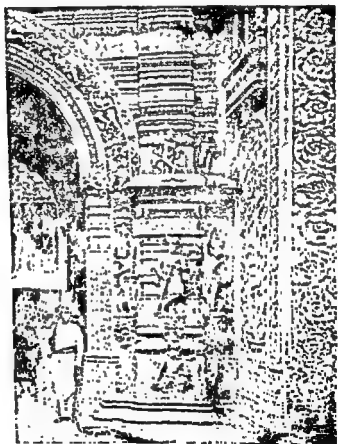
ભીખામકા એક પત્રોપકારી બોમ્બ મૂડસ્થ હજી જમાલે સ્થાપેલી રફસના દેડ માસ્તર હતા ત્યા કોઈ ફી નહોતી એસે ધર્માદાની રફસ કહેવાતી ભીખા કાકા અમારા મહો-લાના એક મરમરી સજ્જન અને સમજુ વડીલ તરીકે તોના આદગને પાત્ર ચક્રિત હતા, અને જીર્નુ પણ લઈ કરવામા સહાય કરવામા કે સમજવ પતાવમા તેમની હાજરી ઘણી અગત્યકારક બનતી (વધુ પગિય પ ૬૮ ૬૮) એમણે સ્વાગમા આની અને સમજાવી પગની પોગની શાગમા લઈ જઈ પાયમી નાપડીમા દાખલ કર્યો અને વાર્ષિક પરીક્ષામા મને અંગ્રેજમા જવાનુ પ્રેમોશન મળ્યુ પણ હુ કેલ્યા વિવરમા કાગ્યો તો રહી જ ત્રયો.

પારણામ મળ્યા પછી અંગ્રેજ નિશાળમા દાખલ થયા અમે કેલ્યાક હો. આ સાધની ઝેરનો વર્નાકુલર રફસમા ગયા ત્યા અમને ખબર પડી કે અમારે મંજીલાલ માસ્તરના વર્ગમા બેસવાનું છે તેથી અમે ખુશ થયા, કારણ કે તે માસ્તર સારા સ્વભાવના અને સારુ વીખવનાર ગણાતા બપોરે માત્ર મોન લઈ, જે હાઈરફમા ચે યા પો જુમા હતા તે આવીને ખબર કાઢી ગયા.

માનરે તે દિવસે પાટિયા પર એ બી સી ડી લખી તે ઉનારી લીધી, ને બીજે દિવસે અંગ્રેજ પ્રાધમર ખરીદી લેના આવવા કહ્યું. ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને ગુજરાતીમાં તે હતી તે જ ચોપડીઓ આજળ ચાલવાની હતી. અંગ્રેજ અમરો સુધારવાની કૉપીશુક પણ લાવવાની હતી. નોટો તે એકમે જ લાવવાની હતી. ફિક્શન અને દાખલા તે રસેટમાં જ કરવાના હતા.

૩ મેં લેએલું લાવનગર, ઈ. સ. ૧૯૦૦

અત્યાર સુધીમાં મેં મારી સમગ્રજી પ્રમાણે લાવનગરનો ખવાલ મેળવી લીધો હતો. દોઢ મંગાથ વગર એકલા જવાની હિમત હું કરી શકતો નહિ, પણ કાકાની સાથે પર્સિવલ માકેટ જઈ ત્યારે વચ્ચેવચ આવેલો ટાવર અને તેની

હમ્પીના
કોતરણીવાળો
દરવાજો

પાસેના હમ્પીના કોતરણીવાળા દરવાજા અને બહુ આકર્ષણ કરતા. એ પૈકી આજે એક જ દરવાજો સુરક્ષિત છે. બમ્બર તમ્બુનો દરવાજો એ જ અરસામાં લાગેલી કાપડ-બમ્બરની આગમાં ખલાસ થયેલો.

એ દિવસે મને બરોબર વાદ છે-સાંજના ચાર વાગે જૂમ પડી કે કાપડ-બમ્બર સળગી છે, એટલે હું કેટલાક છોકરાઓ સાથે ડહેલાના નાકે દોડ્યો, તે ત્યાંથી જ પોલીસ લોકોને ચોકતી હતી. ગામના તળાવની પાસે રાખવામાં

આવતો એક આગળેથી ઘોડા ખેંચી લાવ્યા હતા. પછી તેઓ લાંબી કંતાનની પાછળે (જેને અમે 'સુદે' કહેતા)નાં ફીડલાં ઉઠેલી અમારા ફળીમાં આવેલી ટાંકી સુધી લંબાવી લાવ્યા. ખીજા જિલ્લાની હાથ-હલામણુની કંડીઓ પણ આવી હતી (આજના બંબાઓ આજળ તો આ રમકડાં જેવાં લાગે.) કાપડના વેપારીઓ તેમના માલના ગાસડા મજૂર-હારીઓ દ્વારા ખસેડી રહ્યા હતા. સાંજ સુધીમાં સાંભળ્યું કે આજે સામી બાબુ દરબારગઢને પણ ઝાળ મારી છે, અને ત્યાં તો કચેરી અને દફતરો હતાં! રાત પડી ત્યારે રાધનપુરી બજારની બંને બાજુની હારો પર લડકા દેખાવા લાગ્યા. પાછળ માર્કેટ હતી તે તો લોખંડના થાંભલા અને છાપરાવાળી હતી. આ તરફ આગ ઓલવવાની શક્યતા ન દેખાઈ એટલે બંબાવાળાઓએ ખીજા મકાનો બચાવવા વચ્ચેથી પાંચો કાપવા માંડી, અને તે પછીના લાગે બચી ગયા. બાકી બધું ચાર દિવસ સુધી સળગ્યા કર્યું. સુલાગ્યે કોઈ માનવીને ઈજા પહોંચ્યાનું જ્યું નહિ.

રાધનપુરી બજારની પાછળ અમારા એક સંબંધી જોષી કુટુંબના મોતીલાલ કાકા રહેતા હતા. તેમને સાવચેતી ખાતર મકાનમાંથી સામાન સાથે દૂર ખસેડી

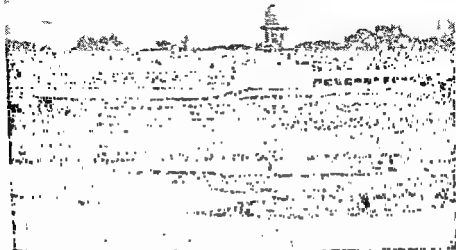

આગ લાગ્યા પછી નવું બંધાયેલું લાવનગરનું રાધનપુરી બજાર. તેમાં જમણી બાજુ : દૂર કેસરબાઈની મસ્જિદનો ધુમટ; ડાબી બાજુ : દરબાર ગઢની ધુમટીઓ.

જવા કાકા ખીજા સંબંધીઓ સાથે પહોંચી ગયા હતા અને રાત્રે વાળુ કરાવવા ઘેર લાવ્યા હતા, એ વાત મોતીકાકા જનમભર આશ્ચર્યથી યાદ કરતા. લાવનગરની એ આગ સમસ્ત લાવનગરની સાંભરણમાં યાદગાર પ્રત્યેક બની રહી છે.

લાવનગરનું મારું શેજ સંજનું આકર્ષણ તો ઘોઘા દરવાજા બહાર ભરાતી શુજરી હતી. તે માટે દરબારે ગામના તળાવની પાળે એક મોટો ચોતરો બંધાવ્યો હતો તે પર ગામના નાના વેપારીઓ, ફરિયા, મોચીઓ, રમકડાંવાળા વગેરે હાટ પાથરતા. તેની ઇર્ધને ક્ષી આપવી પડતી નહિ. ચોતરાની આસપાસ લજાઈતોડાની મેંડળીઓ અને તમાસગીરોનાં જૂથ જામતાં અને પાણીવાળા હારીઓ ફરતી. તેમની પાસેથી ટ્રેમોદી, દાડમના દાણા, ઝંડેરી કે જામફળનાં મસાલેદાર પતીકાં જેવો ઘોડા પેસાનો રવાદિષ્ટ નારતો લઈ તળાવની પાળે ખેતી ખાતા લોકો લહેર માણતા.

તળાવની વચ્ચેવચ આવેલું તાજમહાલના રૂપની યાદ કરાવતા શુંમજાણું તમામ આરસનું ગ્રામદિર અને ત્યાં સુધી પહોંચવા માટે એવા જ નાના

ભાવનગર શહેરનું સૌદર્યસ્થાન ગોપાલદેવ

ગુમજોની હારવાળો આરસનો પુન ભાવનગરનું મતોહર ગ્રામ છે એ પુલ પર થઈને મદિરના ઘિંચા પરચાર પર જઈને બેસવાની અને સાથે ખાવાનું હોત તો તે મિત્રો સાથે વાતો કરતા ખાતાખાતા પાણીમાં અસ્ત પામતી મંધાના રંગો જોવાની માણેની મજા મેં મારી ભાવનગરની ચિરમરણીય સ્મૃતિ માની છે આ આગમદેવની રૂપકલ્પના મુખાર્પનો સર જે જે રકૂલ આવ આટના પ્રિન્સિપલ જે માર્કિસે આપી હતી

તળાવની પાળે આગળ ચાલતા બાબુમા વિશ્વર રૂવેરમા સાંજે કથા કરનારા, ચારણી વાતો મલજાવનારા અને ગામગામ મારનારા સહેનાણીઓના ટોળા જમતા ત્યાંથી આગળ જતા તળાવનો ખૂણો વળતા સામે જ મોતી બાગનો દરવાજો આવતો તેને દરવાજો ખડો પહેરેગીર રહેતો અને માત્ર દર બારી અધિકારી કે મોટા માણસો જ તેમાં પ્રવેશ કરી શકતા આ મહેલ એક વખત મહારાજ તખ્તસિંહજીનું નિવાસસ્થાન હતું તેમની પહેલાના રાજ્યમાં તો જે દરબારગઢમાં આગ લાગી હતી ત્યાં જ, ગામ વચ્ચેવચ્ચ રહેતા આ વખતે મહારાજ ભાવસિંહજી વળી દૂર દૂર એક વિશાળ ઉપવન વચ્ચે નીલમમાગ તામનો બગલો બધાની રહ્યા હતા તખ્તસિંહજી મહારાજના સમયમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના લેખક શ્રી જોષ્વર્ણરામ ત્રિપાઠી ભાવનગરમાં એ મોતીમાગ ખાતે નોકરીમાં રહેલા એ મેં પુખ્ત વયે જાણ્યું હતું

તળાવની ચાર બાબુ મોટી સડો બાંધેલી હતી તેમજ તળાવની પાળ પથ્થુ એક નાની સડો જેવી પહોળી હતી, એવે પુષ્કળ લેખે તેના ઉપર ચાલનામાં મજા લેતા, મન્ય કે ત્યાંથી તળાવ વચ્ચેનું આરસનું મદિર અને ચારે તરફ આવેલા મકાનો પાણીમાં જે પ્રતિબિંબ પાડી રહેતા તેનું સુદર દૃશ્ય નજરે પડતું આ દૃશ્ય બારે માસ કાલમ રાખવા માટે એ તળાવમાં એક નહેર વાટે

એણુ જ ખીણ રમણીય સ્થળ મીરીસકર તળાવ (ત્રાર તળાવ)

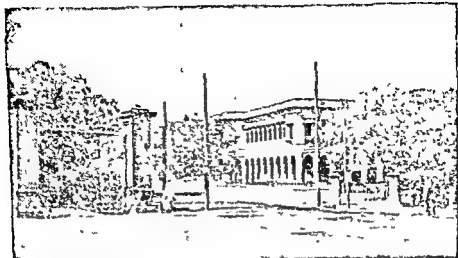
ખોગ તળાવનુ પાણી છોડવામા આવતુ, અને વરસાદમા હલમયત્યારે તેને વડવા તરફના એક ઝરનાગામાથી કાઢી નાખવામા આવતુ એ દેકાણે વડવામા નગરની સ્ત્રીઓ માટે કપડા ધોવાનો ઘાટ પણ હોય

યશોનાથ મંદિર

વડવા તરફ જતા તળાવનો ખૂણો પૂરો થાન તા ચરોનાથ મહાદેવનુ વિશાળ ચોકવાગુ મંદિર નગરના દાઉડ હોડની ગમ્મ સાગુ ત્યા મહાપડિતોના વ્યાખ્યાનો, શાસ્ત્રીઓની મ્થાઓ, ચાતુર્માસના કાર્તીક અને અભિનવન કે શોકની સમાઓ થના, પર્વો તેમજ ઉત્સવો પણ ઉજવાતા

એ મંદિરની બાબુમા ભાનનગમ્ની જનના અને પ્રવાસીઓના ગ્રેટ આકર્ષણુ રૂપ આવેલો પીલ ગાર્ડન હાલ પણ છે તો ખરો, પરંતુ એ વખતે ત્યા ને સજ્જ પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓના મગ્ધરથાનો હતા તે, લોભના કહેવા પ્રમાણે મુખ્યાર્થના વિદ્યોગિણ બાગની રમ્ધર્ધો કમ્ના તોંહો, સિંહો, વાવ, વગ, જરખ, શાહુડી, જાનનનના વાદરા, સમવા અને અવનવા પક્ષીઓએ ભાવનગરમા એક પ્રકા નો પ્રતિષ્ઠિત દેગ-એ હોય પીલ ગાર્ડનની વનગરિ પણ કુદનય નવિન રખાતી, સાજના વખતે તેના બાકડા તો મધા ભરચક હોત જ, ઉપરાત એની લીનીછમ

હાબી તરફ પીલ ગાર્ડનનો દરવાજો. સામે એ સમયની સામળદાસ કોલેજ. ગોંદરીઓ પર પશુ સભ્ય સોફોનાં ટોળાં ને ટોળાં આવીને બેસતાં. બાગની વચ્ચે એક જામી ગોંદરી પર આવેલા મંડપમાં દર બુધવારે રાજ્યની બેઠકની દુકડી દેશી રાગો વગાડતી. મહારાજ ભાવસિંહજીનો એ ખાસ શોખ હતો કે દેશી રાગો બેઠકમાં ઉતારવા. અલગત, તેમાં આલાપી ગાન તો આવી જ ન શકે, પણ રાગનું સ્વરૂપ અને ધૂન સમજનાં. મારા મોટા ભાઈ દર બુધવારે અચૂક જતા અને હું પણ તેમની આગળીએ પહોંચી જતો. ત્યાં જઈને બેઠક-મંડપ પાસે એક થાંભલા પર મૂકેલા ગગોની નોંધ વાંચી લેતા અને પછી પોતાના દોસ્તદારો સાથે નજીકની ગોંદરી પર ગુણગુણાવના બેઠક-રાગોની નકલ કરતા.

આ ગાર્ડનને પીલ સાહેબનું નામ કેમ મળ્યું હશે? ભાવનગરની કોઈ વહીવટી પંચાયતમાં પીલ સાહેબનો ફેસલો અનુકૂળ થયો તેથી તેમની યાદગીરી અહીં રચાઈ છે. કવિ દલપતરામ ક્યાંક કોઈને અપીલ વિષે જવાબ આપતાં બોલ્યા હતા:

પીલ તણી પચાતથી દુનિયા રીઝે દિલ,
ફરે ફરેલો ફેસલો, એને બાણ અપીલ.

વર્ષમાં જે અનેક તહેવારો આવતા તેમાં એક વાર રવાપરી માતાએ મેળો થતો. આ સ્થાન દરિયા તરફ ખારવાળી જમીન પર આવેલું છે. ઘણા કહેતા કે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની કથાનો પ્રારભ આ સ્થાન જોઈને ગોવર્ધનરામભાઈએ કર્યો હશે. ત્યાં સુધી ચાલીને જતા હું બહુ યાત્રી જતો, પણ ત્યાં જવાનું કુતૂહલ ખૂબ રહેતું નગર છોડી, ખારનો સૂંગે સૂંગે વૃક્ષહીણ સપાટ પ્રદેશ, દૂર દરિયાની રેખા, કે જતી-આવતી એકાદ સ્ટીમરના ધુમાડા, ખારમાં માણસ ખૂંચી બપો એવા ભોરા પડે છે તેની વાતો, તેલના ટશિયા ફૂટતા હોય તે ભાગમાં તેલ ભરેલાં વહાણો ફૂંચ્યા હોવાના તુક્કા, બધું અને નવા તરંગે ચડાવતું.

ભાવનગર રાજ્યની સારકૃતિક એકતાનું પ્રતીક તો બળેવની સવારી હતી. સવારના ભાગમાં તો ઘાહાણો નદી તળાવ કે બીજા જળાશયો આગળ ટોળે-ટોળાંમાં લેખા થઈ જતોઈ બદલવાનું ઉપાકર્મ કરતા. અમારા રાતિ-શુશ્રુષાનો

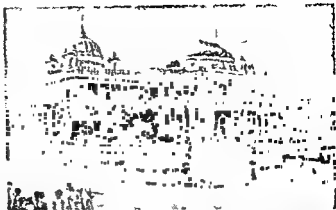
પાપ્પો સીધી જિયો જણાતો તે પરજીવસના તમાવે જમાવાતો ઘેરથી કાકા પરોઢિયામા તબાશ્શા, પચપાન, પૂજનૈવેલ અને અમાગ માટે ઘોડે નારતો એક પોટકામા બાધી, અમને સાગ કપડા પહેગની ઊપડના અને ગરનામા બેચાર મંગધીએને ઘેર તેમને સાદ પાગ્તા કે સાથે બેચના પરજીવસના તમાવની પામેની દોઈ મદિરની જગ્યામા અમને બેસાડના મને જનોઈ નહાતુ મળ્યુ એટલે હું જનોઈવાળાઓને પાણીમા ફૂદાફૂદ કરતા જોઈ જરા સોાતો, પણ મમે ત્યારે નારતો કરનાનો અધિકાર હતો તેથી નનોપ માનતો

સાજે સમુદ્રપૂજન માટે મહાગજની સવારી નીકળવાની હોય, એટલે ધરો ધરમાથી છોકરાઓને સર્ધ લોમે નીકળો પડે જેમને ઓળખાણપિછાન હોય તેઓ પોતાના સમઘી કે મિત્રોનાં દુમને બાળકોને બેસાડીને પોતે રસ્તા પર જિભા રટે દરેક મહોજાને નાકે સ્ત્રીઓ, છોકરાઓ ને સુદ્ધાઓ જિભા હોય તે સવારીના વખતે ખૂમ બેચાઈ બેચાઈ જોના કરે કે કેમ નિશાન દેખાના કે નહિ

રાજસવારીનાં
નિશાન

સત્રમજ સાગ વાગે મોતીગજથી સવારી ચડે અને સીધી બગરમાથી ખા ના દરવાજેથી દરિયા પર જાય, ત્યાંથી અગધા કવાકે રહેર વચ્ચે આવે કેમ નિશાનવાળા કોડેમવારે રસ્તાની બે બાલુઓ પર ધૂમતા આવે પોલીસ લોમની હાર સખી કગતા જાય પહેલી આગળોની બેરખ આવે તેઓ સ્વકીય પોશાખા હોય, કેડે જમેયો પોસ્યો હોય અને હાથમાની જામચરીવાળી બદ્ધા માધી લડાકા કરતા ચાલે લડાકે થાન એટલે અમે ચમકી તો જઈએ, પણ બદ્ધા ફૂની જોવાનો હરખ થાય તે પછી પાવણ સરકર આવે તેના અમલદાર

આફરેડ હાઈસ્કૂલ

એન્જિનીઅર
પ્રોફેસર સિંગ્સની
સ્મૃતિમાં બંધાવેલું
સિંગ્સ જળારાથ
અને કુવારો

પાછળ ખુલ્લી તલવારે ઘોડા પર હોય. પછી રાજ્યનું બેંક આવે. તેનો અવાજ સંભળાતા જ અમે સમજીએ કે પાછળ મહારાજાનો હાથી હશે. તેની પાછળ એકબે નાના હાથી હોય, તે પર મહારાજાના ભાઈ મંગળસિંહજી અને દીવાન હોય. મેં વિક્ટોરિયા દીવાન અને જવલખાઈને છેલ્લી સવારીમાં જોએવા એવું યાદ છે. પણ તે તો વિક્ટોરિયા ગાડીમાં હતા, એટલે નિવૃત્ત દીવાન તરીકે એ માન મળ્યું હશે.

મહારાજાએ અમુક સાફ બાધો છે, તે ઉપર ફોટોગ્રાફમાં દેખાતું ગરુડનું ખિખ દેખાય છે, સાફને સોનેરી દોરીથી ગળા ઉપર માધી લીધો છે એમ બારીકાથી તેની વિગતો વર્ણવાય. તુલત પાછળ રાજ્યના મુખ્ય ભાષાતોની ગાડીઓ અને પછી નાયબ દીવાન અને રેવન્યુ તથા મેડિકલ વગેરે અધિકારીઓનો ક્રમ હોય. સમુદ્રપૂજન કરી સવારી પાછી આવે ત્યારે દીવા થઈ જાય, પણ લોકો ત્યાં સુધી ગિરદી કરીને જીલા જ હોય.

આ સવારીમાં તે વખતે પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી પ્રભાશકર પટ્ટણી, ડૉ. શિવનાથ અને બીજા અધિકારીઓ ઉપરાંત કોલેજના પ્રિન્સિપલ તેમજ પ્રોફેસરને પણ ગાડીમાં બેસવાનું માન મળતું.

સવારીના સમયમાં રાજ્યની આગળપાછળની જાહોજલાલી તથા દીવાનો અને મહાત્માઓની વાતો સાંભળવા મળતી.

મહારાજા તખ્તસિંહજી ઈ. ૧૮૭૫ થી ૧૮૯૬ સુધી ગાદીએ રહ્યા. તેમના અમલ દરમ્યાન મિ. પ્રોફેસર સિંગ્સ નામના બાહોશ એન્જિનીઅર થઈ ગયા. ઈ. ૧૮૮૫માં તેમની દેખરેખ નીચે તખ્તસિંહજી ઓરિપટલ, આફ્રેડ હાઈસ્કૂલ,

ભાઈન લાયબેરી અને
દીવાનખાનાની હવેલીઓ

તખ્તસિંહજીને ચાર રાણી હતાં. તેમાં ગોંડલનાં માણ રાજ્યા સાન માસના ભાવ-
સિંહજીને મૂકી દેવસોઃ પામેલાં. વડવાણુવાળાં ભાઈને નાના કુંવર મંગળસિંહજી
હતા. એક રાણી કેસરબા તે સંગીન પ્રતીય મુસ્લિમ ગાયિકા હતાં, તેમનું ધર્મનાર કરાવી
મહારાજ પરણ્યા હતા અને તેમની વાહનીરીમાં બંધાવેલી કેસરબાની મસ્જિદ
અને તે હિન્દુ બન્યા પછી દર્શન કરવા જતાં તે માટેની કેસરબાની હવેલી પણ છે.

તખ્તસિંહ મહારાજના રમઢેલની અને ખવાસોની ખટપટોની વાતો
ધણી બોલાતી, પરંતુ તે સાથે તેમની ઉદારતાની વાતો પણ ખડુ ગાજતી.
તેમના વખતમાં ૧૮૮૫માં રાજ્યમાંથી વેદનો રિવાજ કાયદાથી નાબૂદ થયો.
તેમના મહેલમાંથી દોઢ વાચક ખાલી હાથે પાછો વળતો નહિ. કહેવાતું કે
ટેમવના ખાનામાં હાથ નાખી મૂકીમાં આવે તે આપી દેવા-જેવું માગનાનું
નસીબા! આદ્યોએ તેમને શાસ્ત્રવિધિથી કેસરબા પરણાવી આપ્યાં એટલે તેમને

ત્યાં ભિમાંભિમાં જ
ધીને દોઢા
ખટપટાવી મથે

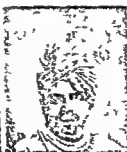
ભાઈન લાયબેરી, ગૌરીશંકર તળાવ,
મંગામંદિર વગેરે ભાવનગરનાં શોભા-
રથાનો બંધાવાં. એ બંધાનાં ડિઝાઇનો
(મંગામંદિરના અપવાદ સિવાય) ઈંગ્લેન્ડ
કરાવી મંગાવ્યાં હતાં. ડ્રાફ્ટર
સિમ્સને આગમ મગા એગા સાથે
સારો સંબંધ હતો. એ સિમ્સ ઈ.
૧૯૦૦માં કૉલેરા થતાં તેમણે યોજેલા
ભાવનગરના પોર્ટ આર્ચર્ટ વિક્ટરમાં
અવસાન પામ્યા.

મહારાજ ભાવસિંહજી ભાવનગરની
ગાદીએ આવ્યા તે પહેલાં રાજકારભાર
'કાઉન્સિલ'થી ચાલતો. મહારાજ

માટે દાનોની મોટી બારી જિઘડી ગઈ હતી. મહારાજ વર્ષમાં એકબે વાર બ્રાહ્મણોની ગામચોર્યાશી જમાડતા, જેમાં ઘણી વાર દક્ષિણા પણ આપતા. તે માટે તખ્તેશ્વર ટેકરી પાસેના હાથીખાનામાં દરેક બ્રાહ્મણ નાતની પકિતઓ પડતી. એક વખત તેમણે ઉપર-ધારે ઘી અને સુરમાની ચોર્યાશી કરી, તેમાં એક બ્રાહ્મણે જમતાં જમતાં ઘીનો સોટા ભરી લીધેલો તેને બહાર નીકળતી વખતે દરવાજે દરબારી માણસે ટપાર્યો: ‘મહારાજ, સોટામાં શું છે?’ જવાબ મળ્યો: ‘કંઈ નહિ, પાણી છે.’ કહ્યું, ‘પાણી હોય તો પી જઓ!’ કહેતાં જ તેણે સોટો મોઢે માંડ્યો અને ઘટઘટાવી ગયો! આથી દરબારી ચિંતામાં પડી ગયો કે આ બ્રાહ્મણ આથી કદાચ મરી જશે તો બ્રહ્મહત્યા લાગશે, પણ એવું કશું બન્યું નહિ.

બ્રાહ્મણોમાત્ર ઘર આગળ મુગટા-પીતાંબરો પહેરી, ઘણા તો ડંડા પાણીના સોટા લઈ ઘરોઘરથી નીકળી પડતા ત્યારે એક માઈલના રસ્તા પર પીતાંબરોની સેના ચાલતી હોય એમ લાગતું. નાગર મુત્સદ્દીઓને બ્રાહ્મણોના આ દૃશ્યમાં મજા પડતી હશે. મહારાજની કીર્તિ થાય અને બ્રાહ્મણો શિશુકો જ રહે એ માટેની પણ આ નીતિ તેમણે આવકારી હશે. લાડુચૂપ્પા બ્રાહ્મણો પણ કહેતા કે તખ્તસિંહજી મહારાજ જેવા ફરી આવે અને ચોર્યાશીઓ થાય તો જ બ્રાહ્મણોનું તેજ વધે. પણ ભાવસિંહજી મહારાજના વારસામાં તખ્તસિંહજીએ તિન્નેરી તળિયાસાફ કરી મૂકી હતી. વળા ઈ. ૧૮૯૯-૧૯૦૦નું વર્ષ મોટા દુષ્કાળ અને પ્લેગથી ખરાબ નીવડ્યું હતું, એટલે તેમને રાજ્ય ચલાવવામાં ખૂબ કરકસરના ધોરણ પર જવું પડ્યું હશે.

મહારાજ ભાવસિંહજીનું બચપણ નાગર અધિકારીઓની દેખરેખ નીચે વીત્યું હતું. કાઉન્સિલમાંના અગ્રેજ અધિકારીઓ બદલાતા રહેતા. તેમાં મિ. પર્સિવલે ઘણી સોકપ્રિયતા મેળવી હતી. તેના ચાદગીરીમાં રૂપાપરી દરવાજે ‘પર્સિવલ કુવારો’ છે. રાજ્ય-મહાલોના વહીવટના ઇમ્મર આપી દેવામાં આવતા જેનો લાભ મોટે ભાગે નાગર મુત્સદ્દીમંડળને જ મળતો અને તેમાંથી જ ભાવનગરના હોવાનપરા અને નાગર-વિસ્તારની મિલકતોની આખાદી થઈ મનાય છે. નાગરમંડળ સામે જિયું માથું કરી શકે એવો કોઈ વર્ગ નહોતો. વણિકો, પાગસીઓ વગેરે તેમના પડખામાં સમાઈ જતા. બ્રાહ્મણ મમ તો હલુ નવા યુગમાં પગલાં

મહારાજ તખ્તસિંહજી

મહારાજ ભાવસિંહજી

મહારાજકર પટ્ટણી

પાડની હતી તે વર્ગમાંથી માત્ર શિક્ષકો, મહેતાજી અને પ્રોફેસરો થતા હતા. હવે
 મહાગાન લાવવાનું કાર્યકારની નજરમાં કાલેજમાં શિક્ષકો લેવા હતા.
 ત્યારે શ્રી પ્રભાકર પટેલ એક સાત દસખાનુ ચાલવાના, તેમનો એમને સમાગમ
 થયો પ્રભાકરભાઈ કુમાર લાવવાનું કાર્યકારની અનેક પ્રયત્નો શુભ થઈ તેમના નાક-
 કાર મળ્યા હતા તેની ગાળીએ આવતા બે મહાગાનએ તેમને પોતાના અગત
 એટલે નીચા અને પાચ વર્ષમાં તે કાલેજની વડીલ પદ છૂટી દીવાન અને
 વ્યાખ્યાયની નિમણૂકો થઈ વડીલ દાખલ કર્યો તે પછી ગાન્યમાં નાજી કાળા નુ
 વર્ચસ્વ બોસની ગયું ને બીજી કોમોના અધિભરીએ અગત આવવા હાજી
 બાની બંધી વાળો મહેતાજી એમાં પહેલા કુટુંબના જુઓમાં બોગવધના
 મતાલાથી ગાળી વાલુ- વનવારો વચ્ચે અમારા બ્રાહ્મણના ધર વ્યવહાર અને
 વૈભવમાં ધણા નિવસ અને અપ્રસિદ્ધ ગણના એ સર્વમાં મને અમાગ પડોશમાં
 રહેતા એક વણિક મુજબ આ નાક છે તે મનનાત ધોગધિયા વધીત તરીકે
 બોગખાના તેના કુત્ર સર્જનાસ બીજા વણિક હોનાઓથી અગત મહેતાજી તેના
 પિતા ધોગધિયાને લેખે ગાળા બહારવટિયા મેળા, કાગણ કે તેણે ધણી વગ
 કાગળની પોચ ઉનાડની પત્રિકાઓ બહાર પાડેલી, કેવે ચલાવેલા અને પત્રિકાએ
 અધિકારીઓની ખજા વહેરી જેવમાં પણ જઈ આવેલા જેવના જઈ આવેલા
 માનવ માટે એ કાળે ન્યાયામાં કષ્ટક લેવ અને શમ સહજ રહેતા, પણ
 મને તે એમને જેના માન અને આદર થતા તેમનામાં અપતિ સામે હલતુ
 મે ગમવાની તામત હતી અને વિપરીત મનોમોમાં પણ તે જેમતેમ કરીને
 આમને ધરમમાં ચલાવતા

ભાવનગ ના આ ગાળા કમિશન ખજર મળ્યા કે પિતાશ્રીની બદલી ફરી
 વડવાણ કંપમાં રોકાઈ વાઈની જગ્યાએ ધઈ છે ત્યા જવાનો અમે બને ભાઈઓ
 વિચાર કે તા હતા ત્યા દોરેક માનમાં વળી જાયના મત્યુ કે મહેતાજી ખાતે પોત
 કંપેસર તરીકે રૂ ૮૦ના પગા થી તેમની કમચલાઉ નિમણૂક ધઈ છે

હવે મેં એ તેમ કરી તેમની પામે બે જવાની બેક લીધી મેળા ભાઈને
 અગત અગત ગમે હો, એવે તેમનાથી તે હવે મંદ્રિકે સુધી ભાવનગર
 હાજી નહિ એડુ રી ચૂકતુ હવે

૨૦ મહેતાજી

ઈ. ૧૯૦૧ના ઓગોસ્ટની પહેલી તારીએ પિતાશ્રીએ મહેતાજી સત્ર ડિવિ
 રજના પોતજી કંપેસરને ચા ૬ મળાએ ને મહેતાજી મમનની ગેહવણુ યના
 બે મેળા ભાઈ રતિભાઈ નિવાસ અમને ધરના બવાને તેડાવી ધીધા કંપેસરને
 એ માં પોતાની અગત પગદળીને પટવાળે ત મરી પગારે રાખવાને અધિ
 કા હો, એવે સગામ થી એ આતનામને સાથે લઈ ગયા હતા આ વખતે
 કુટુંબે પટેલી ન વા માં ધાવાડાની બહાર પ્રવાસ કર્યો

વડવાણ નકશનથી વીરમગમ સુધી મેળી ગાડી (બેક જેઈન)માં અને
 ત્યાથી આર એમ આર (નપુનાના અગત રેલવે)માં નાની ગાડી (મીડર
 જેઈન)માં બદલીને અમે મહેતાજી પહોંચ્યા

ત્યારે મહેસાણા ઘોડા વખત પહેલાં જ વીસનગરને બદલે ગાયકવાડી રાજ્યનું પ્રાંત-મથક થયું હતું. અમને રેશન પાસે સાંકળચંદની લાટીમાં, રસ્તા પર ચારે તરફ બાંધેલાં ઘરોની હારમાં એક ઘર મળી ગયું. ત્યાં ધણાખરા બહારના સરકારી નોકરો, શિક્ષકો તથા કચેરીવાળા જ રહેતા. અમારી સામે સરસૂયાનું મકાન, ધર્મશાળા, ઇજનેર ઓફિસ તેમજ પોસ્ટ ઓફિસનાં સરકારી મકાનો હતાં. પોસ્ટમેનોથી પોસ્ટ માસ્તર સુધીના સૌ ઇન્સ્પેક્ટરને ઉપરી વર્ગના ગણી તેમનું કામકાજ કરવા ખડે પગે રહેતા. હલકારા અને પટાવાળાઓની ફરિયાદો, ફેરબદલીઓ કે પ્રેમોશન પણ ઇન્સ્પેક્ટર દ્વારા જ થતાં હોઈ અમને દૂર ગામનાં કામકાજ કરનારાની ખોટ જ ન જણાઈ.

પહેલાં તો બાનાં કાનનાં ઢોળિયાં અને પગનાં ભારે કડલાં જોઈ આસ-પાસના લોકોને લાગ્યું કે આ કાકિયાવાડી લોકો જડસા ગામડિયા હશે; પણ બાની સલુકાઈ અને મીઠાશથી પડોશમાં ભીમભાઈ નાયક કરી સુરતના ગૃહસ્થ હતા તેમનાં પત્ની મંજબહેન સગી બહેન જેવાં બની ગયાં અને સુખદુઃખનાં સાથી થઈ રહ્યાં. તેમના મોટા પુત્ર લાલભાઈ પરણેલા હતા અને નાના શુભાબ-ભાઈ લજ્જતા હતા. લાલભાઈ નાટકના શૌખીન હશે, એટલે તેમણે નાટકોની ઘણી ચોપડીઓ એકઠી કરેલી. તે બધીમાં નાટકના ટૂંક સાર આપેલા તે હું વાંચી ગએલો. ગાયનોમાં ગમ તો પડે નહિ પણ લાલભાઈ ભત્રાજીતના રાગોવાળાં ગાયનો બોલ્યા કરે તેની લીટીઓ યાદ થઈ જતી.

અમારી બીજી બાબુ હરિલાલ ભગવતી માસ્તર રહેતા. તેમના પુત્ર નટવર-લાલ ભગવતી મારા જેવડા જ હશે. તેમની મને ઠીક સોંપત મળતી. તેમને નવાં મા હતાં. ભગવતી માસ્તરનું શિસ્ત ઘણું આકર્ષક. અમને બાળકોને તેમની ઘણી ધારતી રહેતી. એ ભગવતી કાકાએ મને સાથે લઈ જઈ મહેસાણાની સરકારી નિશાળના પહેલા ધોરણમાં દાખલ કરાવી દીધા. તે પોતે ચોથું ધોરણ લખાવતા. પહેલા ધોરણમાં અમલ-વાદના અંબાલાલ કરીને સુવાન માસ્તર હતા. હેડ માસ્તર તરીકે વીસનગરના મણિભાઈ કરીને એક વયોવૃદ્ધ નાગર હતા. એ બધા સ-માજપ્રેમી, મંરકારશીલ મળતાવડા માણસો હતા.

શ્રી હરિલાલ ભગવતી

અંગ્રેજ શાળા ચાર કે પાંચ ધોરણ સુધીની હતી. પહેલી અંગ્રેજ સાથે પાંચમી ગુજરાતીના અને બીજી અંગ્રેજ સાતમી ગુજરાતીના વિષયો ચાલતા. ગુજરાતી શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ છટ્ટી અને સાતમી ચોપડી લખી શાળાન્ત પરીક્ષા આપીને ગુજરાતી શિક્ષક તરીકેની નોકરી મેળવતા. ગુજરાતી ચોપડીઓ બધે જ સરખી હતી. જૂની 'હેપ વાયનમાળાની' છટ્ટી ચોપડી મારે ચાલતી. તે છેક મારા કાકા ને પછી મોટા ભાઈ લાણી રહેલા તેમ સચવાતો આવેલી મને મળેલી. બધાં જ કુટુંબમાં આ રીતે લખાઈ ગએલી ચોપડીઓ સાચવી રાખ-

વાનો ખટકો રહેતો વેતસની પાકમાળા લાગ પહેલો, નળાખ્યાન, પ્રાક્રમ વગેરે ચોપડીઓ હતી દલપતરામ કવિનો રચેલી કવિતાઓ ‘રણિયામણી ગુજરાત જોવા જોગ જેની જાણુજો’ ને ‘જનેવારી જાણુજો, રેણુઆરી ફરી હોય, માર્ચ એપ્રિલ મે પછી જૂન જુલાઈ જોય’ વગેરે કવિતાઓ આખી મુખપાક કરવી પડતી (‘ધણુ વર્ષ જીવો વિક્ટોરિયા આ જ ચોપડીમા જાપેની હતી, પણ ૧૯૦૧ના જન-યુ આરીની ૨૧મીએ તે ગુજરી ગયા પછી પડતી મુકાએલા’) ઉપરાત નળાખ્યાનની પ્રથમ ખસો લીટીઓ અર્થ સાથે જોખી નાખવાની હતી, જેમાની ઘણી લીટીઓ આજ સુધી યાદ રહી છે

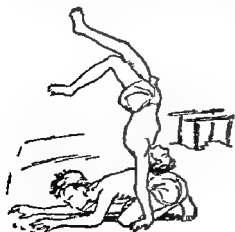
૨૧ નિશાળ અને મિત્રો

મહેસાણા અને બહુ ગમી ગયું જકચન રચન પાસે જ હોવાથી ગતદિવસ આવતી જતી ગાડીઓ જોવા અમે નાના હોયરા નીકળી પડતા સામે ધર્મશાળામાં જાતજાતના પ્રવાસીઓ આવતા-જતા નિશાળમાં નવાનવા દોરતો થના મણિલાલ કરીને એક ઊંજળો પાતળો છોકરો મારો મિત્ર થયો હતો દેત્રોજીથી એક જીએ કાળો બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થી રોજ ટ્રેઈનમાં ભણુવા આવતો, તેને અમારા માસ્તર મા’રાજ કહીને જ યોવાવતા એક સુનાર મિત્ર નજીકમાં રહેતો, તેના બાપાના કારખાનામાં થતું કામ જોવામાં અને બહુ રસ પડતો

મારા ફલાસના માસ્તર અખાવાલ સાહિત્ય અને મંગીતના રસિયા હતા, એમણે ગુજરાતી કવિતાઓ બગમર દાગ અને તાલમાં ગવડાવતા ત્યારે કવિતા ગાતા મઝા મળતી અને અને મણિલાલને ‘રણિયામણી ગુજરાત નો હરિગીત છંદ બહુ જ કાવી ગયો હતો અને અમે બંને સાથે ગાતા ત્યારે માસ્તર ખુશીના હાથા પર તાલ દેતા

મહેસાણાની શાળામાં મારા પોશાકમાં મોટો દેરફાર થયો મુસલમાન કે પારસી સિવાયના છોકરાઓ ધોતલીઓનો કચ્છ મારી પહેરતા બાણિયા કાછડી યોત્સી છૂટી પાંખી રાખતા એ પણ ગાક મારીને પોતડી પહે વાનુ થર કર્યું સાહે મેટ પણ રોજ પહેરતો થયો સાજો વ્યાયામશિક્ષક કસરત કરાવે તે વખતે બધા

સાથજ મુઠી કાછડે મારી દેતા નાની ટોળીમાં મારી ને મણિલાલની જોડી ગુલાબતથા કમાનોથી સીમા આગળ રહેતી ધીમેધીમે હું સિંગલ બાગ ઉપર ચઢી લેતા પણ રીપ્પો દત્તો

નાની ટોળીમાં મારી ને મણિલાલની જોડી ગુલાબો વધા કમાનોમાં સીધી આગળ રહેતી

૨૨ કાકા સાથે અંબાજીની યાત્રા

એવામાં ઈસ્ટરની રજાઓ આવી ત્યારે ભાવનગરથી કાકા તેમના ખોટના ઊઠરેલા કીકાના વાળની બાધા અંબાજીમાં ઉતરાવવા રેલવેપાસમાં મોટા ભાઈને સાથે લઈને આવ્યા. તેમની ઑફિસના બીજા બેન્કુ મિત્રો પણ સાથે નીકળ્યા હતા. દીનાનાથભાઈ, પીતાંબરદાસ અને મંત એવાં એમનાં નામ પણ યાદ છે.

આટલા બધા મહેમાનો અને મોટા ભાઈને જોઈ હું રાજ થઈ ગયો. ઘરમાં રસોઈ કરનાર અને કામ કરનાર પટાવાળા હતા, એટલે બાને કરી મૂઝવણ ન લાગી. એકાદ દિવસનો આરામ લઈ આ સંઘ સવારની ગાડીમાં અંબાજી જવા બિપકચો તેમાં મને પણ સાથે લીધો.

એ કાળે અંબાજીનો માર્ગ ખરેડી રોડને જીનરીને ગાડાં કરીને કે પગરસ્તે પહોંચવાનો હતો અને રસ્તો જંગલો વચ્ચે પહાડીઓ પરથી જતો હતો, એટલે જંગલી જનવરોનો ભય રહેતો. માણસો યાત્રામાં જ ચાલતા. સાથે ભવડાં કે ભીંચ ભલિતો એક તીરકામઠાંવાળો રખોપિયો લેતા. એમાંના કેટલાક પગરસ્તાના મુસાફરોનો સામાન ઉકાવવાની મજૂરી પણ કરતા. એ કહેતા કે એમની ગંધથી વાધ નાસી જાય છે. કાકા અને તેમના મિત્રોએ યાત્રાનું પુષ્પ મેળવવા ચાક્ષીને જવાનું પર્મદ કર્યું. સામાન ઉકાવનારાં બેત્રણ ભવડાં બાધી લીધાં. કીકા અને મારા માટે એક ટુ ભાડે કરી લીધું.

અંબાજીને રસ્તે

અંબાજીમા પૂનમનો મેળો હતો, એટલે ગાડાં મળવાનું દુર્લભ પણ હતું. રસ્તે થોડુધણુ ટીમણુ કરેલું તેના આધારે ખચાતા યાકતા છેક સમી સાંજે અમે અંબાજી પહોંચ્યા ભાગોળે સામાન મૂકી ધર્મશાળામા જગ્યા ગ્રાધવા બે જણુ જઈ આવ્યા પણ નિરાશ થઈ પાછા આવ્યા. પૂનમની વાનાને લીધે ગંધી જગ્યાઓ ખીચોખીચ ભરાઈ ગઈ હતી. છતાં એક ઘણી સારી વાત નક્કી કરી આવ્યા હતા.

પૂનમની બાધાઓ બિજવનારાઓને બ્રહ્મભોજન કરાવવા માટે બ્રાહ્મણો પૂરા મળતા નહોતા. ઈર્ષક શ્રીમતે રસોઈ કરાવી હતી, પણ ભવડાં પેટવાળા બ્રાહ્મણો દક્ષિણ લઈ ચાલતા થયા હતા એટલે ઘણી રસોઈ વધી હતી. તે જમાડવા ભૂખ્યા

ધાણ્યો રોધતો શેકેનો માણસ તેમને મળી ગએલો એમને યાત્ર્યા આવતા જોઈ પૂછ્યું, 'તમે ધાણ્ય છો?' અને 'હા' સાબળતા તેણે સોને માટે જમવાનું તૈયાર છે કહી આમનસ આપ્યું હતું. એટલે તેનો સ્વીકાર કરી ઠેકાણું જાણી લીધું હતું. હવે મુશ્કેલી રહી હતી સામાન રાખનાની અને રાત રહેવાની, પણ અમારા મજૂર પોતાની ઝૂપડીમાં જ મુકામ ગોઠવી આપ્યો અને સરસામાનની સમાજનો પાકો વિશ્વાસ આપ્યો એટલે સૌ મુગટા પહેરીને એક ધર્મશાળામાં જ્યાં જમવાનું હતું ત્યાં પહોંચી ગયા.

૨૩ ભવાઈ

ત્યાં જાયું કે રાત્રે માતાજીના ચોકમાં ભવાઈ થવાની છે અમાજીની ભવાઈ વખણાતી કેક ભવૈયાઓ પ્રથમ માતાજી આગળ વેશ કર્યા બાદ જ બહાર ટોળી લઈ નીકળતા, તેમજ શુભરાતના નાગર ધાણ્ય કે ખીજી કોમોના કુટુંબોમાં પણ સત્તાનની ખોટ જઘ્યાય ત્યારે બાધા લેતા કે પહેના બાળકના વાળ પહેરી વાર માતાજી આગળ ઉત્તર-નીશુ, અગર મોટો થશે ત્યારે દર સાલ માતાજીને પારે આવી ચૂદડી ચણિયો પહેરી માતાજી સામે નાચશે કેટલાક કુટુંબોમાં વર્ગોનર્થ આ રીતે અમાજી આવવાનો કર ચાલતો હતો.

હાડીની મોસમ હતી, પણ અમારી મડળાને બીજી કામ નહોતું અને અમાજીની ભવાઈ જોવાનો રસ જાગ્યો હતો, એટલે માતાજીના ચોકમાં એક બાજુના ઓટલા પર સૌ જોડવાઈ ગયા ગણપતિના વેશથી આરભ થયો એવામાં પરદેશી ભૈયાનો વેશ આવ્યો તે વખતે માગ કાનમાં એકાએક સજીકા શરૂ થયા અને મેં મોઝાઓને અડળાવવા માડ્યા કોઈને ભવાઈ છોડી દેવાનું મન નહોતું, પણ કાકાને મારા માટે ચિંતા થઈ છેવટે કોઈએ ઇનાજ સુઝાડ્યો કે બાળકનું મૂત્ર સજીકા બધ કંઈ છે, એટલે મને ઊંચકીને ચોકમાંની ધર્મશાળામાં પાછી બાજુ લઈ ગયા અને એક કાચની શોધો તેમાં મને પેશાબ કરાવ્યોને ખોળામાં સુવાડી પોતાના હાથની અજલી વતી તે મારા કાનમાં રેડ્યો અને જરા રાહત થઈ, એટલે ફરી મદિરના ઓટલે લાવ્યા.

એ વખતે સવાર પડી જવા આવી હતી અને રામ-રાવણનો વેશ શરૂ થયો હતો. રામ-લક્ષ્મણ સીતાને શોધવા નીકળ્યા હતા. રાવણ યુદ્ધે ચડ્યો હતો તેના હાકોટા અને ખૂમાખૂમ સંભળાયાં. રામ-લક્ષ્મણે ધનુષ તૈયાર કર્યો. તેમની આડા મોટા વાંસડા બંધાયા. ત્યાં સામેની બાલુ બે પડબે બાવડેથી દોરડાં બાંધેલા ને પાછળનાં માણસોને ખેંચતા મોટાં થોભ્યાં ને મોટાં ભવાંવાળા રાવણે બે હાથમાં ખુશ્તી તલવારો ધુમાવતાં ભવાઈની નૃત્યકળાથી તોફાન અને ગમરાટનું વાતાવરણ જમાવ્યું. લોકો કહેતા હતા કે તેનાં બાવડાંનાં દોરડાં બે છૂટે તો કોઈ ને મારી બેસે એટલો આવેશ તેનામાં થયો છે. અજવાળું થયું તેમ લોકો વેરાતા ગયા, પણ ભવાઈ તો ચાલુ રહી હતી. હવે કુંભાર-કુંભારણુનો વેશ આવ્યો હતો, પણ મારા વડીલોએ તેમાં કંઈ ભૂંડા ચાળા ભેંયા એટલે અમને લઈને મુકામના ઝૂંપડે પહોંચી ગયા.

નાહિધાઈ, અખોટિયાં પહેરી, શાલ ચોઢી અમે માતજની પૂજા અને દર્શન કરવા ગયા. બ્રાહ્મણોને જ પ્રતિમા પાસે જઈ પૂજા કરવાનો અધિકાર હતો. મૂર્તિ હતી કે નહિ તે સમજતું નહોતું. વસ્ત્રાઅલકારોનો દાડ, દીવીઓ, ધૂપ, કંકુના ઢગલા એટલું યાદ રહ્યું. પણ લક્ષ્મણના ભાવો, ગીતો, ધંટાઓ અને ઝાલરોના અવાજો તથા આરતીમાંથી માતાજીના રૂપની જે બાધા ભભી થતી તેની છાપ પડ્યા વિના રહેતી નહિ. 'જયો! જયો! મા જગદેભી' એમ બોલતાં મહાશક્તિની જ આરાધના થતી લાગતી. પૂજારીએ કાતરથી કીકાના વાળની લટ લઈ માતાજી આગળ મૂકી એટલે બહાર આવી તેનો એટલો ત્યાંના હજમ પાસે સાફ કરાવી મૂંડા બનાવ્યો, અને સ્નાન કરાવી મંદિરના મુખ્ય ગોર પાસે બાધાની દક્ષિણા મૂકી. એમાં પણ બ્રાહ્મણો માટે તકલીફ નહોતી, પણ અન્ય વર્ણો પાસેથી તો મોંઝામજા કરી લેવાતા.

જત્રાએ ખૂબ થકવ્યા હતા, પણ કાકાને અને મોટા ભાઈને મહેસાણા આવેલા જોઈ ધરનાં બધાને ખૂબ જ ગમ્યું હતું. હું દસ વર્ષનો થયો હતો અને આઠ વર્ષે જનોઈ દેવાનો મારો યોગ્ય સમય વીતી ગયો હતો, તેથી આ સાલ તો ગમે તેમ કરીને જનોઈ દેવાનું પાર પાડવું એવો કાકાનો આમ્રહ હતો; એટલે મારો અઘ્યાસ ન બગડે એમ ઉનાળાની રમ્મ પડે કે તુરત બા અને ને બહેનને તથા નાના ભાઈને લઈ ભાવનગર પહોંચી આવ. પિતાજી જનોઈના દિવસો પૂરતી રમ્મ લઈ આવે અને નાત જમાડવાની બધી તૈયારી કાકા કરી રાખે એમ હતું.

૨૪ જાંટને કાળો 'વા' થયો

પિતાશ્રીનો મહેસાણા સબ ડિવિડન્ઝનો વિભાગ બહુ મોટો હતો. પશ્ચિમે કચ્છના રણને અડતું યરાદ, ઉત્તરે મોડાસા ને તારગા અને દક્ષિણે વીરમગામ તેમાં આવી જતાં. અમદાવાદના પોસ્ટલ સુપરિ-ટેન્ડેન્ટ તેના અધિકારી હતા. ઇન્સ્પેક્ટર થયા પછી પિતાશ્રીએ ખાખી પાટલૂન, ક્રેટ અને માથા પર ફેંટો બાધવાનું શરૂ કર્યું હતું.

પ્રવાસોમા તેમને જાતજાતનાં માણસો મળતાં અને અનુભવો વીનતા. ગામડાંની ઝાંઝિસો તપાસવા દિવસના ત્યાં મુકામ કરતા ને રાત્રે કે વહેલી સવારે નીકળી ગાડાચરતે, જાંટ પર કે ઘોડા પર બીજા મુકામે પહોંચતા. રક્ષણ માટે

સરકારી કે રાજ્યનો એક પોલીસ કે મોદિયાન મેળવી શકતા.

એક વાર યશદ તરફ રણપ્રદેશમાં ધાનેરાથી સંચાર છિંટ પર જતા હતા, એવામાં સાથે ચાલના ઘોડેસવારે ઘેરનાર પાસે છિંટ ખડો ફગવ્યો ને બૂમ પાડી: 'સા'બ, સા'બ, જલદી નીચે જીતરી જાઓ!' પિતાજીએ કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે ફરી મોટી બૂમ પાડી: 'દેર મન કરો. પીછે પૂછના; જીતર જાઓ, અમી કે અમી!' પિતાજીએ છિંટ પરથી જમીન પર સીધો જુરેકા માર્યો ન માર્યો ત્યાં તો તુરત છિંટ બીજી બાજુ ઢળી પડ્યો! ઘોડેસવાર જીતરીને પાસે આવ્યો ને જોયું તો પિતાજીનો હાથ મચકોડાયો હતો અને છિંટ તદ્દન મરી ગયો હતો. તેણે સમજ પાડી કે જીતરને કાળો વા ધયાનાં ચિહ્ન જોઈ તેણે ચેનવણીની બૂમ પાડી હતી. પલવાર મોકું થયું હોત તો જીતની સાથે સાદેજ પણ બેકામ નીચે પટકાત અને તો શુંનું શું બની જતો! આવા એક બીજા પ્રવાસમાં છિંટ જાડકી નાકો હતો ત્યારે પણ દેવચોગે અચાવ થયેલો. જેમનેમ જોળી કરી મહેસાણા આવ્યા ત્યારે હાથનો ઇલાજ થયો. પણ તે પછી ધણું વરસ લગી એ હાથમાં દુખાવો રહેલો. જીટવાળાએ જીટ માટે સગદાર સામે દાવો કર્યો હતો પણ તે ચાલી શકેલો નહિ.

૨૫ રાજવીનો ભેટો

બીજા એક પ્રવાસમાં કર્નલ પ્રતાપસિંહનો ભેટો થઈ ગયો હતો. પિતાજીએ કોઈ મામલના દરબારી ઉપાસમાં રાતવાસો કર્યો હતો. સિયાળું ઠંડી હતી, એટલે બારણું બંધ કરી સૂતા હતા. એવામાં અઘમતને અમયે કોઈએ બાવી બારણું ખટખટાવ્યાં. પિતાજી પોતે સરકારી અમલદાર હતા એટલે જરા ધ્રસો કરી જણાવ્યું: 'કોણ છે? અત્યારે જાઓ, સવારે મળજો. બારણું નહિ બંધડે!'

કર્નલ પ્રતાપસિંહ

સવારે જીડીને પોતે જુએ છે તો ચોકમાં ખાટલો નાખી ઢાઈ સૂતું છે ને પાસે લશ્કરી સાજવાળો ઘોડો બાંધેલો છે। ઘોડી વારે ગોઠું ખસેડી ને પાત્ર ખેડું થયું તે, જુએ છે તો, ખીલું ઢાઈ નહિ પણ કર્નલ પ્રતાપસિંહ હતા। પિતાજીએ પાસે જઈ જુહાર કરી રાતના પ્રંગ માટે માફી દર્શાવી; તો કહે, 'હું ક્ષત્રી; મારે તો જીલું તારી મનવારી (મહેમાની) કરવી જોઈએ.' અને એમ કહી એક લાંબી સિમારેટ કાઢી કહ્યું, 'લે.' પિતાશ્રીએ કહ્યું, 'માફ કરો, હું બ્રાહ્મણ છું'. એટલે કહે, 'મારી પાસે ખીલું તો કંઈ નથી, ને તું બ્રાહ્મણ રો પુત્રો; તારી ખીજ શી મનવાર (મહેમાની) અહીં થાય?'

એ કર્નલ સર પ્રતાપે પહેલા મહાયુદ્ધ વેળા બ્રિટિશના સૈન્યમાં ઈંગ્લીશ લડાઈઓમાં સારી કામગીરી બજાવી હતી, એટલે ઈંગ્લીશ ગાદી બિનવારસ થઈ જતાં સરકારે તેમની સેવાઓની કદર રૂપે તેમનો ઈંગ્લીશ ગાદીએ રાજ્યાભિષેક કર્યો. તેમનો પોતાનો ઢાઈ રાણીવાસ નહોતો અને એક સૈનિકની જેમ રાજ્યમાં એકલા ફરતા.

કહેવાય છે કે રાજ્યકુટુંબની એક કન્યા લગ્નવયની થતાં કર્નલ પ્રતાપે પોતાની વટ ચલાવી રાજસ્થાનના કોઈ રાજ્યમાં તેનો મંગલ કરાવ્યો. ઇડર રાજ્યની કન્યા એ જિનરતા રાજકુટુંબમાં જાય એ ઈડર રાજ્યના સંમંધીઓને રુચ્યું નહોતું. લગ્નનું ખાંડું આવ્યું ત્યારે સર પ્રતાપના હુકમ અનુસાર ખાંડા સાથે ઓઝલ કરેલી કન્યા પરણીને વિદાય થઈ, પણ લોકવાયકા છે કે એ ખરી રાજકન્યા નહોતી. ખરી રાજકુવરીનું શું થયું એ જણાયું નથી.

૩૪ દવે મહારાજ

પિતાશ્રીની ડિસ્ટ્રિક્ટ બહુ જ મોટી ને આકરા પ્રવાસોવાળી હતી. મોડાસા તરફ કે સાંચોર તરફ જાય ત્યારે પંદરવીસ દિવસનું સીધું, વાસણોની પેટી, બિસ્તર, પાણીનો દૂળો અને ઑફિસનો ચામડાનો ફેલિયો સાથે લઈ જતા. સાથેના પટાવાળાનો પગાર સરકાર તરફથી મળતો અને પોતાની પસંદગીને માણસ રાખવાની છૂટ હતી, એટલે કોઈ સંમંધી કે વિશ્વાસુ બ્રાહ્મણને જ રાખતા, જેથી ગમે ત્યાં રસોઈ અને ખીજ સરભરા બરોબર સચવાય. આને લીધે દુઃખી કે બેકાર સંમંધીઓ તે નોકરી માટે આવી મળતા.

પિતાશ્રીનાં માણનાં એક દોકરી હતાં. તેમના વર ખાનદાનીના ફાંકા તથા ગરમ મિજબજને કારણે કોઈ ઠેકાણે નોકરીમાં રિયર થતા નહિ. ઘરમાં ધાનધાન થવા લાગ્યું, એટલે એ ફેલિયા પોતાના એકના એક ભાણાને લઈ એક સવારે મહેસાણા આવી ચડ્યાં. તેમના ગરીબ સ્વભાવે મારાં બાને પીગળાવી દીધાં અને પાસે રાખ્યાં. થોડા વખતમાં તેમના પતિરાજ પણ પાછળ આવ્યા જ છે। એ કાળે ઢાઈને 'બચો' કહેવાતું નહિ. અને તેઓ જાય પણ કયાં? એટલે બાપુજીએ હાથ પરના માણસને કયાંક ખાલી પડેલી પોરટમેનની જગ્યામાં ગોઠવી ઢાઈને શ્રીમાન દવેજીને પોતાના એ. ડી. સી. બનાવી દીધા।

દવેજીના એક પગે વા હોવાથી જરા ઠીંગાતા, તેથી એ તરફના હાથમાં જીડો ડોરો રાખતા. વખત ઓળખી એમણે પણ પટાવાળાનો ચોરસો ને પટો લગાવી દીધો. સ્વભાવે સાચુકલા ને મિત્રજો તેજ હતા, પણ બા-બાપુના ઉપ-

દંવે મહારાજ

કાર આગળ વિનમ્ર થઈ રહેતા. ફોઈબા બધું સમજતાં. દવેજીને નોકરીમાં કંઈ ખર્ચ નહિ ફોઈબા ઘરમાં જ બા આગળ પોસાતા ભાણિયો જરા રિસાળ હતો અને બધી રીતે બાપ ઉપર જીતયો હતો. દવેજીના પગારની બચતથી ઠીક મૂડી થઈ એટલે ફોઈબાએ નજીકમાં ખીજાં સંબંધીઓની પાસે ઘર રાખી લીધું અને કાલાં ફોઈબાનું કે દળવાનું કામ કરી થોડું કમાવા માંડ્યું. ભાણિયાને નિશાળે મૂક્યો. મુસાફરીમાંથી દવેજી આવે ત્યારે એક લારીમાં સામાન ધરે લાવી ઉનારે અને પછી પોતાને ઘેર જાય; પણ રોજ બાપુજીની બેઠક અને દફતર

ગોઠવી જાય, ટપાલ પહોંચાડે કે ખીજી કામ કરે. રસોઈમાં તે એકલા હતા. બનેલી થ્યાં એટલે બાપુજી તેમને 'દંવે કયાં ગયા હતા' એમ માનવચનથી બોલાવતા. આથી તે ખીજા માણસો-પટાવાળાઓ, હલકારા વગેરે પર રોડ ચલાવતા.

એક વાર એક ગામડાની પોસ્ટ ઑફિસમાં મુકામ થયો હતો અને દવેજીએ બનાવેલી કોઈ બાપુજી પી રહ્યા હતા, ત્યાં ટપાલ લઈ ગામડાનો હલકારો આવ્યો. આગળના કોઈ પ્રમંજે દવેજી સાથે તેને સામાન ઉપાડવાની બાબતમાં ચડલક થયેલી અને તે નાફરમાન બનેલો. તેને આવેલો જોતા દંવે અદરથી ડોરો લઈ બહાર આવ્યા અને કોઈને કાઈ સમજાય તે પહેલાં તો હલકારાના પગમાં ડોરો ફટકારી દીધો! 'હ...હ...દંવે! આ શું કરો છો?' એમ બાપુજીએ હામેટો કર્યો; પણ દવેજીનું રૂપ તો બદલાઈ ગયું હતું. સંમથ, સ્થાન, સ્થિતિ બધું બૂલી ગયા હતા. હલકારો તો આવ્યો પોલીસમાં ફરિયાદ કરવા બાપુજીએ દંવેને વઢવામાં બાકી ન રાખી, પણ શું થાય? ફરિયાદ થાય તો તેમાં તેમને પણ સાક્ષીમાં જવું પડે એવો હાલ થયો હતો. પોસ્ટ ભારતરની મારફત બાપુજીએ હલકારાને સમજાવ્યો અને તેની દવાદારના પૈસા આપી કેસ થતો અટકાવ્યો. ઘેર આવ્યા ત્યારે આ વાત અમે જાણી. ફોઈબા તો ખૂબ રડ્યા. અવતાર આપો આવા સ્વભાવના પતિરાજને વેક્યા હતા! વખત જતાં દવેજીને કોઈ વૈષ્ણવ મંદિરમાં જગ્યા મળી ત્યારે છૂટા કરી દીધા.

પિતાશ્રી લાગા પ્રવાસો પર જતા ત્યારે ઘર સુતું પડતું, પણ ખાના મળતા-વગર સ્વભાવે પડોશીઓને વશ કરી લીધા હતા. દિવસે તેમજ રાત્રે કેટલાક પીઠ બેરા તથા જગરણન કગ્નારી જીવાન સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓને અમારા ઘરમાં જમેલો થતો. રાત્રે ઘણી વાર સોગણાજી ગમતી, તેમાં કોઈ અમને છોકરાને પણ ફેર બનાવી દાણા નખાવતા. સારા દાણા પડે ત્યારે બેરુ ખુશ થાય, અને ખાના ગણી કોઈ સોગઠી ઉઘાડી મૂકે ત્યારે અમને પોરસ ચડતો પણ અને આ સોગઠા બાજીમાં કાંઈમનો રસ લાગ્યો જ નહિ પિતાશ્રીની લાખી ગેરહાજરી દરમિયાન

પોસ્ટ માસ્તર બે સ્થાનિક વૃદ્ધ પોસ્ટ મેનને ઘેર સવા મોકલતા, તે ગસ્તા પરની જળીવાળી પકાળીમા પથારી નાખતા તેમા એક રૂપણ દાકરડા હતા અને બીજા ડોસલ લાન હતા એ બંને લાખી લાખી લોકવાર્તાઓ કહેતા તે અમારું રોજનું મનોરંજન હતું

ડોસલ ભાટ

રૂપણ દાકર

દિવાળી પાસે આવી ત્યારે બાએ રોજ સનારમા વડેલા બીડી કંઈ કંઈ બનાવવા માડ્યું અમે જાગીએ ત્યાં તો ખારીમોજી પૂરીઓ વણેની પાથરી હોય, ફાફડા થયા હોય અને ઘણી વાર તે ઘૂઘરા ધારી ભગતા બેઠા હોય બાળુમાના મજાબહેન સૂરતી આની પહોંચના હોય, તે નરી જાતની કાગરી પાડવાનું બતાવતા હોય બાએ આ રીતે પ્રવાસી પાડોશીઓ પાસેથી જમવાની ઘણી વાનીઓ શીખી લીધી હતી ગજકોના દક્ષિણી બહેનો પાસેથી પૂરજીપોળી શીખના હતા અને મજાબહેને સૂરતી શિખડ બનાવવાનું શીખવ્યું હતું મેં સૌરાષ્ટ્રમા ગઈ ઠેકાણે શિખડ ખાધા નહોતો, તેમજ બનતો જોયો પણ નહોતો મજાબહેન સાચું કેસર, ચારોળી, પિસ્તા વગેરે ખૂબ નાખતા એવો શિખડ આજકાલ મળવો દુર્લભ અમારા ઘરમા બહારથી તો પેંડા અને બગદી સિવાય કોઈ પણ ખાવાની ચીજ કદી આવતી નહિ 'ખપે નહિ' એ મોટો ખુલાસો હતો

૩૫ કથાના સરકાર

મહેસાણાની રકૂલમા મને ઘણી જાતના દોસ્તદારો મળ્યા તેમા એક હસનઅલી કરીને વહોરા શ્રીમતનો પુત્ર હતો તેનો ખતલો રશનની નજીક રેલવે લાઈન પાસે હેક્વર્ટર્સ તરફ જતી સડક પર હતો ત્યાં એક વાર સાંજે તેણે બીજા ગોડિયાઓ જોડે મને તેનું મેજિક લેન્ટર્ન જોવા બોલાવ્યો એક ખારણા આઠ સફેદ કપડું બાધી, પાછળ તેણે મુબાઈથી આવેલું રમકડા જેવું મેજિક લેન્ટર્ન ગોઠવ્યું તેમા પ્રકાશ માટે અદર ઘાસલેટની બતી કરવાની હતી તેના યોગદાનસના કાચ જેવા બિપસેલા કાચમાથી જે પ્રકાશ નીકળે તેની આડે તે ચિત્રો પાડેલી નાની કાચ પટ્ટીઓ ભરાવતો અને આગળ એક બીજો કાચ હતો તેમાથી તે ચિત્ર પડતા ઉપર મોટું દેખાતું

દિવાના પ્રકાશ અને કાચની મદદથી ચિત્ર મોટું કરવાની આ તરકીબ મારા મનમા ધર કરી ગઈ અને એ વિષે નવા પ્રકારની ઘડબાગ શરૂ થઈ બિપસેલા કાચની કાર્યશક્તિ વિષે વિચારમાળા જાગત થઈ તેમાથી જ હું લાવખમા ચિત્ર, ફોટોગ્રાફી, સિનેમા વગેરે પ્રકારોમા વૈજ્ઞાનિક રસ લેતો થયો એમ જરૂર કહી શકું

બીજો એક મિત્ર સુનારનો છોકરો હતો તેના પિતાનું કારખાનું નજીકમા હતું એટલે હું વખતોવખત ત્યાં જતો અને સુનારી ઓળસેથી ફેટયું કામ થાય છે તે પ્લાનથી જોતો સાફ કરેલા ગડા પાટિયા સાલવતા જે ટુકડા પડે તે

મંજિલ સંસ્કાર

પર કોનરણી કરવા એ હોકરાએ મોટા કાળા ખીલા તપાવીને તેને ભુલભુલ કદની ફરસી જેવા ધારદાર બનાવ્યા હતા. પછી લાકડાના સાફ કરેલા ટુકડા પર તે ફૂલ પક્ષી વગેરે આકારો દ્રેષિત કરીને કાર્બન કાગળથી તેના પર છાપ લેતો, અને પછી હથોડી લઈ પેલા ખીલા થડે તેની આસપાસનો ભાગ કોતરી કાઢતો એટલે બીજી બની જતું છાપવાના બીમાનું એ અસલ રૂપ હશે એમ હું અનુમાનથી સમજી ગયો.

મેં પણ ઘેર આવી બેચાર ખીલા ચૂલામાં તપાવી ખાંડણી ઉપર દખ્તાથી ટીપાને તેને પાતળાં ફળાવાળા કયાં અને ઓસરીના પથ્થર પર ઘસી તીવ્ર ધાર

બીમાં કોતર્યા

બીમાં પર તે દાબીદાબીને ચોપડયા પછી કાગળ પર તેની છાપ લેવા માંડી. આકૃતિની ઘણી નકલો ઉત્પન્નવાની આ મઝા અને અનુભવે મારામાં છાપવાનાં અને બીમાંનાં કામ જ્ઞેવાનો રસ પેદા કર્યો.

ત્રીજો એક ધાત્તી મિત્ર યાદ આવે છે. તે જહારમમથી લણુવા આવેલો. નિશાળની નજીક એક ઓરડી રાખી તે હાથે રાધી ખાતે અને પછી નિશાળમાં

કાઢી પછી સુતારના હોકરા પાસેથી સાફ લાકડાના વધેલા ટુકડા લઈ આવ્યો, અને હાથી, લોડા, ફૂલ એવી આકૃતિઓ (પેલાના કરતાં વધુ સારી રીતે) ઉતારી, પેલા ખીલા પર એક દુકા વતી હોકાહોકાને તેની ધારથી તે કોતરી કાઢી. પછી પોસ્ટ ઓફિસમાં કાગળ પર છાપ મારવાની શાડી હતી તેમાની થોડી એક કપડાની પોટલી પર લઈ આવ્યો અને પેલાં

આવતો. તેની દોરતી થઈ એટલે જ્યોરની ગજમાં હું તેને ત્યાં જવા લાગ્યો. નાની માંકડી ઓરડીમાં એક જ બારી રમતા ઉપર પડતી હતી ત્યાં તેણે બેઠક ગોઠવી હતી, અને વળીના દાડવગી નાની સીડીથી જ્યાં ઉપર જવાનું એવા નાનકડા માળિયા જેવા મેડા પર તે ગધવાનું કરતો. આટલી ઉંમરે એક નાનું ઘર ચલાવનારો આ મિત્ર મને બહુ પાવરદો લાગ્યો. પણ મને તેને ત્યાં જવાનો રસ તો એટલા માટે લાગ્યો કે તેણે કાપડના તાકા ઉપરની ઘણી જાતની છાપો બેગી કરીને, બારી પાસેનો ભોંત ઉપર એક મોટો કાગળ ચોડી તે પર લખાડી ગોખ કર્યો હતો એ છાપોમાં બેઝમો, બાદશાહો, ફૂલો, સાહેબો, મકમો એવાં જાતજાતનાં ચિત્રો હતા, આ બેઝસામટું જોવાનું એ કાગળે કોઈની પાસે નહોતું મળતું. આ ભાઈમધે વળી પાછળના વાડમાં કમરા અને બારમામીના છોડવાની નાનો પાયમાન ફૂટનો બગીચો બનાવ્યો હતો ઘણી વાર સાંજે તેને ઘેર થતો જઈ ત્યારે તે ત્યાં પાણી ઝાંટી વચ્ચે ફાથળો નાખી બેઠો હોય, તે જાણે બાદશાહ બાજમાં બેઠો હોય એમ લાગે.

પણ આ દોરતમાં સૌરાષ્ટ્ર બહાર વ્યાપક અને સોડમાન્ય બનેલ બીડી પીવાનું વ્યસન હતું. મેં તો કાઠિયાવાડમાં વાણિયા-લુહાણા જેવામાં પણ કોકને જ હોદ્દો કે બીડી પીના જોએલા. બાહ્યજની સમગ્ર કોમમાં તો બીડી તિગરકાર-પાન વ્યસન મનાતું. કોઈને એકાંતે બીડી પીતો જાણ્યો હોય તો કહેવાતું 'હાય હાય! એ તો બીડી પીતો થઈ ગયો છે!' પણ મહેસાણા જયા પછી જોયું કે પંડોશમાના ઉચ્ચ વર્ણના સૌ બાહ્યજ વાણિયા પણ ઘરમાં કુટુંબની વચ્ચે બીડીઓ પીતા હતા. અમારા લલા પાડોશી મળ માશીના વર ભીમભાઈ કે તેના મોટા

મારા મો પર
ધુમાડા ફેંકે

પુત્ર બાલુભાઈ પણ ધુમાડા કાઢતા બેઠા જ હોય હું ઘણી વાર તેમની પાસે નાક પકડી બેસું ત્યારે મને ચીકવવા મારા મો તરફ ધુમાડા ફેંકે અને હસે! એક વાર મારા આ દોસ્તદારે મને બીડીની લહેજત લેવા ખૂબ આમંત્ર કર્યો અને બીડી સળગાવી મારા મોમાં મૂકી શું છે તે જાણતું તો ખર જ, એમ માની મેં જરા દમ ખેંચ્યો ત્યાં તો અદરથી મારી સાત પેઢી કપી જિંદી! હું ગભરાઈને તેના ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયો અને ફરી ત્યાં કદી ગયો નહિ.

૩૧ બ્રાહ્મણના સંસ્કાર

બીજી તરફ ભાવનગર પહોંચીને કાકાએ પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે મને દસમું વર્ષ બેમી ગયું છે અને બ્રાહ્મણ પુત્રને તો જનોઈ આપમે વર્ષે દર્ધ જ દેવી જોઈએ તેથી ઘણું મોટું થયું છે; એટલે મેં મહિનામાં ઘરનાં સૌ વહેવાં ભાવનગરમાં આવી જાય અને જનોઈના દિવસે પૂરતી આઠ દિવસની રમઝ લઈ બાપુજી ત્યાં હાજરી આપે. આથી પિતાજીએ મને અગાઉથી તે પ્રમંથ માટે તૈયાર કરવા માંડ્યો. તેમાં સૌપ્રથમ હજમને સૂચના આપી કે તેને મધ્યા કરતી વખતે શિખા બાધતી પકડે માટે હવે વાગ કાપતી વેળા શિખા પૂરતા વાજ બગાવીને તથવા દેવા. બીજો પાક, હું અત્યાર સુધી ધોતિયાને કેડે માંડ વાળાને કહોટો મારતો હતો તેને જદલે કેડ પર વાટો ચડાવીને ચાર છેડે બ્રાહ્મણી રીતે ધોતિયું પહેરવાનો મહાવરો શરૂ કરવાનો હતો.

એવામાં, અમારી લાઇનમા જ રહેના અને સામે આવેલી ધજનેર ઓફિસમાં ડ્રાફ્ટ્સમેન તરીકે નોકરી કરતા ગણપતરાવ કરીને એક દક્ષિણી ગૃહસ્થ હતા, તેમણે પોતાના પુત્રને ઘર-આંગણે જનોઈ દીધું તે જોવા હું ગએલો. દક્ષિણી ગૃહસ્થો રિવાજ કરતાં શાસ્ત્રીયતાનું વધુ પાલન કરે છે એવો અભિપ્રાય પિતાશ્રી ધરાવતા, એટલે મને પણ એ કુટુંબના ઊકરાઓ પ્રતિ મહત્વાવ બંધાયો હતો. હું જનોઈની વિધિઓ તો ન સમજી શક્યો, પણ પછીથી એ ઊકરાઓ નિત્ય ઘરમાં લંગોટી પહેરી રાખના અને પછી ચોગણી કે ધોતિયા ધરમાં પહેરવાની જરૂર નહિ એ જોયું. ઘણી વાર તો તેઓ ઘરનાં આગણા

મેઈદાની
રમઝ રમવા

માત્રજ પણ માત્ર લંગોટીઓ પહેરીને લંગોટીઓ, મેઈદાની કે ભમરડાની રમઝ રમતા! બહુ સખ્યતા જતાવવી હોય તો પહેરજ પહેરી લેના. આ અરેખર ત્રિ-

કાળને એક રિવાજ હતો. વળી આ છોકરાઓ ગામના ખીજ છોકરાઓ કરતા જુદી જ ભાત પાડતા વડીલો અને આઈની મર્યાદાઓ સાચવતા, અપશબ્દ બોલતા નહિ, રોજ પૂજા દેવવદના અને સધ્યા કરતા અને નાહવું, હાથપગ ધોઈને ઘરમા જવું, વગેરેથી સમાજમા સાર્વત્રિક શ્રેષ્ઠતા ભોગવતા.

પછી તો એ ગણપતનાવ ફ્રાક્ટમર્મનાનકશા કરનાર)નો મોટો પુત્ર રાકર મારો મિત્ર થયો અને હું તેને ઘેર જતો-આવતો થયો. ઇંગ્લેન્ડ આફ્રિકામાંથી જુદાજુદા રંગોની ટીકડી એ લાનતો, તે કાચની ગ્લાસીમા ધસવાથી રંગ થતો તે હું જોતો, પણ કાગળ પર તે કેમ વાપરવા તે હું તે વખતે સમજી શક્યો નહોતો. તેની પાસેથી મને પૂના ચિત્રશાળાએ ગુજરાતીમા પ્રસિદ્ધ કરેલી 'લઘુ રામાયણ'ની ચોપડી મળી તેમા હું પહેલી જ વાર સગમ રામાયણકથા વાંચી ગયો, અને રામ-ચરિતની માગ મન પર ઘેરી જાપ પડી ગઈ. તે પછી વર્ષો બાદ મેં ભાગવત સપ્તાહ પણ પૂરેપૂરું સાલજ્યું તેમજ ખીજ પણ ધણું વ્યાખ્યાનો સાલજના, છતાં હજી પણ શ્રીરામનું પાત્ર મારા મન પર વિશેષ અધિકાર કરી રહ્યું છે જનોઈ મળે કે તરત પૂજા-અર્ચનાનો યોગ્ય અધિકારી બનવા ધરમા હું પ્રયત્નશીલ હતો. મધ્યા અને પ્રાર્થનાઓની પણ એક ચોપડી મળી ગયેલી તેમાંથી ધણું મુખપાક કરવા મડ્યો હતો ખીજ તરફ, જનોઈના પ્રમગ માટે વ્યવહાર કેવો થતો, દાણ સગાવહાલા બોલાવવા પડશે, વગેરે બા પાસે થતી વાતો પર કંપનાઓ કરતો કાકા કાકી, ભાઈ ભાભી, મોટા મા, કીકા, બધાની સાથે ધણું રહેવાનું મગશે તેથી અમે બાળકો ખુશ થતા હતા.

૩૭ બહારનું વિશ્વ

બહારનું વિશ્વ પણ મોટું થતું જતું હતું. મહેસાણા રોડને ઘણી જાતના ખેલ બતાવનારા ઊતરી પડતા હતા. આખું રાજ્યના રીંછો રમાડનારા અને લાલ માકડાની મિયા ખીખીની જોડ લઈ ફરનારા મદારીઓ તથા દોરડા પર યાળી મૂકી ચાલનારા બજાણિયા અને ટોપલામા છોકરાને ચુમ કરી દેનારા તથા નજર સામે ગોટલો જમીનમા નાખી પાણી જાટી કપડું ઢાંકે અને ઉગાડે ત્યાં આંખો ઉગાડી તે પર કાચી ફેરીઓ ચૂલતી બતાવનારા જાદુગરો વગેરેના ખેલો અનેક વાર જોયા માથે મોટી પેટીઓ જેવા બોખા લઈને ફરતા અને તેમા 'દેખો મુખાઈકા ખેત, દેખો વિલાયતકી રાણી' વગેરે કહીને તેમાના નથુ મોટા જીપસેલા કાચમાંથી નાના ચિત્રોને મોટા કરી બતાવનારાના ખેલ જોતો ત્યારે તો ખરેખરો દશ્યો જોતો હોઈ એમ લાગતું એક પૈસાની એ મગા હું કદી ચૂકતો નહિ.

મારા પિતાશ્રીનો પોર્ટફોલિયો (ચામડાની આફ્રિકાપેટી) જેમા લખનાના સાધનો, કાગળો, સિક્કા વગેરે રહેતું તેમા પણ એવો એક મોટો આગિયો કાચ રહેતો તેને 'આગિયો' એટલા માટે કહેતા કે તકકામા તેની નીચે કાગળ કે રૂ મૂકી તે પર સૂર્યનું કિરણ ઝીલું કરતા પદાર્થ સળગી ઊઠતો. સૂર્યની બાળવાની શક્તિને આમ નીચે ઉતારીને હાજર કરનાર એ કાચ મને એક જાદુઈ ચીજ લાગતો પિતાજી તે વડે કાગળો, જાપ કે ટિકિટ તપાસતા કે નકશા

કામળ સુભગી
જીકતે

જોતા. કિશ્કિદ્ધમાથી તેઓ ઘેર આવે ત્યારે આ કાચ અમારા હાથમાં આવતો.

‘મુખાર્ધને ખેલ’ જોયા પછી અમે પણ અમારા કાચ વડે એવો ખેલ જીએ કર્યો. પૂરાનું એક ખોખું મેળવ્યું, તેમાં એક બાલુ અમારો આગ્રિયો કાચ રહે એમ કાણું પાડી ગણવ્યો, અને અંદર સામે ચિત્રો મૂકી ‘મુખાર્ધને ખેલ’ ધગમાં જોવાનો ગર્વ અનુભવ્યો. આ કાચથી બહારના ઓળા અંદર પડતા જોયા, એટલે એક ઓગડાની ભોંત પર તે કાચથી બહારના પડછાયા પાડી, ધીરે ધીરે કાચની આસપાસની જગ્યા ખંધ કરી અધારામાં ભોંત પરની આકૃતિઓ સ્પષ્ટ કરીને જોઈ. એકબે વખત કોઈ છબી પાડનાગઓએ મને જોયો કરી કંમેગના કપડા નીચે સામે બેઠેલાંની છબી ખતાલી હતી, તેથી આ કાચની શક્તિ કંમેરામાં કેવી રીતે કામ કરતી હતી તે સમજાવું થરમાં આ જે એક કાચ હતો તેમાંથી જ મને ભવિષ્યમાં ફોટોગ્રાફી, ફિલ્મ, મેજિક લેન્ટર્ન વગેરેની ક્રિયાઓમાં પ્રવેશ મળ્યો એમ માનું છું.

એ જ અરસામાં ‘બાયોસ્કોપ’ યાને હાલતાં-ચાલતાં ચિત્રોની શહેરમાં બહોગત થઈ. માગ સુતાર મિત્રની નજીકની વાડીમાં જ તે બનવાનું હતું, એટલે અમે બને જણ વડીલો પામેથી એકએક આનો સર્ધને રાત્રે એ જોવા ગયા. એ કાગે વીજળીની ખતી નહોતી. એક ઓગડામાં એક ખૂણે કાનાઈક મેનના બે મોઢા પીપ હતાં તેની મધ કેલાતી હતી. વચમાં એક સફેદ પડદો લટકાવેલો હતો, તેને બને જાણુની ખોંટીઓ મુઠી દોરીથી ખેંચી અડક રાખ્યો હતો. પીપની બાજુએ ચિત્રોનું મશિન હતું, બીજા બાજુએ જોનારા છોકરાં અને બીજાં મોટેનાં બેઠાં હતાં. પગલામાથી પાછળના યંત્રને દીવે દેખાતો હતો. તેમાંથી પડદા પર પ્રકાશનો એક ઢોળો ચેરસ થયો, ત્યારે એક માણસે પરદા પર પાણી છાંટી તેને જરા ઘટ્ટ બનાવ્યો અને અમારી ત્યારે અજાયબી વચ્ચે એક બગીચાનું ચિત્ર દેખાયું. તેમાં એક બાંકડે પગો હતો ત્યાં એક માણસ રંગનું ડોલનું અને પીછી સર્ધ આપ્યો અને બાંકડાને રગ લગાડી ચાલ્યો ગયો. ચલચિત્રની આ બધી ક્રિયા બગવનનારા એ યંત્રને પાછળથી હાથથી ફેરવવામાં આરનું હતું.

૩૮ બોલતું-ગાતું વાળું

એક વાર રાત્રે પોસ્ટ માસ્ટરે કહેવાડ્યું કે છોકરાંઓને મોકલો; પોસ્ટ ઓફિસની ખાજુની મેડી પર બોલતું-ગાતું વાળું આવ્યું છે. અમને પટ્ટવાળો ત્યાં લઈ ગયો ત્યારે ત્રીસે લોકોની ઠડ જમણી. મેડા પર પણ માણસો ખીયોખીય હતાં. એક ખૂણામાં ટેબલ ઉપર દંજીના હાથ-મંથા જેવું મશિન હતું. એક માણસ હાથ-ચાવીથી તેની કમાન ઘૂંટતો. ટેબલની ખાલુમાં કોફીના ડાગલા જેવા પૂંડાના લાંબા કપ્પા હતા. તે પૈકી એકનું ઢાંકણું બોલી તેણે એક નળાકાર કાળો ચૂડો કાઢ્યો અને પેલા મશિનના રોલ ઉપર બેસાડ્યો. મશિન ઉપર એક લાખું મોઢું તટુંકું હતું અને તેના નાના છેડા પર એક નાની ડાગલી હતી, તેમાં ટુંકી ખીતી-‘પિન’ ચડાવી, ચૂડોને જરા ફરવા દઈને ઉપર મૂકી એટલે તેમાંથી અવાજ નીકળવા માંડ્યો.

કર્રર્રર્ર કરતા અવાજથી શરૂ થઈને એકદમ જીવતા માણસની જેમ તેમાંથી ‘ધૂંવેકી ગાડી ઉડાય લિયો જય’ શબ્દોવાળું ગીત શરૂ થયું. માણસની જીભથી બોલાય તેવા શબ્દો ગીત ને અવાજ શી રીતે નીકળ્યાં તેનું સૌને આશ્ચર્ય થયું! ગીતની મતલબ કે લાયકાતનો સવાલ જ નહોતો. આવી અજબ શોધ જ જમાનાનું એક મહાન આશ્ચર્ય હતું પછી તો આડ-દસ ‘ચૂડો’ વારાફરતી ચડાવી તેમાં લોકોને મોંઘે ચડી ગયેલા ઘણા ગીતો સાંભળ્યાં. અમે તો જહાં થઈ ગયા.

‘કર મા તું દિલ સાથ છોકરા,’ ‘મારા તનમા મનમાં ભર્યો છે, ઠર્યો છે’ એ બધા મુંઝાઈનાં નાટકોનાં ગાણીનાં ગીતો મશિનના ટ્રે ટ્રે અવાજે વચ્ચે ધાય તે પણ સાંભળ્યાં. ક્યાં આગની ટેઈપ કરેલી ઉસ્તાદી તેમજ રંગીલી ગીત-વાનીઓ, વ્યાખ્યાનો, તંત્ર મંગીત, ભજનો અને ક્યા તેના પૂર્વજની આ હખી! એ વખતે લોકોમાં આ ‘ફોનોગ્રાફ’ની નકલ બનાવવા કેટલાક રમૂજ કરનારા સલા વચ્ચે નાક પકડીને એવું જ માતા પણ હતા. કોઈ શેડિયા કે રામને ત્યા જ એ જોવા મળતું. એના યત્ર કરતાં ચે ચૂડોઓનો રસાસો બહુ નાજુક અને મોઢું બારદાન બની જતો. એક મજૂરને માથે ત્રીસ-પાત્રીસ ચૂડોના ડાગલા હોય ત્યારે રેશનના પોર્ટર જેવો દેખાય. આ શોધના અનુમંદાનમાં ભવિષ્યમાં કોઈ સાર્વજનિક જરૂરિયાત બની જશે, મંરકાર માહિતી અને રાજકારણી પ્રચારનું કોઈ અજબ અનિવાર્ય સાધન નીપજ આવશે એવું ત્યારે કોઈને સ્વાપ્ન પણ નહોતું.

બોલતું-ગાતું વાળું

નિશાળે જવાને રેશનથી ગ્રામ સોંસરો રસ્તો પસાર કર્યો પડતો હતો. તેમાં વચ્ચે એક ઓટલા પર દુકાન જેવા ઘરમાં ‘લાવગ્રેરી’ આવતી હતી. રોજ સવાર-સાંજ હું ઘણા માણસોને ત્યા જતા અને નીકળતા જોતો. એક વાર કોઈની બોડે હું લાં પેઠો ત્યારે ‘ગુજરાતી’, ‘સયાજીવિજય’, ‘મહાકાળ’ અને મુંબાઈનું

પોતે જુદાજુદા ગાયનોની કડીઓ લલકારના ને બીનજોને પકડારતા બપોરે ચડી ગયા હતા। પત્ર કપાચ તે પકડનારી ટેળા પણ કાઢિવારીઓ કરતી હતી મોટાઓના એ રમખાણુ વચ્ચેથી નાના છોકરા કપાચા દોર પકડવા માટે વાસણ પર ઝરડિયા માધી ફરતા અને જૂનમા મઠ્ઠ ચરેલા પત્રગની દીવી દોરી પર ઝંડીનું હાનફ નાખતા તે વખતે પત્રવાળા આદમીનો મિત્ર અને મોજેવા જેવા યના ઝડીવાળો છોકરો નાસે નહિ તો એક સારી થાપડનો પ્રસાદ જરૂર પામતો એ પણ એની એકાદ થાપડ ખાધેની।

મારુ માનવું છે કે શુજંગનમા પત્રનો આવો જીવોતો તહેવાર ત્યાના મુસ્લિમ સુલતાનોના સુમતે આભારી છે, અને તેનો વધુ પ્રભાવ તથા દિલ્લી ઉત્તર ભારતમા વધારે છે તેનું કારણ પણ એશિયાઈ ટુર્કિસ્તાનમા વસતી મોઝે લિયન ખતિઓ ચીનમાથી તેને સાથે લાની ફોવાનું હતો આજે પણ આપણે ત્યાં મોસમમા સારા પતંગો ગનાવનારા આમા કે દિલ્લીથી આરીને જ અમદાવાદમા હાટ ખોલે છે

૪૨ ભાવનગરમાં પ્લેગ

વૈદ્યશન પડના જ મને જનોઈ આપી દેવાનું હતું હતું એ વખતે દરેક કુટુંબના આવા વ્યવહારો વતનમા જઈને જ કરાતા ભાવનગરથી કાકાનો કાગળ આવ્યો હતો કે ત્યાં પ્લેગ ચાલતો હતો આથી બધા પરિવારજનો અને થોડા પડોશી ઓએ ગામ બહાર શ્વાપરીને રસ્તે બાપુ મહેતાની વાડીમા જગ્યા લઈ રહેવા માડ્યું હતું ને જનોઈનો માડવો પણ ત્યાં જ નાખી નાતવહેવાર કરવાનો હતો શાળામા રજાઓ પડતાની સાથે જ અમને છોકરાઓને અને બાને ભાવનગર મોકલી આપ્યા ને દવેજી તથા ફીજાએ ધર સંભાળી લેવાનું માથે લીધું

ભાવનગરના રહેશેને અમને લેવાને કાકા તથા મોટા લાઈ સામા આવ્યા હતા ભાડૂતી થોડાગાડીમા બેસાડી ચક્કર લઈ ગામ બહારના રસ્તે વાડીના રહેણાં પર લઈ ગયા અસલ ધર જેવાનું આ વખતે અલગ બન્યું હતું વાડીએ પહોચતા એક મોટા ચોગાનમા વચ્ચેવચ્ચ શિવાલય જોધુ તેની ચારે પાસ મંખ્યાનધ ઓરડીઓ હતી એક ખૂલે મોટા ખડનું મજલાવાળું ધર હતું તે અમારા માટે હતું બીજા મિત્રો તથા પડોશીઓએ વિદ્યાર્થીઓ નાટની પેથી બબ્બે ઓરડીઓમા વાસ કર્યો હતો ઓર્વર્સ તેમા રસોઈ કરતો અને રહેતો તથા આગળ લાખી પડાળી હતી તેમા ખાટલા કે પાથરણા નાખી પુરપો દિવસ રાત ત્યાં વીતવના

ત્યાં વસતા વિદ્યાર્થીઓને આ નાગરિક સમાજની હાજરી મળી નહોતી, કારણ કે તેમના તોફાનો અને મારફાડ જાહેર થઈ જાય તો તેમને દાન સીધા મળવાની સુકેથી પડે એ કાલે મસ્જીત પાઠશાળામા કે વેદશાળામા જાયવા આવતા વિદ્યાર્થીઓને રાજ્ય કે દેઈ સરકારે તરફથી મકાન, વસ્ત્રો, સીધા કે છાત્ર વૃત્તિની સગવડ મળી રહેતી, એવો હાઈરકુલમા કે બીજા લણતરમા સાહ્યજીના ને છોકરા કાલે નહિ તેવા સૌ અહીં એકવાઈ પેટિયું કાઢતા કથા, કાવ્ય, સાહિત્ય

અને વૈદક માટે મંસ્કૃત શીખવા આવનારા પણ તેમાં હતા. પણ મંદ બુદ્ધિના ગરીબ બ્રાહ્મણો માટે મોટે ભાગે કર્મકાંડ કે યોગપદ્ધતિ નિર્વાહનો જીવતો ધંધો હતો. લોકોને પૂજા, લામ, મુહૂર્ત, શ્રાદ્ધ, સ્થાપના, યજ્ઞ વગેરે માટે બ્રાહ્મણોની પૂરી ગરજ રહેતી. આ નિમિત્તે ઘણા બ્રાહ્મણો સમાજ પગ ચિરજીવી પણ કરતા; જ્યારે બીજા કેટલાક વિદ્યાસપજ, અગ્નિહોત્રીઓ, પુરાણીઓ અને સાહિત્યપ્રવીણો પણ હતા. પરંતુ તે બધાનું જીવનદૃષ્ટિબિંદુ તો ચાલે જનાવેલા જૂના વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે જ ધકાયું હતું. નવા યુગના વિચારો, સાહિત્ય, વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ કે નવી ભાવનાઓનો વિવેકપૂર્ણ આદર કરવાની વૃત્તિ એમનામાં જરા પણ જણાતી નહોતી.

૪૩ એક ભૂતપ્રકાર

બાપુ મહેતાની વાડીમાં રહેતા કેટલાક ખલ વિદ્યાર્થીઓએ છોકરાઓ મારફત ધીમેધીમે વાત ચલાવી કે યોગાનમાં ઘેઘૂર લીમડો છે તેમાં કોઈ કોઈ વાર ગત્રે ‘અરિતર’ (ભૂત) થાય છે અને ગયા તે જ અરસામાં અધારી રાત્રે દસેક વાગ્યે કોઈએ લીમડા પરથી ખરેખર અંગારા ખરતા જોયા! સવારમાં તો વાત ફેલાઈ ગઈ વાણિયા પડોશીઓમાં લયનો સંચાર દેખાયો. આ વાત કાકાએ જાણી ત્યારે કહ્યું કે હવે કંઈ દેખાય ત્યારે મને બોલાવજો. બે દિવસ ગયા ને ફરી રાત્રે અંગારા ખરતા દેખાયા, એટલે બે પડોશીઓએ કાકાને બહાર બોલાવી એ બતાવ્યું. કાકાએ તો તુરંત એક હાથમાં ફાનસ અને એક હાથમાં મજબૂત લાકડી લઈ લીમડા તરફ કદમ ડિપાડ્યા ધગના રોકવા લાગ્યા, પડોશીઓ આધા ઊભા રહ્યા.

કાકા તો પહોંચ્યા લીમડા નીચે અને જોયું તો ઉપર મંઈ ધામળા ઓઢી બેઠું હતું તે જ અંગારા નીચે નાખતું હતું! ‘અલ્યા, કાણ છે ત્યાં!’ કરી કાકાએ પડકાર દીધો એટલે સામે પેલાએ ‘હ...હ...હ...’ કર્યું. અવાજ પરથી જાણી

‘અલ્યા, કાણ છે ત્યાં!’
કરી કાકાએ પડકાર દીધો

એક નમ્ર શિવોવાળું 'પચદાડ' નામનું ચોપાનિયું ત્યાં જોવા એ 'પચદાડ'ના હાર્યમય મવાદો અને શિવોમા મને ખૂબ મજા પડી તેમા મોટે ભાગે પારસી મસારી મજાદો, 'અવો અલી' નામથી મુખાર્પના રોડરોવાણીની કરેલી રમૂજને અને રાજદારી પુરષોને ટોકોરતા શિવો શિવાજીપથી છાપેના હતા પછી તો ખાસ એ ચોપાનિયું જોવાને જ હું દર અઢવાડિયે ત્યાં જતો આવતો યયો અને નિશાળ ઉપરાત યાનપ્રકાશ મેળવવાની કેઈ જગ્યા હોય છે એવી મને સમજ પડી

૩૯ અમાજીના સેવકો

એ જમાનામા રમને દિવસે દાઈઝાઈ મહોલ્લામા કે પોળોમા ખાહણુ લિશ્તુકો 'અમાજીના સેવકો' બનીને આવના તેઓ બબ્બેની બેડીમા ફરતા એક જરા દેખાવવાળો, કપાળમા કકુની પિયળ કાઢી, ગગામા લાલ સૂતરની ફાગડી નાખીને હાથમા નાનું ત્રિશુળ પકડી આગળ ચાલે અને તેનો સાથી ફટલાક પોટકા ખભે રાખી પાછળ ચાલતો હોય કેઈ પોળ કે ફળિયામા આવે એટલે ત્રિશુળ જમીનમા ખોતી બાણુમા પોતાના ખડિયા થેવા મૂકી યાળી વગાડે પછી મોટો બોલે: 'અસ્થા સેવક, આ મહોલ્લામા માતાજી આવ્યા છે' સેવક કહે: 'હા...મા...' 'તો હવે સૌને કહી દે કે માતાજીનું પૂજન કરીને વધાવે' સેવક બોલે: 'હા...મા' 'જેતુ સીધું પહેલું આવતો તેને માતાજીના આશીર્વાદ મળશે' સેવક ઉત્તર આપે: 'હા...મા, ખરું છે, પણ આ સૌ છોકરા કહે છે કે માતાજી પરચો આપે તો સીધા લાવીએ'

પેલો કહે: 'અસ્થા સેવક, આ કળિયુગ આન્યો છે, પણ માતાજીનું સત પ્રકટશે' એમ કહેતામા તો યાળી વાગે ને ફળિયું ઓઢેલો ખાહણુ હૂંહૂં કરતો મો ખુલ્લું કરે ત્યાં તો તેના મોમાથી નાની ચૂડી લટકતી દેખાય! તે લઈને બીજો ખાહણુ ત્રિશુળ ઉપર મૂકે અને વધુ પરચો બતાવવા કહે એટલે ફરી ઓઢીને મો પરથી કપડું ખસેડે ત્યારે મોમા બે નાળિયેર હોય! આમ દરેક પરચે ઠીકઠીક સીધા ભેગ થાય ત્યારે માતાજી વિદાય લે અને એ ખાહણે ખડિયા પોટકા ઉપાડી ત્રિશુળ હાથમા લઈ બીજા મહોલ્લામા જાય કેઈ છોકરા કંઈક કુતૂહલથી તેમના કપડા જિંચા કરે તો લાકડીથી હાકી કાઢે! અમાજીના આવા સેવકો હવે દેખાતા નથી

૪૦ અમદાવાદનું પ્રદર્શન

એ વખતે ઈ ૧૮૦૨ની 'ઇન્ડિયન નેશનલ રૅસિસ' અમદાવાદમા ધર્મ જોના પ્રમુખ પ્રખ્યાત વક્તા સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી હજી કૅમેગની સાથે મોટું ઓલોગિક પ્રદર્શન પણ ભરાયેલું તે જોવાને બાપુજી અને અમદાવાદ લઈ જયા અમદાવાદને વિસ્તાર નેઈને હું તો મૂઝાઈ જ ગયો બાપુનો આગળી પકડીપકડીને ખેંચાતો ચાલતો તેમણે મને જ પ્રદર્શન બતાવવાની મનમા ખાસ ઈચ્છા રાખી હતી. લાવદરવાળા પર કૅમેસ અને પ્રદર્શનના મડપો હજી મોટા દરવાજામાંથી અમે પેા અને માડવા નીચે ચોમેરો હાટડીઓ હતી તેમા જોના ચાલ્યા પણ ગરમીથી

ઉત્તરાયણ

મારું માથું તપી ગયું અને બિલટી જેવું થઈ ગયું. પરાણે અરધુંપરધું ભાન રાખી હું ધસડાતો ફર્યો પણ કશી પ્રેરણાદાયક છાપ લઈ શક્યો નહિ. વડોદરાના નરેશ આ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું હતું. સર ફિરોજશાહ મહેતાએ જાહેરમાં કહ્યું હતું કે આવું માન તેમને રાજ્ય તરીકે નહિ પણ એક પ્રગતિમાન વિચારોવાળા ભારતીય તરીકે કાંચેસ આપે છે. વડોદરાથી રાજ્ય રવિ વર્માનાં ચિત્રો પણ ત્યાં મૂક્યાં હતાં, પણ હું મારી બેચેનીના કારણે કશા પર આંખ ઠેરવી શક્યો નહિ. માંડયામાંથી બહાર નીકળ્યા પછી એક ઠેકાણે કોઈ કારીગર કાચના તાવડામાં સૂર્યકિરણો કેન્દ્રિત કરી તેનો ગરમીથી તેલ ગરમ કરી લગ્નિયાં બનાવતો હતો તે કુતૂહલથી જરા જોઈ લીધું; બાકી એ ફેરો ફેગટ થયો. પિતાશ્રીને પણ મેં અકળામણ કરાવી હશે એમ તેમના મારા પરના ગુસ્સાથી હું સમજ્યો હતો.

૪૧ ઉત્તરાયણ

મહેસાણામાં મેં પહેલી જ વાર ઉત્તરાયણના પતંગોની ધમાલ જોઈ. સૌરાષ્ટ્રમાં ઉત્તરાયણમાં બ્રાહ્મણો માટેના તલના ને દાળિયાના લાડુ સાથે ધરનાં છોકરાંને પણ બેચાર દિવસ ચાલે એટલા લાડુ ચતા તેનું જ માહાત્મ્ય હતું. કોઈ કોઈ છોકરા પતંગો ચગાવતા ખરા, પણ વીરમગામ વટાવતાં ગુજરાતમાં નાનાંમોટાં સૌમાં પતંગનો જે ઉત્સાહ જોયો તેનું દર્શન સૌરાષ્ટ્રમાં ન હતું. ઉત્તરાયણ પહેલાંના દિવસોમાં કેટલાક છોકરાઓ સાથે હું નાની પતંગો 'ટિકિટના દેરા'થી ચગાવનાં શીખ્યો હતો. (સીવવાના દેરા એ વખતે જાળ ખૂણિયા કાપેલા પૂડાના જે ટુકડા પર વીંટલા વેચાતા તેને 'ટિકિટો' કહેતા.) પણ ઉત્તરાયણની સવારે તો, રોજ ગંભીર ને પ્રોટ લાગતા પડોશી મુરબ્બીઓને પણ પતંગો સાથે મેદાને પડેલા જોઈ મને ખૂબ નવાઈ લાગી! ભગવતી માસ્તર રોજ સવારે પૂજાપાઠ કરે, ધ્યાન કરી

વૈશ્ણવી તિલક ખેંચે અને એકાદ હવેલી પર જઈને દર્શન કરી આવે; પણ ઉત્તરાયણને દહાડે પોતાના સંપૂર્ણ નટવરના હાથમાં દેરાનું મોટું ફાંડણ પકડાવી

હીવું કે અવાજ જીવના મધુમનો જ છે એમ્હે ફરી વાર હાકલ કરી કે: 'મણે
 છે બેટમજા! નીચે ઠીસ, નહિ તો પથરો મારું છું!' એવામાં તો બીજા એક-
 બે દિમતવાળા જુવાન પશુ ત્યાં જઈ પડેલા હિપગાય ત્રમગઈને બોલી
 ઉઠ્યો. 'ભાઈશાન, હાઈ કંગો નહિ નીચે આવું છું' એમ કહી ધામગા ને
 સગડી લઈ એ નીચે ઠીસો ત્યાર મો નેઈ, વિદ્યાર્થીને બધાએ ઓળખી કાઢ્યો
 'બદમ શાં સા . બેનાહોકંગને બેવડાની અમને કંગાની તારે ભગાડવા હતા, કેમ?'
 એમ કહતા બેપાય ધોલધપાળના તેના પર ફટકા પડ્યા કે નીચે પડી હાથ નેડી
 કરગરી ઉઠ્યો 'એ કામ, તમારી માય છું, બ્રાહ્મણનો દીકરો છું, મારું કંગે'
 કાક એ કહ્યું. 'જા, આજ તો જવા દઈ એ છીએ પણ હવે જાઈએ કઈ કહ્યું
 છે તો તમારે જ અર્દાથી ટળવું પડે'.

મને આ બનાવમા બહુ જ રસ પડ્યો, કાગણ કે મને ધરમા નિશાળમા
 અને સમાજમા જૂન, કાકણ ને ચૂડેનની વાના બહુ સામગવા મળતી અને તેના
 અસ્તિત્વ વિશે ખાતરી કરવા તો જોધનો કંગોક બની ગયેતા સમાજમા
 તરોધન, દિમત, સાહસ કે નિરોધ આવશ્યક સદૃશ્ય છે એમ એ કાળે કોઈ
 માનવું જ નહોતું.

૪૪ જનોઈની તૈયારીઓ

જનોઈનો દિવસ નજીક આવવા માડ્યો તેમ ધરમા નાતવરા માટે અનાજ તૈયાર
 થતું રહ્યું મોતીલાકું, જલેમી અને ગાંધિયા કંગાનું હતું એ કાળે બ્રાહ્મણો
 દોઈની કુમારનો લાકું, જલેમી વગેરે ખાઈ શકતા નહિ, કારણે કે તે પાણીની
 આસણીમા તૈયાર થતા કાકાએ વગી થોડા ગાંધિયા પણ ખેળના પાણીમા કરા
 વવાનું નહીં કહ્યું હતું, જેથી બહારગામ પણ લઈ જઈ શકાય આમ બ્રાહ્મણ
 સાતિમા લાકું, જલેમી, ગાંધિયા સારું જમણું હતું હતું તે વખતે ઘી તો ચોખ્ખું
 જ મળતું, પણ સુરમાના ભોજનમા ઘી વાપરી શકાય તેમ જ મીઠાઈમા ન જોઈએ,
 અને મોતીસુરમાના લાકુંમા તો ગમે તેટલું ઓછું વધુ પ્રમાણ આવી શકતું આખી
 છુદીના લાકું કરતા છુદી લાગી નાખીને લાકું થાય ત્યારે ઘીને દોરો પણ આવી
 ભાય ખાડ ધણી સરની હતી એમ્હે ખાડનું પ્રમાણ પણ સારો ટોંકો આપે
 નજીકના સગા વહેલા આવી ગયા ફાઈળા તો નહોતા પણ સાણદથી મારા
 પિતાશ્રીના ફાઈળા છેકરા જગતાય બનીએ તેમના બીજા વારના પત્નીને મોકલી
 આપ્યા, અને શિનાણીવાળા દાદા કાનજીભાઈ આચાર્યના એથી વારના પત્ની
 પુગણા ધર સચિવ મહાદેવકાકાને સાથે લઈને આવી ગયા એ સાણદવાળા
 લાણુ અને શિયાણીવાળા લાણુ વચમા તો મારા લાણી કરતા થોડાક જ મોટા
 હરો, પણ તેમના પતિ મોટેરા એમ્હે બાન્યાણુ અને કાકા મારી માટે તે સોના
 વડીલ ઠંધા તેમને તો, આથી કાઈ કામ સોંપાન નહિ અને તેમને ફાઈળી લાજ
 ખેંચવાની નહિ મહાદેવકાકા સ્વભાવે ધરકામદા તે તેમણે મારા બાને કહી
 દીવું 'લાલી, તમે કશી ચિંતા રાખતો નહિ ગમે તે કામ મને સોંપજો'
 બન્ને લાણુઓ એ જમાનાની તેજસ્વી સગારીઓ હતી ધરના મોલા, કુડબના

ઢેડગુરુના યમપટ

વહીવટ અને બાળકોના ઉછેરમાં ધણી ઝીણવટ તથા કાબેલિયત જાગતી તેજસવી પરિવારમાં પ્રભાવી પુત્ર-પુત્રીઓથી તેમણે સંસાર સાર્ય કર્યો છે.

બધાએ મને લાડ કરવામાં ખૂબ જ ઉમંગ અને વહાલ જતાન્યાં. કાકાએ સૂરતની દુકાનેથી મારા માટે એક શેર બરફી લાવી ઘરમાં મૂકી દીધી. તેમાંથી લાલી મને રોજ સવારે એક ચોસણું આપતાં. એની સ્વાદિષ્ટ બરફી આજે ચાખવા ચે મગતી નથી. હું લહેરકડો બની લાણુઓ પામે વાતોમાં લગુ અથવા ધર પાછળ એક વંડા જેવું હતું ત્યાં વચુકરો ગામડી કાપડ હાથચાળ પર વણતા ત્યાં જઈ કલાકો સુધી તાણાવાણાના બંધ બેમતા જોઈ રહું. મને ઘરમાંથી ચેતવણી મળી હતી કે એ લોકોને અડતું નહિ; દૂરથી વાતો કરવી.

૪૫ ઢેડગુરુના યમપટ

વૃથુકરો ધરને આંગણે જ કામ કરતા એટલે તેમનાં બૈરાં અને પડોશીઓ યોગાનમાં બેસી સૂતરના તાણા બાધનાં તે, તેમજ નવું વાણ કેમ ગોડવાય છે તે પણુ જોતો. એક એક દોરો ચડતા ધોમે ધોમે મોટું થાન બનતું જોઈ આવો દિવસ આ એકધારી ક્રિયાથી તેમના મનને કટાળો નહિ આવતો હોય, એવા વિચાર હું કરતો પેલા વચુકરો વણતાંવણતા સામસામા ગપાટા મારતા, કિરસા કહેના અને કોઈ વાર અશ્લિલ લાગે એવી વાતો ચે કરતા તેઓ મારી રમૂજ કરતા કે આ મા'રાજ કંઈ સમજ્યા લાગતા નથી. આજે મને વિચાર આવે છે કે એકલી હાથપમની ક્રિયા કરનારનું મન અવિકસિત અથવા અધટિન કલ્પનાઓમાં ખદબદતું રહે એ જરા ચે છટ નથી. એમની ભીંતો પર ચિત્રો ન મળે; સુંદર ગીત કે ગાયન તેમને આવડે નહિ, ઘરમાંથી કોઈ કથાવાર્તા વાંચી સંભળાવે નહિ. કથાવાર્તા ને આખ્યાનો તો એમનાથી ક્યા ચે છેટે પડેલા. કોઈ વાર ઢેડગુરુઓ આવતા તે યમપટના ચિત્રો તેમને બતાવના. તેમા જીવનની કોઈ શ્રેષ્ઠ લાવનાઓનું પ્રતિગિમ નહોતું. રામાયણ-મહાભારતનાં છૂટક દૃશ્યો અને સ્વર્ગની લાલચો કે નર્કની ભયાનક સગવડો ચીતરેલી હોય. આવા યમપટો શરીમાં આવતા ઢેડગુરુઓ પાસે મેં પણુ જોયા હતા. મને તો તેમા પ્રગ્મનો ચિત્રો જોવાનો શોખ જીવતો રહેતો લાગ્યો હતો. ઢેડગુરુ યમપટ લઈ ચોક વચ્ચે બેસે. લાકડીથી છોકરાઓને

દૂર રાખી યમપટ બોલે.
તેમા ગણપતિ, હનુમાન,
રામ-રાવણનું યુદ્ધ, ભીમ-
સેનની પ્રચડ કાયા અને
નારકી યાતનાઓનાં
ચિત્રો બતાવતા બતા-
વતા રાગડા કાઢી તેનું
વર્ણન કરે: 'આ ભુલ્યો
ભીમસેન! અરધી કાયા

ચિત્રો બતાવતા ઢેડગુરુ

તાબાની, અડધી કાચા લોઢાની સવામણનો ખીચરો ખાય આ દસ માથાવાળો રાવણ ! રામ-લખમણની સાથે યુદ્ધ ખેલે છે છેવટે લગ્ન બળી ગઈ, સીતામા રામને મળ્યા વગેરે આ પટ જોઈ મ પણ ધરમા કાગળો ચોડી એવો પ કરવા પાછળથી પ્રત્યક્ષ કરેલો

૪૬ જનોર્ધ

જનોર્ધનો માડવો નખાઈ ગયો તે જ દિવસે પિતાશ્રી ઘોડી રત્ન લઈ મહેસાણાથી આવી ગયા તેમની ધમશ્રદ્ધા જાણીને શુદ્ધનજીએ કોઈ બીજાને ઘેર જો સીવટ નહિ રાખેની એવી અમારે ઘેર બતાવી એમની વિમતોમા ત્રામાનાણુ કે રૂપાનાણુ પણ ગણવાના ત્યારે તેમની નાણુ પડાવવાની રીતમાત જાણનારા કાકા ચીકાતા પણુ બાપુ કહેતા કે શુદ્ધ બ્રાહ્મણ બીજા કયાથી પામરો ? શુદ્ધ હરેલા બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણ સિવાય ઈર્ષાને ઘેર કમકાડે કે યતકાર્ય માટે અથવા પર્વણી માગવા જતા નથી અમારા મૂળજી શુદ્ધ લાવનગરના સર્વ બ્રાહ્મણોમા શુદ્ધનો અ અધિકાર ધરાવતા મરણુ કે અસલમા રામજોની આ ન ત્યારે અમારા મૂળજી શુદ્ધના વડવાઓને લાવી વસાવ્યા હતા તેમના કુટુંબીઓની એક શેરી હતી તે શુદ્ધોની શેરી કહેવાતી લાવનગરમા શુદ્ધકર્મ માટે યોગ્ય બ્રાહ્મણોની તાણુ રહેતી તેથી અન્ય યાત્રિના ઘણા યુવાનો મૂળજી શુદ્ધના શાગિર્દ બન્યા હતા આ પૈકીના કેટલાક પાછળથી લાવનગરના અ શુદ્ધો તરીકે પકાયા હતા

આમ બધી તૈયારી ચાલતી હતી તેમા હું મારા બાને જ ઉદાસી જોતો, તેનું કારણ હું સમજ્યો મોખડકામા મારા એક મામા પ્રભાચક્ર બીમાર હતા અને મારી જનોર્ધ વખતે બડવાને ખભે બેસાડવાને તે આવી ચકે તેમ નહોતા પણ બીજા નજીકના તેમના મનુષી ભાઈ મહાશકર ત્રવાડીએ તેમને આશ્વાસન આપ્યું કે, 'બહેન, તારો દીકરો ખધાવે ચડ્યા વિના નહિ રહે હું બેઠો છું ને, તારો ભાઈ !

મહાશત્રિને દિવસે મોખા ભાઈ અને ભાલી પાસે બેઠા તેમણે આખો દિવસ સન્નેડે બેસી હોમઉત્તન કર્યા એ બધો વખત છેલ્લેછેડી બાધેલી રાખી હતી અને બેગઓએ બધા કુટુંબીજનોને સભારી સભારીને બધો વખત ગીતો ગાના કર્યા હતા - જણે આજે એ બને ફરી લગ્નની પાટે બેઠા હોય !

બીજા દિવસે બટાની કિનારો ચર્ચ વચ્ચે હજમના પુત્ર મૂળજી હજમે અને મુડન કુરુ વડીલ કાળીઓ, લાણુઓ તથા ભાળીઓએ અને વડાલથી પીડી ચોળી નવડાન્યા અને શુદ્ધ મડળીએ અન્નચારીના કૌપનિક મ હ દસ વગેરેથી અને સનજો વજોપવિતના મરો બોલાઈ ન્હા પછી પિતાજીએ પોતે એક વસ્ત્ર ઝોડી અને ગ્રાવત્રીમત્ર બોનાન્યે મત તે મેં મોખી નખ્યો હતો, પણ તેનો અધિકારી તો હું આ રીતે આજે બન્યો કુટુંબીઓ ને લગ્નથીઓએ બટુક બિદ્યા આપી લિદ્યામા મગેલા દગલા ત્ર પેડા, લાટુ બરફી અને વસ્ત્રો સક પ કરાડીને ગુરજીએ રાખી લીધા અને મને નવી ટોપી કપડા ને જોડ પહેાડી પોથી મધાવી અને મારીએ મોખી દેવાની તૈયારી કરાવી

બટુક (બડવો) માળાપની રત્ન લે છે રમ્યા પર પૂત દિશાએ મો ગખા

પાટલા આગ સાત સમુદ્ર ને નદીઓની પાણીની ધારો પાડી છે તેને વગની આગળ જવા ગુરની આજ્ઞા મળે છે, એટલે જડવો દોટ મૂકે છે દોવ શગણાઈ ભેરથી વાગે છે જડવાની દોટ બોલા લોકા મન્ને જાણુ જિમા નહે છે સામે છેડે મામા ભેટ બાધી જિના હાથ તે દેશન માવના જડવાને પકડી લે છે અને કાધે ચકાવી ઘેગ પાછો લાવે છે સૌ વાગ્ગતેવાગ્ગતે પાછા મડપમા આવે છે હવે જડવાને

શુકની આજ્ઞા મળતા જડવો દોટ મૂકે છે

મામાની ઠાવે

કાશી કે પરદેશ જવાનું નથી મામાએ પૈસા, ધન અને વહુ લાની આપવાની લાલચો આપેલી તેના ગીત ભેરા ગાય છે મડપમા જટુકનો સત્કાર થાય છે શુદ્ધ પોકાર મારે છે, જટુકને હાથધરણાનો-ચાલ્લાનો સમય થયો છે, અને સંજેત કરે છે કે, 'ધોળી ગાય ને રાતી વાછડી' એટલે કે જટુકને હાથમા રૂપા નાણાની ભેટ થાય તે સાથે શુદ્ધને પણ વાઝડીરૂપી નાની ભેટ મળવી જોઈએ! ખાનદાન ગણાતા કુટુંબોમા તો આ વખતે, જે કોઈ જટુકનું વેવિશાળ થયું ન હોય તો કોઈ ને કોઈ સગથી આ પ્રસન્ને વાફાન પણ કરે છે મારે માટે તો એ બધું ઘોડિયામા હતો ત્યારે પતી ગયું હતું, પણ અત્યારે તો મને બ્રહ્મચારી, સધ્યા, તપ અને સાધનાના જ વિચારો આવના હતા

ન્યાતવ્યવહાર સારી રીતે પતી ગયા એ દરમિયાન અમને ઘોડા દિવસ ભાવનગરમા રહેવાનું વધારે મળ્યું પિતાશ્રી તો તગત નોકરી પર આસ્થા ગયા હતા

૪૭ ફરી મહેસાણા

વૈકેશન પૂરુ થવા આવ્યું એટલે નિશાળો ઊઘડે તે પહેલા બાકીના અમે સૌ ભાવનગરથી મહેસાણા પહોંચી ગયા હમાસિક પરીક્ષાના પરિણામમા જણાયું કે મહિલાલનો નમર પહેલો ને મારો બીજો આવ્યો હતો આથી નિશાળના અભ્યાસમા મારો રસ વધી ગયો વળી અમાવાલ ભારતરે લેસન વધુ પાકા કરવા મને તથા મહિલાલને રોજ સવારમા પોતાને ઘેર આવવા કહ્યું તેમનું ઘર નજીકની બીજી લાટીમા જ હતું તે પણ ભ્રમણનું એકદાળિયું હતું એક જ ઓરડા ને નાની ઓત્સરીમા તેમનો ઘરવાસો હતો, છતાં કેળવાએલા

સરખરી ધનો એ નમૂનો લાગનો ઓઝરીમા એક બાલુ ટેપલ ખુશી ત્યા થોડી ઓપડીઓ ને લખવાના સાધનો હતા. લોન પર રોટાઓ હતા, ખાસ ચિનો કાઈ નહોતા. અમને તેઓ એક ટ્રાયગો પાથરી બેસાડતા અને પાહોમાની અધરી બામતો સમજાવતા. કાઈ વાર તેમના પત્ની તેમના કીમને સાચવવાને કે બહાર આટા મારી છાનો ગાખવા અમને મોપતા ચુરુતુ બાળક અમારા હાથમા ગમે તેમા અમે ખાસ અધિમા માનતા એનની નજીકમા જ અમાન હેડ માસ્ટર મહિલાઈતુ ધર હતુ. મ્હાય નામગેથી બરેલો એ પરેશ હતો, કાચુ કે બધા ઘરો વચ્ચે બેગઓનો બહુ સારો મેળ દેખાતો. અમારી લાગીમા માન અમારુ જ ઘર આસપાસના બૈરાઓની રાનદિવસની બેડક જેતુ બની ગહુ હતુ કારણ કે પિતાશ્રી લાખી ડિરિટ્રક્ટમા જન ત્યારે ધ મા મોગ મરદ કાઈ ન મળ લાલ લાઈના વહુ મજામજી તો સવા સ જ ગમે ત્યારે આવે ને ખમર રાખે એમને ત્યા મહેમાનો ઘણી વાર આવે ત્યારે કઈક સારું ખાવાનુ કરે તે પણ છોકરા માટે મૂકી જાય.

બા વિરે એક ચિંતાકારક માહિતી આ પ્રમંથોમા મળી કાઈ કાઈ વાર તે એકાએક ચતાપાટ જીવમૂઘ સૂઈ જતા, દાત સજ્જક થઈ જતા અને મૂઝવણુ ભરી ચીસો પાડતા તે વખતે મજાકાકી કે કાઈ તેમને નવસાર સુધાડના અને ઘણી વારે તે સ્વસ્થ થતા મહિનાઓના આતરે આવુ બનતુ, પણ અમને એનો ખુલાસો મળતો નહિ બૈરાઓ કહેતા કે કઈક વળગાડ છે એ વાન પર મને ધસા વરે સમજાયુ મળેલી પણ ત્યારે તો અમે ભણુવા રમવામા ભૂલી જતા.

નિયાળમા હું અને મહિલાલ સરખા બાધાના હતા એ જૈન કુટુંબનો બાળક હતો, એટલે તેની સાથે હું પહેલી જ વાર મહેસાણાનું જૈન મંદિર જોવા ગયો તેથી અમારા વર્તના ખીખ એકમે જૈન છોકરા પણ એળખીતા થયા તેમને જૈન પર્વોમા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા મામે દૃત્ય કરવાતુ તથા અલન કરવાતુ સ્ત્રીખવાતું. સ્વની ૧૨ે વાધા તથા માથે રા નુમાર જેતી બત્તો પહેરી હાથોનિરમ નમવા માથે છ નનન ધુમધુમ તે નાચતા એ જોવાનુ કે તા કુતુહલ અમને મળતું ત્યારે તે દેવકુમારો જોવા સાચના તેમને ગીખવ

૬ સપ્તની તારે અગ્રે વાધા તથા માથે રાજકુમારો
જેતી બત્તો પહેરી નાચતા

નર મરદક નૃત્યના જબજાર બેગક કે નમના મામતો હતા પછી માન જાનુવામા આનુ કે આ માટે તેમને મધ તત્કથી નેપગીઓ વચેની મદાય મળતી

૪૮ નગર સન્નિધિ

જૂના અને નવા યુગને સાધતા એ કાગમા મને મહેસાણામા બનેના સાથે દર્શન થયા. મહેસાણા ગામ બહુ વિસ્તારેલું નહોતું, પણ રેલવેનું જંકશન બન્યું હોવાથી આસપાસના ગ્રામીણ સ્થળોની સરકારે ને પરપરાઓની છાપ ત્યાંની પ્રજામા હતી. પાટણ, વડનગર, સિદ્ધપુર, વીંછપુર ને વીંછગામની વિવિધ વસ્તી મહેસાણામા ધધાધાપા માટે આવતી થઈ હતી. વડોદરાના આ મહાલનું મથક મહેસાણા થવાથી ગાયકવાડી રાજ્યના સુધારા અને તેના નિનામક અધિકારીઓનો પ્રભાવ પણ અહીં જણાતો. સરકારી અને કેળવણીના લોકોમા વડોદરા અને મુન્શીના છાપા વચ્ચેના ‘મુન્શી સમાચાર’, ‘ગુજરાતી’ અને ‘સદાજી વિજય’ પ્રગતિમાન લોકો વાચતા રહેતા. સાહિત્યના પ્રકાશનોમા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ અને ‘ચંદ્રકાન્ત’ જેવા શિષ્ટ પુસ્તકોના નામ સાલજવા મળતા જૂના રિવાજો અને કર્મકાંડથી કટાળેલા અને નવી રીતે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળા કુટુંબોમા વડોદરાના વૃત્તિવાચાર્યના ઉપદેશ અને સાધના પ્રચાર પામતા હતા. તેમનું માસિક ‘મહાકાળ’ શિષ્ટ જનોમા વચ્ચાતું. અમારા પડોશમા એક ગૃહસ્થના ઘરમાથી તેમના પુસ્તક ‘ભામિનીભૂષણ’ના ભાગો માગ બાને માટે હું લેવા જતો, ત્યાં મને ‘મહાકાળ’ની ફાઈલો મળી ગઈ. તેમાના ગઈને વિષયો કે કાવ્યો તો હું સમજી શકતો નહિ પણ ‘યોગિનીકુમારી’ની વાર્તા સળંગ વાંચી નાખી. તેમા પણ બહુ તાત્વિક ફકરા હું મૂકી દેતો, પરંતુ એ વાર્તા વાંચ્યા પછી મનમા ઉચ્ચ જીવનના ધણા સંકલ્પો જાગ્યા. તપસવી અને પવિત્ર જીવનનું સૈદ્ધ્ય કેડું હોય તેનો ખવાસ મળ્યો. તે સાથે અદ્વૈત તત્ત્વો અને સિદ્ધિઓની વાસ્તવિકતા માટે શ્રદ્ધા પ્રકટી ને ચમત્કારો, પ્રેતો તથા પરચાની વાતોમા રસ પેદા થયો.

૪૯ પિતાશ્રીની ગુરુભક્તિ

ગુજરાતના ગામેગામ અમાજમાનું માહાત્મ્ય બહુ હતું, તેમના પરચાની વાતો બહુ થતી હજારો ઘરોમા અમાજમાની બાધાઓ રખાતી. નવરાત્રમા હજારો માણસો વર્ષોવર્ષ અમાજની યાત્રાએ જતા અને દ્રૌપદીની અગવડોને કારણે ધણા યાત્રીઓને મહેસાણા સ્ટેશનમા કે નજીકની વીથી કે ધર્મશાળામા રાતવાસો કરવો પડતો. હું અને મારી નાની બહેન અમારા ઘરની પરસાળમાથી રોજ અનેક યાત્રાળુઓને સામેની મોટી સગ્રામી ધર્મશાળામા પોટકા અને કાથળા સાથે જતા-આવતા જોતા.

મા ૧ પિતાશ્રી ડિસ્ટ્રિક્ટમાથી પદર રીસ દિવસે આવે ત્યારે પરસાળમા તેમનો ગ્લોયો નોકર ગાદનાનો વીંટો કરી તકિયો બનાવે અને બીજું ગોદડું પાથરી બેસવાની ગાદી કરી તે પર તેમનો ચામડાનો પોર્ટ્રેટલિયો તથા દફનરોના પોટલા ગોડડો દે એક દિવસે સાંજને વખતે મારા પિતાશ્રી તેમની ગાદી પર બેસી ટપાલ લખતા હતા, અમે બહારના ભાગમા રસતા ત ૬ રમતા હતાં, એવામા આખું-અમાજ તરફની ગાડી આવી અને તેના યાત્રિકોની દાર ધર્મશાળા તરફ ચાલી રહી તેમા ખભે ખડિયારાળા, બાધી દડીના એક વૃદ્ધ અને

સાથે માથે પોટલા લીધેલી બેયાર સ્ત્રીઓ ધર્મશાળા તરફ જતા દેખાયા

અચાનક પિતાશ્રીની નજર તેમના તરફ મૂકી અને સફાળા જિંઘા અમે તેમને ઝપાટામધ ધર્મશાળા તરફ જતા અને પેલા વૃદ્ધ ડોસા સામે જઈ તેમના

ચાલુને રપર્શ કરી વદન કરતા જોયા. 'રામલાલ મહેતાજી તો નહિ?' ગેસ તો આગા બની રવા 'હા હાઈ, પણ તમે ડાહ્યા? ઓગળ્યા નહિ'

'મહેતાજી, હું બા વનગરનાં હજન રાવળને મહાશકર તમારી નિશાને આક અને કહ્યો ભણેયે હવે ધર્મશાળામાં જવું નથી સામે આપણું ધર છે 'કહી દાઘ પકડી તેમને અને પેલી બાઈએને લાવી અમારા નાનકડા ધરમાં

જઈના ચરણને રપર્શ કરીને વદન કરતા પિતાજીને જોયા તેમના પોતનાં દગલો કરાવ્યો નહાવાનું પાણી મુકાનું અને બાને કસાર કરવાનું કહ્યું બહુ બાવથી સૌને જમાડયા અને સવારની ગાડીમાં વિદાય કર્યા પિતાશ્રીની ધર્મશ્રદ્ધા ને શુરુભક્તિ તેમના જીવનનું એક સ્વાભાવિક વલણ હતું શ્રી નથુરામ શર્માના અનુવાયી થયા પછી તેઓ ધરમાં કે પ્રવાસમાં નિત્ય સખ્યાવદન ને વૈધદેવ કરતા, અને અમને સાગનું કે તેમની સાધનાથી ધરને દિવ્ય શક્તિનું રક્ષણ મળે છે

૫૦ યોગીનો ઝેળાપ

યોગ અને યાત્રાની વાતોમાં પિતાશ્રી બહુ રસ ધરાવે છે એવું પડોશીઓ જાણતા હતા એટલે એક વાર બાલુના ધરમાં મજારામ કરીને કોઈ યોગસાધક આવ્યા ત્યારે તે પડોશી તેમને લઈને અમારા ત્યા આવ્યા પિતાશ્રીના નમસ્કાર બીનીને તે બેઠા કે તરત સૂડીના પાખિયાથી જરા ચૂનો ઉપાડી મારો નાનો બાઈ ત્યા બેઠો હતો તેના હાથમાં 'લે બચ્ચા' કહી ચોપડચો તે બાળકને કઈ સમજ પડી નહિ પણ મારા પિતાશ્રીએ તેનો હાથ લઈ સૂડ્યો, તો શુભાબના અતરની વાસ આવી. વધારે ચોળ્યું તો તેની મહેક બીજને પણ આવી.

આ કોઈ યોગીપુરુષ છે એમ સમજીને પિતાશ્રીએ તેમની સાધના વિષે પૂછવા માડ્યું ત્યારે તેમણે વાત કરતા જણાવ્યું કે તેઓ બેચરી મુદ્રા સુધી પહેર્યા હતા પણ ગોરક્ષાના દ્વડ માટે સામાન્ય લોકોને આકર્ષવાને મેરમેરિઝમના પ્રયોગો કરી બતાવતા હતા

પિતાશ્રીએ તરત પૂછ્યું કે યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જેઓ ખેયરી કરી જાણે છે તેમને આકાશગમન સહજ સિદ્ધ થાય છે એ ખરું? મંજારામજીએ કહ્યું: 'હા, એ ખરી વાત છે. મને તે બાબતમાં થોડો ઘણો અનુભવ છે.' પિતાશ્રીએ હાથ જોડી વિનંતી કરી: 'તો કૃપા કરી તેનો થોડો પ્રયોગ બતાવો.' શ્રદ્ધાળુ ભાવિક પ્રેક્ષક જોઈ તેમણે કહ્યું: 'સારું, પડોશમાંથી બીજા ચારપાય માણસોને બોલાવો.'

પડોશના બીજા ખેત્રજી ગૃહસ્થો આવી ગયા, એટલે પોતે શેતજી પર ચતા સૂઈ ગયા. પછી હાથપગ તથા માથા આગળ એકેક જણને એકેક આગળા લગાડી રાખવા કહ્યું, ને સૂચના કરી કે શરીર અધ્ધર થાય કે સાથોસાથ જીભા થઈને તે નીચે આવે તે વખતે ટેકવી દેજો.

એમ કહી તેમણે ખેયરી મુદ્રા શરૂ કરી. ગળામાંથી લાખો 'ઓ...મ' સ્વર નીકળતા મો ફાટીને અદરની જીભ ખેંચી ચર્ષિ જિતરી ગઈ લાગી અને મો ખાલી જોખલા જેવું જણાયું. ત્યાં તો એકાએક શરીર જીચું થયું! બધા પણ સાથોસાથ જીભા થયા, અને દરેકના માથા સુધી તેમના હાથ પહોંચ્યા એટલે લગી અધ્ધર જઈ પછી શરીર નીચે આવી ગયું. દરેક જણે કહ્યું કે શરીર જીચું થયું ત્યારે તેમને કંઈ જ વજન લાગ્યું નહોતું!

પાછો તેમના ગળામાંથી સ્વર નીકળ્યો અને જીભ યથાસ્થાને દેખાઈ. પછી તેમની વાતથી જાણવા મળ્યું કે ખેયરી સિદ્ધ કરવાને યોગીઓ જીભ નીચેની ચામડી રોજ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી કાપના જાય છે અને માખણથી રૂઝવતા જાય છે. જેવટે જીભ અદર વાળીને ઉપરના તાળવાને સ્પર્શે છે ત્યારે ત્યાંથી ચદ્રા-મૃત નામનો રસ મળે છે. તેનું પાન કરી તે અસામાન્ય તૃપ્તિ મેળવે છે. પછી તો ખજાર પડી કે તેઓ તો સામેની બીજી લાટી (વડા)માં અમારા હેક માસ્તર, વીસનગરના મણિભાઈને ત્યાં જ રહ્યા છે અને રોજ રાત્રે લજનો કહે છે તથા તે પછી ભાવિકોને કંઈ કંઈ ચમત્કાર બતાવે છે. ધગતો લાલચોળ પાશોરા દાતમા પકડી શકે છે, મૂડી ખોલીને માઝો પ્રસાદ આપે છે અને કોઈ કોઈ ભાવિકને માથે વસ્ત્ર ઢાકી તેના ઇષ્ટ દેવનું દર્શન કરાવે છે. એક વૃદ્ધ માસ્તરને એ રીતે શ્રીજાયજીનું દર્શન થયેલું.

ચમત્કારો પ્રત્યક્ષ બતાવનાર વ્યક્તિ સમીપ છે તો આપણે પણ કંઈક પરચો જોવો એવી મારા મનમાં રહ લાગી; એટલે પિતાશ્રીને વીનવી એક રાતે તેમની સાથે ત્યાં ગયો સોડાથી ઓશરી ખીઓખીય ભરેલી હાલી તેમણે લજનો ગાવા. પછી સૌ વિખળવાના થયા ત્યારે હું પણ તેમના પાસે ગયો અને પિતાશ્રી સામે જોઈને મેં ધીમેથી કહ્યું: 'એમને કહો કે મને કોઈ દેવનું દર્શન કરાવે.'

'હોકરો શું કહો છો?' તેઓ બોલ્યા

પિતાશ્રીએ કહ્યું કે: 'એ કંઈક માગણી કરે છે.'

એમણે મને પૂછ્યું: 'શું છે બોન?'

'મારે કોઈ દેવ કે દેવીના દર્શન કરવા છે'

'પણ તે કોઈ દેવદેવી જોવા છે?'

'ક્રમ અનાજમાં પ્રતિમાના દર્શન કર્યા છે, સાક્ષાત્ નથી જોવાં'

‘પણ તું નજરે જોઈને ભય પામીશ નહિ?’

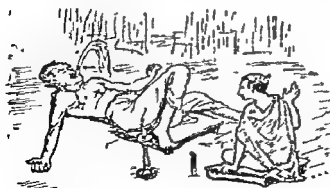
‘જરાય નહિ; અમે તેમ કરી જનાવો.’ મારી તે વખતની દાકતૂદીથી તેમના પર અસર થઈ કે ગમે તેમ, પણ તેમણે તરત કહ્યું: ‘મારા માટે સ્નાનની ગોડવણું કરો; અને અંદરના ખંડમાં બે પાટલા નખાવો.’

૫૧ મત્યક્ષ પરચો

વિખગના લોકો રોકાઈ ગયા. સૌને કુદ્દલ થયું કે કંઈક પ્રયોગ જોવાનો મગશે. એ બધાને તેમણે બહાર રહીને શાંતિથી જ થાય તે જોવા કહ્યું. મારા બધાં વચ્ચે ઉતરાની એક અમોટિયું માત્ર ઓઢાડીને પાટલા પર લંચેટીભેર મંતે બેસાડ્યો. બે બાલુએ ઘીના માત્ર બે દીવા હતા, બીજી બત્તી નહોતી. મારી મામેના પાટલા પર પોતે બેઠા અને ભોંય પર પાણીથી કંઈક યંત્ર દોર્યું. પછી મંતે કહ્યું: ‘જરાય ડરીશ નહિ. જો, તારા રક્ષણ માટે આ ચાપુ છે.’ કહી ચાપુ ભોંયમાં ઊંચુ જોમી રાખ્યું અને મંતે અંગાણનું ધ્યાન કરવા કહ્યું. થોડી વારે પૂછ્યું: ‘શું દેખાય છે?’ એ કહ્યું: ‘હું વિચાર કરું છું તે પ્રમાણે આકૃતિ દેખાય છે, પણ બહારનું કોઈ સત્ય હાજર હોય એવું લાગતું નથી. મંતે કંઈક પરચો જનાવો.’

આ સાંભળી તે ઝંખીર બની ગયા: ‘તો પછી હવે બીજો નહિ’ એમ કહી તેમણે ‘અ...ઉ...મ’ સ્વરથી શ્વાસ ખેંચી મોં ખુલ્લું કર્યું, તો અંદર જીલ મળે નહિ! ખાલી જિંઘ જોખલા જેવું પેલાણું હતું. એ દશ્ય મંતે બહુ જ વિસ્મયકારક લાગ્યું અને શું બને છે તેની રાહ જોતો સ્થિર નજરે બેઠો. ઓઢાડામાં અમે બે જ જણ હતા અને તદ્દન ચૂપકાદી હતી. બહારના લોકોએ અમારી વાન સાંભળી લીધી હશે પણ કોઈએ અવાજ થવા દીધો નહિ.

એકાએક મોટી ત્રાડ પાડી તે પાટલા ઉપર પાછળ ઊછળી પડ્યા અને ચત્તાપાટ પડ્યા. એ વખતે મેં જયગર જોયું કે તેમના મોમાથી નળના પાણીની

મંજારામજીની
શ્વાસપ્રાપ્તિનો
પરચો

જેમ કંકુ છૂટતું હતું. બહારના લોકો અંદર ધસી આવ્યા અને કંઈક સમજ્યા વિના ‘જે અંમે! જે અંમે!’ બોલી તાળીઓ પાડવા લાગ્યા. કોઈએ તેમના પર પંજો નાખવા માંડ્યો, ત્યારે થોડી વારે ‘મુ...બી...બી...’ કરતા અવાજ સાથે તે સ્વસ્થ થયા અને પહેલું જ પૂછ્યું: ‘હોડરો લાનમાં છે ને?’ હું તો લાનમાં

જ હતો, પણ દિગ્મુઢ બની ગયો હતો મારા આખા શરીર પર કકુનો વરસાદ થયો હતો માગ પિતાશ્રીએ એક જોમો ભરી લીધો અને બીજાઓ જોવા આવતા મના તેમ જમીન ઉપરથી, આસપાસની ચીજો પરથી, કામચિયા પરથી જ્યાં નજરે પડ્યું ત્યાંથી કકુ લેના માડયા આખા ખડમા જાણે છાપરામાથી કકુનો વરસાદ થયો એકુ લાગ્યું મારા પર તેમણે હાથ ફેંચ્યો અને મેં વદન કર્યું તેમણે મારા પિતાશ્રીને કહ્યું 'રાત્રે જિંધમા ચમકે અને બોલવા માડે તો મને ખમર કરજો'

મારા પિતાશ્રીને પણ આ પ્રમથથી યોગવિદ્યાની એક પ્રતીતિ મળી હોય એમ લાગ્યું છે આની મારા જાને કહ્યું 'રરિ નસીમદાર કે તેને યોગીની પ્રસાદી અને પરચો મળી ગયો માતાજીનું કકુ તેના પર વરસ્યું' હું પણ મનમા અધ્ધર ધૂમતો હતો, પણ પ્રશ્ન ગ્હી ગયો કે મને કેમ કંઈ થયું નહિ અને પ્રયોગની અસર તેમના ઉપર જ થઈ? પડીથી કોઈએ કહ્યું કે તેમણે જાણી જોઈને આકરો પ્રયોગ પોતાની ઉપર ખચી લીધો હતો પણ મારી એન્ડી તો ખાતરી હતી કે તેમા કોઈ જાનની બનાવ, દમ કે પાખડ નહોતું થોડા વરો પછી મને ખમર મળી કે એ પછી બહુ ટકી મુદ્દામા તેમનું દેહાવસાન થયું હતું. મારા પર કરેલા પ્રયોગ જેવા ઘણા આવાન ખમે એકુ તેમનું શરીર નહોતું જ.

પિતાશ્રીની સેકન્ડ એઈના ઇસ્પેક્ટર તરીકે નિમણૂક પ્રોબેશનર (અજ માયશી) તરીકે હતી તેમા તેમણે એક મોગ ડિસ્ટ્રિક્ટનું કામ જોખમો અને જહેમત ખેડીને ખતથી કર્યું હતું અમદાવાદના ડિસ્ટ્રિક્ટ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તેમના કામનો સારો રીપોર્ટ કરે તો જ તેઓ કાયમ થાય એમ હતું પણ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હોગલાઈને કોઈએ ભરમાવેલા તેથી તેમના કામ માટે ભળતો રીપોર્ટ કરી મોકલે. પરંતુ પોસ્ટ માસ્તર જનરલ મિ મેક્સવેનને પિતાશ્રીના આગળના કામોની માહિતી હતી એન્ડે તેના પર ઇન્માર ન મૂકતા જાતે અમદાવાદ આની રૂમરૂ પૂછપરછ કરી એ વખતે પિતાશ્રીએ બની વાનતો ખુવાસો કરી દીધો, તેમા હોટાલાનમાઈની પણ આખ જિનડી ગઈ અને વિરુદ્ધ વલણ માટે દિલ્લીની બનાવી મેક્સવેલ સાહેબે પિતાશ્રીને ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે કાયમ કરી દીધો અને તે પછી અમદાવાદ, મહેસાણા ને વીગમગામ સુનીના મડગમા તેમની પ્રતિષ્ઠા વધી ગઈ

૫૨ સાહિત્યસરકાર

વૃંડનગરમા અમારા કુટુંબના સગથી મકનજીમાઈ રાવળ પોસ્ટ માસ્તર હતા, તેથી એ તરફની એક સફરમા ત્રણેક દિવસ માટે પિતાશ્રી મને તથા નાની બહેનને લઈ ગયા, અને અમને તેમને ત્યાં મૂકી આસપાસના ગામો તપાસવા ગયા મકનજીમાઈ રસિક ઉમગી અને બાળપ્રેમી હતા તેમના ઘરમા મને નારાયણ હેમચન્દની બગાળી પરથી અનુવાદ કરેની ચોપડીઓ મળી ગઈ ખિસ્સામા રહી થોડે એવડી કાયરીના કદની આ ચોપડીઓમા તેણે 'વિષદક્ષ', 'દુર્ગેશનદિની' અને 'અકિમનો વાતો' પ્રસિદ્ધ કરી હતી માણસના મનની જિમિઓ તથા

ઉપ-હેતુ વર્ણન મેં પહેલી જ વાર રસપૂર્વક એમા વાચ્ય અને અનુભવ વાચવામા હું લીન થઈ જતો, ગસતરખોળ બનતો, પણ વાચેલી વાત ખીમઓ પામે તે વ્યવસ્થા કરવાની માગમા સક્તિ નહોતી

વડનગરમા ખીજે મેં એક પ્રેરક પરિચય થયો પોસ્ટ ઓફિસની નજીકમા બાલકૃષ્ણ મહાગજનુ મદિર હતું ત્યાં મકનજીભાઈ અમને લઈ ગયા એ બુવાન મહાનજો મદિરની ભીંતો ઉપર 'સીના-ભૂમિપ્રવેશ' અને 'દ્રૌપદી વચ્ચડરણ'ના પ્રમોશના નામ નવિ વર્માના ચિત્રો ફૂલચદ નામના ચિત્રકાર પાસે ચીતગત્યા હતા મેં ગમાયણ વાચેલું એન્ડે સીતા ભૂમિપ્રવેશના ચિત્રની કરણા અને દ્રૌપદી વચ્ચડરણમા અપમાનિત થયેલા પાડવોની મુદ્દાઓએ મને બહુ પ્રભાવિત થયો

એ મહારાજ હારમોનિયમ મરસ વગાડતા સોલે નાટ્યના ગાયનો ગાતા તેથી વિરોધ મળીતમા કઈ મેં જલેલું નહિ મહારાજમાને ફોટોમાફીનો પણ સોંપ હતો અને વરો પછી તેમણે ચિત્રો છાપવાના બ્લોક્ક બનાવવાનું પણ શરૂ કરેલું પાછળથી એક વખત અચાનક મળેના ત્યારે એ વૃક્ષ થયેલા, પણ આખ અને મો પગ એક ગસિક મસ્તરી પ્રયોજતીની છાપ હતી જીવનમા થયેલા માણસો ખોગ સ્થાનમા ખોટે સમયે મુકાયેલા હોય છે તેમાના એક એ હતા

પિતાશ્રીના કાયમ થયા પછી વધારે પગારવાળા જગ્યા મળવાની આશા અને લજમરા ચાતુ થના હતા, તેથી અંગાજના દર્શન કરી સેવાની બાની તીવ્ર છબી પાર પાડવા એમણે દાતા-અંગાજની એક સફરમા આખા ઘરને સાથે લીધું આણુથી અમે ગાડામા દાતા ગયા ત્યાં રાત્ર્ય તરફથી ફૂલવાડી વાગ્યા એક બગવામા ઉનારો મળ્યો ત્યાં બેતરણ દિવસ હરવાફરવાની મજા માણી રાત્ર્ય તરફથી જલ્લ દીડ પાકા સીધા રેજ આવતા તેમા ઘી થલું વધી પડતું એટલે દેવેજી અમાન માટે મજાના લાડુ બનાવી રાખતા ત્યાંથી નીકળ્યા ત્યારે રાત્ર્યે ગાડુ અને ઘોડેસવાર અંગાજ સુધી સાથે મોકલ્યા સવારથી સાજા સુધી ફુંકરાળ કાચા નસા પર અખડાના અમે જતા હતા કેસડાથી બે બાલુના વન ભમકી ગયા હતા એટલામા અચાનક સવારને ઘોડે બે પગે જીલ્લયો અને ગાડાના બગદો આડા ફરતા હતા તેને ઠાકનારે મહાપરાણે ગયો ખેંચી થમ્યાના 'સ થયુ, શુ થયુ' એમ પૂછીએ ત્યાં તો ફવામ દેતો એક હીપગે રસ્તાની અમે એક બાલુથી નીકળી બાલુની ગાડીમા ચાલ્યો ગયો! સવારે મદ્રક મંજાળી લીલી હતી, પણ ઘોડી વારે બહુ શાન પડી ગયું એન્ડે તે આશ્રમ ચાલ્યો અને બગદો પણ ચાલ્યા

અમાજમા આ વખતે અમે તો સગરી મહેમાન હતા ત્યાંના પોસ્ટ માન્ડે મોગ પૂજારીને ખજાર આપેલા એટલે અમારે માટે સવારમા દર્શનની ખાન જોડવણ થઈ હતી માતાજીને માગ કરી મારા પાંચે પ્રસન્ના અનુજી.

અમારું ઉનાગમા અંગાજનું એક છાપણાનું ચાલતું હતું તેમા માતાજીના પ્રેરનાની ચોપડીઓ છપાતી હતી નાનકડી ઓરડી નેટલી જગ્યામા એક જ માણસ ખીયાથી એક જ પાનું જોડવતો પછી છરીથી શાદી એક પથર પર પાથરી દેતો, અને તે પર લૂગડાની પોટલી ઘૂટીને તે પર શાદી લઈ ખીયા

ગાડવેલા ચોકકા પર દાખતો. ત્યાર બાદ ચોપડીના માપના કાગળોની થાપીમાથી એકેક કાગળ તે-પર મૂકી એક લાકડાનો દાડો નીચો કરતો એટલે બે પાટિયા વચ્ચે તેને બીમાં સાથે ભીંસ થતી. દાડો ઊંચો કરે એટલે કાગળ પર બીમાંથી ગરબાની છાપ છપાએલી દેખાતી. આમ એક એક કાગળ દરેક વખતે મૂકીને બધાં પાનાં છપાઈ રહે ત્યારે ચોપડી તૈયાર થતી. આ હતો મારો છાપખાનાનો પહેલો પ્રત્યક્ષ પરિચય. બેનજી કલાકો સુધી ત્યાં બેસીને મેં ખૂબ કૌતુકથી એ કામ નિહાળ્યું હતું.

મહેસાણાની પોસ્ટ ઑફિસમાં પાછગયો ત્રિભુવનદાસ દવે કરીને લીમડીના અમારી જ્ઞાતિના એક પોસ્ટ માસ્ટર આવ્યા. તેનો પુત્ર છાટાલાલ મારો સમ-વયસ્ક હતો, તેથી પોસ્ટ ઑફિસમાં મારી આવ-જા વધી ઉનાળામાં એક વાર રગ્નઓમાં દાક્ટરીની કૉલેજમાં લાજુતા તેના મોટા ભાઈ કેશવલાલ આવ્યા. તેનામાં મેં નવા સુધારાની રીતલાલો જોઈ. વયમાં મોટા છતાં તે અમારી સાથે સારી રીતે વાતો કરતા. ધણી વર્ષો બાદ મેં તેમને લીમડીના ચીફ મેડિકલ ઑફિસર થએલા જોવા.

એક વાર પોસ્ટ ઑફિસની પેટીઓ રગનાર તથા અક્ષરો લખનાર પેઈન્ટર અમદાવાદથી આવેલા. ગામની અને ડિસ્ટ્રિક્ટની બધી જૂની પેટીઓ ત્યાં આવતી તેને તે સરસ લાલ રંગ કરી અક્ષરો લખતો. તે માટે એક નાના કબ્જામાં સફેદો રાખતો ને તેમાં ટપ્પેન્ટાઈન નાખી જરૂરી પાનજો બનાવી પીછીથી છાપેલા જેવા અક્ષરો લખતો. ત્યારે પીછી મેં પહેલી જ વાર જોઈ. કાગળ પર કિતારી આવ્યા અક્ષરો લખતાં તો મને આવડતા, પણ આવ્યા રંગ તો વાગી પીછીથી જ વાપરી શકાય એ જ્ઞાન થયું. તેણે મારી જતો ઉપર R. M. R. લખી આપ્યું. એ પીછીની રચના જોઈ લઈને મેં ઘરમાં એક ખૂણે જઈ મારી ચોટલીની શેડ કાપી લીધી, પછી વાસની સળી પર દોરાથી તે બાધી પીછી બનાવી લીધી અને પેઈન્ટર પાસેથી સફેદો લાની બીજી જતી પર અને પેટીઓ પર નામો લખ્યા.

મહેસાણામાં જ મેં પહેલી અંગ્રેજી પાસ કરી. તેમાં માણસાલનો નખર પહેલો અને મારો બીજો હતો. એ વખતમાં પહેલી અંગ્રેજી સાથે જૂઠી ગુજરાતીનું લાજુનર અને બીજી અંગ્રેજીમાં સાતમી ગુજરાતીનું લાજુનર જોડેલું રહેતું. હોપ સાહેબની એ વાચનમાળાના પાઠોમાં નીતિચરિત્રના પાઠો સારા હતા. વિશેષ સાહિત્યનો પરિચય કરાવવા ગણપતરામ અનુપરામ ત્રિવેદીએ અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદ કરેલી ‘બાલમિત્ર’ નામની ચોપડી ચાલતી તેના પાઠોની જીવન પર ભારે અસર થતી મારી પાસેની પાઠમાળા, નળાખ્યાન, જૂઠી ચોપડી, પ્રાઈમર વગેરે મારા મોટા ભાઈ લાણી ગએલા તે જ ભાવનગરથી હું લેતો આવ્યો હતો. હવે બીજી અંગ્રેજી માટે પણ થોડીક જ નવી ચોપડીઓની ખરીદી કરવાની હતી. પણ એવામાં

ધણી મહિનાથી જેની અડકળ ક તા હતા તે સમાચાર આવ્યા પિતાશ્રીને ફર્મ ફેઈડના ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે રૂ ૧૦૦ના પગ થી ભાવનગર મુકામે નીમતો હુકમ મળ્યો મારા બા અને અમે સૌ ખુશખુશ થઈ ગયા કે હવે મોળા ભાઈ, ભાભી, કાકા કાકી, મોળા મા, ભાણે વગેરે સૌ સાથે જ રહેવાના

અંગ્રેજ શિક્ષણકાળ

૫૩ ભાવનગરનું ધર

પિતાશ્રીને ભાવનગર ડિવિઝનમાં ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે રૂ ૧૦૦ના કાપમાં ફેઈડમાં નિમણૂક મળી તે આખા ઘરને માટે અતિ હર્ષનો પ્રસંગ બન્યો વરોથી વનન બહાર રખડયા પછી એક સરકારી અમલદાર તરીકે પોતાના વતનમાં રવજનો અને સગામનુધીઓ વચ્ચે રહેવાનું થશે એ વિચારે મારા બાના હરખનો પાર નહોતો અમને બાળકોને પણ કાકા કાકી, કાકી, મોળા ભાઈ ભાભી ને બહેણા પરિવાર વચ્ચે દાદીમા સાથે રહેવાનું થતે તેની નિઃશ્વાસ હતી

ભાવનગર આવતા જ બાણી શકાતુ કે દાદીમાને કાકીની સાથે ફાવતું નહોતું, એટલે લાડે આપેલું ધર ખાલી કરાવી તે લા રહેતા હતા અને અયાળીને વાડો પણ વાપરતા હતા અમે મહેસાણા રહ્યા તે દરમિયાન ફેઈડમાં ભાણે મોટો થઈ ગયો હતો અને કાકાના કોઠા સાથે જીવરતો હતો, તેને પણ તેમણે પોતાની પાસે ગખી લીધા હતા વધારામાં વળી તેમના એક કાકાની દોકરી બહેનના દીકરાએ ભાલના ગ્રામડામાંથી પોતાના પુત્ર ત્રિભુવનને અંગ્રેજ ભણવા માંડી લીધો હતો આ બંને છોખરાઓને દાદી પોતે જ સારવના હતા

અમે ભાવનગર ગયા કે દુરંત કાકા સાથે બધાનો સમાસ અશકય લાગતા બાણે દાદીમાને ભાગ ઉપાડી લઈ મોળા ભાઈ અને ભાભીને પણ એ જુદા ધ મા સમાવી લીધા એકાદ મહિનામાં તો એ જ ઘરનું જે અડધિયુ ગીરે મુકાયું હતું તે પિતાશ્રીએ છેા જીવી લીધું અને વચ્ચેના પાટિયાની પડદી કાઢી નાખી ઉપરની મેડી તથા નીચેની પરચાળ મોળી બનાવી ઉપરની મેડી બાપુજીની બેઠક અને ઓફિસ બની નીચેના એક ઓરડામાં મને મે ટા ભાઈને અને ગ્રામનુજને અભ્યાસ માટે જગ્યા મળી, તોપણ અજ દાણાની કોઠીઓ બે મોળા પનારા તે પાગરણપાથરણના કામચિત્ત ખડકેના હતા વળી એને ખારી જ નાળતી એસરીમાં પડતુ ગાળતું બધ થાય તો સાવ અધારુ બની રહેતું

અહીં મોટાભાઈએ એક જૂના ગોળ ટેમ્બ પર પોતાની છત્રી અંચેજની ચોપડીઓ રાખી હતી. તેમની માનીતી નાટ્યપ્રવૃત્તિ ચાલુ જ હતી તે બનાવતું, એક વધુ સમ્પત્તિ અને કૌશલથી બનાવેલું રમકડા-નાટ્યગૃહ બનાવ્યું હતું.

અમને મેડીના દાદરા નીચે જગ્યા કાઢી આપી હતી.

વળી તેમાં રસ લેનારા બેચાર મિત્રોનું મજા પસંદ હતું. તેથી એમને ઠીક લાગે તો અમને પોતાના ઓરડામાં બેસવા દે; નહિ તો દફતરો રાખવાને તો અમને મેડીના દાદરા નીચેના એક જૂના પટારા પર જગ્યા કાઢી આપી હતી. લશ્ચુવા કે લખવા માટે ઓસરીમાં કે ઓટલા પર બેસવાનો પરવાનો મળ્યો હતો.

હવે બાપુજીએ ઘરમાં આત્મપાછળ થોડો સુધારો કરાવ્યો. વાડામાં જળી પડાવી પાણિયારું કરાવ્યું; ઉપરના રસોડામાં પથ્થરો નંખાવી ચોકડી કરાવી; અને સીધી મોટું કામ તો કાખી બાબુની નવેગીની બહાર લાખો ઓટલો હતો તેની ઉપર સડાસ બધાવ્યું તે. આ સમયક થતા દાદીમાં અને ઘરનાં બેરો બહુ રાજ થયાં; અમે જે કદી ઉવાડામાં જઈએ બેસવાનું શીખેલા નહિ તેમને પણ હાથ થઈ; પરંતુ આખા ફળાને ઈર્ષ્યા થઈ. તેમને તો પહેલાંની પેઠે ટાંડી અને કચરાની પેટી પામે ચોડીદારની નજર બહાર કુદરતી હાજત પતાવવાનું જ રહ્યું.

પિતાજીની ડિસ્ટ્રિક્ટ બહુ મોટી હતી. દક્ષિણે મહુવા-મકરાવાદથી પશ્ચિમે બાબરા, ઉત્તરે ગઢડા અને પૂર્વમાં ધધુકા સુધીની પોસ્ટ ઓફિસોની તપાસ લેવા ફરવાનું હતું. એમાં મોટો ભાગ પગ-રસ્તાનો હતો. કોઈ વાર તળાજ-મહુવા તરફ જાય ત્યારે એ પ્રવાસ ગાડા રસ્તાનો હોઈ પણ આવતા મહિનો વીની જાય. એવા વખતમાં ઘરની અંધી વ્યવસ્થા બા કરી લેતા અને જરૂરી ખરીદી કાકા કરી આપતા. અમને વારાફરતી શાક, દાંતણ અને ગાધોઆણા માટે કામ સોંપાતું. ઘરની કામગીરી જાળવવાના પ્રથમ પાડ એ રીતે મળવા લાગ્યા.

૫૪ અંગ્રેજી નિશાળમાં

ભાવનગર પહોંચ્યા પછી જાણ્યું કે ત્યાંના નવા વર્ગો તો બેં માસ પહેલાં શરૂ થઈ ગયા હતા. એટલે વધુ વખત બોલા વગર મોટા ભાઈએ મને ઑસ્ટ્રો-વર્નાક્યુલર શાળામાં દાખલ કરાવી દીધો. ત્રિભુવન, જેને મોટાએ 'તમે' કહેતા (અને અમે પરસ્પર સંવિદ્યાર્થ અને તઆભાર્થ કહેવાનું સ્વીકાર્યું હતું) તે પણ ખીજમાં હતો. નવા વાતાવરણમાં તેનો સાથ મને આશ્વાસન રૂપ બન્યો. મેં હજી ખીજ ચોપડીને એકે વિષય શરૂ કર્યો નહોતો અને અહીં તો અંગ્રેજી, ગણિત, પાઠશાળા, ઇતિહાસ વગેરે ઠીકઠીક આગળ ચાલ્યું હતું. વળી અહીં પહેલી જ વાર જાણ્યું કે અંગ્રવાકિયામાં એક વાર ફોર્મનો એક ક્લાસ આવે છે. તે વખતે વર્ગશિક્ષકો લાયબ્રેરીમાં જઈ જાપાં વાંચતા હોય કે એકાં ખાતા હોય.

અમારા
શિક્ષકો

એ વખતના શિક્ષકોના મોંમાં સાદા બગરુ જન જેવા હતા. ભાગ્યે જ કોઈ બદનવાળો કેટ પહેરતા. કેટલાક તો શાળાઓ સ્થપાર્થ તે દિવસના જૂદ જનો જ હતા. માથે ધારી અને ચોટધી, અથવા સર્જન મૂંડામાં માત્ર ચોટલી જ હોય. તે પર કોઈ ભાવનગરી પામડો પહેરતા, કોઈ દક્ષિણી બોણું લગાવતા તો કોઈ આંટીવાળો ફેટો વીંટતા. ખુદ હેડમાસ્ટર શ્રી ઝવેરી (ફખ્તુલાહ મે. ઝવેરીના મોટા ભાઈ)ને માથે અરધી ધારી હતી. તેઓ ભરપૂર પામડો પહેરતા. પાટ-હનવાળું તો કોઈ જ નહિ. એક મુસ્લિમ શિક્ષક હતા તે સ્વચ્છ સફેદ કેડિયું, આંટીવાળો ફેટો ને મુસ્લિમ પહેરી આવતા ને મુઘડ કાપેલી દાઢી લાખતા. તેમનું મોં હમેશાં હસુહસુ રહેતું. સ્નાનાં કોઈ પણ છોકરો તેમને અદાથી સલામ કર્યા વિના ન રહે એવા મનઃપણુ તે હતા.

મારા વર્ગના માસ્તર મોહનલાલને પગિયાં આવી ગયાં હતાં. કેટલી બે પેઢીઓ તેમણે ભણાવી હશે; કારણ કે ધણા મોટાઓને પણ તે માસ્તર યાદ હતા. છોકરાઓ અને તેટલી તણાવ-તરવડ કરતા હોય, પણ તે બારણામાં દેખાય કે દુસ્ત ચૂપડીદારી ચાંપ પડે. અંદર આવીને તે પામડો કપાટમાં મૂકી,

સાચવી રાખેલી એક ટોપી કાઢી, મૂંઝા પરની ચોટલી તેમાં ગોડવીને પહેરી લે; અને ચાંચ વાળેલા હાથાવાળી જૂની ખુરશી પર બેસી, ટેંગલ ખોલી, હાજરી-પત્રક કાઢીને નામો બોલે ત્યારે દરેક જણ પોતાનું નામ સાંભળી 'પ્રેઝન્ટ' બોલે તે માસ્તરની આંખ ચોકસાઈથી જોઈ લે અને P લખે. જો કોઈ બોલતું ભૂલ્યો તો આવી બન્યું: 'એલા, કાને બહેરો છો? જા, છેલ્લો બેસા!'

દરેક જણે ગઈ કાલે સાંજે પોતે જે નંબર પાઠ આપ્યો હોય ત્યાં જ બેસવાનું હતું. જે વિદ્યાર્થીઓ માટે કે જાતું કે એ બે તો પહેલો-બીજો નંબર છોડતા જ નથી. એ થોડું દાઝથી પણ બોલાતું. હું મહેસાણામાં પહેલા-બીજા નંબરનો ગર્વ લેતો, પણ અહીં તો આગલા પાઠ કાચા હતા તે પાઠ કરી સૌની સાથે રહેવાનું પણ મુશ્કેલ લાગ્યું. અમારા તલાસાઈ પાંચમે-છઠ્ઠે નંબરે પહોંચી ગયા હતા. પહેલો-બીજો નંબર રાખનારા કાશીરામ અને હનનલાલ તો અમારા સગા નીકળ્યા. તેમના પિતા મયાશંકર ત્રવાડીએ જનોઈ વખતે મને ખભે ચડાવી કાશીએ જતાં રોક્યો હતો. તે દિવસથી એ મયારામ મામાને હું હેતથી વાદ કરતો. થોડા પગારવાળી દરબારી નોકરી તે કરતા, તેથી તેમના પુત્રોને ફીની માફી મળી હતી. એ બંને ભાઈઓ મજિતમાં પાવરધા હતા, રમતને દિવસે હું અને તલાભાઈ એમને ત્યાં 'લેસન' પાઠ કરવા જતા. બાપુજીનો હોદ્દો, રિયલિટી વગેરે આસપાસના સંબંધીઓમાં જ્યાં હોવા ઉપરાંત જ્યાં કુળપરંપરાથી પણ ધણાં કુટુંબો અમારા પ્રતિ ખૂબ આદર ખતાવતાં, તેમાં એ કુટુંબ પણ હતું. અકાળે પિતાની ખોટ પડતાં એ ભાઈઓ આજળ અભ્યાસ વધારી શકેલા નહિ, પણ પોતપોતાના જીવનક્ષેત્રે પ્રમાણમાં યશસ્વી બન્યા હતા.

૫૫ ડ્રૉઈંગ માસ્તર ભગવાનજી ભટ્ટ

અમારી શાળામાં ડ્રૉઈંગના વર્ગો શરૂ થયાનું એ પહેલું જ વર્ષ હતું એટલે પહેલી ચોપડીથી છઠી ચોપડી સુધી એક જ ડ્રૉઈંગ માસ્તર દરેક વર્ગમાં અડવાડિયે એક કલાક પાઠ આપવા જતા. બધે પહેંચી ન શકવાથી બે ફલાસ સાથે પણ લેતા. મને ચિત્રો માટે લગન તો હતી; પણ અહીં તો ધણા ય છોકરા ચિત્રવર્ગમાં આવતા અને તેમાંથી કેટલાંકનાં નામ ઉપર બેલાતાં. મને વિરમય થતું કે તેઓ ચિત્ર વિષે કશુંક ખાસ જાણતા કે કરી ખતાવતા હશે. મારા ફલાસમાં ચિત્રનો દિવસ આવ્યો ત્યારે શું કરવાનું હશે તેનું મને કુતૂહલ જાગ્યું.

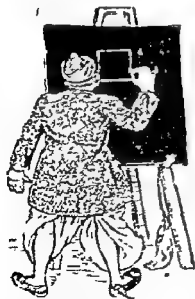
ડ્રૉઈંગનો અવર (સમય) થતાં વર્ગશિક્ષક ચાલ્યા ગયા અને છોકરાઓ પોતપોતાના નંબરની જગ્યાઓ છોડી કાળા પાટિયા સામે જમીન પર મન-ફાવતી જગ્યાઓ લઈ બેસી ગયા.

ડ્રૉઈંગ માસ્તર આવ્યા: બેડી બાંધણીના, ગોળ ચહેરાના, બેડા ગોળ નાક-ઉપર ચશ્માંમાંથી દેખાતી ત્રીણીત્રીણી આંખોવાળા, મોઢામાં પાન સાથે મોટા કપાળ પર કાળું દખણી બોખું પહેરેલા, મુંબાઈશાહી બે ખિસ્સાવાળા બનાતનો કોટ અને દખણી બ્રાહ્મણની ઢબે પહેરેલા ધોતિયામાં પૂનાશાહી લાલ સપાટ

જોડા પટપટાવના બે હાથ ઝુલાવના આવ્યા. ફેટલાક હોકગએને ડ્રૉઈંગનો સમય મળા માણવાનો હતો. તે વિષય પરીક્ષા માટે નહોતો. છતાં જેવલિયાં કાગળ-પેન્સિલ-બર લઈ બેસના; કાંઈ કે તેના માર્ક નંબર લેવામાં કામ લાગના.

ચિત્રમાળાને સ્લાઈડથી મોનિટરને દુક્રમ કર્યો. પેન્સિલ, ડ્રૉઈંગલુક ને રબર-ની તપાસ થઈ થઈ. ડ્રૉઈંગમાં હલુ બેચાર પાંદો જ થયા હતા. દરેક છોકરાને ડ્રૉઈંગ માટે 'એચ. બી. જોનસ ડેવર, મેઈક ઇન ઓવરિયા'ની છાપવાળી પેન્સિલ, રબર અને ત્રણ પા સાઈઝ રૂલરેન્ડ કાગળની નોટ એટલાં વાનાં લાવવાં પડતાં. ઘણા બૂલી જતા કે ઘણા ટાઈનું માગી લાવના, એટલે આ કડકાર્થ જરૂરની હતી. પછી તપાસમાં ટાઈનની પેન્સિલ ટચુકડી હોય તો ટાઈનની ઝાંખી હોય, તો ટાઈ વળી કાગળ છૂટો લાવ્યા હોય, તે બધાને મોનિટર એક બાલુ ખડા કરી દેતો. પરંતુ દિવસે તો હું પણ એ ટેળીમાં ખડે થઈ ગયો. માસ્તરે ઝીણી આંખ કરી મારી સામે જોઈ કહ્યું: 'તું નવો લાગે છે. આજ માફ કરું છું. બીજી વાર નહિ લાવે તો બહાર કાઢીશ. બીજા બધા બહાર ગયો.' ભોરો પડી હું બેઠો તો ખરો પણ ડ્રૉઈંગ કેમ થાય છે તે જોવાનું મળશે તેનું આશ્વાસન લીધું. માસ્તરે ખિચસામાંથી ચૉકની લાકડી કાઢી. બીજા માસ્તરેને ચાકના ગાંગડાથી લખવું પડતુ, પણ ડ્રૉઈંગ માસ્તર તો મુળાઈથી શીખી આવેલા, એટલે પોતાની ચૉકરિટક ખિચસામાં જ લાવના. એ ચૉક પણ અને તો નવાઈની ચીજ લાગી.

કંઈ ચણ સાધન કે આંકણી વગર એમણે હાંવથી જ સીધી લીટીઓ દોરી... અને ચોરસ કર્યો.

હાથમાં ચૉકરિટક પકડતી વેળા ટચલી આંગળી છૂટી મૂકી, બાલુની વોટી-વાળી આંગળી વરા નમાવીને તેમણે પાટિયા આડે ઊભા રહી આશરે નવ ઇંચની એક જરોબર ઊભી લીટી કરી. કંઈ સાધન કે આંકણી વગર હાથેથી જ આમ સીધી લીટી કરી તે મારે મન એક અભયની નીવડી. પછી પાટિયાને બાંધેલા

ગપટિયા(ડરટ)ની ઘેરી વડે એ લીટીનું માપ કાઢી ઉપર અને નીચેને હોથા આડી બાલુ બિંદુ મૂક્યાં અને તે પ્રમાણે ઉપર-નીચે આડી લીટીઓ દોરી, અને તેના હેઠળ જોડતી હબી લીટી દોરી ચોરસ કર્યો. પછી છોકરાઓ તરફ ફરી, પોને કરું તે પ્રમાણે તેમની નોટલુકમાં અને તેટલો મોટો ચોરસ કરવા કહ્યું.

છોકરાઓ ચપોચપ કામે લાગ્યા લાખી પેન્સિલો રાખવાની જરૂર સમજાઈ આ વખતે જિભા આડા માપ લેવાનું તે સાધન હતી પેન્સિલને એક છેડેથી પકડી અણીવાળા લાગથી માપ પ્રમાણેના અનરે અગૂમનો નખ રાખી, મળેલી લંબાઈ મુજબ કાગળ ઉપર ખિંદુ મૂકવાની રીત તે દિવસે હુ શીખ્યો કામ પૂરું કરી છોકરાઓ ડ્રૉઇંગ માસ્ટરના ટેમ્પતની ચારે બાજુ ઘેરે વળતા ડ્રૉઇંગ માસ્ટર એક એક ડ્રૉઇંગ તપાસતા, છોકરાની આંખે જોઈ જનજનની મજાક અને ટીકા કરતાકરતા સુધારતા ચાલાક છોકરા આકાને ડ્રૉઇંગ કરી લાવતા તે પકડી પાડતા ઝાઈ તો માપની રીત પણ સમજતા નહિ અને નાનકડો ચોરસ કરી બતાવતા, ત્યારે મારતર કમલ કરી કહેતા કે ‘કાગળમા આ આટલી બધી ખાલી જગ્યા શુ કામની છે? નાત જમાડવાની છે?’ અને પછી ચોરસના તળિયાની લીટી દોરી આપના

મેં પણ એક માગેલા કાગળ પર ચોરસ તો કર્યો હતો—પાનામા સમાય એટલો મોટો કર્યો હતો, પણ રખતથી સાફ કર્યા વિનાની ખચકા મારીને લીટીઓ કરેલી તે જોઈ માસ્ટર ઉમ થઈ ગયા ‘રમજને શુ બાકી ખાવાનું છે? આમ લાઈન કરાય?’ એમ કહી એક લાઈન પર રમજને મારી, ધીરે હાથે એકસરખી જાડી જિભા લીંગી કરી બનાવી મ મનમા ગાડ વાળી કે હવે એવી જ લાઈન કરી બનાવીશ અને ખરેખર તે પછી કોઈ દિવસ એ ટીકા મેં સાંભળી નહોતી મારતર આમ ને આમ ચોરસ, લમચોરસ, ત્રિકોણ અને ગોળ જેવી આકૃતિઓ કરાવીને ત્રિકોણના બાજુઓ પર કમાનદાર લીટીઓ સુધી લઈ ગયા દરમિયાન કંઈક છોકરા કટાળવા લાગ્યા ત્યારે એક પાંદડું અને તેની નસો ચીતરાવી પછી બેત્રણ પાન સાથે કરાવના

એવામા મને ખબર પડી કે મારા મોગ લાઈ સાથે લણુતા એક શુનાખ રાય પારેખ માસ્ટરના બહુ માનીતા વિદ્યાર્થી છે અને સવારે પણ તે માસ્ટરને ઘેર જાય આવે છે શુવાખરાન આમ તો અમારા પાડોશીના મનથી હતા, એટલે હુ તેમને મળ્યો અને તેને ઘેર ગયો ત્યારે જણવા મળ્યું કે તે સાકરના વેપારીને ત્યાંની વિલાયતી ચોખાનિયાની પસ્તીમાથી મોગ ચહેરાવાળી ખપો લઈ આવે છે અને તેની ઉપર ચોરસ ખાના પાડી નકલ કરે છે તેણે મને પ્રેમથી ખાના પાડવાની રીત શીખવી આથી સારા ચિત્રોની રોધ કરવાની વૃત્તિ મારા માં જાગી, પણ હાથની આલેખનશક્તિ બધિવાર થઈ

૫૬ ચિત્રશિક્ષણ

માસ્ટરે હવે ફી હેન્ડ ડ્રૉઇંગની વાત ચલાવી તે માટે તેમણે એક ખાસ વર્ગ ચર કરવાની જાહેરાત કરી તેની ચૂટણી માટે તેમણે બધાની ડ્રૉઇંગ બુક મંગાવી તે હમેશા ડ્રૉઇંગ તપાસીને તેના પર પોતાના નામ (લખવાનજી)નો પહેલો અક્ષર B કરી, ૨૫ માથી ૧૦, ૧૯ ને ૨૩ સુધી માર્ક આપતા વીસ ઉપર જેમણે કાયમ માર્ક લીધા હોય તેમને એ ખાસ વર્ગમા લેવા એવું ઘોરણ બાધી, તેમણે

પહેલા ધોરણથી સાતમા ધોરણ સુધીના વિદ્યાર્થીઓની ડ્રૉઇંગથી તપાસી તેમાંથી કુલ ૪૦ વિદ્યાર્થીઓ ૨૦ ઉપર માર્ક લેનારા નીચ્છ્યા સદ્ભાગ્યે હું પણ તેમાં આવો ગયો. એ ચૂંટાએલા વિદ્યાર્થીઓને ચાતુ ફલામમાં લુદ્દું કામ કરવાનું સોંપાયું, અને માગ ચાતુ વર્ગમાં મારું માન વધ્યું. પણ ખીજા વિષયોમાં હું આગળપડતો બની શક્યો નહિ.

હવે પમદગી પામેના ચાગીસ વિદ્યાર્થીઓ માટે ડ્રૉઇંગ મારતરે ઠાઈરફૂલ ના ઠાઈ તરફના ખડમાં ગવિતારનો ખાસ વર્ગ શરૂ કર્યો તેના પહેલા રવિવારે ત્યા ઠાઈર થયો ત્યારે જ્યેથું કે મેંટ્રિકના જિયા મૂજાળા વિદ્યાર્થીઓ, પારસીઓ ને મુસ્લિમોની સાથે ૪૦ની મંખ્યામાં હું સૌથી નાનો અને બટુકડો દેખાતો હતો. મને તેનો ખૂબ જ હોમ થતો; પણ મને આશ્વાસન રૂપ એક ખીજા વિદ્યાર્થી સાતિશકર ભવાનીશકર ભટ્ટ સોમ્ય અને મરકારી દેખાવના મારા જેવા બટુક કદના હતા તેની મૈત્રી થઈ કાને ખનગ હતી કે એ ૪૦ની મંખ્યા ખોટી બનીને તેમાંથી હું એકલો જ ચિતકલાતો ધન્યરો છું ન સુધી પકડી રાખીશ?

આ વર્ગમાં શુ શુ શીખવારો તેનું લાણુતયક લાવણ મારતરે કર્યું તેમાં એ પહેલપહેલા ફી હેન્ડ, જ્યોમેટ્રી, ડિઝાઈન, ડ્રૉઇંગમોર્ડ, કપાસબોક્સ, ટી રક્વેર, સેટરક્વેર વગેરે શબ્દો સાંભળ્યા ત્યો પણ આવશે, પીછીઓ લેવી પડશે, નો, ડ્રૉઇંગપેપરો વગેરે મુખાઈથી મગાવવા પડશે એમ કહ્યું, અને તે બધું મેં કલનાર જે બી નવલખીનું નામ ત્યા પહેલી વાર સાંભળ્યું બધાને હિર-લખાવ્યું અને સામરો ઓર્ડર આપવા હસાન રૂપિયા જેવી રકમ ખીજા રવિવારે લાવવા કહ્યું એ બધું આવે ત્યા સુધી મોડેન ડ્રૉઇંગ તથા ફી હેન્ડ ડ્રૉઇંગ શીખવવાનું દરાવ્યું એ દિનસે કઈ જ કામ ન થયું, પણ હું ઉપગના ધોરણના મોટા વિદ્યાર્થીઓ જેવા ઓળખવા પામ્યો. જુલાકને મારા જેવા નીચલા ધોરણના છોકરાઓ સાથે બેસવું પડ્યું તેનો ઉપહાસ થતો સાંભળ્યો.

હું અને તબાબાઈ બીજા ચોપડીમાં સાથે પાસ થઈ ગયા અને ત્રીજામાં અમે પ્રાણજીવન માસતરના વર્ગમાં ગયા એ શરૂ અમારા સંગથી સમુદાયના હતા અને અમારા ધરના માણસોને ઓળખતા ન્યાતના જમણેમાં પણ મગતા પાકા સ્વામીનારાયણ ધર્મી હતા અને સ્વભાવે પોશાકે તથા દેખાવે સમદાનની કડક નીતિરીતિના પાલક હતા. માક જેવા ધાનના માથે મોતી લાવતગરી પાપડી પહેરે, પણ તેથી જુદાં દકાઈ જતી લાગે નહીં અમરણ, મડામાં મડું ધોતિયું ને એ વર્ણે પણ ન ધસાય એવા તળિયાવાળા, તેવ પીધેલા ચામડી જોડા પહે-ગતા વહેવા ધરલંગ થએલા અને છોકરા હલુ લાણુતા હતા, એવે ધરમાં સો ગધડુ ધાતુ વગેરે યમ હાથે જ કરી લેતા અમે તેમની પાસેથી શુ ભરવા કે લાણુતા તેની કોઈ છાપ રહી નથી, પણ એ તલાબાઈના ગામના વનની એવે તેમના સ્વભાવ વિશે તબાબાઈ તેમની ખૂબ જ ટોળ કરતા.

૫૭ તબાબાઈ

મહેસાણાથી આ ચો ત્યારે તલાબાઈ કોઈ લુદી જ ફુનિયાનું પાત લાગના હતા એક વર્ષ અગાઉથી તે આવેલા એટલે કહેલાના છોકરાઓમાં ફરી વળ્યા.

હતા. એમનો પત્ર ઘરમાં ટકતો જ નહિ. ઘરમાંથી જેવી કંઈક છૂટ મળે તેવા જ તે નીકળીને ડેલાના કોઈ ખૂણે અફો જમાવી લાઈબ્રેરીમાં જાતજાતના ગપાટા હાંકતા બેસી જાય. આથી હું આવ્યો ત્યારે હું તો એમનાં બહારનાં રાત્ર અને અનુભવ આગળ ગભરૂ અને ભોટ ગણાયો. બહારના દોરનો આગળ એમણે મારા પર મુરબ્બીવટ સ્થાપી ફેરીના ફેટલાક નામાંયા હોકરાઓની ટોળીમાં તેણે સરદારી સ્થાપી દીધી હતી. પિતાના લાડકા પુત્ર હોઈ જનમથી રખડ-પટ્ટીની ટેવ હશે, એટલે તેને ચારે કોણની ખબર મેળવવાની આવડત પડી હતી. ડેલામાં ઘણું કેવા છે તે એ જાણે. એકેએક હોકરાને તેના નામથી બોલાવી શકતા : જમુડિયો ખાડો, ખારાફવાવાળો શામળિયો, જમનો, બેગ્રિયો વગેરે મોટા વડીલ કે પારેખ કે દેસાઈના હોકરાને પણ તોછડા નામે જ તે બોલાવતા. પણ જેવો ગને તેના લાઈ તરીકે તેની ટોળીમાં પ્રવેશ મળ્યો અને તેનાં પરાક્રમે હું જેમજેમ જાણવા લાગ્યો તેમતેમ મને લાગ્યું કે હું જે સ્વચ્છને જિરાસાપૂર્ણ મુક્ત વાતાવરણમાં જીવ્યો હતો તેના કરતાં સાવ નિરાશું, વિકૃત અને વિષમતાઓભર્યું બંધિયાર જીવન મારી આસપાસ ગણગણી રહ્યું હતું.

તલાલાઈ માટે દાદીમાને લારે પક્ષપાત હતો, કારણ કે એ તેમની બેનના દીકરાનો દીકરો હતો. ઘરનાં બેરોં કોઈ તેને કંઈ કંઈ શકતાં નહિ. ફક્ત કાકા કોઈ વાર તેને ડેલાના રખડુ હોકરાઓ જોડે જોઈ જાય ત્યારે ધમધમાવે. પણ પછી તો તેણે ધણી બાળતો છાની રહે તેની સાવચેતી રાખવા માડી; અને હું જ્યારે તેના ચોવીસ કલાકનો સાથી બનીને આવ્યો ત્યારે તેને ઘોડી ચિંતા પણ થઈ હશે. ધણી વાર હું તેમની વિચિત્ર વર્તણૂકથી કંટાળતો કે થાકતો, પણ તે બધા મને સમજાવી, રાજી રાખી, તેમનામાં ભેળવી દેતા. જે ફેટલાક હોકરા માખાપના લાડકા હતા તે ઘરમાંથી પૈસા લાવતા અને તેમાંથી બેચાર મિત્રોની સાથે ગુજરીમાં જઈ પ્રેમોદી કે બીજું કંઈ ખાવાનું લઈ તળાવની પાળે ગપાટા મારતા બેસતા. તેમાં લાવનગરની પ્રજા, પોલીસો, ફાજદાર, ગુંડા કે ડેલાની સ્ત્રીઓની વાતો પણ આવતી. ધણી વાર તેમની ગતિય દીકરાઓથી હું ગૂંચળાતો. રોજ નજરે પડતી ડેલાની સ્ત્રીઓમાની એટલી બધી રખડેલ કે વંદેલ હશે એવું હું માની શકતો નહિ.

૫૮ ડેલાનું વાતાવરણ

આવી વાતો મનને મેલું બનાવે છે તે હું સમજતો, પણ મારી વધના, જ્યાં નાના કે મોટા, ડેલાના તમામ હોકરાઓને એ તો સામાન્ય ચર્ચા લાગતી. એનું કારણ ડેલાનાં પુખ્ત નરનારીઓમાં કોઈ સંસ્કારી ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલું કે ઉચ્ચ કોટિના સમાજ સાથે સંગઠ ધરાવતું નજરે પડતું નહિ. અપવાદ ૩૫ એકલા લીખાલાઈ માસ્તર હતા. તેમણે વાતાવરણ સુધારવા ડેલાને નાકે રાત્રિશાળા સ્થાપી હતી, લાયબ્રેરી કરી હતી અને નવરાત્રના ઉત્સવોમાં તે મરખી, દાડિયારાસ, કથાઓનાં પ્રવચનો વગેરે ગોઠવતા. છતાં નિરક્ષર સમાજ, ધર્મધેલા વૃદ્ધો ને અણપોષ્ટ યુવાનોમાં નિંદાઓ, વઢવાડો તેમજ મત્સરના પ્રસંગો રોજ-

બ.રોજના હતા. માત્ર પારેખ કુટુંબોમાં વૈષ્ણવ મંત્રદાયની લાકિત અને રીતભાતની તેજસ્વિતા દેખાતાં અને તેમાંના મથુદાસ વગેરે યુવાને લુદી ભાત પાડતા; પણ તેઓ અમારાથી આવેગ ખાંચામાં રહેતા.

મારાં બાના આગમને અમાગ ફળીમાં ચમત્કાર સંભળ્યો. પડોશીઓ કરતાં અમારી રિયતિ હવે ઊંચી આવી હતી એટલે દંદીમાની હેડીનાં ડોશીઓ બાને લલે ઊજમવહુ કહેતાં પણ બધી તરુણીઓ તો તેમને ઊજમયા કહેતી થઈ. તેમની પામે પણ બાએ કદી મોટાઈ દેખાડી નહિ. ડોશીમાને મોટાઈની ટીકા કંગવાની મળે નહિ તે માટે તે ઘણી વાર કાકી અને લાલીને સાથે રાખી ઘેઘાને ફરવાજેથી મીઠા પાણીનાં ખેડાં લઈ આવતાં અને લાલીને ધરકામ ઉકલવામાં હાથ દેતાં, છતાં પડોશની ઘણીક બાઈઓને પાણીનાં ખેડાં અને દળથાં આપી ઉપકાર કરતાં. રાત્રે ઓટલા પર સૌને ભેગાં કરી ગીતો અને લજનો ગવડાવતાં. ઘણાએ રોજ બપોલે કડીઓ તેમની પાસેથી ગોખીને હરતાંહરતાં ભાગવતના કૃષ્ણલીલાના પ્રમંત્રો ગાયા માંડયા હતા.

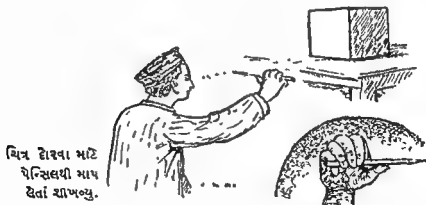
પિતાશ્રીના લાંબા કિરિટૂટ-પ્રવાસોથી ઘરમાં તેમની હાજરી બહુ જ ઓછી રહેતી અને તેમાં યે ઘર આગળ તેમના કામનું અને મુલાકાતોનું રોકાણ ખૂબ રહેતું. પણ તેમની તથા કાકાની રહેણી તેમજ વ્યવહાર ઉપર અમારી નજર રહેતી અને અમારે માટે તે મુવ આદર્શ હતી. કાકાની રોજની મંધ્યાપૂજા હું જોતો. દાદીમા સ્વામીનારાયણ ભગવાનની પૂજા પાથરી નિવમિત કાર્ત્તન આજ્ઞા કરતાં. બાને આવે. કોઈ નિયમ નહોતો, પણ ધ્રુઈઘ્રુઈ વાર હવેલી કે નીલકંઠ મહાદેવનાં દર્શને જતાં. હું સવારસાંજ સંધ્યાપૂજા કરતો. મોટા ભાઈએ વચ્ચે કંઈક ગફલતી ચલાવી હશે, પણ બાપુજી સાથે ફરી રહેવાનું આવ્યું એટલે ત્રણ અર્ધ આપવાનું શરૂ કર્યું હતું. તમાભાઈને પણ મને-કમને કપાળ પર ભરમ કરવી પડતી હતી. નાભાધોયા વગર કોઈ જમવા બેસતું નહિ. નાના ભાઈ કે બહેન માટે, અને બૂખ લાગે તો અમારે માટે દૂધમાં બાધેલી બેયાર ભાખરી ઘીનેલની પેટીમાં રાખી હોય. તે સિવાય મોટાંઓ તો કોઈ નિયમ ચૂકતાં નહિ.

ડેલાના વાતાવરણમાં મોટા ભાઈને પણ રસ નહોતો એ હું સમજ્યો હતો. નાની ઉમરે પરણેલા અને શરીરનું કાફું બમેલું નહિ એટલે ઘણા તેમની કિંદોરી કરતા એ તેમને કે ધગ્યાને ગમતું નહિ અઘ્યાસમાં પણ તેમને મજા નહોતી. પણ નાટક વિષેનો તેમનો નાદ અજબ હતો. નાની નાટકશાળાની રમત તેમણે છોડી દીધી હતી, ગાપતો અને મવાદોમાં તેમને રસ પડ્યો હતો અને મોઢા લાવગ્રેરીમાંથી વાનાઓ અને નાટગોની ચોપડીઓ લાવવા માંડ્યા હતા. તે વખતે સાક્ષરી ગ્રંથો માટે સામાન્ય વાચકને જરા યે આકર્ષણ નહોતું. તેમના ખાસ એકબે મિત્રો ઘેર આવતા, તેમાંના એક વિખ્યાત નાટકકાર ને મેરખી નાટક-કપનીવાળા વાપજી આસારામના મંમંધી હતા. તેમને ખૂબ નાટકો જોવા મળતાં હોવાથી એ કપનીનાં નાટકોનાં ફેટલા યે ગીતો તે સુંદર રીતે ગાઈ ચકા. મોટા ભાઈની મારા પર ગ્રોનિ હતી અને લાખી તથા તેમની વચ્ચે હું એક સુદેહૂત જોવો હતો, એટલે મને ઘણી વાર સાથે રાખવા હોવાથી હું તેમના

શાખની થોડી વાનગી પામનો. નાની બહેન અને નાનો ભાઈ હંમેશા અણસમજીમાં ગણાતાં, પણ બંનેની નિશાળો જરોજર ચાલુ થઈ ગઈ હતી. હું ડ્રોઈંગમાં આગળ આવ્યો તે જાણી મોટા ભાઈ ઘણા સજી થયા અને પોતાની પાસે એક જપાની રંગપેટી અને પીછી હતાં તે મને આપી દીધાં. જોકે એ રંગોની મેળવણી અને પીછી વાપરતાં મને હજી આવડતાં નહોતાં.

૫૬ પદાર્થચિત્રનો પરિચય

રવિવારના ચિત્રવર્ગમાં પાટિયા પર ચિત્ર આપવાને બદલે ડ્રોઈંગ માર્શરે ખંડની વચ્ચેવચ્ચે એક સફેદ ધનચોરસ જોખું મૂક્યું અને તે પર એક નાની લોટી મૂકી. પછી અમને તેની ફરતા ચારે કોર બેસવાનું કહીને ‘પોતાની જગ્યા પરથી જેને જેમ દેખાય તે પ્રમાણે દોરવાનું’ જણાવ્યું. આવી રીતે પ્રત્યક્ષ પદાર્થ ઉપરથી ચીતરવાનો પ્રયોગ અમે કદી કરેલો નહિ અને એની રીત પણ જાણતા નહોતા, એટલે ડ્રોઈંગ માર્શરે અમને પેન્સિલ આડી રાખી, જે હાથ વડે એના છેડા પકડી, પેલા ધનચોરસના અમારી તરફ સૌથી આગળપડતા ખૂણા જેટલે અંધાર એને આંખ સામે હાથ લંબાવીને ધરી રાખવા કહ્યું; અને પેન્સિલની આડી રેખાને એ ખૂણે અડતો દેખાવ એટલે પછી પાછળ દેખાતા બીજા ખૂણા એ રેખાથી કેટલા જિયા જાય છે એ ધ્યાનમાં લેવા જણાવ્યું. પછી ફરી પેન્સિલને એક હાથે આડી પકડી એનો એક છેડો પેલા આગળપડતા ખૂણા પર ધરતાં, પાછળનો ખૂણો એ આડી રેખા પર કેટલો દૂર આવે છે એ જોવા, તથા પેન્સિલ પર અંગૂઠો આધોપાછો કરી એ અંતર નક્કો કરવા કહ્યું. આ માટે પેન્સિલને એક છેડેથી આંગળીઓ વચ્ચે એવી રીતે પકડવાની કે અંગૂઠો મુક્ત

ચિત્ર દોરવા માટે
પેન્સિલથી માપ
લેતાં શીખવ્યું.

રહી ખસી શકે. આમ, એક-મે જણાવી પાસે જઈ પેન્સિલ પકડતાં, માપતાં અને પ્રમાણે લેતાં શીખવ્યું ને પછી બધાને શરૂ કરવાનું કહ્યું. સરળતા માટે પેન્સિલ પર આવતાં માપ કરતાં ત્રણ ગણા માપમાં ચિત્ર દોરવાનું સૂચવ્યું.

પણ પ્રમાણે નક્કો કરવાની એમની આ સૂચના એટલી અટપટી હતી કે કોઈ કામ શરૂ કરી ન શક્યું. હું જે સમજ્યો નહોતો; છતાં આંખથી જ આધા જતા ખૂણા હું જોઈ શકતો હતો, તેમજ ચોરસની બધી બાજુઓ સરખા

દેવા છતાં તેના દર જતા ખૂણાવાળાં, બાજુનાં પડખાં દહિરેખામાં મંઠાયાનાં દેખાતાં હતાં, એટલે મેં આકૃતિમાં તે પ્રમાણે બચેબર ઉતાર્યા. એ દરમ્યાન બીજા વિદ્યાર્થી એકબીજાનાં પાટિયામાં એકિયાં કરતા ગ્રન્થપુસ કરતા રહેતા.

કલાક પૂરો થયો પણ દોષનું દેકાણું પડ્યું નહોતું. માસ્તર તો શરૂએ થઈ ગયા; બધાની પાસે કરતા કરતા મારી પાસે આવ્યા ત્યારે ચિત્ર જોઈ બોલી બોલ્યા : ‘જુઓ, આ છોકરો બગતર કરે છે. ચાલ જીઓ થા, બધાને સમજાવ કે તે શી રીતે કર્યું છે.’ હું શું બોલું? માસ્તરે બગાડ્યા પ્રમાણે હાથ લાંબા કરી પેન્સિલ આવીપાછી ધરીને કંઈક માપ બતાવ્યાં પણ એ ખરાં નહોતાં. માસ્તરે પોતે જાણ્યા પર બેસીને એ ચકાસી જોયાં તો એમાં ફેર પડવા લાગ્યો. છેવટે એ પણ થાક્યા. મારું અને એમનું માપ સરખું બીતરે નહિ, પણ મારું ચીતરેલું ડ્રોઈંગ મળતું આવતું હતું. બીજાઓને તો એ કેમ બન્યું એ કાપડે જ રહ્યો, પણ સૌ ઉપર એટલી હાથ પડી કે એ ચિત્રમાં મારી નજર કામ કરી ચઈ હતી.

ધણાં વર્ગો પછી અનુભવે મને સમજાયું કે પદાર્થચિત્ર શીખવવાની એ રીત ખોટી હતી. નજર કેમ કામ કરે છે તે માટે મનમાં ખાતરી મેળવવા

હાથના ચોક્કામાંથી પદાર્થ પર આંખને એક કેન્દ્રમાં દેરવી જુઓ તો પદાર્થની સપાટીઓ કેટલી નજીક-દૂર જાય છે કે નાની-મોટી દેખાય છે તે સમજાઈ જાય છે. પછી તો આંખ પોતે જ એ બધી સરખામણી આપમેળે કરતી થઈ જાય છે. માપ લેવાં ને ગણતરીઓ કરવી, એ બધાંમાંથી તો ગૂંચવાડો જ જીએ થાય છે. પણ બિચારા એ ડ્રોઈંગ માત્રો નજર કેળવ્યા વિના મુબાઈથી કહ્યો ઘૂંટી લાવેલા તે જ વિદ્યાર્થીઓનાં મગજમાં ઘુસાડતા રહ્યા હતા. ચિત્ર-કામનાં સારા અંગ્રેજી પાઠ્ય પુસ્તકોમાં જોત તો ખરી રીત ગ્રહણ કરી શકત. પણ એટલું પૂરંપાકું અંગ્રેજી પણ કેટલા પાસે હતું?

૬૦ ત્રીજી ચોપડીનાં સ્મરણો

ત્રીજી અંગ્રેજીમાં પાઠશાળા ભાગ બીજો અને એક અંગ્રેજી વાચનમાળા દ્વારા અમારે અંગ્રેજી શીખવાનું હતું અને એમાં કવિ કાકિપરની ‘વિન્ટર ઈવનિંગ’ (શિયાળું સાંજ) અંગ્રેજી કવિતાનો પરિચય કરવાનો હતો. બાકીના બધા વિષયો — ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ વગેરે માટે ગુજરાતી ચોપડીઓ હતી. ગણિતમાં ત્રિરાશી ને અપૂર્ણાકનાં મનોચત્તે ચાલતાં. ભૂગોળમાં દુનિયાના મુખ્ય દેશો, શહેરો, નદીઓ, પર્વતો વગેરે નામો અને નકશામાં તે બતાવતાં આવડ્યું એટલે પતી ગયું. દુનિયાના દરેક સ્થાનનું ગદ્ય કલ્પનામાં નહોતું. ઇતિહાસમાં બાબરથી મુઘલ રાજ્યના અંત સુધીના અને મરાઠી રાજ્યને પેશ્વા સુધીના

ધતિહાસ (હન્ટર પરથી તરજૂમો) શીખવાનો હતો. પાઠોનું અંગ્રેજી વાંચતાં આવડે, તેના પરથી તરજૂમો કરતાં આવડે, સ્પેલિંગની ભૂલ વગરનું ડિક્શન લખતાં આવડે અને એ જ પ્રમાણે કવિતાનો અર્થ કરતાં આવડે એટલે ચાલ્યું, પણ અંગ્રેજીમાં વાત કરી ન શકીએ.

મારા કાકા અને મોટા ભાઈ જે ચોપડીઓ લખેલા તે જ અમારે લખવાની હતી. નવી ચોપડીઓનો ખર્ચ લાગ્યે જ કરવો પડતો. વળી મોટરાઓ લાણી ગએલા તે એમને યાદ હતું એટલે ઘર આગળ કંઈ પૂછીએ તો તેઓ શીખવો કે બતાવો શકતા. મારા કાકાને તો કાઠિપરની કવિતાની કડીઓ પણ યાદ હતી અને વખતોવખત બોલતા:

But a bold peasantry when once destroyed,
can never be supplied.

(પણ બહાદુર ખેડૂતવર્ગનો એક વાર જો નાશ થયો તો ફરી તેનું ઉત્પાન કઢી જ નહિ થઈ શકે.) એ રીતે ખેડૂતનું એ કવિતામાં ગૌરવ થયું હતું. પછી તો ઘણાં વર્ષે શુજરાતી વાચનમાળામાં ‘રે ખેડૂત તું ખરે! જન્મતો તાત ગણાયો’ સાંભળ્યું; છતાં સમાજે ખેડૂતનું એ કાળે ખરું માન કરેલું નહિ. ખેડૂઓ ભિજાનાં વર્ણથી કે ભણેલાઓથી આધા ભિન્ન રહેતા. અમલદારો અને મુત્સદ્દીઓએ તેમને ટીપી નાખ્યા હતા. અમલદારો ઘણી વાર તોછડાઈથી બોલતા: ‘ટેંટાં તો ત્રોફ્યાં ભલાં’. જૂના વખતની વેડ કાયદેસર નાબૂદ થઈ હતી છતાં ખૂણેખૂણે અમલદારો અને ફોજદારોની હાક વર્તતી.

અમારા મારતર ગ્રાણ્યજીવન લઈ બહુ ચતુર શિક્ષકમાં ગણાતા નહિ. માથે કાયમ મૂંડો રાખતા, એટલે વિદ્યાર્થીઓ પાછળથી તેમના નામ સાથે તેમનો મૂંડો પણ જોડી દેતા. કોઈ વિદ્યાર્થીનું ટીખળ તે પકડી ન શકે ત્યારે કોઈ નમળાને પકડી ઝૂડી નાખતા. તસાસાઈના ત્રાંફ ગામની નજીકના પછેગામના તે રહીશ, એટલે તસાસાઈ ઉપર તેમનો ખૂબ જ કટાક્ષ રહેતો.

એ વખતે ‘પીરીઅડ’ શબ્દ નહોતો, પણ કલાકો પ્રમાણે અડવાડિયાનાં સમયપત્રક ગોડવાતાં હોઈ ‘અવર’ (કલાક)થી વિષયો ગોઠવાતા ને ‘ગણિતનો અવર’, ‘અંગ્રેજીનો અવર’ એમ બોલાતું. ડ્રોઈંગનો અવર આવે ત્યારે અમારે ખીજા એક ફલાસમાં જઈ ખેસતું પડતું. ત્યાં પમંદગી પામેલા વિદ્યાર્થીઓ માટે પાટિયા પર જુદું ચિત્ર હોય, ને બાકીના ચાલુ આકૃતિઓ દોરે. પમંદગી પામેલાઓ માટે ડ્રોઈંગના

માણ્યજીવન મારતર

દી ચૂકેલા ૨૫માંથી ૨૩ માર્ક જ મુકાતા, બીજાએને લાગ્યે જ ૧૯ માર્ક સુધી મળે. આની ધણીને અદેખાઈ આવતી હતો, પણ અમે કુલાતા ફરતા. ડ્રાઈના અવરમાં પ્રાણજીવન માસ્તર પોતાના ખાલી ફાસમાં ખુરશી પર લીધે ખેંચી કાઢતા. વળી નિશાળમાં બપોરનો રોજનો જે એક કલાકનો વિગમ પડતો તેમાં પણ તેમનો જીવ નિયમિત ચાંતિ લેતો. નિશાળનો શરૂઆતનો સમય દસથી બે, જેમાં અંગ્રેજી કવિના ને ડિફ્ટેચન હોય; ત્યાર પછી બેથી ત્રણ વિરામ અને ત્રણથી પાંચ પાછા વર્ગો ચાલે. પણ એ પાછલે પહેરે તે ઇતિહાસ કે ગણિત જેવો નીરસ વિષય હોય.

ત્રીજા ચોપડીમાં ધણી વખત સુધી હું બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે બની શક્યો નહિ. તલાશાઈને તો ચારે તરફ ઓગળાણે થઈ ગઈ હતી એટલે તે અવ્યાસમાં નરમ પડવા માંડ્યા. એમનો નંબર આઠો જવા લાગ્યો અને હું ચોથો-પાંચમો રહેવા લાગ્યો એટલે વાંચવામાં એમની સાથે ગાંડ ન બનતી. ધીરેધીરે મારા જેવા સ્વભાવના એકબે નવા વિદ્યાર્થીઓ રાંધે મારો મેળ લાગ્યો.

૬૧ ભગવાન સોની

એ નવા વિદ્યાર્થીમિત્રોમાંનો એક ભગવાન સોની મને બહુ યાદ રહ્યો છે. પછે બસો, મીઠો ને હસમુખો હતો. એની ન્યાતના રિવાજ પ્રમાણે એટલી નાની ઉંમરે તેનું લગ્ન થયેલું. એ વખતે તે નિશાળમાં ગેરહાજર રહ્યો હતો અને લગ્ન થયા પછી મારા માટે બરફી લાવ્યો ત્યારે મારી સલાહ સીધી કે આપણા માસ્તરને મીઠાઈ શી રીતે પહોંચાડવી. મેં તલાશાઈની સલાહ સીધી કેમ કે માસ્તરનો સ્વભાવ તે જાણે. રાત્રે આડ વાગ્યે બરફીની છાખડી સાથે અમે ત્રણે જણે માસ્તરની મેડીએ ચડી બારણું ઢાંક્યું. તેમણે જ તે ઉઘાડ્યું. ભગવાને માસ્તરને પત્રે પડી છાખડી પગમાં મૂકીને આશીર્વાદ માગ્યા.

‘એમ ? તું પરણ્યો ? પણ હવે લણવામાં બ્યાન રાખજે’ એમ જરા મમતાથી પણ હસ્યા વિના જ એ બોલ્યા. કંઈ કપકો ન સાંભળ્યો તેથી મલકાતા અમે નીકળી આવ્યા. એ જમાનામાં વર્તના કોઈ શિક્ષકો ટપુચન કરતા નહોતા; બિલકુલ પરીક્ષા વેળા નબળા હોકરાઓને શાળામાં કે ઘેર બેસાવી મહારતા.

ભગવાન ઘણે જ જોળો અને નિખાલસ છોકરો હતો. મેં કુતહલથી તેને પૂછ્યું : ‘લગ્ન કેમ થયું ? તારી વહુ કેવી છે ? તારી સાથે શી વાત કરી ?’ વગેરે. બીચારો કહે : ‘મને પોશાક અને માથે કલગીવાળી બાતી (રામ્મ જેવી પાઘડી) પહેરાવીને ઘોડા ઉપર ફૂલેકામાં (વરઘોડામાં) ફેરવ્યો ત્યારે હું લગભગ થાકી ગયો હતો. માંડવામાં ફેરા ફરી અમને વરવહુને મોડી રાત્રે ઘેર લાવી તકિયે બેસાડ્યાં. વહુ નાનકડો છોકરી જ હતી. હું તે ત્યાં જ બેઠી ગયો. સવારે જીક્યો ત્યારે એ ઢીંગલી પણ સૂતી જ હતી. સવારમાં તેનાં માખાપ તરફથી તેને કાઈ તેડો ગયું.’ આ રીતે લગ્નનું સીધું જ્ઞાન તેણે મને આપ્યું. તેની વાતથી

અમને વરવાડુને મોડી રાત્રે ઘેર લાવી
તકિયે બેસાડ્યાં.

અમને ખૂબ વિનોદ ને હાસ્ય મળ્યાં અને અમે પાછા હતા તેવા શાળાના
વિદ્યાર્થી બની ગયા. ત્રીજી ચોપડી પૂરી થયા પછી લગવાન કદી શાળામાં દેખાયો
નહિ. કેટલાક મહિના પછી જાણ્યું કે તે તો માંદગી બોજરી ગુજરી ગયો હતો.

૬૨ શેરીના છોકરાઓ

આ બાળુ શેરીના છોકરાઓના હાલ જુદા હતા. ગત પડે ત્યારે શેરીના
કોઈ ખાલી ઓટલા પર એકાદ ચોકડી ચોંટીને બેઠી જ હોય. બોગિયો, શામળો,
જમનો ખાડો, કોઈ ને કોઈ ત્યાં હોય જ; અને તે ભેગા મળે એટલે તલાલાઇને
બોલાવ્યા વિના રહે જ નહિ. એ પણ ગમે તેમ કરી ધરમાંથી છટકી જાય.
કોઈ કોઈ વાર હું તેની સાથે ખેંચાઈ જાઉં, તેથી એ બધાની મને પિછાન થઈ
ગઈ. ડેલાનાં મુખ્ય કે યુવાન સ્ત્રીપુરુષોની વાંકાચૂંકા વાતો વધારીવધારીને કરવી
એ આ ચોકડીનો મુખ્ય વિષય. એ સાંભળી મને લાગતું કે ડેલામા કોઈ પણ
નીતિમાન નથી. જેઓ શાંત અને વ્યવસ્થિત છે તેઓ બાપલા કે ખીકણુ છે.

શેરીના ઓટલા પર
ચોકડી ચોંટી હોય

ખાનામાં એક ખાનુ હોડીને એક ખાનુ ભરવાની રીત કરી બનાવી એમાં ઉપરની ત્રણ ખાખ સાચવીને ભર્યા ખાખ રમ બ્યારે નીચેની લીંગ પાંગે આવે, ત્યારે પીછીને બેલોગ્રિ પર ખાખી કી નોથી ખાખુ લીંગની ધાર પ્રમાણે મેગરી લેવાનું સમજવ્યું એ પ્રમાણે એક ખાનું પીંગા રમથી, ખીનુ લાવ રમથી અને નીલુ વાદળી ગયો ભરાનુ પછી રાતા પીંગાનું મિશ્રણ કરી નારંગી કરવાનું, પીંગા અને વાદળીથી લીસો બનાવવાનું, અને લાલ તથા વાદળીથી બાણુડો બનાવવાનું શીખવ્યું આ રીતે પાનળા ઝેનીનીન (બખરમાં મગતા દોળીના રંગો)થી અમારા રંગકામના પાંચ રંગ થયા આજે મગતી રંગપેગી અમે જોઈ નહોતી, તેમ માસ્તરે પણ કહી તેને ઉપયોગ ભર્યો નહોતો પીછી નંદુ જ સાધન હતું કોઈને ભાર દીધા વિના કાગળ પર તે ચત્રાવતા આવડે નહિ લગત કે ધાખા પડી જાય તેમાં ધીરજ રાખી સાફ કામ કરેલા તરીકે મારું કામ દીધી નીકળ્યું, કારણ કે મને ધરના પ્રોજેક્ટથી પીછી હાથમાં બેસી ગઈ હતી

અત્રાઉ જણાનું તેમ આ ડ્રોઈંગ ક્લાસમાં બધા ધોરણોના વિદ્યાર્થીઓનો શબ્દમેળો ભર્યો હતો જેમજેમ ડ્રોઈંગ અને રંગનું કામ અપડતું બનતું ગયું તેમતેમ ઉપરના વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓ ઓછા થતા ગયા તેમને તો મૅટ્રિક પાસ કરવાની ચિંતા હતી ડ્રોઈંગમાં કઈ છુદ્ધિયુક્ત કરવાનું હતું નહિ, એમાં તો પીછી અને પેન્સિલનો કોઈ મહાવરો હાથ કરવાનો હતો, એથી ધણા ગેરહાજર રહેતા એમાંના ધણી અને ઓળખાણો થઈ ગયેની તેથી ગમે ત્યાં મગતા ત્યારે તેમની સાથે વાતો કરવાની મજા પડતી એ બધાને ડ્રોઈંગ એન્ડે એકદમ હાથીધો. અને પરીઓ ચીતરવાનું મનશે એવી આશાઓ હતી વર્ષો પછી હવે છેક આ જમાનામાં *creative drawing* અથવા *design* કે *composition* કે રચનાચિત્રના નામે ચિત્રવર્ગમાં એવું કામ કરવાનો પ્રદેશ હિમ્મતો છે

૬૪ ચિત્રશિક્ષક ભગવાનલાલભાઈ

ચિત્રવર્ગમાં ભગવાનનાના માસ્તર મુખાઈની 'રૂલ ઓવ આર્ટ'ની વાતો કરતા એમનું અગ્રેજી અધ્યરિયુ એટલે અમને 'રૂલોપાર્સ' સમજાતું એ વળી કવિનાઓ ને સંગીતમાં ભજનો રચવાના શાખીન હતા થીઓસોફિરોના સંબંધમાં પણ આવ્યા હતા પહેલા તે દરબારી ઇજનેર ખાતામાં ફ્રાન્સિયન તરીકે નોકરીમાં જોડાએતા એનામાં દીવાન શ્રી ન્યાયકર પદ્મણીએ પોતાના ધુનોના શિક્ષણ માટે કેલાસ્તખાગમાં એક શાળા કરી તેમાં ડોઈંગ શિક્ષકની જરૂર પડી, એટલે તેમને બે વર્ષની સ્વયરશિષ આપી મુખાઈ મોકલેવા ત્યાં તે થઈ ચેઈડ પાસ કરી, શિક્ષક વર્ગમાં ખીલુ વર્ષ કરીને પાછા આવી ગયા શરૂઆતમાં તેમને કેલાસ્તખાગમાં રાખેલા, પણ પછીથી મુખાઈ સરકારે ડ્રોઈંગનો વિષય શાળામાં રાખવાનું ફરમાન કાઢ્યું ત્યારે તેમને ગવણી ખાતામાં અપનાવી લીધેલા અગ્રેજી લેણેલા નહિ પણ મુખાઈ જઈ આવવાથી તેમના પોતાકમાં મુખાઈની વ્યવસ્થિત પદા આવી હતી દક્ષિણી ચક્રો પાઘડી અને લાલ પુલેરો સપાટ તે પહેરતા અગ્રેજી ભણતર નહિ ત્યાં બીજા શિક્ષકમાં લખી ચકતા નહિ.

મુળાધર્મી એ ત્યાના પ્રાર્થનાસમાજમાંથી ભજન મંડળનો પ્રકાર લઈ આન્યા હતા તેથી પોતાના કષ્ટમીચડના નિવાસ નજીક કાકરદારામા ભજન-મંડળની સ્થાપના કરી રાત્રે ભજન કરાવતા. તેમા કોઈ મંપ્રદાયનુ સ્વરૂપ નહોતું. થીએસોફીના કારણે તેઓ હેડમાસ્તર જમશેદજી બિનવાળાના પરિચયમાં આન્યા હતા, તેમજ થીએસોફીના પરમ ભક્ત ગોપાળજીભાઈ દક્કર તેમના મિત્ર થયા હતા. તેમણે તેમના ભજન કાર્યમા સાથ આપ્યો અને ધીમેધીમે એ ભજન-મંડળમા શિક્ષિત વર્ગ પણ હાજરી આપતો થયો. ડૉઈઝ માસ્તરને પ્રિય થયેલા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પણ નિયમિતપણે ત્યા જતા. તેમાં રોજ રાત્રે જવાનુ તો મારા ઘરની રીત પ્રમાણે મારા માટે અશક્ય હતુ, એટલે અડવાડિયે એક વાર જવાનુ રાખ્યું પહેલી વાર ત્રયો ત્યારથી જ મારા મન પર સારી છાપ પડી.

હરાવેલે સમયે માણુમે ભરાવા માડે એટલે કોઈ એક ભાવિક જન જિમે થઈને, ખીટી પરથી તુલસીમાળાઓનો ઝૂમખો ઉતારીને દરેક આવનારને એક-એક આપી દે. વખત થતા માસ્તર પહેરણુ ને સાદી ટેપી પહેરીને આવે; મુખ્ય આસન પર ગોડવાય; ગોપાળજીભાઈ પણ આવી જાય 'શાતાકારમ્ ભુજગ શયનમ્'ના શ્લોકથી સૌ સાથે ધીમી ગતિએ પ્રાર્થના શરૂ કરે. પછી બોળાનાથ સારાભાઈનુ 'પ્રભુ સર્વશક્તિમાન, કસ્થુા કૃપાનિધાન' પદ ગવાય. વચ્ચે 'બોલશી ગોવર્ધનનાથ કી જે' કરીને વિગમ આવે તે વખતે ગોપાળજીભાઈ અમૃતવાલ પંદિથારનુ 'મંસારમા સ્વર્ગ' વાગે. ત્યાર બાદ તરત ધૂનો જીપડે અને આ ધૂનોને જખરો કટાળો લાગતો 'હરેરામ' વગેરે ઘઈ રહે એટલે 'જાને શરણુ જઈ કૃપાળુ'-વાળુ પ્રાર્થનાસમાજનુ ગીત ગવાય. છેવટ 'સૌનુ કરો કલ્યાણુ, દયાળુ પ્રભુ સૌનુ કરો કલ્યાણુ' ગવાય અને તે પૂરુ થયે 'ગોવર્ધનનાથ કી જે' બોલાવી સૌ વિખરાય.

આ મંડળમા બધા વર્ગનાં પ્રોઢ પુરુષો ને સ્ત્રીઓનો મોટો સમુદાય એકઠો થતો. વર્ષો પછી તો નીચેના ચોકમા પણ માણુસો બેસી જતા. હું બહુ રાત્રિઓ સુધી એમા હાજરી આપી શક્યો નહોતો, પણ કેટલાક મિત્રો વર્ષો સુધી આ મંડળના અગમ્યુત સેવકો બની રહ્યા હતા તેમા એક ભાઈશ્રી હરિદત્ત પાડક હતા જે આજ પણ એ દિવસોની સ્મૃતિ સાથે ઘોળકામા નિવૃત્તિનિવાસ કરી રહ્યા છે.

૬૫ ડૉઈઝનો આગળ અભ્યાસ

રેવિવારના વર્ગમા ઘણી વાર વિદ્યાર્થીઓની મદ ગતિ પર માસ્તર અક્સેસ બનાવતા. લેર આવેલો લોંગમેન્સ કંપનીની ફીલ્ડ્ઝ જાપો (જેમા યુરોપી આકૃતિ ઓ જ હતી તે) પરથી સવા કે દોઢ ગણી મોટી નકસો કરી લાવવાનુ અમને આપતા. તેમા લગભગ માપથી બિંદુઓ મૂકી છોકરાઓ દોડો કે બમણી નકસો કરી લાવતા. એ રીતથી કોઈના હાથનો વગાક કે રેખાની સ્થિરતા સુધરતા નહોતા ને મોટા ભાગના કામોમા બે બાજુની સમાનતા કે સુરેખતા જણાતી નહિ.

એ ઉપગત રંગોના દસખાર નકશા હતા. તે પ્રમાણે બુદાબુદા રંગોના મિશ્રણે તથા કાગી શાહીના ચડજિતર રંગપટો વગેરે કરાવી લીધા પછી મારનરે

અમારી પાસે એમાના એક પૃ પૃનું લીધું ખાન ચિત્ર ૧-૨ અને વા ૫ પૃ પૃ ૫ ૫ ૫ એન્ડે ગાંધીજીના અન્ય નાના પાટા લાવી, જૂની જાડી નોપડી

લીધું પાન તથા અન્ય ચિત્રો ચિત્રાન્ના

એમા લાખો અપાટ કરીને તે ૫ થી નક્કી અને રૂ ૨૨ કરવાનું સોંપ્યું આ કામ દર્શથી બન્યું નહિ, પણ મેં એકલાએ એવા દમમાન છુટી-છુટી તરેહના પાનના ચિત્રો કરી રજૂ કર્યા ત્યારે માસ્તર ખૂબ દર્શી મોને માત્ર દર્શન આપ્યું પાટાની નમે દોગતા નું પીછોની જાડી, ઝીણી કે ઓળોવતી સે, ગાંધીજી રેખાઓમા પાનરેખા યર્ષ શક્યો હો

વર્ગમા માસ્તર પોતાના નંગીન અને કાન્યગ્યનાતા શોખની વાતો કરતા શોખ અને ધૂન કેવી સાધના માગે છે તેની જાન કરના તેમજે હાલે કે તેમને વિવિધ રાત્ર સામગ્રીનો શોખ હો એન્ડે ગિરગામની ત્રિયુક્તિઓના ઝીન મેડા ૫- આસના દોષ ત્યારે નોએ પત્રધિવા આગળ કલાકે સુધી બેસીને પોતાના ગામમા ગમ બેમાડલા વર્ગમા ચિત્રકામ આસનું દોષ ત્યારે તે આગળથી ટેગલ પર ટપાગ દેતા મર્ષ ગરુત્તરજી જ હો, અથવા લગ્ન કે ગીન રચી રચા દોષ

અમારા પ્રાચીન કલાકામમા મેટ્રિકના કુમાર શાનિના એક વિદ્યાર્થી કરમનદાસ લગ્ન હતા સોને બહુ નમ્રતાથી વદન કરે બહુ ઓછુ બેસે કામ પૂર સમજે નહિ તો પણ મૂઝામૂઝા મહેનત કરે એક વાર રવિવારનો ઓરડો જીધડ્યો કે તગત અમે સૌ અહીં પેસીને કામ કરવા બેસી ગયા એન્ડેમા નોકર અને વાગવા આ થો અમે અમારી જગ્યાઓ પરથી જીડી બાક પગ જતા રહ્યા, પણ મરસન લગત તો કામ કરના બેમી જ રહ્યા આમ બેધ્યાન બનેલા એમને એકલાને ક્લાસ વચ્ચે બેસેલા જોઈ માસ્તર પણ હસી પડ્યા અને ના કેવર રાગમા બેસ્યા 'લગત લાગીને સામે જાયો ' ને પછી લ ગ ત લા ગી ને સા મે જ ઓ એમ આલાપ કર્યો, તેથી સૌ હસી પડ્યા ત્યારે લગતને લાન આન્યુ એ કરસન લગત પછીથી નામપુર અમિકદયરસ મેલેજની ડિમો લઈ આવેલા અને કો'ક જાનવી નોકરીમા ગ્રેલા

હું એકબે વાર મકરદારના લગ્નનોમા ગ્રેલો તે માસ્તર સાહેબના ધ્યાન બહુ નહોતું વર્ગમા પણ તે ઘણી વાગ મારા પ્રત્યે માડી નજરે બેના જેમજેમ વિદ્યાર્થીઓ ખરતા મથા તેમતેમ અમારો સપર્ક વધતો ગયો એક વર્ષને અંતે તો માડ પાચસાત જથ્થુ રહ્યા તેમા મારી સાથે જગત સોની, નારજીદાસ બેધારી, સોનો ને બીજા બેચાર હતા તે સોના નામ આજે યાદ નથી થોડી સખ્યા જોઈ માસ્તર સાહેબે હવે અમને રવિવારે બપોરે ઘર આગળ બેલાવવા માડ્યા સવારના લગ્નમા એમજે વિદ્યાર્થીઓ માટે લગ્નનો કાર્યક્રમ ગ્રેલ્યો હતા એટલે ચિત્રના વિદ્યાર્થીઓને તો બહુ વહેલેથી જુ પડતુ અને લગ્નમા

સૌ સાથે બેસવું પડતું એ વખતે શહેરમાં 'કાગિયાવાડી નાટકમંડળી'નો મુખ્યસિદ્ધ બેન 'દૃષ્ટ્યચરિત્ર' ચાલતો એ કંપનીના માલિક વિધનાથ ભટ્ટ કરીને પ્રશ્નોરા બ્રાહ્મણ હતા, એટલે પ્રશ્નોરા વિદ્યાર્થીઓને એ નાટકના ગીતો તુરાવટથી ગાતા આવડતા તેમાં મારા શાળામિત્ર ભાઈશ્રી હરિદાસ પાંક મુન્દર હવકથી ગાઈ શકતા

૬૬ તસવીરકાર નરોત્તમ બાવાજી

ગા. સમય દરમિયાન મને એક ધંધાદારી તસવીરકારનો પરિચય થઈ ગયો મારા કાકા રેતવેનાં આફિસમાં હતા તેમની સાથેના રંગમાં એક નરોત્તમ બાવા કોને હતા તે ફોટોગ્રાફી અને તસવોગ પેઈન્ટિંગ નાણે છે એવા ખુબ માંગ કામએ અને આપ્યા અને એક વાર તેમને અમારે ઘેર પહોં તેડી લાવ્યા તેમને મેં મારા રૂબના ચિત્રો બતાવ્યા ત્યારે તેમણે કહ્યું - 'આમાં સૌ શહેરવાર વગવાનો છે? જીઓ ચીનરવા આરે ગેઈડિંગ (કાગી બાંધાવું કામ પહેના કરવું જોઈએ મારી પાસે આવતો જગે, 'મતાવીશ' હ તો ખીજ સવારે એક-દોઢ માર્દન ચાલીને તેમને ઘેર—કચાના કચા ગામના સીમાડે રમશાનની ચડકે એક જૂના મેડીમધ વયમાં તે ગેટના હતા ત્યારે

ફોટો પડાવનાર ધરાકો આરે ત્યારે નરોત્તમદાસ નીચેના ફળિયામાં કાળારોળા રંગે ચીતરેલા પડદો ભીંત પર ટાંગી તેની આગળ ફર્નિચર ગોઠવી ફોટોગ્રાફી થતા

હ ગયો ત્યારે તે નાહીધોઈ પૂજા કરતા હતા તેમના વૃદ્ધ માતાપિતા જીવતા હતા તેમના વહુ જ બધું ધરકામ કરતા ઘરમાં મર્ડ બાળક નડોતુ તેમણે મને હેનથી આવકાર્યો, પૂજાની પ્રસાદી આપી અને ચિનના ઓગડામાં લઈ ગયા ત્યાં કેનવાસ પા ચીતરેલી મોટીમોટી જીપીઓ, કેઈ જીએનીએ, કોઈ અરધી કરેલી, કોઈ પૂરી થએલી જોઈ એ જીપીઓમાં સોનેરી કસબવાળી

પાઘડીઓ, સાચી છાત્રે એની મોની ચામડીના રંગ, બહુ જોઈ દુ તો કોઈ સોનાની ખાણ મળી દોષ એમ આત્મચંદ્ર ઘઈ ગયો

તે ફોટોગ્રાફી પણ જાણતા હતા અને અગ્રાશીમા સૂર્યપ્રકાશમા નેત્રેટિવ કાચ સાથે પી એ પી. કાચકા મૂકીને જાપો પણ ઉતારતા હતા અધૂરા પેઇન્ટિંગ પામે પડેલું તૈલગોળી બરેલું પાટિયુ, પીછીઓ, એ બધાને ઉપયોગ થતો જોવાનું મને ત્યાં મળ્યું પછી તો રવિવાર સિવાય દુ બને તેટલા દિવસો વહેલી સવારમા એમને ત્યાં પડોચી જતો

તે મુમાઈ ગયા ત્યારે મારા માટે એક કાગળ, દેવોનનો કબ્જો ને એક બે ગ્રંથ (દેવોનના ઘમાગને મળ્યા પછી પૂટનાનું સાધન) લેવા આન્યા હતા તે પોતાની બધી તસવીરો મૂળ ફોટોગ્રાફી ઉપર ચોરસ ખાના આકારને પછી તેના પ્રમાણમા કંનવાસ પર મોટા ખાના પાડીને કરતા અને એ બધું પહેલેથી છેલ્લું સુધી અને પાસે બેમી જોવા દેતા એમને ત્યાં ફોટો પ્રવચનાર ધરાકો આવે ત્યારે નીચેના ફગિયામા કાળાધોળા રંગે ચીતરેલા પડદો લીંત પર રાખી, તેની આગળ ફર્નિચર ગોળી દોરો લેતા પણ તે કામમા તો મોટો કંમેરા અને કિંમતી સાધનો વપરાતા જોઈ મેં એ વખતે તેમા રસ લીધો નહિ જ્યાં અમારા માટે પાઈ પૈસા કે આનાનો હિસાબ થતો દોષ ત્યાં આવી અર્થાત્ કળાનો વિચાર જ આવેલો કયાથી મંભવે ?

એ નરોત્તમ બાવાજીએ મને તસવીરના બધાની તરફીય બતાવી એટલે દુ તે પર લાગ્યો, અને ઘર આગળ સારા ફોગ મળે કે તે પર ચોરસ ખાના આકાર તેના પરથી મોટી છબીઓ બનાવવા પાછળ પડ્યો જમીઓમા જાવ નગરના મહારાજ ચીતરવાની ખાસ હોશ થતી, કારણ કે તેમાં છોગા, માળા, ફૂમના વગેરે આકર્ષક વસ્તુઓ હતી એની એક છબી ગનારી, મેં ધરની લીંત પર રાખી હતી જોકે ફોગ પરના નાના ખાના પ્રમાણે તસવીરના કાગળ પર મોગ ચોરસોના બિંદુઓ મૂકી કામ કરવામા સમય બહુ જતો આ પદ્ધતિએ મારી જોમ અનેકની ચિત્રચક્રિઓનું મલ્લો વખત જ્યાં કર્યું હશે

અમારા કહેતામા એક મિત્રને ઘેર વીરમગામથી દલપતરામ લીલાધર દવે નામનો એક વિદ્યાર્થી આવેલો તેને પણ તેના ફોર્મિટ આસતર પાસેથી ખાના પાડી ચિત્રો કરવાની દીક્ષા મળી હતી પણ તેણે તો ઘણું વ્યવસ્થિત કામ કર્યું હતું જમીઓને બદલે તેણે સારા સારા જાનવરો આપીઓ વગેરે 'વેર ફોર્મટર ની ફોર્મિટકોમાથી પેન્સિલકામમા ઉતાર્યા હતા તેના કામની સફાઈ અને ચીવડ્યા દુ ખૂબ મુગ્ધ થયો રજકામ માટે તે રંગીન પેન્સિલો વાપરતો તેણે જ્યારે મારા દેખતા રવિવર્માનું લક્ષ્મીનુ ચિત્ર ન્પાસથી બિંદુએ બિંદુ માપીને મોટા કદમા તૈયાર કર્યું ત્યારે તો મને એક નવો ચીલો મળ્યો એણે લાગ્યું એ જોઈ મેં પણ હવે ફોટોગ્રાફી છોડી રવિવર્માની છબીઓ શોધવા માડી એ વિદ્યાર્થી ઝાઝુ જીવ્યો નહિ અને એ કાળે તેને કોઈ ઉત્તેજન આપના કે નહિ તેની રાકા પણ હતી, નહિ તો તેનામા એ ઉમરે સાધનાળજ પાણું હતું

૧૭ નાટક કંપનીઓ

આમ ચિત્રકળાના મારા શોખને ધીમેધીમે આકાર મળી રહ્યો હતો. તેમાં મારા મોટા ભાઈનું ઘણું હિતેશન હતું. તેઓ પણ ચિત્રની કોઈ ને કોઈ તરફીઓ માટે પ્રયત્નશીલ રહેતા, પણ અકાળ લગ્નજીવનના કારણે એમને અભ્યાસમાં જ એકાગ્ર થવાની ફરજ પડી અને એમના બોજ હંદ છૂટતા ગયા. માત્ર નાટક અને નાટકની ખૂબીઓ, રચના અને પ્રયોગો તેમને નાદ યાદુ રહ્યો. શહેરમાં આવતી નાટક કંપનીઓના ખેલ જોવા તે વડીલો પાસેથી પિટ ફક્કાસની ટિકિટના પૈસા લઈને પણ પહોંચી જતા. મને તે બાત્રન જરા ય રંજ થતો નહિ. તેમણે વાઘજી આશારામની 'મોરબી નાટક કંપની' કે ચંપકની 'વાંકાનેર નાટક કંપની'નો એકે ય ખેલ ભાગ્યે જ જોયા વિના છોડ્યો હતો. એ કાળે નગસિંહ મહેતાના પાત્રમાં નાના ત્રંગકે નામ કંઈ હતું અને લોકે દામોદામ તેનાં જ ગાયનો ગાતા. પણ 'કાર્ડિયાવાડી નાટક કંપની'એ આવીને કૃષ્ણચરિત્રનો ખેલ પાડી તેને ભુલાવ્યું. તેમાં કૃષ્ણનું પાત્ર લજ્જતનાર ગોપાળ કામણુ કરી ગયો. એ નાટકમાં બ્યુભાઈ મૂળાણીએ પહેલી વાર દેશી દરયોવાળા પડદા કર્યા હતા. મારા મોટા ભાઈએ મને તે ખેલ બતાવ્યો. ઘરનાં તો કોઈ નાટકનું નામ લેવાય કે છહેડાના, પણ મોટા ભાઈ ને હું એક ધર્ષ જતા ત્યારે પિટ ફક્કાસની ટિકિટ લેવા ચારચાર આના મળતા.

ભુસંગ ધડિયાળી

શહેરમાં બીજે કયાં ય પણ કળાહારનો નાદ વધારે એવાં સ્થાનો ન હોતાં. જનાં એકને દુકાનો તો અમારા માટે અઘ્ઘિયમ કે અગ્નિપ્રીતિઓ અને નવીનતાનું કેન્દ્ર બની હતી. એક હતી ભુસંગ ધડિયાળીની દુકાન. તે ધડિયાળો

વેચવાનું અને દુરંત કરવાનું કામ તો કળા, પણ સાથે ધડિયાળના ધત્રોની મદદથી મોટી છમીઓમાં આખોના ડોળા બેસાડી આમતેમ ફરતા બતાવતા. કાંઈ વાર કાંઈ પૂતળું પણ યતોથી ચોંટા કરતું મૂકતા એક વાધ ત્યાં ડોકુ હવાવ્યા કરતો જતા આસ્તા અમે તેની દુકાન પાસે થોભી તેની આખી કર્ધા વગર ગહેતા નહિ એ જુસમની દુકાનમાં જોએલી છમીઓની આખો ચવાવ વાની તગ્ગીય પરથી અમે ઘેર હાથે ચીતરેની છમીમાં આખનો ગાગો કાપી, પાછળ ગમેલી પટ્ટીમાં ડોળા ચીતરી, હાથના ચલનથી તેમ ફરી બતાવતા.

બીજી દુકાન હતી છમીના ફૂવા નજીક બેચગની દુકાન તેની દુકાને અનનવી છમીઓ, રમકડાં, બત્તીઓ વગેરે કાંઈ ટેકાણે ન હોય તેવા જોવા મળતા પૂના ના ચિત્રો, રવિવર્માના ચિત્રો, ચિત્ર પોસ્ટકાર્ડો એવું બધું ત્યાં જ હોય એ ચાગ મહિને તે મુખાઈ જઈ આવે ત્યારે હેલ્થામાં હેલ્થી કઈક નવીનતા લાનીને પોતાની દુકાનમાં તેણે જીવું કરી જ હોય ભાવનગરમાં પહેલી કિટસન લાઈટ તેની દુકાનમાં દેખાઈ હતી રવિવર્માના ચિત્રો તો તેની દુકાન પર લટકતા જ હોય ત્યારે મોટા મોટા ઘરોમાં સારી છમીઓ ભોંત પર મૂકનાનો રિવાજ હતો અમને બાળકોને ત્યાં જવાનો અધિકાર નહોતો, પણ તે બધાનું ખરીદ કરવાનું સ્થાન બેચગની દુકાન હતી આમ બધું સહજ મળેગો પ્રમાણે જીવનમાં પ્રવેશતું હતું, એવામાં અમારા મોટા માએ કુટુંબજીવનમાં નહિ ધારેલો એક નવો પલટો આવ્યો.

૬૮ રઝળતુ બાળપણ

ભાવનગરમાં આવ્યા પછી દિવસો ને મહિનાઓ પસાર થતા ગયા તેમતેમ મને સમજતું ગયું કે બહારનું પ્રવાસી જીવન એક આકર્ષક સ્વપ્ન જ હતું વતનમાં આવીને તો અમારું કુટુંબ હવે નાતમત, વ્યવહાર સબધો અને કહેલાની વસતિમાં વ્યાપેની ગરીબી, કકગાન અને કઝિયાના વાતાવરણમાં ખૂપતું જતું હતું હિચ્ચ આદર્શો, સમાગમો અને સંપ્રદાયભિયાં વ્યવહારનું દર્શન પણ હવે વિરલ બન્યું હતું તેમાં ય બાળકો અને છોકરીઓની હાલત તો રખડતા ફરતા જેવી જ લાગતી હતી ઘરમાં જમવા સૂતા સિવાય તેમના માટે સ્થાન નહોતું નિશાળની ધોસરી દરકના હિપ ચડવેની હતી, છતાં એટલા પગ જેમતેમ લેમને પતાવી ચોકમાં ખેનાતી છૂંદડી, ગામડી કિંઈ અથવા ભમરડાની રમતો તેમને માટે જરાતરા રૂર્તિદાયક જીવન બનતી પણ તેમાં યે લડાઈઓ-વડવાડો થતી આનાપ કે પાડોશીઓને બોનચાલ થવા કળતી લોકો ના ચાલવાના માર્ગમાં કિંઈનું મેલન મડાય, ધોવાનું ધોકાણું બેંટ બની જાય અને એકાદ ખૂણેથી પથરો લાવી રુમ્મ ખડે કરી દેવાય તેમાંથી કેઈ વાર આવતા-જતા માણસો કે મેરાઓના બેગ પર દડો બાંધે-કરી મારે એટલે જોઈ લ્યે તમારો ! કેઈ બાણીતો વડીલ કે વડકણી બેરી મોગમે આવી જાય તો દરેક ખેનાડી હિંદગ્રાની જેમ બેંટ કે દડો લઈ આવેપાછો મધને જે બારણું ઉઘાડે ભાળે તેમાં ઘૂસી જાય એકાદ પકડાઈ જાય તો કાન-હિંમેજ કે થપાગની

પ્રસાદી પામતાં લેકડો તાણી બીજાઓનાં નામ બોલી જાય: ‘હું એકલો ક્યાં હોતો? ફલાણા ફલાણા અને તમારો કીકો પણ હોતો.’

શેરીની ક્રિકેટ

હોકરાઓમાં આથી ‘સરસે કા તીન પાઉ’ કરવાની કળા ખીલતી હતી. ‘વાત જ દોણુ જાણે છે’ કહી બીજા છૂટી જાય અને પાછળથી નામ દેનારને ‘ચાડિયો’ કહી રમતમાંથી દૂર રાખવાની સજા ફટકારે. કોઈ બેરીને દડો વાગે તો તે દડો લઈને ચાલી જાય; પાછળથી તેના જ વળતો હોકરો દડો લઈ આવે. બાળકોને રમતો માટે સગવડવાળી જગ્યા અને સમય તથા સાધનો આપવાં, જેઈએ એવો વિચાર આજે પ્રચાર પામ્યો છે, પણ તે વખતે તો માબાપો, શિક્ષકો અને પાડોશીઓની ધમકીઓ વચ્ચે આ રમત-પ્રકારો ચાલતા, એટલે સાથેસાથે ખાનગી ટોળાઓ, ગુંડાગીરી વગેરેને ફાલ નીકળતો. દાવ આપવાનો વખત આવે ત્યારે ઉલાળિયો કરીને નાસી જવાનું સૂત્ર શહેરની ઘણી ટોળીઓના કંપનોએ પણ સ્વીકાર્યું હતું. તેમાં મારામારીઓ પણ થતી.

આવા વિસંવાદો વચ્ચે હું લમરડો ફેરવતાં શીખ્યો. ચીંથરામાંથી દડો બનાવી તેને સૂતળીથી ગૂંથીને મજબૂત પથ્થર જેવો બનાવી શકતો. રમતોની બાબતમાં તલાલાઈનો નાદ જેવોતેવો ન હતો, અને મારો સાથ મળતો તેથી મારી સાથે સ્વભાવ પણ સંભાળી લેતા. ઘરમાં રહેવું ગમતું નહિ તેમાં ઘરની સંકડાશ પણ કારણભૂત હતી. રસોડામાં તમરિયાં અને છાણાં બળાતાં, આ તમરનાં ઝાડવાં દરિયાકિનારે ખારા પાણીમાં આપમેળે ફાલતાં અને કાંડાનાં લોકો તેની ભારીઓ કે ગાડા ભરી શહેરના મહોલ્લામાં વેચવા લાવતાં, તે કોઈ એક જણ કે પાડોશીઓ મળી ભાવ કરાવી ખરી લેતાં. તેનો ખૂબ ધૂમાડો થતો. કોઈ મહેમાન-મુલાકાતી આવે ત્યારે તો અમને ‘બહાર જાઓ, ઘડીક રમવા જાઓ’ એવો ખાસ ઉદાર આદેશ મળતો.

આખું કુટુંબ ભાવનગરમાં ભેળું થયું એટલે દાદીમાની સ્વતંત્રતા પર કાપ પડ્યો હતો. ખૂણામાં જ તેમનો ખાટલો રહેતો. પૂજા વખતે રસોડાની ચોકડીમાં બેસતાં; અને વધુમાં તેમણે ફાઈનાના લાણુને લાડ કરવા પોતાની પાસે હેજળ્યો

હવે માગ વ્યા સર્વ પ્રકારે તેને માત્ર નાના ભાઈની જરોજ સાચવના, પણ પૂર્વ મરમરે કે પછી મા વિનાના બાગકને જગત સ્વાભાવિકરીતે જુદું લાગે તે પ્રમાણે તમજણો થતો ગયો તેમ એ 'પોતાને મા નથી, આ બધાને માયાપ છે તેથી મુખમા છે' એવા વિચારે કમિયાગો, આગ્રે અને ઘણી વાર જાણીને જ રજાડ કે બગાડ કરવાની ઇતિવાગો થતો ગયો છતાં મારા વ્યા તો તેનું સર્વ કંઈ સડી લેના, પણ કાળી સાજ આન્યે મરાગની પ્રમાદી આપી દેના, તેથી તેને એ ધર ઉપર ચીડ રહેતી પિત્તજી ઘેર દોષ ત્યારે ધરમા જ તેમની ઓઈસ જમી રહેતી ચામળા માસાગે, હલમરા અને ધણી વાર શહેરના પોસ્ટ માસગ કે બીજા ઉચ્ચ કોમિના નાગરિકો ઘેર આન્યા કરતા

૬૬ ન્યાત

અમે ભાઈઓ અને બહેન વગેરેના જલુતર જણતર ચાતુ હતા, પણ ભાવ નમર આવ્યા પછી યાતિ, વહેવારો તેમજ કાગજ-વગના જમણોમા જવ નુ થવા માડતુ એવે 'આપણી ન્યાત છે' એવા ખવાલ અમને મગવા લાગ્યો ટેલામા મરણો થતા ત્યારે અમે 'ઓ ઓ' પોમર સાબગતા જ બહાર જઈ જમા રહેતા અને વાસની ઠાડી (નવામી) પરતુ વચ્ચે જોઈ, સરેલ વચ્ચે મુકતુ બાધુ દોષ તો કોઈ પુરપતુ ને સાવ ચૂડી દોષ તો કોઈ સીતુ મુકતુ છે એમ ઓગખતા થવા પોતાના જેવો શેરીમા નજરે પડેલો જીવતો જાગતો માનવી મરી જાય છે અને આમ બધાય છે તેને ખવાલ મનમા કમકમાટી અને બધ ઉપજાવતો તે પછી મરેલાઓ જૂલ થવા દોષ તેની વાતો ચાનની ગમચાન અને મુઠા બટુ અપશુકનિવાગ સંબંધે કંઈ જતા મુઠા લઈ જવાની કાઢની ડાગીને ગાડી ન કહેવા કાગજપૂર્વક 'નવામી' (નામ ન દેવા જેવી) કહેતા.

મરી જનાર પાછળ જમણવારની નાતો થતી તેને મરમ સમજતો નહિ વણિદોની પાછળ તેમના મોઢ ઓરોની નાન થતી તે તો અમે શેરીમા જ જોઈ શકના, પણ અમારી નાનવાળા કોઈ મરી જતા ત્યારે પુરો રમચાને આમડવા જતા, ખેતઓ પણ કાળા લૂગડા પહેરીને જતા ને ઘેર આવી નાહી લેતા, ને ત્યાર પછી મનને દસ દિવસ થાન ત્યા સુધી ફૂટવા ચેવા જતા, અને પુરો સાજના બેસણે જતા એમા હોકરાને કોઈ સાથે લઈ જતુ નહિ, પણ બોલના કે અમે તમાર માટે જમવાનુ નક્કી કરી આન્યા છીએ

એ જમાનામા વોજળાની ઘડીઓ ન હતી ધરોધર કુટુમ પૂરતુ દગવા ધ ઓ હતી અને તે ફરજ ધનની જીવાન ઓઓ પૂરી કરતી આથી નાતના દરે ધગના ખેગ દગવાના કંઈ મરનારને ત્યાંથી શકિત પ્રમાણે લઈ આવે અને દગીને દરધણીને ત્યા જમણતો લોટ સામટો પૂરો કરી આપે મગજના દમમા દિવસ સુધી મરના ના કુટુમીજનો પાનકો ક્ષેરે મૂકી માથે ઘોળુ દેટિયુ બાંધે, હાનમત ન કરાવે વગેરે દાગીએ જાગરો કે ઓઈસમા પણ જાન આવે દસ માને દિવસે તેઓ મગના ને ઘેર જઈ, હાજર રહેલા કુળના હાનમ પાસે મૂળ અને પેતાક માયુ પણ સદાયક બોણવે એ રીતે દસમે ધનુ મુક ટળે

સાં સુધી સૂતપ્રાચીના ધરમાં કોઈ પાણી કે ભોજન માટે જાય નહિ, તેમ તેઓ પણ બહારથી લે નહિ. દેવપૂજા કે મંદિરનાં દર્શન પણ કરે નહિ.

સગાં કાણે આવતાં હોય, બેરાં જાજિયાં લેતાં હોય ને મરણના લાહુ વળાતા હોય

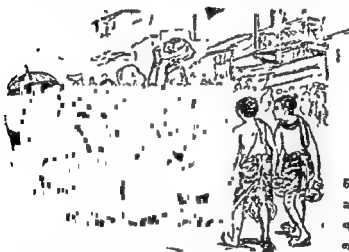
દસમાને દિવસે મરનારનો મુખ્ય વારસ પ્રથમ આદ્ય કરે. મૃતકને પિંડ દેવા જેવી ક્રિયા પછી બ્રહ્મભોજન અને વ્યવહારના ધરોનું ભોજન થાય, તેમાં મરનારથી મોટેરો ભાગ ન લે. ફક્ત બાળકો ને જીવાનો જન્મે. પણ કોઈ પીઠ વૃદ્ધજનનું મૃત્યુ થયું હોય તો નાત પણ જન્મે. આ રીતે ધરમાં સ્ત્રી-માળિકાનાં મોં પરથી શોકની ઝાયા છૂટતી હોય. આંગણુમાં ઓ...ઓ કરતા દૂરનાં સગાં કાણે (ખરખરે) આવતા હોય અને બેરા મરનારને મંત્રારીમેલારી જાજિયા લેતાં હોય. કોઈ બાગ વિધવા બની હોય ત્યારે તો આક્રમ્ણે પાર ન હોય. તે વેળા ફળીમાં ચૂલા ખોદી બ્રાહ્મણોએ તપેલાં ચણવ્યા હોય અને લાહુનો લોટ ખંડાતો હોય. એ સમયમાં કોઈ આ અનિષ્ટ રિવાજની સામે સૂર કાઢી શકતું નહિ. મરનાર પાછળ આ થયું જ જોઈએ, નહિ તો તેની અવગતિ થાય એવી દંડ માન્યતા લોકોના મનમાં ધર કરી ગઈ હતી.

૭૦ સાતિનું વર્ચસ્વ

પછી તો ૧૧મા દિવસનું, ૧૨મા દિવસનું—ને ઘર ઠીક હોય તો ૧૩મા કે ૧૪માનું—ભોજન પણ થતું. બારમું તો દરેક નાતમાં ફરજિયાત હતું. કોઈ સમજી, પીઠ કે વૃદ્ધ નાતમાં જાય નહિ, પણ તેને તેનાં વહુ-જોકરોને મોકલવાનું ફરજિયાત હતું. વગી અમારી નાતમાં તો ઘેર રહેવા જનો માટે પીરસણ કે ભોજનયાજ મોકલવાનો રિવાજ હતો. સાતિઓ આ રીતે પોતાના સમૂહને

ઠાબૂમાં રાખતી. કોઈ ગ્યતિજનને સન્ન કરવા આ રિવાજ એક શસ્ત્ર બન્યો હતો. નોતરું કપાવાનો ભય કોઈને પણ ગમરાવતો. બારમાનાં નોતરું દેવા ગ્યતિનો શુદ્ધ ધરેધર જાય ત્યારે ‘અમુક ઘરનું ગ્યતિના દરેક જણને સકુટુંબ-પગેચા નોતરું છે’ એમ બારણે પોકારે. તેને પવાણું ઢાળા આપવા એવો નાતનો ધારો હતો.

ગમવાનું આવે તે દિવસે અમને ફરમાવશ યાવ કે બપોરની છૂટી પછોની રજા લેતા આવજો. વડોલો માસ્તર પર ચિટ્ટી પણ લખી આપતા ને શિક્ષકો પણ બાબજોની ગાતિઓને સગવડ આપવા એવી ચિટ્ટીઓ તુરત મંજૂર કરતા. તે સાંજનું લેસન અમારે કોઈ વિદ્યાર્થીને ઘેર જઈ તેવાર કરી લેવાનું રહેતું. ઘેર આવીએ ત્યાં અમારી મુગટીઓ તોધી રાખી હોય તે પહેરવાની. પેરાં પણ રેશમી કપડાં પહેરી લે અને વડોલો નોકરી પરથી રીધા નાતની જગ્યા પર

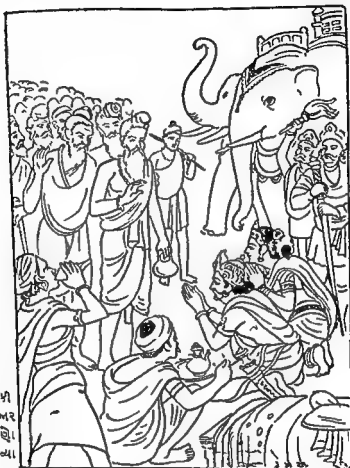

બેઠે ધરનાં મળી
અમે બન્ને
વચે થઈને
જમવા જતાં

આવવાના હોય તેમનાં પીનાંબર-મુગટા મોટા રૂમાલમાં બાંધી સાથે લઈ લે. બેઠે ધરનાં મળી અમે ચાર પાંચ હોકરાં કાઢી લાલી વચેરેની સરદારીમાં બજાર કે મહોલ્લા વચે ઘઈ જમવાની જગ્યાએ પહોંચી જઈએ. ત્યાં તે દિવસ પૂરતી શેરી વળાઈ હોય, સંકાસના રેલા નીકળે ત્યાં ધૂળ નખાઈ હોય અથવા તેનાથી બચીને દૂર બેસવાનું હોય. અમે તો સારી જગ્યા જોઈ અમારી મંજ્યા પ્રમાણે જગ્યા રોકીને લોટા ગોળવી દઈએ. તે માટે ધરનાં માણુએ અમને એટલા તો વહેલા રવાના કરી દે કે ત્યાં પહોંચીએ ત્યારે ઘણી વાર લાકડું વળાતા હોય.

આમ હું નાતના લગભગ દરેક જમણમાં જતો. કોઈ વાર પરીક્ષા જેવું ચેકાચ હોય ત્યારે સાંજે પરલાયાં પહોંચીએ. એ વખતે ધરનું એકાદ જણ અમારા માટે મુગટા-લોટા લઈ રાહ જુએ અને અમે પાઠવી પંગતમાં જમીએ. આવાં અગિયારમા-બારમાનાં લોજનેએ આખા દેશમાં ગાતિઓની સંસ્થાઓને ખૂબ દંડ રાખી હતી; પણ એવાં જમણો કરવામાં કેકતાં ઘર ગીરો મુકાતાં, ઘરેણાં વેચાતાં, હોકરા કળવણીનાં સાધન કે સહાય વિના અધૂરા અભ્યાસે કુટુંબની ગરીબીને ભાર ખેંચવા માટે મળી જાય તે નોકરીઓ કે ધંધામાં લાગી જતા. તેમની શક્તિ અને લાવના સદાકાળ માટે વિરુદ્ધ બની જતાં.

‘જ્ઞાતિ સિવાય છોકરાં વરવાના નથી, જ્ઞાતિ વિના મુકદ્દુ રખડરો, જ્ઞાતિ વિના આપણને કોઈ સ્થાન આપશે નહિ’ એવા જ્ઞાતિભાવડીઓના અકુશોના કારણે તેમના માટે ઉપાય નહોતો. માટે જ જ્ઞાતિને ભોજનવસથા દુષ્ટ રાખવાનો એકમાત્ર માર્ગ મોકળો હતો. આ રીતે અમારા કુટુંબમાં પણ જ્ઞાતિનું વર્ચસ્વ અને પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી પ્રણાલી સાચવવાનો દંદ આમઢ હતો.

મૂળરાજ સોલકી
એ એક હજાર
શુદ્ધ બ્રાહ્મણો
ખોલાવ્યા

અગિયારમા શેકમાં મૂળરાજ સોલકીએ રૂઢમાળનો પાયો નાખ્યો ત્યારે મહાન રદયાગ કરવા તે કર્મના જળુનાર ૧૦૦૦ શુદ્ધ બ્રાહ્મણો તેણે કનોજ, કાશી, કુરુક્ષેત્ર વગેરે આતરવેદીના સ્થળોમાંથી ખોલાવી મગાવ્યા, અને એ બ્રાહ્મણોથી આ ભૂમિ સરકાર પામે તે માટે તેમને પોતાના રાજ્યવિસ્તારમાં કાયમી જમીન ગરાસ આપી વસાવ્યા તેઓ જે જે સ્થાનમાં રહ્યા ત્યાં તેમની કુળદેવીની સ્થાપના કરી આ સર્વે બ્રાહ્મણોના કુળશીલ સમાનધર્મી હોવાથી ને તે બધા હિતરમાંથી આવેલા માટે ઔદીચ્ય (હિતરના) સહસ્ત્ર (હજાર) બ્રાહ્મણોના એક સમૂહ રૂપે જ્ઞાતિનું સ્વરૂપ પામ્યા અને હિતર બ્રાહ્મણ મંડળોથી અલગ રહ્યા.

આ મહાજમા અમારા પૂર્વજો વીરમગામ ખાસે માડલમાં સ્થાન પામ્યા એટલે માડલિયા રાવળ ગણાયા ત્યાંથી કોઈ ગરાસ મળતા સાણુંદ ગામે ગયા અને ત્યાં સંનધો બધાયા તે પરપરાએ મારા પિતાના ફોર્મના સાણુંદમાં હતા,

અને અમે સાણદ છોડી મોકલ્યા બાવનગર આવ્યા ત્યારે પણ સાણદનો સંબંધ ગામના મારા પિતાના બહેનને સાણદમાં પગલાવ્યા, જેનો ભાણેજ આ વખતે બાવનગરમાં ઊંચરો રહ્યો હતો. આમ ઉત્તરોત્તર મંમથેનો દોર સાય-વવા વડવાણુથી ઊતરી આવેલા ધન્ય સમુદાયે અમાગ કુટુંબમાં કન્યાઓ આપી હતી, પણ તેઓ ઉપરના પત્રધિવાળા ઓદીઓના મંમથથી દૂર હતા એક જ સમુદાયના બાલ્યો આસપાસ દેવતા છતાં મારા પિતાશ્રીને મારા બહેન માટે ખૂબ જ ચિંતા ગ્રસ્તી. સાણદમાં મારા ફાઈમા સુધી તો ગુજરાતનો સંબંધ પ્રવ્યક્ત હતો, પણ હવે શું કરું?

૭૧ પરપરાના તાંતણા

અમારું કુટુંબ ગુજરાતના સમુદાયથી વિખૂટું પડી ગયું હતું. બેનણ પેઢીથી અમારા કુટુંબને ઝાલાવાડ ઓદીય સમુદાયની કન્યાઓ જ મળ્યા કરી હતી. પિતાશ્રીએ જન્મભર નોકરી માટે ફર્યા કર્યું હતું તેથી પુત્રી માટે મનઃ ધાવ એવા ધરોનો પરિચય નહોતો એમણે દહના સખી ધાર્યું હોત તો ગુજરાતથી ઊતરી આવેલા ધણા કુટુંબોમાંથી યોગ્ય પાત્ર મળી શકત પરંતુ તેમને પર-પરા માટે બહુ જ ગૌરવ અને આગ્રહ હતો. વળી બાવનગરમાં તેઓનો જાતિ-વ્યવહાર ગુજરાતથી આવેલા એક નાના સમુદાય સાથે બધાયે હતો એમાંના ધણાના યજ્ઞમાંનો ધોગકા-આવળાથી લાતીનો વેપાર સર્ષ આવેલા પાટીદાર કણબીઓ દ્વારા તેમણે અમદાવાદ ધોળકાના સંબંધ સાચવી ગણ્યા હતા, અને જૂની પરપરાના કાગળે તેઓ ગોદિલવાડના ઓદીય સમુદાયમાં ભળી શક્યા નહોતા. એ રીતે બાવનગરમાં પેઢીઓ થયા છતાં પિતાની નગર ગુજરાત તરફ મઝાએલી રહેતી અને સંબંધ માટે યોગ્ય કુટુંબની ભાળમાં રહેવા આજ નોનોને કહી સમ્મ્યું હતું એ વખતે મનઃ માટે મુખ્ય પાત્ર કરતા એનો કુળાચાર અને જાતિમાં સ્થાન વધારે લક્ષ્યમાં લેવાતા. પછી વરકન્યાના સ્વભાવ, ગુણ કે શક્તિનો ક્ષેત્ર વિચાર જ કરેતું નહિ તેને લીધે જીવનમાં અનેક ભતના વિસંવાદો ઊભા જ ગ્રહેતા અને સહેવાનું કન્યાપક્ષને જ ફાળે આવતું

એવામાં શિયાણીથી પિતાશ્રીના માસિયાર્ષિ લાર્ષિ કાનજીભાઈ આચાર્યનો પત્ર આવ્યો કે તેમની કન્યા વીરમગ્રામના શુક્લોમાં વાફાન આપી હતી તે પાછી થતા (ગુજરી જતા) તેમણે વેવાઈને લખી નાખ્યું હતું કે, 'ખીજ કોઈનું વેશવાગતુ શ્રીફળ સ્વીકારતો નહિ મારા લાર્ષિ મહાશયરની એક પુત્રી છે તેના માટે હું વચન આપુ છું' એ સાથે તેમણે જણાવેલું, કે 'વેળાસર બાવનગરથી કુટુંબના એક મોવડોને લાર્ષિ વીરમગ્રામ આવે હું પણ સાથે આવીશ અને સંબંધ પાકે કરી લઈશું.' આ કાગળે બહેનના લવિષ્યનો પાટો નાખી દીધો. પિતાશ્રી તે ડિસ્ટ્રિક્ટમાંથી ત્યાં પહોંચી શકે તેમ નહોતા એટલે કાકાને જવાનું હતું અને અમે વિરિમત હવે તેમને વિદાય આપી

સોના મનમાં કુતૂહલ હતું કે આ નવ સમ્બંધીઓ કેવા હશે, વરપાત્ર કેવો હશે, ઘરમાં કેવું સ્થાન હશે વગેરે પણ આખરે બહેન માટે ઉચ્ચ કુળમાં ઠેકાણું

પડયું તેને હર્ષ બાને તથા મોટાં માને ખૂબ હતો. અને પણ વિચારો આવ્યા કે બહેન કોઈ પારકે ઘેર જશે, કોઈ અન્યતો તેના પર અધિકાર થશે, અમે ભાઈબહેન છીએ તેવો જ સદાકાળ એકબીજાનાં હેતનો આનંદ લઈ શકીશું નહિ વગેરે. પણ એ વખતના જીવનમાં તેને હું ગંભીર સ્થાન આપી શક્યો નહોતો.

મોટા ભાઈએ મોટા રાત્રિશાળાનાં ઘણાં પુસ્તકો — મોટે ભાગે વાર્તાઓનાં જ — મારા પરિચયમાં આપ્યાં હતાં. તેમાં ભાગ્યે જ ખરાં જીવનચરિત્રો હતાં. પણ હું વાર્તાઓનાં મુખ્ય પાત્રોમાં દેખાતા વક્રાદારી, સ્વર્ણપણ વગેરે શુદ્ધિને પિછાનતો થયો હતો અને સ્ત્રી-પુરુષોમાં એવા શુદ્ધ હોય એવી અપેક્ષા રાખતો હતો. કોઈ રાજકુમાર કે રાજકુમારીની વાત દિલ હલાવી જતી હતી અને તેમનાં હૃદયની સુકુમારતા, વિચોગ, સહનશીલતા, અનિષ્ટ સામે ટકવાની ટેક વગેરે મારા મન ઉપર આકાર લેતાં હતાં. સાથેસાથે મારી આસપાસ છેવટ ન સમજાય એવી ઘટનાઓનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષી બનતો જતો હતો.

કાકા બહેનનું વેવિશાળ કરી આવ્યા ત્યારે વેવાઈ પક્ષનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં. બહુ ઊંચા ઘરવાળા છે, શરાફી ધંધો કરે છે, ખેતરોની આવકનાં ગાંધાં દેલવાય છે, ન્યાતમાં પટેલ છે. બેચાર મોવડીઓનાં નામ દીધાં. પણ જમાઈ-રાજની વાત કરતાં બહુ જોર મારીને કહી શકતા નહોતા. બહેન કરતાં ભણવામાં એક ચોપડી પાછળ છે, માળાપ નથી, એક વિધવા બહેન ઘર સંભાળે છે, આઈએં આરમાન ભાઈ તાજેતરમાં વિધુર થયા છે અને નવું ઘર કરવાના છે, ઘરમાં ભેંસ રાખે છે, જમાઈ ઉપર સીધું ધ્યાન રાખનાર કોઈ નથી વગેરે. આ વિગતો મુકામળે લાગણીવાળાં મારાં બા બહેન અને મારા મનમાં ઉત્સાહ જગાવી શકી નહિ.

કાકાએ તો કહ્યું કે કાનજીભાઈએ પોતાની દીકરી આપી હતી ત્યાં ઢેકાણું પાડી આપ્યું તેથી આપણી ચિંતાનો ભાર ઉતાર્યો છે. તેમના જેવા મુત્સદ્દી અને અનુભવી કોઈક જ હશે. અને હજી તો વખત છે, જમાઈ ભણશે અને ધરમા લંકાર લખાં છે એટલે છોકરી દુઃખી નહિ થાય. છતાં બાને મોટી ખટક થઈ.

થોડા જ વખતમાં બહેનને નિશાળ છોડાવી દીધી. સત્તારમાં ભાભી ઉડાડે અને સાથે દળવા બેસાડે. બે વહેલી જગી શકે નહિ તો ચૂંટી ભરેનિ પછે જગાડે. સાસરીમાં શું વેલું પડશે અને શું નહિ તેની ચિંતામાં બાના ગભરાટનો પાર નહોતો. તેમને માત્ર ‘મારી કૂખ દીપાવે, મારું કુળગૌરવ સાચવે’ એવી જ લાગણી હતી. બહેન ગરબાઈ બિડી હશે. હું કહેવા કે બોલવાનો અધિકારી બન્યો નહોતો. અમે બધાં બાળકો જ હતાં. બહેનનાં રમવા-કરવા ઉપર અંકુશ મુકાયો એટલું જ નહિ, પણ અમે ચા પીતાં હોઈએ તો મારા વાટકામાં વધુ દૂધ આપે અને બહેનને કહે: ‘તને પોસાશે નહિ!’

આ બધું એ સમયના આગળ વધી રહેલા કુટુંબમાં બની રહ્યું હતું અને હજી આગળ શું બનશે તેની મને કલ્પના નહોતી; છતાં હું પ્રભુપ્રાર્થના કર્યો જ કરતો કે મારી બહેનને સહાય કરે.

૭૨ જિના વાચક

એવામાં મેં માસની રત્નઓ આવી ત્યારે ખમર મળ્યા કે વીગમગામથી બહેનના પૂરું રીતે પીઠ એવા જેક સામેશ્વરનું વડવાણુમાં ત્રવાડી ભાઈશિકર જિમિયા-શકરને ત્યાં ખીજી વાગુનું લામ થવાનું છે તે લામ ઉપર લાવનમરથી મારે, મોળા ભાઈએ અને કાકાએ જનુ. જેથી તે જનમા વેવાઈપક્ષના બધા માણુમે હશે તેમના મેળાપ અને ઓળખાણ થતે એવી સૂચના પૂઠ દાદા કાનજીભાઈના પત્રમાં હતી એ સમયે પિતાશ્રી પણ એક દિવસ ત્યાં આવ્યા અને વડવાણુના એ સમયે સુપ્રસિદ્ધ ઉદ્યોગસાહ્યી દયાશકરનાય જનનીને ત્યાં જિતયાં ત્યાં આખી જનને આપાણીનું નિમત્રણ મળ્યું. તેમાં મેં વીગમગામના પ્રમુખ મંમધીઓને જોયા નાનામોટા બધાએ કઈ ને કઈ ઘરેણું પહેર્યું હતું છોકરા છોકરીઓને તો હાથેપગે સોનું જ દેખાતું હતું અને એ બધા ખૂબ શ્રીમતો લાગ્યા મોટી ઉમરે જણાયું કે આવે વખતે ઘરેણું માગી લાવીને પણ પહેરવાનો રિવાજ હતો

મેં સાકમેશ્વર શુદ્ધના કામ જેગભાઈ શુદ્ધને એક પ્રખ્યાત મોવડી તરીકે ઓળખ્યા તેમના નુપુન મનનભાઈ શુદ્ધ મારી જ ઉમરના અને હાઈરફલમાં માગ જેવા જ વર્ગમાં હતા તેનો મેળાપ થયો સહજ વારમાં અમે મિત્રો બની ગયા તે વખતે તેની જ આગળીએ એક કોમળ પ્રકૃતિનો કિશોર જોયો અને તેને મારા બનેલી તરીકે ઓળખતા મેં મમત્વથી તેના તરફ જોયું, પણ એ પ્રસંગે કોઈ પ્રકારની જિજ્ઞાસા કે ઇતિહાસી જોઈ નહિ લાવિયની આશામાં મેં મન મનાની લીધું ઉચ્ચતર મનધા અને લાવનાજગતના સાથી બનેલા માત્ર મનલાલ આજીવન સ્વજન અને મિત્ર તરીકે હયાત છે, બાકીના સર્વ પરવારી ગના છે

વડવાણુના પ્રાણલો સાદાર્થ અને સુદહના માટે જાણીતા થયા છે, પણ પ્રસંગોપાત જરૂરી આતિથ્ય, સેવા કે ધસારો ખમવામાં પાછળ રહી જાય છે એવો અનુભવ વીરમગામની જનવાણીને થયો હતો તેથી તેની કુલ્લી દયારાકર જનનીને લા આલતી હતી ધાર્યા કરતા જનવાણીની વધુ સખ્યાથી વેવાઈને થોડી મૂઝવણ થએલી તેનું એક દારૂન દયારાકર જનનીએ અને કુલાવીને તે વખતે મારી પાસે ચીતરાવેલું મને યાદ છે, અને પછી બધાને જાણ્યું તે જાણી પિતાશ્રીએ હસીને મને કંપક આપેલો "કાઈને કાંધે કાઈનું આવું કારસ કરાય?"

નિશાળો છાંયડો ગઈ અને પરીક્ષા પાસે આવતી લાગી એટલે અમે તો ખાજા અખ્યાતમાં ગુચાર્થ ગયા પરીક્ષા આડે થોડા દિવસ રહ્યા એન્ડે માસ્તરે પાપ પાકા કરવા વર્ગમાં ટુકડીઓ પાકી દીધી તેમાં મારી ટુકડીમાં એક સિપાઈનો છોકરો હતો તેણે પાડ વાચવાના ડાળ ખાતર ચોપડીઓ ઉધાડી રખાવી આ પુરુષોના મનધની મેલી વાતો કરવા માંડી તેમાં ખીજી બધા ચુનગાન થઈ જતા, પણ મને કોણ જાણે કેમ હરતાફરતા સ્ત્રીપુરુષો એડુ કરી શકે તેની કલ્પના જ ગદી લાગી મેં પહેલો જ વાર છોકરાઓ આવી વાતો કરી શકે છે તે જાણ્યું પણ પછી અમે છૂટા પડવાના જ એમ વિચારી સમાધાન મેળવ્યું

ઘર આગળ બુદી જ હવા હતી લાવનગરમાં આવ્યા પછી ઘરમાં જે નવા માણસોની ભરતી થવા માડેલી તે દાદીમાને બેચેન બનાવતી હતી તેમને પોતાનું વર્ચસ ઓસરતું લાગતું હતું છતાં ઘણી વાર એમના વચનોથી ગાને

બાને ઘણી વાર
આસુ પાડતાં
જેયા હતા

મેં આસુ પાડતાં જેયા હતા છેવટે એક દિવસ તો બા અને બાપુએ મળી દાદીમાને ઘર સોંપી બહાર નીકળી જવા નિશ્ચય કર્યો પિતાજીના એક દક્ષિણી મિત્ર શામરાવ અંકલકર વારંવાર આવતા તેમના પત્ની દારિકામાઈ પણ બાના સહિયર હતા. તેમણે અંદરની વાત જાણી અને ખાગના દગ્ગાન બહાર તેમનું નગીરી ઘર 'દક્ષિણીનો ડહેલો' હતું ત્યાં જગ્યા કરી આપી

૭૩ દક્ષિણીનો ડહેલો

મોટા માએ જોરશોરથી બાબાપુને સંભળાવી દીધું હતું કે પોતાની સાથે ખીજી કોઈ નહિ, માત્ર લાણે જ રહેશે તેમને સમજાવવાનો કોઈ માર્ગ કે અર્થ જ્યારે રહ્યો નહિ ત્યારે જ બાપુએ બહાર ખાલી ઘર શોધવાની વાત જાણીતા મિત્રસંનધીઓને કરી હતી એ ગાળામાં પોસ્ટ ઓફિસના સમઘથી પ્રાપ્ત થયેલા તેમના દક્ષિણી મિત્ર શામરાવ અંકલકર ઘેર આવી ચડ્યા તેમની બદલી સતારા જિલ્લામાં અલીબાગ ખાતે થઈ હતી ત્યાં જવું કે ન જવું તેની સલાહ લેવા એ આવ્યા હતા. બાપુજી ઉપર તેમનો પૂરો વિશ્વાસ હતો બાપુજી પણ તેમના પર ખૂબ ભાવ રાખતા અને તેમની કોઈ નાનીમોટી ભીડ વખતે જરૂરજોગી રકમો પણ ધીરતા એ વ્યવહારમાં ઘણી વાર રકમ પાછી વાળવામાં સમયના ગલ્લાતલ્લા કરે, તેથી ખીજી વાર બાપુજી ઓખખી ના પણ પાડે તે વેળા હસી કકળાવે શામરાવકાકા બોલતા કે 'મોટાભાઈ! પણ હું કરું શું? અહીં કેશવરાવ દેવા કરે છે તે મારે ભરવા પડે છે'

દક્ષિણી કુટુંબજીવનમાં ગુજરાત કરતાં વે સંયુક્ત નિવાસનો રિવાજ પેઢીઓ સુધી ચાલુ રહેલો તેના સારા ને માદા બંને પરિણામો આવતા એક માણસ

કમાતો દોષ તો તેની કમાણીમાંથી ભાઈભત્રીજ ને બેનભણેજ મુખી સી એક રસોડે જમનાં દોષ કે એક જ ઘરમાં રહેનાં દોષ. જે આખું પાતળું રંધાણું તેનાથી નખાતી સે. કાંઈની પામે મુંઝે કરવા જેટલી કે મોટા વ્યવહાર કળા જેટલી મૂડી દોષ જ નહિ, એટલે ભણી શકે તેટલું ભણી તરત જ નોકરીએ જ લઈ સે. લગ કે જનૈર્ધ જેવા પ્રમંથે તો ઉકલવાના દોષ જ, એટલે એનું રેવું ચાલ્યા જ કરે અને ઉવટે એક દિવસે લેણદારને કાંઈ અલંકાર કે મિલકતને ધોરે લાગ વેચી નાખવે પડે. મારું માનવું છે કે મરાઠા વિમલોએ મહાગાદી પ્રાપ્તની આવી સ્થિતિ કરી હશે.

શામરાવકાકા

← મારા જીવનના એક મુવતારક સમા-
જની રહેલા શ્રી વામુદેવ મહારાજે
આલેખેલા કેવળાલ અંકલરને રોચ

શામરાવકાકા ને તેમના ભાઈ કેશવરાવ અંકલર તેમના વડવાઓથી મળેલા દક્ષિણીના હલેલામાં મુંબુકા કુટુંબ તરીકે રહેતા. હલેલો આખો તેમની બાપીકી મિલકત હતો, એમાં તેમના પરિવાર ઉપરાંત બેચાર ભાડુનો પણ રહેનાં. પણ હવે શામરાવકાકાની બહલી ધનાં તેમના ઘરનો મેથે લાડે આપી શકે તેમ હતું.

શામરાવકાકા સ્વખાવે સદનચીલ ને પ્રેમાગ હતા, પરંતુ તેમના ભોજ-પણના કારણે ઘણી ચાર ઓફિસના માણસો તેમને ગૂંચવી નાખતા અને તેમના પર ઉપરીનો કપકો આવતો. આ જ કાગળે તેમને ઉવટે અલીબાત જેવા દૂરના સ્થાને જવાનો ઉપરી ખાનાએ કુકમ આપ્યો હતો. વાપુજીએ રપટ સલાહ આપી કે ના પાડ્યો નહિ. જરો તો તમારા પરનું આગ નીકળી જશે અને વધુ પ્રેમોશન મેળવી શકશે. તેમની સાથે તેમનાં પત્ની કાગિકાકા પણ આવ્યાં હતાં. તેમનું મન પણ ધન્ય કંકામેથી મુક્ત થતા તલસતું હતું, એટલે અલી-બાત જવાની સલાહ તેમને ગળે ઊતરી અને તેમના ચાર દોકરોએ પેટા બે મોટાઓને કાકા પામે ગળી જવાનો નિર્ણય લીધો.

આ વખતે કાગિકાકાએ મારાં બા પામેથી અમરી ઘરની મુલેલીની વાત બહી, એટલે દુરત તેમણે યોગના જ ખંડે ખાલી કરી આપવાની ખાતરી

આપી. 'ભાડા માટે તો પછી સમજી લઈશું, પણ તમે જલદી આવી જાઓ. અમે અમારો સામાન બાંધી લઈશું.' શામરાવકાકાએ પણ ટેકા આપ્યો અને તે સાથે પોતાને તત્કાળ જે કંઈ રકમનો જરૂર હતો તેનો વાત પણ બાપુજીને કરી દીધી; સાંજે જ અમને લઈને આ દક્ષિણીના ડહેલાનું મકાન જોઈ આવ્યાં.

દક્ષિણીનો ડહેલો ખારના દરવાજા બહાર દાઉદજીની હવેલીથી એકાદ ઘરને અંતરે હતો. મોટી ગાડી અંદર જઈ શકે એવું એ ડહેલું હતું. અંદરના ચોક્કામાં પેસતાં જ ડાબે ખૂલે ખારા પાણીનો ફૂલો હતો અને જમણી બાજુના ખૂલે ઉપર જવાનો દાદરો હતો. ચોક્કામાં સામેના મોટી પરસાળમાં બે ખૂલે બે મોટા ઓરડા પાછલી પછીન સુધી લંબાના હતા. દરેકમાં, દાદર સાથેનાં નીચાં છાપરાવાળાં વસવાટ થઈ શકે તેવા મેડા હતા, જેની બારીઓ પરસાળ પરની અગાશીમાં પકતી હતી. આ અગાશીમાં ચોક્કાના દાદરવાળા મેડાનું બારણું પણ પકતું હતું. અમને એ મેડો અને ડહેલાની ઉપર આવતા ખંડો તેમજ સોપા, ઉપરાંત ડહેલાની જમણી બાજુની રસ્તા પરની ઓરડીઓમાં ડહેલામાંથી જવાનું પણ બાગલું હતું અને તેમાં ઊતરવાનો, દાદર હતો. તેનો જોડેની ખૂણાની ઓરડીની બારી બહારના રસ્તા પર પકતી હતી.

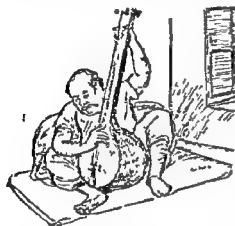
મારાં બાએ તુરત નક્કી કરી લીધું કે ડહેલા તરફના ભાગમાં ઉપર રસોડું અને સ્ત્રીઓનો ખંડ ગમવો અને નીચેની દાદરવાળી ઓરડીમાં છાણાં લાકડાં ભરીને ખૂણાની ઓરડી થોડા બીજા સામાન સાથે અમને અભ્યાસ માટે આપવી. ચોક્કાના દાદર પરથી સીધા જવાતા ઓરડામાં મુદ્રાકાનો અને બાપુજીનો બેડક રાખી. તેની ઉપરના ત્રીજા માળે જવાના દાદર માટે તેને અડતી બાંજી ઓગડી હતી, તેમાં મોટા ભાઈનો અભ્યાસખંડ હતો. આમ મનોમન ગોડવણ કરીને બીજે જ દિવસે શેરડીપીકના ડહેલામાંથી ઘરવખરીની લારીઓ ભરાવી, પોસ્ટ ઓફિસમાંથી બોલાવેલા પટાવાળાઓની મદદથી ફેરવણી કરી. મોટાં મા પામેથી ઘરવખરીમાંથી બાએ એક પણ વસ્તુ લીધી જ નહિ. બહારગામની નોકરીમાં જ વસાવેલા સામાનથી દક્ષિણીના ડહેલાનું ઘર ચરૂ કર્યું. હું અને ત'ભાઈ રસ્તા પરની બારીવાળી બૂખડુ ઓરડીમાં અમારાં સ્લેટ-દફતર-ચોપડીઓ લઈ થોડીઘણી ગોડવણ અને જમાવટ કરીને સ્વતંત્ર રૂમથી મલકાના હતો જોડે સવાજમવાનું તો ઉપર જ હતું. શામરાવકાકાના મોટા પુત્ર આનંદરાવ બિંદુ બાણુ અમારાથી એક વર્ષે પાછળ હતા. તે પણ ધીરવારે સોજનમાં લગવા લાગ્યા.

૭૪ અકેલકર કુટુંબ

આખું ભાવનગર દક્ષિણીનો ડહેલો ખલે. ઘણી પેટીઓથી ભાવનગરના વતની બની રહેલા આ કુટુંબની ઓળખાણનો વિસ્તાર ખૂબ હતો. શામરાવ અકેલકર પોસ્ટ ઓફિસનો નોકરી કરતા, એટલે અહીં વાનમા તેમનું રહેવું થોડું થતું. પણ તેમના નાના ભાઈ કેશવરાવ કોર્ટમાં નોકરી કરતા એટલે ઘણા માણસોની તેમની પાસે આવજા રહેતી. વધારામાં તે બાપદાદાથી ઊતરી આવેલું વૈદું પણ કરના, એટલે ઘર આગળ પરસાળમાં એક મોટા કચાટમાં દવાઓ, ઝાળીઓની

છીંછીએ અને ખરસો રાખતા. સવારમાં દરદીઓની પાસે ઘોડી આવળ રહે, આથી બધું મોડા નહાય અને પછી જરા પૂજા કરી, દક્ષિણી રીતે તિલક કરી, તરત હાંથી જમી કોટમાં જાય. એમના ઘરમાં બધી દક્ષિણી પ્રથાઓ હતી, પણ સાપા શુદ્ધ કાઠિયાવાડી-ચુરરાતી બધાને સહજ હતી. તેમની એકમાત્ર પુત્રી તાની તથા તેની માતા બંને રક સ્વભાવનાં હતાં. કેશવરાવકાકાનો તાપ ધણો રહેતો. સોઢે સાથે હસીહસી વાતો કરે પણ 'તાની...' કહી જૂમ મારે ત્યારે હાક પડે!

દક્ષિણી ઘરમાં ધર્મ ને ધર્મ સંગીતપ્રેમી તો હોય જ એવું સાધારણ વિધાન છે. તે પ્રમાણે કેશવરાવકાકા મંગીતના ઇશ્કી હતા. જાતે સિતાર વગાડતા અને તેની રિયાઝ કરવા ઉપરની અગાશીને એક ખૂણે રાત્રે બેસી જતા ત્યારે, કસોડે કાઠી નાખતા. એમના આ શોખના કારણે તેમને ત્યાં રાજ્યના આધિકારી

તેમજ અસિક્ક બીનકાર રહીમખાન પણ આવીને ચર્ચાઓ કરતા, કંઈ ગતો બતાવતા અને કોઈ વાર કોઈ તબલચી આવી ચડતો તો તે કેશવ-કાકાના સિતારને તાલનો સાથે પણ દેતો. આટલું જ નહિ પણ દૂરદૂરના કોઈ ગવૈયા રાજ્યમાં આવે તો એમને ત્યાં જ ઉતારો કરતા; અને તે ઉતારો અમારાડહેલાપરના ખંડની બાજુમાં જ રહેતો હોઈ વહેલી સવારે શુદ્ધ ભારતીય સંગીતની રિયાઝે અમને સાંભળવા મળતી. ઉસ્તાદોના ખરજ

રોજ વહેલી સવારે ઉસ્તાદોની રિયાઝ અમને સાંભળવા મળતી

સ્વરો ધુટાય ત્યારે અમે ઓઘે રહી તેના ચાળા પાડતા કે મરકરી કરતા. એમાં આનંદરાવ ઊંઘે બાણુનો સાથ હોય જ.

અહીં મેં સાદુ, સ્વચ્છ, કસોવાળું સફેદ અંબરખું, ખેસ ને સફેદ સાદી હળને ફેરો તથા ગામઢી જોડા પહેરેલા પવિત્ર પડછંદ ખાલણ ચરીરવાળા વામુદેવ મહારાજને પ્રથમ વાર નજરે જોયા. બાણુઆઈએ તેમનો પરિચય આપ્યો ત્યારે મને ખ્યાલ નહોતો કે તેમનું મંત્રણવન મારા માટે એક માર્ગદર્શક ક્રુપતારક બની રહેશે.

અકોલકર કુટુંબની એ ખાનદાની હતી કે તેમને ત્યાં મહેમાનોની સારી આગતાસ્વાગત થતી. આને લીધે ઘરમાં ખૂબ ધસારો આવતો જ હશે. આથી તેઓ ઘરમાં વરો કે સામાનનો છારો રાખી શક્યા નહોતા. પણ એક વખત તો આ કુટુંબે જાગીરદારી બહોજલાલી જરૂર ચેગતી હતી. ચામરાવકાકાના હયાત રહેલા સૌથી નાના પુત્ર વર્મતરાવ અકોલકર પાસેથી અને બાણુવા બળ્યું કે ભાવનગરની સ્થાપના પછીના દુરતના સમયમાં—આશરે ઇ. ૧૭૮૦ અને ૧૮૦૦ વચ્ચે રામચંદ્ર બલ્લાળ કે તેમના વડીલ ત્યાં આવેલા. રામચંદ્ર અને નારાયણ બે ભાઈઓ હતા. રામચંદ્રને રાજ્યના મુતસદ્દી ખાનામાં નોકરી હતી અને બીજા ભાઈ કંઈક વ્યાપાર કરતા હશે. તેમના વખતમાં દક્ષિણીનો કહેલો

તેમનું પ્રથમ નિવાસસ્થાન થયું. તેઓ અનાયા પંડિત તરીકે ઓળખાતા. ભંડારિયામાં તેમને જમીન પણ મળી હતી અને તે ઉપરાંત બોર તળાવના ઉપરવાસમાં સીધસર પાસેનું શામપર ગ્રામ ધનામમાં મળેલું. આ ગ્રામનો વહીવટ પાછળથી રાજ્યમાં વિલીન કરવામાં આવ્યો. તે કારણે કુટુંબની એક ફાઈના વારસોને થોડો વખત વર્ષાસન અપાતું.

ગોપાળરાવ અંકલકર ન્યાયક્ષેત્રના ઉચ્ચ દરજ્જાના કર્મચારી હતા; ઉપરાંત સારા વૈદ્ય તેમજ જ્યોતિષી તરીકે પણ પંકાતા. આ રીતે એ કુટુંબ અનેક અભિજાત સંસ્કારોલ્ભ્યાં વાતાવરણનું ગૌરવ ધરાવતું. તેમને ત્યાં મતો-ઉત્સવોના દિવસોમાં કંઈ ને કંઈ વિશેષતા થતી. સાદાં કે ભારે લજ્જનકીર્તન થતાં; અને ભાવનગર ખાતે ગણેશોત્સવનો પ્રારંભ પણ આ કુટુંબે જ કર્યો. આમ દક્ષિણાત્ય સંસ્કૃતિની વસાહત જેવા એ ઘરમાં હું વારંવાર મંન્યાસી, સંત, કીર્તનકાર કે સંગીતકારનો પથારો જોતો. શહેરના સંભાવિતો પણ ત્યાં આવળ કરતા.

કાળ જતાં અનેક કારણોએ તેમની આર્થિક હાલત વિષમ કરી તેથી આજે હવે એ કહેલામાં એ કુટુંબનો કોઈ અધિકારી વારસ નથી અને તેના ભાગ પડીને અન્ય માલિકોના હાથમાં વહેંચાઈ ગયો છે; પણ અમે ત્યાં રહેવા ગયા ત્યારે એ કહેલો એક જીવંતોજાતો, કિશોરોત્તમ પડાવ હતો. શેરડીપીકના કહેલાના વિસ્તારવંતા માનવ ખદબદાટ કરતાં અહીં અમને સ્પષ્ટપણે દિવસરાત જોઈ શકાય, સમજી શકાય એવાં માનવપાત્રો વચ્ચે અમારી રીતે સ્વતંત્ર વિકાસ કરવાનો મોકો મળ્યો. ઘરનાં માણસોને પાણીની આપણ ટળી. બહારના નાકા પર જ મ્યુનિસિપાલિટીના નળોની ટાંકી હતી, અને કહેલાનો ખારો કૂવો તો નાહવાઘોવા તથા વાપરવાના પાણી માટે હલકાતો હતો. રસ્તા પરના ઓટલા ઉપર બે બાજુ સંક્રાંત હતાં; જોકે અનેક માણસોના વપરાશથી ગંદકીનો પાર નહોતો. તેમાં ચે ટિનના કબજા મળતી હલકાતા હોય ત્યારે શૌચકર્મ આપત્તિ રૂપ બનતું. તે વખતમાં એની અકળામણથી મને બપોરે સંક્રાંત જવાની ટેવ પડી, જે કિંદવી આખી સાલુ રહી અને હું માર્દંગીલમાં જીવનનું મન મન્યો.

૭૫ ચારિત્ર્યની કસોટીઓ

દક્ષિણીના કહેલામાં ઘરની રીતભાવ બદલાઈ ગઈ. શામરાવકાકા અલીમાગની જગ્યા પર ગયા ત્યાં સુધી મેકા પરની બેક લગભગ સહિવારી રહેતી. એ જગ્યા ઠીક ઉજાસવાળી હતી. દક્ષિણી ગૃહસ્થોના ઘરમાં ગુજરાત કરતાં ચિત્રો છબિઓ વધારે જોવા મળે. એ વખતે મોટે ભાગે પૂના ચિત્રચાળાનાં ધાર્મિક ચિત્રો બધે પ્રસાર પામ્યાં હતાં. ‘હરિહર-મેટ’ના ચિત્રમાં એક બાજુથી શિવપાર્વતી નંદી પર બેસી આવે છે ને બીજી તરફથી હાથી પર વિષ્ણુ-લક્ષ્મી આવે છે, તેમાં હાથી અને નંદીને એક જ મોંથી બતાવતો ચિત્રપ્રબંધ ચિતારાની ચતુરાઈ લેખાતી.

દક્ષિણી ઘરમાં દત્ત મહારાજ દત્તાત્રેયની છબિ તો હોય જ. બહા, વિષ્ણુ ને મહેશનાં ત્રણ મોં સાથેનું એ યોગીસ્વરૂપ મહારાજના ધર્મ-સમન્વયનું પ્રતીક

હનું રવિવર્માના ઉદન પછી ઉપપ્રધાન સ્ત્રીપાત્રોથી ચિત્રોમા નનુ આકર્ષિત
જન્મ્યુ તેણે ધર્મભાવના કગતા ચે પુરાણમથોમાથી રસિક પાત્રો વધારે આપ્યા
શકુન્તલા, મેનકા, ઉર્વશી વગેરે બુદ્ધિબુદ્ધિ રીતે ઊત્તરના યૌવનવાળા સ્ત્રીપાત્રોથી
રવિવર્માની કસમ ત્યારે લોકપ્રિય મની હતી અમારા નવા દીવાનખાનામા
તિલોતમા નામની અપ્સરાના પાનનાગુ ચિત્ર—કેડ સુધી સાવ ખુલ્લા શરીરવાળી,
એક હાથે અધરથી આવતો દડો લેતી અને બીજે હાથે સગી પડતી સાડીને
કેડ આગળ પકડી રાખતી તિલોતમાનુ ચિત્ર પણ—નથી હતું અને આજે
સમજાય છે કે યુરોપની વીનસની બરોમરી કરવા જ એ ચિત્ર સરખાયું હતું
તે ઉપગત પડ્યા અગળ સૂતલી એક યુરોપીઅન લનનાની પણ એક છબિ હતી
તેથી કાંઈ ખરામ અસર મન પર થતી નહોતી માન કપડા દૂર નાખી ઊભેલા
એ પાત્રો બેઠું અમે હસતા બેઠક ખાતી હોય ત્યારે જ ત્યાં અમારો પગ ફરતો

અમને તો બહારના રસ્તા પરની બારીવાળી નીચેની ઝોરડી મળી હતી
ત્યાં અમે અમારો ડેરા જમાવ્યો ધગમા વ્યવસ્થા કરતા જે બોખા કે મેજ
વધી પડ્યા તે અમને મળ્યા પ્લાસ્ટર વગરની ચૂનો છાંટેની છીંટાની લોખંડ પર
મેટા ન્યુસપેપરો ચોડી, સપાટી ઉપજાવીને તેના પર થોડી આડીચોડી છાંપો
લગાવી અમારો રટૂડિયો રોખાવ્યો, ને બોખા ઉપર ચોપડીઓ તથા નોટો ગોડવી

ત્રીજી અંગ્રેજીની પરીક્ષા માથા પર આવી હતી એટલે અમે રાતના ઉઝાગરા
કરી પાસ થઈ જવાને કેડ બાધી જમવા સિવાય અમને કાંઈ બોલાવે નહિ
કે કામ સોપે નહિ એવું ધરમા સોને કહીનાવ્યું હું અને ત'લાઈ સાથે જ વાચતા
અને સૂતા—બેસતા એ રૂમમા અમે જાણે નવો અધિકાર પામ્યા એમ લાગ્યું
એક બુદ્ધો લેંગ્વ અમને મળ્યો અને રાતે પણ જીવ આવે કે ઝોકા ચડે તો
તાલ થઈ જવાને ચા, દૂધ, તપેની ને વાટકા મળ્યા અહીં આવ્યા પછી
પહેની જ વાર ધગમા પિત્તળના પ્યાલા રકાખી વસ્ત્રા કાચના પ્યાલા રકાખીતું
તો સ્વાનુ ચે નહોતું સામરાવકાકાને ત્યાં ચાનો પ્રચર અમારા કરતા વધુ
હોઈ તેમનો પિત્તળનો સેટ બેઠું ને જ આગ બાને નવી જરૂર સમજાઈ હશે

શરૂઆતમા અવાડિયા સુધી લગતી રાત્રે મોડેથી ઉપરના રસોડામા ચા
બનાવી અમને આપી જતા, અને પછી તે બાબુનો દાદર મધ કરી દેતા એટલે
અમે નીચે આખા ઘરથી છૂટા પડેલા બેડરો જેવા બની જતા આ તકલીફ
બચાવવા મેં એક તરફીમ રોષી કાઢી

અમારો લેંગ્વ ચીમનીમાથી જે ઝરમી છાડતો તેને ઉપયોગ કરવાનું મને
સૂઝ્યું મેં ઉપરના પીઠિયામા એક ખીલો મારી તેની સાથે બાંધેલો તાર નીચે
લેંગ્વથી અધર બે ઈંચ રહે તેમ ઉત્તરો તેની સાથે તાગનું એક શીકુ બનાવ્યું
અને તેમા બે પ્યાલા પાણી સમાય એવો લોટો ગોડવી દીધો અગાધ કલાક તે
શીકામા લટકતો રહે ત્યાં તે પાણીમા આંધણ આવી જતું પછી તેમા ચા સાકર
નાખી ઉતારી લઈ એ એટલે ચા તૈયાર મળતી આથી ધરનાને પણ નિરાલ થઈ

અમારો જાનલસ ચાલુ થયો ખૂબ વાચતા પણ પરીક્ષા વખતે કેટલું યાદ

ચીમની વડે ચા

રહેશે તેનો ભય રહેતો. નવગ બેઠા હોઇએ કે નવામાં જમવા ત્રના હોઇએ ત્યાં ઇતિહાસ કવિના કે ગ્રંથિનની મુશ્કેલીઓ પગ વાનો કર્યા કગતા. ગણિત પાકું કરવા દર રવિવારે ગ્રાણ્યજીવન માસ્તરને ત્યા જતા. તે તેમના પુત્ર સાથે અમને પણ ગણિતના દાખલા પાકા કરાવતા. આ બધું અમે ફક્ત પાસ થવાને જ માટે કરતા. પછીથી તે કયા કામ લાગશે તે અમને સમજાતું નહિ.

પણ અમને કહેલાના મિત્રો કયા છોડવાના હતા? અમારી એકાંત ઓરડીની ને ચાની તજવીજની વાત જલદી કેલાઈ ગઈ, એટલે ગમે ત્યારે રસ્તાની ખારી પરથી વાદરાની પેઠે કોઈ ને કોઈ નામદાર આવી ચડતો અને ધડીબર અમારા ગાનવચમાં ભગ પાડી શેરીની ચાડીયુગની, નિંદા અને છેવટે કોઈ ને કોઈ અશ્લીલ વાતમાં જોડાએલા પાત્રોના નામ દઈ જતો. કોઈ આવીને પરણીને લોભા શુ કરે છે તેનું વર્ણન કરતો. એક જણુ તો કહેતો કે મારા મામાપુ સમજતાં નથી, મારે જલદી પરણવું છે. કોઈ વળી કુમળી ચામડીવાળા રૂપાળા છોકરાઓ નિષે અયોગ્ય વલણુ બતાવતા અને નાટકી ચેનચામાથી કેટલાક મસ્-રુઓને સતાવતા. એમનું આગમન મને દરેક વખતે આપત્તિ રૂપ લાગતું, પણ કોઈને ઝાકારો કરવાની હિંમત થતી નહોતી. છેવટે પરીક્ષાની ચિંતા બનાવી પરીક્ષા બંધ ત્યા સુધી તેમની મુવાકાતો માટે આજુ નાખી.

આ બધા સંસારક્ષેત્રના દરોડાખોરોએ ઓખતિ વિગે એની તો ગંદી હવા ફરી નાખી હતી કે આસપાસની દરેક યુવની માટે ખાખાખોળા કન્વાની વૃત્તિ ભગ્ન થતી, કુતૂહલ વધી જતું અને સુપ્તપણે પણ કઈ જોવાજણવાનો અભખરો થતો.

અમારી ઝાંઘો વર્નાકયુલર સ્કૂલની બાબુમા હાથીખાનાના મેદાનમાં રાબતના અધપાલકો ઘોડીઓને વાળી-ઘોડો દેખાડવા લઈ આવતા. તેની ખખર

કઈ રીતે છોકરાઓને પડતી તે સમજાવું નહિ; પણ સાંજના વર્ગો છૂટતાં જ તેઓ ત્યાં રોળાંગંધ દોડી જતા અને સરકસનો ખેલ હોય તેમ એ જાનવરોનું સંવનન જોવા કરતા. તેથી તેમના મગજ પર સંસાર વિશે શી કલ્પનાઓ ઊઠતી હતી તે, તેઓ જ્યારે તે વિશે કોઈ ખૂલે કુંડાળું મારી હળવેહળવે મરીમસાલો મેળવી ઉશ્કરાટમરી વાતો કરતા ત્યારે પ્રકટ થતું.

આની રિધિતિ પરત્વે સંસારનાં પુખ્ત માનવીઓ, માળાપો, ધર્મચાર્યો, શિક્ષકો અને નામરિકો ઊંઘના જ હોવા જોઈએ; અને નિર્દોષ બાળજીવનમાં અધુરમગજ તથા અજ્ઞાન કેવી જાળાઓ મૂકી તેમના જીવનના સુંદર અને શ્રેષ્ઠ અંશોને ભરમ કરી નાખતું હતું તે સમજનારા કે સમજાવનારા તે વખતે નહોતા જ, એમ માનવું રહ્યું. આજે પણ બાળકો અને વિદ્યાર્થીજીવનના ખૂણા પર પ્રકાશ નાખી જોનારા વાલીઓ અને શિક્ષકો કેટલા છે ?

૭૬ મોટાં માં મનાયાં

આ ગલીય ઉવામાંથી દૂર લાગવા મારું મન તરફકતું. હું રોજ સ્નાન-સંધ્યા કરતો. વડીલોને પૂજ્ય ગણતો. રામાયણ મારા કેડામાં પડ્યું હતું. પણ મને મારી વયનાં પાત્રો તરફથી કશું પણ પ્રોત્સાહન કે સહાય નહોતી. આમાંથી મુક્ત થવા હું આર્ન દહિયે પ્રાર્થના કરતો. છતાં વિકટ કસોટીઓનો સાક્ષાત્કાર બાકી હતો.

ત્રીજી ચોપડીમાં ત'લ્લાઈ જેમતેમ પાસ થયા. મારા માર્ક સારા હતા. ચોથી ચોપડીમાં વિદ્યાર્થીઓ વધી જતાં બે વર્ગ થયા. તેમાં એકના આસતર હતા મોહનલાલ દવે. તે મોહનલાલ દોડી કહેવાતા, કારણ કે તેમને સફેદ પોશાક, બીજું છતાં-બંધ પાટલીવાળું ધોતિયું, ચકચકતા કાળા પગ ચઝ, સુધક બાંધણીને આંટીદાર ફેટા અને તે નીચે મોટું કપાળ, કારતી આંખો નીચે ફૂલતા નસઝીરવાળું અણીદાર નાક અને ફૂણા વાળની આંકડા વાળેલી મૂંઝેલી તે શિક્ષકમંડળમાં એર છાપ અને આભા પાડતા. તેમનું શિક્ષણ સારું. પણ વિદ્યાર્થીઓ તેમની ચિસ્તથી રાડ નાખતા. તોફાની છોકરાઓને તો ચીરી નાખે એવા કહેવાતા.

આ મોહનલાલ દોડી અમારા ઘરને તેમજ અગ્રણ્ય કુટુંબને ઓળખના અને ધણી વાર ત્યાં આવતા, મંડગમાં હાજરી આપતા. એક વાર તે આવ્યા ને મોટા ભાઈએ વાતવાતમાં કહી દીધું કે, 'આ બે છોકરાઓને તમારા જ ફક્કાસમાં લેજો.' એમણે કહ્યું કે, 'તેની તમારે હવે ચિંતા નહિ; તેમની હું જરોજર ખજર રાખીશ.'

પણ ત'લ્લાઈને આની ખજર પડી કે લાગલા મોટી ચિંતામાં પડી ગયા. એ વખતે પરીક્ષાઓ નવેમ્બરમાં દિવાળી પહેલાં પૂરી થઈ જતી અને લાંબી રજા પછી જાન્યુઆરીમાં જ નવો ધોરણ શરૂ થતાં. આથી વર્ષના આંરલ અંત સાથે વર્ગોનાં ધોરણો જોડાએલાં રહેતાં.

રજાઓ પડતાં ત'લ્લાઈ મોતને ગ્રામ ગયા; બીજી બાજુ કહેલામાં દાદરેથી દીનરતાં મોટાં માં પછાડાને પગ લાંગી બેઠના સમાચાર મળ્યા, એટલે બા તેમની ખજર લેવા ત્યાં પહોંચી ગયાં. તેમના ઉપચાર માટે ચિહોરથી ઈરમાઈસ ધાગ્યોને

તેડાવ્યા. ચાર જણાએ માને પકડી રાખ્યાં અને તેણે હાડકું બેસાડ્યું. પણ મા ધણી દિવસ સુધી ચાલી શકે એમ નહોતું, એટલે બા રોજ રાતે તેમની પામે સૂવા જતાં.

આ ચાકરીથી તેમનો રોષ ટળ્યો ત્યારે બાએ કહ્યું : ‘તમે દક્ષિણીના કહેલામાં આવો તો હું એવીસે કલાક તમારી બરોબર સંભાળ લઈ શકું.’ મા તુરત તૈયાર થઈ ગયાં. એમનો ખાટલો કહેલા ઉપરના ખંડમાં રખાયો એટલે મોટા ભાઈ અને ભાભીને બેઠકના ઉપરના માળિયા પર જવું પડ્યું. કાકાકાકી રોજ રાત્રે બેસવા અને ખબર પૂછવા આવતાં. પછી તો બાએ તેમની એવી તો ચાકરી કરી કે ડોશીમાના મોંમાંથી પથ્થાતાપ સાથે સહજ આશીર્વાદ મળ્યા : ‘જિજ્ઞમત્કુ ! મેં તને બહુ જ દુઃખ આપ્યું છે, પણ આજ અંતરથી મારા તને આશીષ આપું છું કે ભગવાન તને સુખી રાખે.’ એ વખતે બા પણ ગળગળાં થઈ ગયેલાં.

પણ મોટાં માનું શરીર હવે તદ્દન ખોખું થઈ ગયું હતું. તેમના ખાટલા આગળ હું ધણી વાર ગીતા વાંચવા બેસતો. રોજ વખત થાય ત્યારે મને બોલાવતાં એ કહે : ‘ક્યાં ગયો મારો શુકદેવ ?’ મારા પિતાશ્રીની પણ સૌને એવી તાકીદ હતી કે કોઈ વાતમાં તેમને હવે જોડું આવવા દેવું નહિ અને અંતની વેળા જણાય ત્યારે પોતાને ગમે ત્યાં ખબર પહોંચાડવા. તેમની માતૃશક્તિ અમારે માટે મહાન બોધ-પાઠ રૂપ હતી. મા રોજ બોલતાં : ‘હવે મને કોઈ વાસના રહી નથી. સૌને હીમખીમ નેઈ ભગવાનને ઘેર જઈ.’ થોડા વખતે ભાભીને સીમંત આવ્યું. બીજી બાજુ વીરમ-ગામથી બહેનના જેઠ અને એક બીજા સંબંધી બહેનને સુમુહૂર્તની ચૂંદડી ઓઢાડવા બાવી ગયા. આમ, ઘરમાં દિવાળી ઉજમાળી બની ગઈ. ભરચક પરિવાર વચ્ચે મોટાં મા જણે સાળું થઈ ગયાં. હવે તો તે નાહીધોઈ જાતે પૂજા કરવા બેસતાં અને એકલાં રહેવાની તો વાત જ બૂલી ગયાં હતાં.

૭૭ ત્રંબક

૧

એ વર્ષની દિવાળીમાં કાકાના એક મિત્ર છોટાલાલ પારેખ દક્ષિણીના કહેલાની નજીક રહેતા હતા તેમને ત્યાં હું ગયેલો. ત્યાં તેમના પુત્ર ત્રંબકની ઓળખાણ થઈ. તેણે પણ (બીજા વિભાગી વર્ગમાંથી) ત્રીજી અંગ્રેજી પાસ કરી હતી અને મોહનલાલ સોડના ફલાસમાં જવાનું ઠરાવ્યું હતું, એટલે અમારી ઠીક ઘેડ બેઠી. ત્રંબકનું ઘર નવું બાંધેલું હતું. તેનું મોટું દીવાનખાનું, સારાં ફર્નિચર, ફોટોગ્રાફ અને શોસાની મીઝોથી શણગારેલું હતું. ત્રંબકનાં કપડાં પણ સરસ સિલાઈવાળાં ઈશ્ત્રી-બંધ હતાં. તેના પિતા જેવું જ મો, પણ શરીરે નબળો. ભાગ્યે જ હસે. બહુ જ ચાંત મગજવાળો છોકરો હતો. તેને અંગ્રેજી અભ્યાસ સારો હોય એમ લાગ્યું. તેનાં ઘરમાં અંગ્રેજી પુસ્તકો અને ચોપાનિયાં પુષ્કળ હતાં. તેના કાકા નંદલાલ રેલવેમાં જિય્ઝી જગ્યા પર હતા, અને તેના પિતા (છોટાકાકા) તથા મારા કાકા બંને એક જ ઑફિસમાં હતા. તેણે મારી સાથે અભ્યાસની વાતો કરી. તે પરથી લજીતર માટે તેના વિચારો સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત લાગ્યા. એટલી ઉંમરે એવું શાશ્વપણું મારે માટે એક સુખદ આશ્ચર્ય હતું.

પછી તો તે પણ અમારે ત્યાં આવવા લાગ્યો. આનંદગવ અંકલકરને પણ તે ઓળખતો થયો. પરંતુ મેં જોયું કે અમને જે ટીખળો કરવાની, ગર્ભિત વાતો કે સફરી કરવાની ટેવ પડેલી ને તેને જરા યે પસંદ નહોતી, અને તેનાથી તે દંડપણે દુર રહેવા પ્રયત્ન કરતો. આ માટે તેને આનંદગવ કે ખીખઓને હિપહાસ સહન કરવો પડતો, પરંતુ તે સાથે જ તેના મનમાં એ બધાં માપ થઈ જતું તે હું સમજતો. પછી તો તેને અમારા ખીખ મડળની ગંધ આવી હોય કે ગમે તેમ, પણ તે અમારી ઓરડીમાં લાગ્યે જ આવતો. પરંતુ મને તેનો સ્વભાવ અને સરકાવ મમતા એકે હું એકલો તેને ત્યાં જઈ ગ્વરત હતાં અનુભવતો.

૭૮ લક્ષ્મીજી

એવામાં એક દિવસે અમને અમારી ઓરડી ખાની કંવાનો હુકમ છૂંચ્યો અને અમારી ચોપડીઓ તથા ખોખા સાથે અમે બેઠમના કાતરિયામાં પથારી ફેરવી નાખ્યો. ત્યાં નીચા નમીને ચાલતું પડતું અને એક નાની બરી આગળ ખેસી વાચવા લખવાનું કરતું પડતું આ બધું ફેરફાર જા માટે એ અમે હજી સમજીએ ત્યાં એક સવારે ધરમાં ખૂબ હવચલ થઈ રહેલી જાણી કુટુંબ સાથે સમઘ રાખતી એકબે બાઈઓ ધરમાં ફરી રવી હતી. બા નીચે જ ચાકાયા હતા એવામાં મને કોઈએ કહ્યું કે 'તું કાંઈ થયો' મોઢામાંને પણ કોઈએ કહ્યું કે 'તમારે ત્યાં લક્ષ્મીજી આ-યા' અને ધરમાં જાણે ઉત્સવનું વાતાવરણ લાગતું.

ભાલીનો ખાંસો નીચે અમારી ઓરડીમાં હવે રસ્તાની ખારી બધ હતી. અદર એક જળિયું જ ખુલ્લું હતું. બહાર કોઈ સોખમના તગારમાં જાણી સગ ગાવીરહું હતું. ઓરડીના ઉત્તર આગળ માલીમાં એક નાનું બાળ સુવાડી રાખ્યું હતું. આ જ અમારા ધરની નવી લક્ષ્મી હતી. મોગ માએ ચોથી પેઢીનું મોં નેઈ લીધું.

૨૪ પૂરી થવા આડે હજી થોડા દિવસ બાકી હતા ત્યાં અમે જાણ્યું કે ત'ભાઈના પિતા ગુજરી ગયા. બાપુ તથા કાકા તેમના ખરખરે જઈ આવ્યા અને ત'ભાઈને ખાતરી આપી કે તેણે તેના અભ્યાસના ખર્ચ બાળક ચિંતા ન કરવી અને બાવનગર આવી લશ્કાર પૂર કરવું.

૭૯ હાઈસ્કૂલમા

૨૫ જાન્યુઆરી કે ત ભાઈ આવી ગયા. આ વખતે તેના મન પર ઓશિયાળાપણ અને હાસી હતા. એકે અમારા ઘ મા તેનું સ્થાન મારી જોગર સાચી સેવાનું વળી મેળા મા બેસા હતા એની તેને દંડ હતી, એકે બીજું કોઈ તેને જા. યે રોકે એમ નહોતું મોગ ભાઈ તે વખતે મેટ્રિકમાં પહેલો ગરા હતા અને ધરમાં તેમને ૧૦ હવે ધરમાં લાગી હતા, બાગડી હતી, એકે તેમના માન મેળે સાચવવા સી દરકાર રાખતા. તેમને વાપરવા બેપાસ રૂપિયા પણ મળતા. વળી તેમના કપડા પણ વધાર ગહેતા. ૨ અને ત'ભાઈ જેમનેમ ચલાવી સેન. પણ હવે હાઈસ્કૂલમાં જોગ દેવ પહેલો સાથે દરર સર્ઈ જવામાં શરમ રાખતી, એકે અમે દરે ચોપડીઓ લાથમાં સર્ઈ જવાનું રાખતા.

પહેલે દિવસે મોગ લાઈ સાથે હાઈસ્કૂલમાં મોહનનાન લૉર્ડ પાસે જઈ અમે જિભા તેમણે મનેના નામ લખી લીધા અને ફી ભરી દેવા સૂચના કરી ત'લાઈ માટે હવે માફીની અરજી કગવાની હતી એટલે તેની તે અગ્જ પર તેમની સહી મેગરી લીધી બીજે દિવસે ફેર્યના બે ફનાસના વિદ્યાર્થીઓના સિરટ તપાસી અમે મોહનનાલ લૉર્ડના ફનામમાં ગયા હાઈસ્કૂલના મકાનમાં બધા વર્ગોને સમાવેશ થતો નહોતો એટલે અમારા બે વર્ગ માટે સામેના ખાયામાં સગવડ થઈ હતી હાઈસ્કૂલના ધોગણમાં આવ્યા છતાં હાઈસ્કૂલના મકાનમાં બેસવાનું અમને ન મળ્યું તેની અમે હીજીત માની એ મકાનમાં નીચેના લાગમાં કસરત માસ્ટર (એક નિવૃત્ત લશ્કરી લેવાજી) રહેતા હતા તે કઈ લણેના નહિ હોય જિતગતી અવસ્થાના જૂના માણસ હતા તેમના હાથ નીચે રોજ સાંજે કસરતશાળામાં જઈ વિદ્યાર્થીઓ તે બતાવે તેવા દડમેકક, પેર્સલ બાર, ખૂલતી કડીઓ, મગદળ, લાકી વગેરે કરના આ કસરતની હાજરી ફરજિયાત હતી એલે બધા જ વિદ્યાર્થીઓ વર્નાથી છૂતીને ચોપડીઓ કસરતશાળાની જાળીની પેટની પર મૂકી, કેમ ટોપી ઉતારી ધોતિયાના કચ્છ મારી હારમધ જિભા રહેતા ને પછી જરાતરા કસરતનો ટોમ કરી કસરત માસ્ટરને સવામ કરી ચાવતા થતા અવાડિયામાં આવ્યા બે દિનસ ફગ્ગિયાન હતા

પણ મને તો કસરતનો શોખ પહેનાથી હતો, એલે અહીં તો મને મજા પડતી અને હું વધારે વખત રોકાઈ પેર્સલ બારની કમરત તથા દોરડાની કડીઓ પકડી ચુવાટો ખાનાનું કામ સારી રીતે કરતો એથી કસરત માસ્ટર લેવાજી મારા પર ખુશ રહેતા

જેઓને ક્રિકેટનો શોખ હોય તેઓને કસરત માફ થતી તેમના માટે કસરતશાળા તરફથી ક્રિકેટનો બધો સામાન મળતો, એલે ક્રિકેટવાળાઓ તેમનો સામાન લઈ બહાર ક્રિકેટ જમાવતા તેમની રમઝમ મોડે સુધી ચાલતી અને તમનામાંથી સારા રમનારાઓની હાઈસ્કૂલ ટીમ બનતી બહારની ટીમો સાથે મેચ ખેલવા જતા આ ટીમોમાંથી કેલાક સારા ખેલાડી થએના આ વખતે ટીમના કેપ્ટન કાઝી હતા અને તે મેટ્રિકમાં મોગ લાઈના સાથમાં હતા

૮૦ ચોથા ધોરણના અનુભવો

હું અગ્રેજ ચોથા ધોરણમાં ગયો એ જ વર્ષે હાઈસ્કૂલના અબાસકમો અને પાઠ્ય પુસ્તકોમાં જમાના પછી પહેલી જ વાર મોટા ફેરફારો થયા જણાયા નીચેના અગ્રેજ ધોરણોની શુજરાતી વાચનમાળાઓ બદલાઈ અને રાણીની કવિનાને બદલે 'ધન્ય ધન્ય એકવર્ડ રાજન'ની લીટીઓ પ્રચલિત થઈ હાઈસ્કૂલનો બધો અબાસક કમ અગ્રેજ પાઠ્યપુસ્તકો મારફત ચાલતો તે સમજાવવા માટે શુજરાતી લાખાને પ્રયોગ થતો ખરો, પણ નોનુકોમાં તો અક્ષરો અને આકડા અગ્રેજમાં જ પડે

હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ ફરી વાર અગ્રેજમાં બામરથી પ્રિટિશ સુધીનો, મણિત ગોખલેનું અગ્રેજમાં, ઍલજિબ્રા હોય ઍન્ડ નાઈટની, બ્યોમેટ્રી ઍન્ડ ફી

અને વધારામાં સંસ્કૃત માટે ભાડાગરની માર્ગોપદેશિકા ભાગ ૧લો (ધોડો ભાગ) તે પણ અંગ્રેજી અર્થો અને અંગ્રેજી વાકચોવાળો, એટલે મરુત ભણવામાં તેની પુત્રી ગુજરાતીની સહાય નહિ પણ ચોરમાન સાસુ જેવી અંગ્રેજી આવી બેસે વળી અંગ્રેજી શાન માટે એરીએન્ટલ સીરીઝનો ૪થો ભાગ, જેમાં 'સાઈમન એન્ડ ધ મેક ડોગ' (સાઈમન અને હડકાચો કૂતરો)નો પહેલો પાક હતો.

સાઈમન અને
હડકાચો કૂતરો.

એક હડકાચ કૂતરાને સામે આવે તો જોઈ સાઈમનને પોતાનો હાથ તેના મોઝા ધાવી કૂતરાને પકડ્યો અને અનેક લેખને તેને લોગ થતા બચાવ્યા તે વાત હું હજી ભૂલ્યો નથી આપણા દેશમાં તે ધર્મના ધન્યતરા નીચે વસતા સમાજોએ હડકવાથી માણસોને નજર આગળ મરવા દીધા છે, ખીજા ગણ સાતવા દીધા છે, જાનવરોને માટે માણસોના ભોગ આપ્યા છે પુરોહિતમંત્રીની આડખીડીઓ, બાળકોનો, વિધવાવિધવાન, કન્યા અનાથગૃહ, વ્યર્થ વસાવે અને મૃત્યુભોજનો જેવા અનિષ્ટો સામે જુગતારા સત્યનિષ્ઠો કેવળ પાકચાઈ બચારે ઉત્સાહ જેવા નાના દેશ દરેક ક્ષેત્રે સ્વાર્થજીવીઓ જીવનમરના જમ બેળી સ્ત્રી પારતમ, ગુલામી, મજૂરીના કેર વગેરે સામે વિગ્રહ ફરકાવ્યા છે.

નવી વાચનમાળાના પાઠોએ આમ અભ્યાસ ઉપગત મારા માટે ઉત્તમ વિચારતત્ત્વો સચાર કથો હતો એ સમયે ઈતર વાચન ભાગે જ મળતું, પરંતુ ભારતના તૌલાત્ર છે કે રામ-સીતાની કુત્વચરિત કથાઓ અને દર્શનશાસ્ત્રોએ દેહધામના જીવન આદર્શોને સચેત અને પવિત્ર રાખ્યા છે આપણી પ્રજાને રામા યજુ જેવા પુનિત ગ્રંથનું પીઠમળ મળ્યું ન હોત તો જીવનમાં આમ ચાપી દે એવી પહેલમાંથી મારા જેવા ધણા ય જીવો બચી શક્યા ન હોત.

હાઈસ્કૂલના વર્ગોમાં અમે વળી ખીજ એક નીતિના અનુભવી વર્ગશિક્ષક તે મોહનલાલ લૉડ હતા, પણ ઈતર વિષયો માટે હજી નુદા શિક્ષકોના વર્ગમાં જવું પડતું, અથવા તેઓ અમારા વર્ગમાં આવતા મરુત શીખવનારા નર્મદાશકર સાસ્ત્રી માત્ર પાઠશાળામાંથી સરકૂન લાવી આવેલા તે ઘર્ષવાળી દક્ષિણી પાઠકી પહેરતા તેમની મૃદુલીક રમૂર હોકરાઓમાં પ્રચલિત હતી આવા ખીજ વિષયો વખતે વર્ગશિક્ષક મુખ્ય ખડખડ આરામ લે કે ચોધાનિયા વાગે.

આ મુખ્ય ખંડ મોટા દરબાર હોલ જેવો વિશાળ હતો, જ્યાં તેમાં કોઈ સુશોભનવાળી રચના કે શોભા નહોતી. તેની ઊંચી ખાલી ભીંતો ઉપર એક ખાલુ ઊંચે મહારાજ તખ્તસિંહજીની કેમંતથી ચીતરેલી છબિ માત્ર હતી. ભીંતને અડીને ચારેકાર કાળા પડી ત્રણેલા વાર્નિશવાળા કપાટોમાં ચોપડીઓ ભરેલી હતી. વચમાં મોટું લાંબું ટેબલ હતું. તેની ફરતી વીસ-બીસ પોપટ-હાથાની ખુરશીઓ પડી રહેતી. વર્ગોથી મુક્ત બનેલા શિક્ષકો ત્યાં નિરાંતે લાંબા પગ રાખી બેસતા કે એકાદ જીંધ ખેંચી લેતા. આ બધો દેખાવ બહારના દાદર પર ચડ્યા પછી હોલમાં પડતી ગેલેરીમાંથી જોઈ શકાતો.

મોહનલાલ લોડના વર્ગમાં તોફાનીમાં તોફાની હોકરા પણ ડાઘા બની જતા. પાનવાડીને નાકે રસ્તા પર જ મોટા મકાનમાં તેમના નાનામોટા બીજા ભાઈઓ સાથે સંયુક્તપણે તે રહેતા. તેમના મોટા ભાઈ ગૌરીશંકર હવે રેલવેના એક ઉચ્ચ આધિકારી હતા. તેમને પોતાની ગાડી હતી, જ્યાં માસ્તર તે સફલમાં ચાલના જ આવતા. તેમના પહેરવેશની છટા અનેરી હતી. કોટ કદી ન પહેરતા.

એમનું લાંબી ચાળનું મલમલનું બાળુમંધી કેડિયું (અંગરખો), ફરફરતો ખેસ, જત્રી, બધું 'ઈઓ-ટાઈટ' રહેતું. ફલાસમાં આવે ત્યારે મખમલની કાળી રોપી પહેરી આવે. ત્યારે તેમની ઝાળીને સ્વરૂપણે બેસાડેલી બાબરીના બાલ સાથે તે રાજવંશી જેવા લાગતા. રાજરાજ તેમની પાસેથી ભુદાંભુદાં અત્તરોની મહેક ફૂટતી. નાગરી સમાજના રૂપાળા પુરુષો-માં પણ પ્રભાવ અને છાપ પાડી શકે એવા ઈતર કામના પણ આવા કોઈ હોય તો તે મોહન-લાલ લોડ જ માત્ર હતા.

એમના વર્ગમાં ગેરહાજર રહેનારા કે પાછળ રહેનારાનું તો આવી જ બને. બેપરવા કે થોથરાના વિદ્યાર્થીને એમના તમાયાનો એક વાર સ્વાદ મળે પછી બીજી વાર તેની ઇચ્છા ન રાખે. મારી ઉપર તે ખાસ નજર રાખના. હું પણ સમગ્ર ત્રણે કે આપણે હવે હાઈસ્કૂલમાં છીએ અને મેટ્રિકના ફલાસની નજીક જઈ રહ્યા છીએ. મોટા ભાઈ પણ તે વખતે મેટ્રિકમાં હતા અને ભારે ચોપડીઓમાં ગોથા ખાતા હું તેમને જોઈ શકતો. મારા સાથી ત'ભાઈના ટાટિયા હીલા પડવા માંડ્યા હતા, છતાં એ પોતાની સ્થિતિ પર કાબૂ મેળવી શક્યા નહિ. એમના દોસ્તદારો એમને છોડતા નહિ.

૮૧ ક્રિકેટ

દિશિણના ડોલામા થે રોરીના ક્રિકેટરો અમને આવી મળ્યા બપોરે આના કાઠી અમે એક ક્રિકેટીમ બનવી મેં મારે ખર્ચે બૂનુ સેક્રેટરેન્ટ ઝેટ ખરીદ્યું સાધ્યો આમકાને ડ્યુક બોલ પશુ મેળવ્યો ઘર આગળ કુર્ષ રેતાન જેડુ નહોનું એન્ડે લેવે રેશનની પાછળ મોની તળાવની પાળે અમે ક્રિકેટીમ કરવા જતા આ ક્રિકેટીસ આલતી હોય તે દરમિયાન કેપ્તાક નટખટ હાકરા બધા જ કપડા ઉતારી નહાવા તરવાનો શોખ પૂરા કરવા મારા જેવા એકાદ ધોતિયુ સાથે લાવે તેને ચોવટ કરી, લોન્વને પાણી ઉપર રાખી તેમા હવા પકડીને એમે બનાવવા તરવા ન આવડે તે આ એમે પકડી પગ ધમાવવા

બદારગમની હોલેજેની ટીમે ધણી વાર લાનનગરમા મેંચ ગમવા આવતી તે માટે પા સી રૂઢરથ ભર્યાએ જહા પીર મિમની આગળ એક ખેતર રાખેલું તેની ચારે તરફ તારની વાડ હતી અને અંદર એક બચસો તથા પગસાળ હતા તે જર્યાની ફક્ત અને ભર્યાનું દીંડ કહેવાના ત્યાં મેંચે રમાની તેમને રામને ક-વા રથાનિકની એક 'લક્ષ્મિસિદ્ધિ ટીમ' બની હતી તેને રાખ્યો રેકા હતો તેમા એક રામજી ખવાસ જાણીના થયા હતા ક્રિકેટની દેશિયારી માટે જ રજ્ય તેને નિભાવતું પાછળથી કાઝીએ પશુ નામ કાઢ્યું હતું અને તેમની સાથેના લાઈસેન્સર દવે પશુ ક્રિકેટના બોલ તરીકે પડાતા

મેંચે વખતે હાઈરફલમા રજ પડી જતી તે વખતે અમારી ખાનગી ટીમના ઉત્સાહી સભ્યો ચોપડીએ સાથે સીરા ભર્યાના દીંડ પર જઈ તારની વાડેની આસપાસ મળેલા ટેળામા પવેલા મારી બેસી જતા બગલા નજીક એક તબૂમા મહારાજ અને રાખ્યના અમલદારોની ખુશીએ રહેતી ત્યાં તેમને માટે અને બેનાડીએ માટે સોડા લેમનના પીણા, ચા તથા આઈસ્ક્રીમની ગ્રાંથવશુ રહેતી એ બાઅશાળાએને કેવી લહેર પડતી હતો તેની વાતોને રવાદ અમને મળતો

આવી બેચાર મેંચે જેવા પછી અમારી ટીમને ભિમજે આપ્યો કે આપણે પશુ એક મેંચ જમાડીએ કોર્ષ એક અડમ સભ્યે અમા ૧ જેવી એક બીજી ટીમ શોધી કઢી અમારો મજબૂતી કરવા હેવાના કળિયો ઝીનનારા કા મેગમરોને મેગલી લોધા તેમાના એકને તત્કાલ ટીમના કૅપ્ટનનું ખિરદ આવી દીધું અને મોર્તા તળાવનો પાળે મેંચે સ્પર્ધાની લક્ષ્યાન્દ દીંડ જેવી જહેરાન અને મેદની તો અહીં કચાથી હોય? પાસે તળાવનો પાળે માન કોર્ષ નવરાએ કપડા ધોવા હતા અને આઘે ગૈરાએ પીઅરમા મહાલતા હોય તેમ લૂ ડાના ત્રસડા પાસે ધાકા ધમધમાવતા હતા

સિલ્હો ઉઠાળવા અમારી ટીમનો દાવ પહેલો આપ્યો પશુ કોણ જલ્દે અમારી તાલીમ કયા મર્ષ, ને ટપોટપ વિકેટો જીતવા માડી હવે જો સામાના હાયમા ઝેટ જાય તો સાજ સુધી અમારા રૂસા કાઢવાના છેવટે અમારામાંથી ઝેટના બાગલા રોકનારો એક વીરો રહ્યો હતો તેને મોકલતી વખતે કૂક મારી કે વિકેટ પડે એટલે વાધો પાડવો અને બાબઓએ તે દરમિયાન ઝેટ બોલ

ને રમ્પ ઉપાડીને પનાન થયું! અમારામાં કોઈ માધુજન તો નહોતો. સાગ્ર સુધી ફીટિંગ ભરીને ફૂયો કદાચ કોઈ તયાર નહોતું રમતનો હવે છેડો આવી જશે એમ લાગતું. એટલે અમારા કેપ્ટને કોણી મળે ત્યાં પે તકરાર કરી કે સામાવાળા ફીટિંગ છોડી તેનો આસપાસ ખેંચ મુકાવવા ભેગા થઈ ગયા એ લાગ્યું જોઈ અમે વિરોધ ખેંચી લીધી અને બાન ઝડપી લઈ ચાલવા માંડ્યું અમારા બે વીરોએ મેદાન મચાળી લીધું

અમે તો પાછળ જોવા વિના દક્ષિણીના કોલામાં દખલ થઈ, ક્રિકેટનો સામાન કોઈ ખૂણે કરી છૂગ પડી ગયા રાત્રે ખમર પડી કે સામા પક્ષના કેપ્ટનને અમારા કેપ્ટને હાથનો દાર ચખાડ્યો હતા અને તેનું વેર લેવાની સામાએ ધમકી આપી હતી હું એ ભાઈના વડીનેને ઓળખતો હતો એટલે લય હતો કે ધગ આગ કોઈક વાગ તેમને લઈને તે આવી પહોંચશે પરંતુ એ બહાદુરો પશુ વીતેલું કહેવાને શરમાય એવા હતા આ પછી અમારી ક્રિકેટ ટીમ ફરી મ્હી ભેળે થઈ જ નહિ ક્રિકેટ વિષે ઘણી રતિ થાત છે કે તે ખેલદિલી ઉત્પન્ન કરે છે, રૂઝિ લાવે છે, દિમાગ સુધારે છે, અગ્રેજો ક્રિકેટના બળે રજીમેદાનોમા જ્યાં મેગવે છે વગેરે, પણ મને તો નાનપણથી ક્રિકેટમાં તકરારો અને 'અચી' કગનાર જ જોવા મળ્યા, એને ક્રિકેટ ઉપર મારો ભાવ કદી વધવા પામ્યો જ નથી મેં ક્રિકેટને હજારો માણસોનો સમય ખગાડનારી તથા કોમોમા ઈર્ષ્યા ને વેર વધાગનારી રમત તરીકે જ જોઈ છે

૮૨ માંડ છૂટ્યો

તેલાઈને રખકવા જવાનું બહાનું આપતી આ પ્રવૃત્તિ જતી ગહેવાથી દુ ખ થયું હશે જોકે રખકું મિત્રો હતાં એ તેમનો પીછો છોડતા નહોતા હવે તેમાના ધણા પુખ્તપણું અનુભવતા હતા, કેલાકને મૂળનો દોષ દેખાતો હતો, છતાં જૂની કૂટણખેર વાતોમા વધારે રમ અનુભવતા થયા હતા બીજી તરફ મારું મન તે બધાથી વિરક્ત બની ગયું હતું કેટલાકને મેં ધરમાથી પૈમા લાવી ગમે તેમ વાપરતા જોવા, લાઈમધી જમાવવા માટે બહાર ફરવા જઈ છત્રામા આવે તેના નાસ્ત કરતા જોવા ત્યાં સુધી તો ચવાવી લેવાય એમ લાગ્યું, પણ અમારી રમ હવે પાછી મળી ગઈ હતી, એટલે ફરી ચંડાગ ચોકડી ત્યાં મગવા લાગી એવામા એક વખત એક નમ્ખા લગડીએ મસારમા આપુરુપ મળી શુ કરે છે તેની રશેરાટભરી વાતો કરી વળી જેમને લગ્ન કરવાની સમગ્ર મળી ન હોય તેમને માટે બજારુ સ્ત્રીઓ શહેરને કોઈ ખૂણે દુકાનો ચલાવે છે એવી પણ વાત કરી, અને એ સાલણનારાઓમાથી માળાપનો એકનો એક લાડકો દીકરો મિનોને એ રસનો અનુભવ કરાવવા પોતાના ખિસ્સામાથી ખર્ચ આપવા પણ તૈયાર થઈ ગયો

તરત હું ઉભો થઈ તેમની પાછેથી નીકળી જવા બિડ્યો, ત્યાં તો એક કાટ ગણાતા દોસ્તે મને હાથ પકડી રોક્યો ને બીજાઓની મદદ લઈ બહાર ધનડરો, —ખરેખર ઘસડ્યો જ મારી આખમા આસુ આની ગયા મેં હાથ જોડી કાઢ

લૂંટી કરી અને એ ગમિમ પગભાથી છૂંચો આજની ઘડી ને કાલનો દહાડો ફરી મેં તેમની મામે જોયું નથી. આ ઘમ્મણ વધુ લગાવવાની છાંજ પડી નથી.

આની રીતે ફરેલા ઘણા તરણો અને વિઘર્ષોએની હાનિ વર્ષો પછી મેં જાણી છે એમાનું કોઈ હનન નથી. કોઈ બેકાસ થઈને અને કોઈ ખીમારીથી મરી જાના ખમર મર્યા, તો કોઈનું નામનિશાન રહ્યું નથી. મંસાગમા મન અને સરીરને દૂષિત કરી કોઈ હિત નાંધી શકાય નથી. જન કુમારીને પછી કુટુંબ કે સમાજને અપવિત્રતાની આખે જોનારા ઉત્પન્ન જીવન જીવી શકના નથી. તે વખતે આમપાસના મંસાગમા લક્ષ અને નોકરી સિવાય તરણો માટે અન્ય કોઈ ભાગી નહોતું લક્ષ્ય થતા, પણ લક્ષ્યનું રહસ્ય અજાણ રહેતું. નોકરી પેઠે ભરવાનું કે ખર્ચ મેળવવાનું બારું હતું. ભરવા વચ્ચે નોકરી મળવાની નહોતી. નોકરી પહેલા કુવાની મોરની તે આમ વેડફાતી.

દિરસો વીનવા સાગના તેમ તબાઈનું મન એમના અભ્યાસમાથી તેમજ શાળામાથી છાતું ગયું. ધરમા વડીલોની ટોપ્પી થતી ત્યારે મારું લાગતું મોઝા માને કંઈ કહેવાય તેમ નહોતું. એક વાર માથું ફુગ્ગે છે એમ મ્હી ઘેર રહી મને રમ પુગવવાનું કહ્યું. વર્ગમા મોહનલાલ દોડે મને જોના જ પૂછ્યું 'ત' કેમ નથી આ યો?' મેં જીગત કહ્યું 'માથું ફુગ્ગતું હતું એટલે રમ મનાવી છે.'

'એમ કે?' મારતરે ઘાટ પીંતી નસકોગ કુલાવી કહ્યું. હું તેનું કારણ સમજી શક્યો નહિ. સાળે હું વખતસર ઘેર પહોંચ્યો. તે વખતે તબાઈ ધરમા જ હતા. એવામા તો મોહનલાલ મારતરે પોને જ આવી એકમા દોલિયા પગ ભેટા અને મને બોલાવી પૂછ્યું 'ત' મ્હા છે? મેં કહ્યું 'ઉપર છે માથું ફુગ્ગે છે' ત્યાં તો મારા બા હતા તેમને મારતરે પૂછ્યું 'એને શું થયું છે?'

'અમને તો ખમર નથી સત્તારનો એ તો ચોપડીએ લઈ ગયો હતો. તે નિ શાળે ગયો હતો એમ જ અમે જાણીએ છીએ નિશાળે આ-યો હોય તો પૂછો રવિને.'

'બોલાવો તેને અહીં એટલે તમારી ખાતરી થાય' બાએ સાદ પાડ્યો. એટલે હીલે પગે તબાઈ નીચે જીતર્મા મારતરે પૂછ્યું 'કેમ મિરતર! આજ પીલ ગાર્ડન પાતે શું કરતા હતા?'

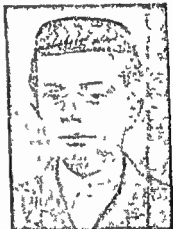
તબાઈએ બો-યા વિના નીચું જોના કયું મારતરે સાહેમે તેનો કાન પકડી કહ્યું 'બુએ બહેન' એ તબાઈ આજ નિશાગમા આ-યા જ નહોતા. મેં મારી આખે તેને પીલ ગાર્ડન આગમ ક્રમશઃ રમક છોકરાઓ સાથે જોયો છે. હું ગાડીમા હતો એટલે તણે મને જોયો નહિ હોય, પણ શુનો ટાકચો રહેતો નથી. હવે તમારે એનું શું કરવું છે? લણનામા એનું મન જરા ય નથી.

માસ્તર ગયા પછી તબાઈએ રસણુ લીધું. ખાવાની ના પાડી હવે મમે તેમ થાય તો ચે કાલથી નિશાળે જવું નથી એવો મેંક પ બહેર કર્યો. આમ તેણે નસીમ ઉપર સીલ મારી દીધું. પચાતાપ, પ્રાવશિત કે નવા મકલ્પોની કોઈ મંજાવના નહોતી. એનું મન એના ગમના નવરા, યુગથીબેર દ બારીઓ અને ગામગોડિયાઓ તરફ હતું. યોગ્ય મગાય મળતા તે અસલ અખાડામા પહોંચી ગયા.

તેના ગયા પછી ઘરમાં કંઈક હળવાશ—નવીનતા લાગી. લગી ન શકે એવું તત્વ, બધાને સાચાખોટાની લંબેરણીની બીક અને મોટાં માને એણું ન લાગે તેની અધર જીવની તહેલારી એ બધું દૂર થયું.

૮૩ અવનવી તરકીબો

હું હું ત્રગકને ત્યાં વધુ જતો-આવતો થયો. આનંદરાવ અકાલકરતો પરિચય વધ્યો. નજીક રહેતા એક પટેલ મિત્રની ઓળખાણ થઈ. તેના પિતા એક્સપોર્ટ-ઈમ્પોર્ટ, વીમા વગેરેનું કામ કરતા. તે સાથે 'મુંબઈ સમાચાર' ના એજન્ટ હતા. એટલે મને તેની પાસેથી પાર્સલના ભૂરા મળજૂન કામગીરી મળ્યા. મને સારી લાડી બનાવતાં આવડતી હતી, એટલે મેં તે કામગીરીમાંથી જનજાતનાં બાકમો અને ટ્રીપ્પાય વગેરે બનાવ્યાં. મને આવી રીતે નવાંનવાં કામ ગમતા જ હતાં અને મારી ચોરડીમાં કે કેટલીયે જાતનો ખેરીયો ભેગો કર્યો હતો. એમાં મને એક વાર ચોર જ્ઞાનસનો એક ઊપસેલો કાચ મળી ગયો. તેને મેં એક નાના ખોખામાં બેસાડી અદર એક ગ્યાસતેલની બત્તી ગાડી. પછી વોરવાડમાં જઈ કાચની દુકાનો પાસેથી કાચ કાપતા પડેલી પટ્ટીઓ લઈ આવ્યો. તે પર ચિત્રો કરી પેલા ચોર-જ્ઞાનસ આગળ ફેરવી જોઈ, પણ કંઈ દેખાઈ નહિ પણ એક નાનો આગિયો કાચ આગળ ધર્યો કે લાગલી ભીંત પર તેની મોટી છાપ દેખાઈ! તરત મને સમજાઈ ગયું કે ચોર-જ્ઞાનસનો કાચ પ્રકાશને એકરૂપ કરતો હતો, પણ આકૃતિની છાપ તો આગિયો કાચ સાફ ફેંકી શકતો હતો. પછી જરા આધુપાધુ કરી શકાય એવી રીતે આગિના કાચ માટે મેં એક ભૂંગણું કરી, તેમાં તેને બેસાડી વગ્ગે ચિત્રની કાચ-પટ્ટી મૂકી શકાય એમ તેને ચોર-જ્ઞાનસના કાચ સામે બેસાડ્યો અને બીજો બધો પ્રકાશ બધ રહે એમ બત્તી પર ઢાકણું કર્યું. થઈ ગયું એમ ઘર-બનાવટનું મૅજિક લેન્ટર્ન.

ત્રગક

પછી તો હું કોઈ પણ પારદર્શક કાગળ ઉપર ચિત્ર કરીને મૂકતો તે પણ દેખાતું; અને પારદર્શક કાગળ ઉપર શાહીથી ચિત્ર કરવાનું તથા રંગ ભરવાનું સહેલું હતું. મારા મિત્રોને આ તરકીબથી ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું અને તરકીબો કરનાર તરીકે મારી છાપ પડી.

પણ ત્રગકને આવી ચીજોમાં કંઈ જ રસ ન પડતો. તે આવે ત્યારે જીવનની ફિલસૂફી ચલાવે. મારા કેટલાક ઉજાંજળાપણાં પર એ ટીકાર પણ કરે. ત્યારે હું ચીકાઈને કોઈ વાર તેના પર ગુસ્સે થતો અને તેને ધબ્બો પણ મારતો. હું એને પુસ્તક-ડાહ્યો કહેતો. તેમ છતાં તેણે મને છોડ્યો નહિ. રોજ કે ને કે સારી વાત મારી નજરે પાડ્યા કરતો. એણે સારાં ચોપાનિયા અને પુસ્તકો

વાચના મોટાં મને આ રીતે અકાળે વૃદ્ધ જની જવાન ગમતું નહિ. વસ્તુતઃ વાચન અને પુસ્તકોના રસિયા મિત્રો જ મને મળ્યા નહોતા.

૮૪ મોટાં માનું અવસ્થાન

એવામા મોટાં મા ફરી માન પડી ગયા. અમે ય આગ્રહામા તો રહેતા જ હતા, પણ નાતગીએ તેમને નાન અવશ કરી દીધા એક દિવસ સવારે અમને સોને માએ તેમના મિજાના આગળ બેસા કર્યા નાનામોટા સૌએ તેમના પગમા માથુ અડાડી વદન કર્યું એ યાદીને પચારીમા સૂતા મકામકી અને બીજા નજીકના સગાવહવાને કહ્યું કે હવે મર્ધ મારી પાસેથી દૂર થરો નહિ તે હકનાહાકના બોનના હતા હું આશ્ચર્ય પામતો આ બધુ જોઈ રહ્યો હતો.

તાને અમને સવા મોખી દીધા, પણ નથ વાગે સૌ સ્થોમમ જગી કયા મોટા માના ખડમા જઈને જોયુ તો તેમને લીપેની ભોય પર સુવાડયા હતા માથા આગળ ધીતો દીવો જગીને હતો આગ્રહો ઉપાડી આધો મૂક્યો હતો બીજા વસ્તુઓ પણ આઘીપાઘી કરી હતી અમને દ્વેષએ કહ્યું 'મા તો ગયા—મગવાનને ત્યાં જવા લાગ્યાશાળી' ભર્યું કુટુમ અખડ જોઈને ગયા' એક વડીન બાઈએ કહ્યું 'રવિ, તું માને બહુ વહાસો હતો તારે દોણી લેવી પડશે' દોણી લેવાનો અર્થ હું સમજ્યો હતો મગવાને સ્મશાનમા ચિત્તામા અગ્નિ મૂકવા ધ ને અગ્નિ લઈ જવાનું માનાત્મ્ય હતું.

અગ્નિ સગા અને ન્યાનવાળાઓને કોઈ ખમર કરી આન્યુ હતું એમલે સવાર પડતા ધીમેધીમે લોમ લરાવા માઘ્ય આવનાર હોવે સાદે એ એ કરતા આવે અને શાત થઈ સમની નનામી બાધવામા જોડાઈ જાય એ કામમા અનુભવી માણસોની જરૂર હોય છે બહાલોમા રિવાજ પ્રમાણે શમને પવિત્ર રાખવા તેને લંચકનારા નાઈને મુખ્ય પહેરે છે તેમના માટે એક બાલુ જીનુ પાણી મુખઈ ગતુ હતું બાપુજી, કાકા મોગ લાઈ ને પછી વહેવાગના લુવાનો તબર થઈ મફા માનુ મરણુ લાગ્યાશાળી હતું પિતા, કાકા, તેમના સમોવડિયા એક સગા અને મોગ લાઈ એમ ચાર જથ્થુ નનામી લઈ બહાર નીખ્યા એક વાર 'એ મારી મા રે' એમ બોલી, ના ભર્યું! નારાણુ!ની ધૂન સાથે નનામી ચાલી હું દોણી લઈ આગળ ચાલ્યો.

હું કાકુ કે કંઈ નહિ માટે એ પ્રોટ જન મારી સાથે હતા વળી કોઈએ કહ્યું 'દોણીવાગાથી પાછળ જોવાય નહિ' એ વાન મેં અક્ષરથ પાળી સ્મશાને પહોંચ્યા બાદ મેં દોણી નીચે મૂળ પાઠગ નનામી લઈ ડાઘુઓ આવી પહોંચ્યા સ્મશાનમા જ લાકડાની ઝેડવડુ હતી અનુભવીઓએ ચિતા જોડવી અને રાગ ઉપરનુ વસ્ત્ર દૂર કરી માન થરીંગ તે પર ઝેડવડુ બધુ તૈયાર થયું એમને ગાંતિના શુદ્ધે પિતાથા પાસે મગોચારથી શમનુ પૂજન કરાવ્યું અને તે દેહમાથી તેમનો જન્મ થયો હતો તે દેહને ઉચ્ચ નમન શ્રી પિતાશ્રીએ અગ્નિ મૂક્યો બે કલાક મેં દેહના પચમૂનોને અગ્નિ દ્વાગ વાનાવગ્યમા વિડીન થતા જોયા પણ તેમથી અમાને વચવેલો છોડનાર તત્ત્વ કશું ગ્યુ હશે?

રમશાનેથી સૌ કહેલાનાં ઘેર આવ્યા અને પછીનો વિધિવ્યવહાર ત્યાં જ શરૂ થઈ ગયો. મોટાં ટોળા વળી ખેરાંઓએ ફૂટયું. દશા સુધીની રોજની કાણો પણ ચાલી. તેમાં કોઈ ને ફેરફાર કરવાની જરૂર જણાઈ નહોતી કે વિચાર આવ્યો નહોતો.

મોટાં માનું
અવસાન

માના કારજ માટે મોટી તૈયારીઓ થઈ. પિતાના કારજ જેવું જ અને ધનના હાલના મોખા પ્રમાણે થવું જોઈએ એમ હતું. નજીકનાં સગાઓને તુરત અને બાંધાત્મા મનઘામા પછીથી કારજના દિવસના નોતરાં લખાયા. પિતાશ્રી તરફનાં સાચુદ, ગાફ વગેરે રથો અને માતા તરફનાં ગાલાવાડ તથા મધ્ય સૌરાષ્ટ્રનાં ગામોમા વેવાઈઓ, મોસાળો અને પિત્રાઈઓના જેટલાં નામ યાદ આવ્યાં તે બધાંને કાગળો લખાયા. ગામમા વાડીની સગવડ નહોતી એટલે કારજ-પ્રસંગ માટે ગામ બહાર એક જીનમા ઉતારા-બોજન રાખવામાં આવ્યાં.

આ વખતે જે દૂરદૂરનાં સગાંઓને ઓળખી શક્યો. મોટું કુતુંડલ તો મેં માગે અને મારા નાના ભાઈના સસરાઓને જોયા ત્યારે થયું. ખાતરી થઈ કે

ખરેખર માગ માટે પણ જીવનનો ઘાટ ધડાઈ ગયો હતો. બીજી તરફ વીરમ ગામથી, બહેનનો સગાં થનાથી, નવા બનેલા સગાંથી. પણ આ પ્રસંગે આવ્યા હતા તેઓને મુકામ અમારા સસ્તુતના શિક્ષક વઢવાણવાળા નર્મદાશંકર શાસ્ત્રીને ત્યાં હતો તેમણે વળી વાત ચલાવેથી કે વીરમગામના કાકિયાવાડમાં કયા પક્ષ? પણ સાણુદ-વઢવાણના બીજા સગાઓને જોઈ વીરમગામવાળાઓના મનનું સમાધાન થયું આ હતી તે વખતની એક જ યાત્રિસમૂહની ખજીબોદ.

ગાકથી પિનાઈ સગાંઓના જૂથમાં તંભાઈ પણ આવી પહોંચ્યા હતા તેમની સિક્કલ જ બદલાઈ ગઈ હતી. માથે ફેંચી બાંધવા માડ્યું હતું ધંધુકા આવીને તેણે ભણતર આજળ કરવા માડ્યું હતું પણ તેમાં રસ નહોતો રમ્યો પડે ત્યારે ખેતર પાદરમાં તો મોસમમાં ધ્યાન આપવાનું; બાકીનો વખત હિંમ, આગમ અને સવારસાળ ગામઝાપે કે મહાદેવમાં દેશપરદેશના તુકા ચલાવવામાં જતો વિચારમાં અધપરપરા અને રૂઢિપાલનનો આગ્રહ રાખનાની તેમજ કોમી અહતા પાછળ સ્વાર્થ અને સમગ્ર જોવાની ટેવ પડી હતી આ પ્રસંગ પછી વર્ષો સુધી અમારા જીવનના પાટા કઢી ભેગા થયા જ નહિ.

૮૫ વાસુદેવ મહારાજનું સંગીતકીર્તન

મોટા માના કારણ પછી ચેરડીપીડના ડહેલાના અસલ ઘરમાં જઈને રહેવાનું હતું એટલે ત્યાં ફરી કેટલાક સુધારા અને ગોડવણો કરાવી અને દક્ષિણીનો ડહેલો છોડવાનો સમય આવ્યો. પણ આ દગમિયાન મને ત્યાં જ કેન્સલીક નવી વ્યક્તિઓનો પરિચય થયો તેણે મારી સરકારસૃષ્ટિ ધણી સમૃદ્ધ બનાવી મૂકી.

દક્ષિણીના ડહેલામાં વિચિત્ર પ્રકારના માણસોનો કોઈ વાર મેળાપ થઈ જતો તેના મુખ્ય કારણ તો કેસવરાવકાકાની સંગીતસાધના અને ગણેશ ઉત્સવો હતા એક વાર એવા ગણેશ ઉત્સવને અંગે દેવમહારાજે મળીનકીર્તન કરવાનું સ્વીકાર્યું આથી અમને અદરોઅદર ઘણું આશ્ચર્ય થયું રાજની વસુલાતી કમેરીમાં ૪૫ રૂપિયાની નોકરી કરતા એ અત્યવ કારકુન તેમના જ્ઞાન, સોજન્ય અને પ્રસન્ન હાસ્યવાળી મુખમુદાથી અમને સૌને પ્રિય અને આદરપાત્ર પુરુષ તો હતા જ તેમની પાસે જઈ નમસ્કાર કરી બેસીએ ત્યારે કૈંક ને કૈંક મળની વાત સાંભળવા મળતી તેઓ દમી અમલદારો અને શ્રીમતોના ધમડની નકલ કરી દસાવના કે કોઈ બન્ય જીવનકથા કહેતા પરંતુ એમનું શયો અને કથા ઉપકથાઓનું સ્મૃતિસ્થાન તો એમના આ કીર્તન પ્રસંગે જ પ્રગટ્યું એમાં માત્ર ધર્મસ્થાન કે ઔપચારિક વાર્તાકથન ન હતું, પણ ભવ અને ઉર્મિઓના મોખથી તે પરિધાવિન હતું તેમાં જે એમનું ‘ભરનમેટ’નું કીર્તન તો ખૂબ વખાણતું એ પહેલી જ વાર એમનું કીર્તન માંખણું ને આશ મનથી એ મને ચુસ્તજનના પદે સ્થાપી દીધા એમણે ધધા તરીકે કીર્તન કહી કંઈ નહોતું જનમસદાયમાં ભક્તિ, પ્રેમ તે પાવિત્ર્ય પ્રસાવાનું એક અધર્મજનું તેમાં રહેતું છે એમ સમજીને એક ધર્મકાર્ય તરીકે તેમણે તેમાં તાલીમ લીધી હતી. તેમને પુણ્યના આદરો અને ખાસ કરી રામાયણના પાત્રો માટે ઉકટ આદર હોતો, એવો

અવારનવાર કોઈ મિત્રને ત્યાં ધાર્મિક કાર્યો પ્રસંગે જ કીર્તન કરતા. એ માટે કોઈ ભેટ કે દક્ષિણા સ્વીકારતા નહિ. કથાના નિયમ મુજબ આરતી થાય ત્યારે શ્રોતાઓ આરતીમાં જે કે દ્રવ્ય મૂકે

તે બધું ગૌશાળામાં કે પાક-શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની સહાય માટે આપી દેતા. સાંજિદા પણ એવા જ ભાવનાશીલ અભિનત યુવાનો હતા. તેમના લઘુ બંધુ, નાનાભાઈ-ભાવનગર રેલવે સ્ટેશનના સિગ્નલર, તબલા પર નામ કરી ચૂક્યા હતા; અને બીજા એક સિગ્નલર કલ્યાણજી હરમોનિયમ પર ભાવના પ્રકટાવતી સુરાવટ આપતા હતા. આ બંને વ્યક્તિઓની જાણ મને લ-વિધ્યમાં વિશેષ સુંદર સમાગમ આપનારી થઈ પડેલી.

વાસુદેવ મહારાજનું સંગીતકીર્તન

દેવમહારાજે કીર્તનની પરંપરા પ્રમાણે પૂર્વરંગ કર્યો, તેમાં સંતજનોની શાસ્ત્રીયતાથી રામાયણની ભાવનાસૃષ્ટિની સ્થાપના કરી; અને ઉત્તરરંગમાં એ ભાવના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરી બતાવતાં એમણે બ્યારે રામાયણનાં પાત્રો—રામ, સીતા, લક્ષ્મણ, ભરત, હનુમાન, કૌશલ્યા વગેરેનાં સ્વરૂપોને કથા ને કીર્તનની વાણીમાં આકાર્યા ત્યારે હું તો મારી રામાયણલક્ષિતને અનેકગણી વિસ્તરતી જોઈ શક્યો. બદલાતા કથાભાવોની સાથેસાથે બદલાતાં ભાવગીતોનું સંગીત અને ઝંકાર દેવ-મહારાજના અવાજમાં જે વિકસન લાવતાં તેમાં તેમની અંતરની શક્તિ ઝબકારા દેતી. વનવાસમાં સાથે આવવા હક બતાવતાં સીતાને રદન કરતાં જોઈ રામ ઉચ્ચર્યા:

‘સીતા વહાલી! રો મા, રો મા! તું આવ આપણી સાથ.’

એ ગીતમાંનાં રામ ને સીતા વચ્ચેનાં વહાલ અને અનન્યતા સંસારમાં જોવા મળે તેમ નહોતાં, પણ તેમની વાણીમાં અમે તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શક્યા. દેવમહારાજની કથાનાં પિપાસુ વર્તુલોમાં હમેશાં પૂજાપાઠ રહેતી અને કોઈ ઠેકાણે કથા કરી હોવાની જાણ થતાં જ ઉચ્ચ કોટિનો શ્રોતાવર્ગ વગર નિમંત્રણે ભેગો થઈ જતો.

આ કીર્તન-પ્રયાનો પ્રચાર ગુજરાતમાં દક્ષિણી કથાકારોએ આરંભ્યો હતો અને વડોદરામાં વસત્ય કથાકારો ગુજરાતી ભાષામાં એ કથાવસ્તુ લઈ સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતનાં મુખ્ય નગરોમાં વખતોવખત નીકળી આવતા. તેઓ કોઈ શ્રીમંત ગૃહસ્થને ત્યાં અથવા તો કોઈ દેવસ્થાનના રંગમંડપમાં યા ચોકમાં કીર્તન કરતા.

આ કીર્તનપ્રયાનો યથાયોગ્ય વિકાસ કરવા વડોદરામાં શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજે એક હરિકીર્તન શાળાની યોજના કરી હતી. એ સંસ્થામાં દેવમહારાજ

નાનપણમાં તાલીમ લઈ આવ્યા હતા અને કથાકીર્તનને કેવળ પોતાનું લાવના-કાર્ય સમજીને જ તેની સાધના તથા પ્રતિષ્ઠા કરતા હતા. પોતાની આજીવિકા માટે તો, ઉપર જણાવ્યું તેમ, લાવનમરના વસુક્ષાતખાનામાં કારકુની કરતા હતા. એમ છતાં સમાજમાં પોતાના નીતિનિયમો અને ચારિત્ર્યપ્રભાવથી દરેક ઠેકાણે પૂજ્ય વ્યક્તિ તરીકે આદર મેળવતા. એમના ઉપરી અમલદારો પણ એમનાં માનમર્યાદા સાચવતા. દરેકને ખાતરી હતી કે દેવમહારાજ કોઈનો સોપારીનો કટકો પણ મહણ નહિ કરે.

એમની ચિત્રકળાની એકાંત સાધના અને સાદૈ તથા પવિત્ર જીવન મારા મુવતારકસમ ગણીને એમને મેં મારા મુઠપદે રખાયા, તે જ્ઞાનને સૌજન્યની ભૂતિ 'દેવમહારાજ'—વાસુદેવ મહારાજ

એમના પોશાકમાં જાડા કાપડનું અંગરખું, ખેસ, માથા પર કોઈ છટાનો વિચાર ક્યાં વિના વીરેલો સફેદ ફેટા ને પગમાં જાડાં તળિયાંવાળા ગામડી જોડા. આવા, જીજળા વર્ણુવાળા, પડછંદ કાયાવાળા, શ્વેત પરિધાનવાળા દેવમહારાજ ચાલ્યા આવના હોય કે ક્યાં ચ પછી જિભા રહેલા હોય ત્યાં પરિચિત જનો તેમને બહુ ભાવનાથી વંદન કરતા અને પ્રત્યુત્તરમાં તેમની હળવી મૂછો નીચેથી સફેદ દાઢવણીનું પ્રસન્ન હાસ્ય પામતા. તેમનામાં કોઈએ કદી ઉઠાવળ કે ગાભરાપણું જોઈું નહોતું. કોઈ ઠેકાણે બેગી ગયા ને તેમનો વાર્તાલાપ છૂટે ત્યારે આસપાસનાં કામ બધ થઈ જાય, અને તેઓ સમાજની વસ્તુચિંતિ પર ચર્ચાઓ ને નર્મમર્મ કરી લોકોને સન્માર્ગે દૃઢ રહેવાની પ્રેરણા આપી, સ્વસ્થતાથી નમસ્કાર કરી આગળ ચાલે. રોજ સાંજે સહજલાવે પીલ ગાઈનમા એક દેકાણે લીલી ઝાંઘરી પર બેઠા હોય ત્યારે મુવાનો કે વૃદ્ધો સહજ વારમા તેમને વીંટળાઈ જાય ને કેંક દેહતો, હાસ્યપ્રસંગો અને ઉચ્ચ પ્રકારનું ઉદ્બોધન પ્રાપ્ત કરે.

૮૬ રાલ રવિવર્માથી મળેલી મનોદીક્ષા

આવા એ દેવમહારાજ પ્રત્યે મારું આકર્ષણ અનેક હતું. તેમનાં દર્શન, વાણી અને પ્રેમપૂર્ણ વ્યવહારથી હું મુગ્ધ થયો હતો. પણ તે ઉપરાંત મેં જ્યારે જાણ્યું કે દેવમહારાજ ચિત્રકળાના એક પ્રખર સાધક અને ભક્ત છે ત્યારે તો મગ મારે

તેઓ તીર્થરૂપ બની ગયા. મને ખગર પડી કે તેઓ વડોદરામાં હતા ત્યારે રાજ રવિવર્મા ત્યાંના લક્ષ્મીવિલાસ મહેલ માટે ઘોડાં પૌરાણિક ચિત્રો કરવાને મંજૂરતા અતિથિ બની આવ્યા હતા. દેવમહારાજે તેમને નગરોત્તર જોયા હતા; ઘોડો સમાગમ પશુ સંપ્રદાયે હોતો તેમનામાંથી ગ્રેન્ડા લઈ તેમણે ચિત્રકામના શીખરેશ્વર ક્યાં હતા. રાજ રવિવર્માસમ વિરલ શુર પોતાને મળી ગયા, એટલે તેમને મુખેથી તેમના પ્રયોગની વાતો સાંભળી દેવમહારાજે એકવચ્ચની માફક જીવના માનવપાત્રો પરથી સીધા આલેખો કરવાની ઉપાસના શરૂ કરી દીધી.

દેવમહારાજે
આલેખેલાં નાનાવિદ્ય
માનવપાત્રોના
અસંખ્ય રૂપો
ચેત્રીના ટેલોક

ચિત્રકળામાં તે કાળે રોષ્ટક લાઈટ (જાણી પ્રકાશ) અને રેખાની તાદૃશતા તેમજ પરસ્પૃશ્ટિવ (દૃષ્ટિસધાન) બેરોબર રાખવાનો પ્રયોગ લાગતમા નવો હતો, છતાં રાજ રવિવર્માએ એ પ્રયોગો પોતાના ચિત્રોમાં સફળ બનાવ્યા હતા. એટલે દેવમહારાજે પ્રથમ તો રાજ રવિવર્માના ચિત્રો (તેમના પોસ્ટકાર્ડો અને છબીઓ) પરથી છૂટે હાથે ખૂબ અનુકૃતિઓ કરી આખ અને પેન્સિલની શિસ્ત મેળવી લીધી. પણ રવિવર્મા તો પોતાના ચિત્રો જીવતા પાત્રોને જેસાડી તૈયાર કરતા. તેથી બંધા સુધી જીવતા પાત્રો પરથી ચિત્રાલેખન આવડે નહિ ત્યાં સુધી સાધના પાટી ન ગણાય એમ વિચારી, તેમણે કોરા ફક્સરેપ કામજોની મોટી પોથીઓ વાધી તેમાં નિયમિતપણે ખરા માનવપાત્રો પરથી સીધા સ્કેચના આલેખ કરવા

માડયા આરી ચોપડી બૂટગુ વાગી તે બચનમા રાખના અને જ્યા કઈ બેસવાની સગવડ મળે કે તરત તેમા રોક્ય કરતા ઘણી વાર તે બાવાસાધુઓના ઝુડમા પહોચી જતા અને તેમને પાઈ પાઈ દક્ષિણા આપી તેમના રોક્ય કરતા તેમનું માનકું હતું કે આ દેશની અત્રિ પ્રમાણે ધણુઓના શરીર બાવા સાધુઓમા જ જોવા મળે છે

૮૭ એકાંત સાધનાનું દર્શન

એક વાર દક્ષિણીના કહેવામા તે કેશવરાવકાકા પામે આવેના, ત્યારે તેમની જગલમા એવો ચોપડો જોઈ બાપુાવે અને બોલાવ્યો અને અમે જરા લાડકા મળને તે જોવા માગી લીધો ૮ હાઈરફૂલના ચિત્રવર્ગમા છુ અને બચવાનજી માસરને ઘર પહુ જઈ છુ તેમજ ચોપડા ખાનાના માપથી મોટી હમી બનાવું છુ એ વાત કરી ત્યારે તેઓ જગ મર્માગુ હસ્યા અને કહ્યું કે કેઈ પહુ આધાર વગર માન આપની જ મદદથી હાથ ધાર્યે આકાર કરી શકે ત્યારે જ સાચી ચિત્રમિદ્ધિ થઈ ગણાય આવી મિદ્ધિ સંકરે રોક્ય કરી પછી જ ગ્રામ થાય તેમના આ કથનના પુરાવા રૂપે તેમનો રોક્યો ભરેલો ચોપડો તો તેમની સાથે જ હતો એમના એ ચોપડામ માન રેખાથી અનેક ઓળખીના પાડો, બાવાઓ, સાધુઓ આદિના ખરા ચહેરાના માપના કરેલા આવેળો જોઈને, ખાના પાડી પાડીને હેક સાજ સુધીમા ચહેરાની જેવીનેવી રેખા કરના હું શરમાઈ ગયો મ નત્રનાપૂર્વક તેમને ઘેર જઈ બધા રોક્ય તેમજ તેમનું ચિત્રકામ જોવા દેવાની વિનંતિ કરી, અને તેમણે પ્રસન્નતાથી મને રવિવારે બપોરે આવવા કહ્યું

રવિવારે હું તથા બાપુ તેમના ઘર ખરા ધરમા કઈ વૈભવ કે સરળમ મળે નહિ ઉપરની મેડી પર એક ગુલુપા પાથરેલો ને હોત આગળ એક માનિયુ હાથુ રાખેલું એક આળિયામા (હાટિરામા) રોક્યમુકેના ચોકડા વાસીને ભરેલા બપોરના બાર વાગ્યા હતા તેઓ નીચેથી જમીને ઉપર આવ્યા ત્યા સુધી અમે અમારા કુતૂહલને માડમાડ રાંધી રાખ્યું હતું રોક્ય આલેખોના બેચાર ચોપડા જોવા પછી પાટિયામા શુ ચીતર્યું છે તે પૂછ્યુ ત્યારે તેમણે હમીને કહ્યું કેયોનથી એક ચિત્ર શર કર્યું છે, પહુ માડ એક ચહેરા પૂરો થયો છે

ચિત્ર પર દર્શિલો
સચળ હમીએ

બે ખરાબ ચિત્તો કરવા કરતાં ધીરજ અને કાગજથી એક ચિત્ર કરવાથી વધારે ફળ મળે છે એમ હું માનું છું.' આમ કહીને તેમણે પાટિયું ઉતારીને ગોઠવ્યું અને તે પર દોકેશ કાગળની પિનો ઉટારી તો ગમ્મ રવિવર્માએ કરેલું 'વમુનાતીરે બંસીધર કૃષ્ણ'નું ચિત્ર ઊંચી ઝાતના કાગળ પર કેયોન (કાલસાપેન)થી શરૂ કરેલું અમારી નગરે પડ્યું. ફક્ત ગળા સુધીનો ભાગ કાળા શેષડમાં કરેલો, છતાં ખૂબ સુરેખ ને સ્વચ્છ આલેખન હતું. એમણે કહ્યું: 'આટલું કામ હું બે દિવસ અખંડ બેસીને કરી શક્યો છું.'

આટલી સિદ્ધ કક્ષાનું કામ અમને તો જીવનમાં કદી બોવા મળ્યું નહોતું અને બતાવનારું પણ કોઈ નહોતું. અમે દેવમહારાજની આ એકાંત સાધનાને મનોમન વંદન કર્યું અને કોઈના પણ માર્ગદર્શન વિના, કેવળ અખંડ ઉપાસનાથી, અત્યંત ધીર ગતિએ પણ ઉચ્ચ કળાની સિદ્ધિ મેળવી શકાય એવી શ્રદ્ધા પામ્યા. દેવમહારાજના શબ્દો મારા મનમાં મંત્રોની જેમ ચોંટી ગયા અને ખાનાં પાડીને કામ ન જ કરવું એવો સંકલ્પ કર્યો. તે દિવસથી મારી સાધના કઠોર બની, દૃષ્ટિ અને હાથ ગતિમાન બન્યાં, નકલ કરવાની સાલસ ગઈ, જીવન સૃષ્ટિમાં મને રસ પડવા લાગ્યો, એટલું જ નહિ પણ દેવમહારાજનું સ્વરૂપ તથા એમનું જીવન લક્ષમાં રાખી મંકલ્પ કર્યો કે કલાસાધકમાં પવિત્ર ભાવનાઓ અને પ્રખર તપસ્યા હોવાં આવશ્યક છે.

૮૮ સંગીતના સાધિયા

દુશિણીના કહેલામાં ઉચ્ચ મંગીનનો જે આહ્વાદ ભોગવ્યો તેથી એક લાલ એ થયો કે નાટકી ગાયનો પરથી મારી ગ્રીત ઊતરી ગઈ. મારા મોટા ભાઈને નાટકનો પ્રબળ શોખ હતો અને તે નાટકની ચોપડીઓ ભેગી કરી ગીતોના રાગ બેસાડતા, પણ તેમને રાગોનાં નામ કે તાલ વિષે ખરી માહિતી નહોતી. એવામાં એક પ્રમંથથી એનો યોગ થયો. અમારા ઘરમાં શ્રી નથુરામ શર્માની દીક્ષા અને પ્રેરણાથી વૈદિક બ્રહ્મોપાસના દાખલ થઈ હતી. પરંતુ મારાં માતૃશ્રી વારતહેવારે આમ-પાસના શિવાલયમાં, હવેલીમાં કે જગદીશ મંદિરમાં દર્શન નેતાં. એક વાર બાબુની દાઉજની હવેલીમાંથી પાછાં આવ્યા ત્યારે એક નાની તંજૂરી સાથે મેરાડી ઢબે ખાંધેલા ફેટિયા અને મુખિયાજી જેવી બંડીવાળા એક વૈષ્ણવપંથી જીવાનને સેતો આવ્યાં, અને તેના માટે ચા કરવાનું કહ્યું. તેણે જ વાત ઉપાડી: 'પણ ફેટિયા, મને તો ખબર જ નહિ કે તમે આંઈ પાસે જ રહો છો.' મારા મોસાળનું સત્રપણ બતાવતા આ ભાઈ અમને બન્ને ભાઈઓને જોઈ વારી ગયા: 'વાહ વાહ, બેડે ભાઈઓ કેવા દાવકા છો! નામે ય રતિભાઈ ને રવિભાઈ!' પછી કહે: 'અમને તમારા નાટકના રાગ ન આવડે. અમારું કામ તો સવારસાંજ લગચાન પાસે કર્મન ગાવાનું. મંદિરનું એ સંગીત જુદી ભાતનું હોય છે.'

આ ગિરધરભાઈ ત્રિવેદી હતા તો નાની વ્યક્તિ, પણ સત્રપણદાવે તે દિવસે જે પરિચય થયો તે જનમજર એમણે સાચવ્યો. મંદિરમાંથી છૂટે ત્યારે અવાર-નવાર ઘેર આવે અને રવિવાર હોય ત્યારે મોટા ભાઈ તેમની સાથે રાગરાગિણીઓની

વાત કાઢે. એ વખતે પોતાની નાની તજૂરીના સ્વરો સાથે મદિરના ધીરા દુપદ

વેખજવ સંગીતકાર ગિરધરભાઈ ત્રિવેદી

દક્ષિણી નટો આવ્યા હોય ત્યારે તેઓ પશુ મર્ધ ને દ્રઢ ઓળખાણુ લઈ કેશવકાકા પાસે આવના એક 'રાવ' તરીકે ઓળખાના નટ હાસ્યના પાત્રો લજવના તરીકે બહુ પ્રખ્યાત હતા એક નાટકમા મૂર્ખ જમાઈ સાસરે જાય છે તેના પાડમા જમાઈએ સામગ્રીમા ગંગે લાર રાખવો જોઈએ એની શિખામણુ માની ગળામા ધટલાનુ પડ બાધી તે દાખલ થતા !

નાટકના આવળ મોટા પડદા કેમ ચીનગના હરો તેને મને આજ સુધી ખ્યાન નહોતો, પણ તેમની જ પાસેથી મેં જાણ્યું કે આખો પડદો જમીન પર પાયરી તે પગ ચોરસ ખાના પાડેલા નાના ચિન પરથી મોટું બોજુ કરીને બેચાર મા થુસો એકીસાથે રજો લરી દે છે, અને મુખ્ય ચિનકાગ ઉવટે બહુ સરખુ કરી લે છે

એ લાઈ 'ગવ' એક વાર વાળનટોને લઈને દક્ષિણીના કહેલામા આવ્યા એ નટો નાટકમા દ્રઢ સખીઓ કે નાયનારીના વેશમા ઊતરના એ નટો વિરે અમને બહુ હીતુક ચતુ અનડા છોકરાઓ સ્ત્રીઓના વેશ લેવા માટે માથા પર કાયમ લાગ્યા ચોળા વધા તા તેથી તેઓ જ્યારે બહાર નીકળતા ત્યારે અમે તર્ક કરવા કે એ તો છોકરીઓ જ હશે, પણ લોકો હમે નહિ તે માટે છોકરાઓનો પોશાક પહેરી બહાર આવતી હરો પણ તેઓને જ્યારે એકગીજને નામ દઈને બોલાવતા સાલવ્યા ત્યારે ખાતરી થઈ કે તેઓ છોકરાઓ જ છે

સાસરામા બ ખમ જમાઈ

૮૯ બાનુ દરદ

મોટા માના દેહાત પછી ગેરડીપીના કહેલાના ઘરમા વમત જતા પહેલા ત્યાં કેટલુંક તમાગમ અને સાફસફી તો કરા-ના, પણ ઘરના છાપરા બાપદાદાના વખતના નીચા દાળના જ હતા પિતાશ્રીના સેન્ડ એઈડ ઇન્સ્પેક્ટરની નોકરીના નવું વર્ષ પૂરા થતા રૂ ૧૦૦થી તે હવે ફર્સ્ટ એઈડ ઇન્સ્પેક્ટર થયા હતા તેમના સમ કિલિજનમા તે વખતે લાલ, ગોહિલવાડ તથા અમરેલી જુઓનો લાગ આવી જતો સુપરિન્ડેન્ટ મિ કામદીનના રિપોર્ટો પરથી તેમના કામ માટે મુબાઈના પોસ્ટમાસ્ટર જનરલ તરફથી વખતોરખત શાબાશી મળતી હતી, ને સુપરિન્ડેન્ટ કામદીન સાહેબ તો તેમને વહની તકે સુપરિન્ડેન્ટની પરીક્ષા આપવા આમલ કયા કરતા હતા પરંતુ મારા માને હિંગીરિયા લાગુ પડ્યો હતો તેથી બાપુજીનું મન વ્યગ્ર રહેતું હતું અને તેની ચિંતાથી તેઓ કંઈ વાચી શક્યા નહિ

મારા બાના આ વ્યાધિની ખમર અમને મહેસાણાથી પડેલી તેમના મનમા કોઈ મૂઝવણ હોય, કે કામનો નિકાલ ન થાય, તો તે પડ્યા પડ્યા બેમાન થઈ જતા બોવાનીએ ત્યારે જવાન ન આપે એસે તુરત ચતા સુવડાવી મોમા બેઠએ તો દાત સબજડ બની ગયા હોય અને શ્વાસ ઘૂટાય એસે તીણી ચીમો પાડવા માટે એમના આ દરદનો કોઈ ઉપચાર હાથ લાગ્યો નહોતો નવસાર અને કળી ચૂનાનું મિશ્રણ કોઈ સુધાડતું ત્યારે દાત છૂટા અને પછી થોડું રોઈ લેના

ઘરમા બેરાઓ વાતો કરતા કે આ કોઈ જાતનો વળગાડ છે તેમના પીય રિયા કહેના કે નાનપણમા એક ગરાસણી આશામરી ગુજરી ગયેલી તેના શમની નનામી નીકળી ત્યારે એ બેઈને તે બી ગયા હતા, ત્યારથી આમ બનતું આવતું બને ત્યારે ઘરકામમા દેખરેખ ન જ રહે એવે વખતે પડેશીઓ આવીને થોડું સંભાળી લેના વળી હમણા લાલી હતા તે નગર રાખતા આ કારણે પિતાશ્રીએ પોસ્ટલ સુપરિન્ડેન્ટની પરીક્ષા આપવાનું માડી વાળ્યું ને ફરી પ્રયત્ન કર્યો જ નહિ

પણ આ હકીકત તેમણે એક વાર ગુરુશ્રી નથુરામ શર્માને જણાવી, તે પરથી તેમણે એ વર્ષે ગુરુપૂર્ણિમાને દિવસે પૂર્ણિમા પૂજનમા બાને પણ બીતખા સાથે લઈ આવવા પિતાશ્રીને કહ્યું ત્યાના સ્વચ્છ, શાત, પવિત્ર વાતા વગલથી તે પ્રભાવિત થયા અને શિષ્યમહામા દીક્ષા લીધી ત્યારે તેમને નિત્ય સૂર્યોપાસના, મનઝપ અને પશ્ચિમોત્તાન આસન કરવાની સચના મળી બીલખાથી આ-યા પછી મારા બાએ ચુસ્તપણે તે નિયમોનું પાલન કરવા માડ્યું તેને લીધે તેમા તેમનો હિંગીરિયા તો ગયો જ, સાથે શરીર પણ સારુ બન્યું અને ઘરમા પણ પ્રસન્ન રહેવા લાગ્યા પડેશીઓ તેમના આ નિયમિત સ્નાન ધ્યાન અને ભજનથી ખૂબ આકર્ષાયા અને મોટા માની જગ્યાએ તેમને સૌ માન આદર આપવા લાગ્યા શ્રી નથુરામ શર્માજીના ઉપદેશથી આવી રીતે ઘણા કુરબામા લક્ષ્મી સદાચાર અને સદ્વર્તનનો પ્રકાશ ફેલાયો હતો

૯૦ ફરી પાછા ગેરડીપીકના કહેલામાં

અવનની પ્રવૃત્તિઓમા એક વર્ષ બહાગના વાતાવરણમા ગાળીને ફરી કહેલામા

પાછા આવના મને તો થલો કચવાય થયો હતો ફરી પાછી કચરાપેગી અને
 રક્ષીના અપાડાનાં ચાજ દર્શન મરવાના અને એવી હવામા જીવરતા હોય
 એનો સમાગમ વેળાનો પણ હવે કે જે બાનગની રીતસાતનો બેમિયો
 બન્યો હતો કહેલામા કોણ કેવું છે તે બધી શક્યો હતો કેલાક હોડરા બધું
 તરમા ન ચાલ્યા તે મુખાર્ધ કે બીજે ચાલ્યા ગયા હતા, કેલાક નોકરીએ બેમી
 ગયા હતા સુખાએ કોઈ જ મારા વર્ગમાં જાણનાર નહોતું મારી ચોક્કસ રીત
 બાળ્યી આડપાર્ધ એકબે સારા ઘરના નાની વડના હોડરાએ હવે મારી પામે
 આવતા જતા થયા, ને મેં પણ મારી મનમોકગાય માટે દક્ષિણીના કહેવામા
 રહીને નમક, આનદરાવ વગેરે નવા મિત્રો મેળવ્યા હતા

મોગ ભાઈની મંડગી પણ જમી તેમા પ્રસિદ્ધ નામચકાર વાધજી આચારામ
 ના એક સંમધી મગલાલ નિવેદી હતા, તેમણે તેમના બધા નાટકો જોએલાં ને
 બધા જ ગાયનો મોટા ભાઈ આગળ ગુંદર દીઠે ગાઈ શકતા બીજા પણ બેતરુ
 મુવકો હતા, જેમના નામ યાદ નથી આ જ અરસામા ધગમા થોડા માસ પહેલા
 જન્મેની બાળકી ગુજરી ગઈ આવ્યા બાગમરણને કોઈ મોટો શોક કરતું નહિ
 બેચાગ પુરુષ સંમધીએ એક વસ્ત્રમા વીંટી એ બાળકીને સ્થાનશ્રુમિમા દાટી
 આ-ચા પણ અમને બાળકોને અને ભાણીને તેનું ખૂબ જ દુઃખ થયું

મેં અગાઉ જણાવ્યું તેમ પિતાશ્રીનો ડિરિટ્ટક્ટ વિસ્તાર મોટો હતો, અને
 તેથી ઘર આગળ બહુ દિવસે આવે ત્યારે સામગ્રી પાચસાત દિવસ શોકાય તે
 વખતે અમને બહુ આનંદ થતો તેમની બેડક ગાદી ઉપર રાખતા અને આસ
 પાસ તેમના દફતરો પથરાતા, જેનો ઉકેલ કરતા કલાદિ સુધી કામ ચાલતું
 વચ્ચેવચ્ચે કારકુનો કે રજા ઉપર આવેલા પોસ્ટમાસ્ટરે મળી જતા પોસ્ટમેનો,
 વિલેજ પોસ્ટમેનો, હવકારા વગેરે નીચેના મધ્યસ્થની નિમજૂકો, ફરિયાદો,
 બદલીઓ ને તેમની હકુમતમા હોવાથી એ નોકરીના અરજદારો થયા આવતા

તેમના ડિરિટ્ટક્ટમા સગાસંમધીઓના તથા શાતિગનોનાં થયા ગામ
 હતા અને તેથી તેમણે શાતિસમુદાયનો સારો પરિચય કરી લીધો હતો ગામ
 કામા રહેતા બ્રાહ્મણ સંમધીઓની આજીવિકા મોટે ભાગે ગામોગ ઉપર કે લોહ
 માગવામા અને કામજનોના દાનદક્ષિણા ઉપર જ નભતી હતી આજ સુધી એ
 લોકોને ગામકાના જીવન પૂરતો નિવાવ મળી રહેતો હતો એટલે તેઓ કોઈ
 પોતાના બાગકોને લજાવવાની દરકાર કરતા નહિ ગામકાની નિશાળનું જેવું
 તેડું લજુતર મેળવી, થોડું બાગધિયુ કામ (પૂજા કરાવવાનું કે સંકલ્પ કરાવવાનું)
 કરતા, યા ગામકી રીતે લામ કે શ્રાદ્ધ સરવણું કરાવતા લજુવા-લજુવાના મોટા
 ખર્ચ કરવાની તેમની તાકાત પણ નહોતી આમાના કેટલાક સરજત જીવાનોને હલ
 કારા કે વિલેજ પોસ્ટમેનની નોકરીમા રસ પડ્યો હતો અને કેલાકને પિતાશ્રીએ
 નોકરીએ ચડાવી પણ દીધા હતા તેથી ન્યાતમા એવી જ વાત ચાલેલી કે રાવળજી
 ગમે ત્યારે ગમે તેને નોકરી આપી શકે છે

એક વાર વાકી પાધડીવાળા એક આધેડ સગા આવ્યા બાપુજીએ તેમને

આદર આપીને જિભા થઈ હાથ મેળવી બેસાડ્યા. જન્મવાનો સમય થયો હતો એટલે કહ્યું, 'ચાલો રોટલાનો સમય છે; જમી લ્યો.' તો કહે, 'ના, જન્મવાની વાત પછી. હું તો નોકરી માટે આવ્યો છું. ક્યાંક નોકરી આપો.' બાપુજી શું કહે ?

'ચાલો, રોટલાનો
સમય છે,
જમી લ્યો.'

'ભાઈ, નોકરી કે એમ તૈયાર હોય કે ખિરસામાંથી કાઢી અપાય ?'

'ત્યારે મારે અહીં જમવું ય નથી.' કહી મહેમાને વિદાય લીધી !

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કામદીન સાહેબ સાથે એમને એક-એક તપાસ બેગ મળીને કરવાની હતી, તેથી એક વાર એક જ ટ્રેઈનમાં તેઓ બંને નીકળ્યા. ઉનાળાનો દિવસ હતો. ડુંકાવાવના રેશને સાહેબે મેઈલ તપાસ લેવા આવેલા પટાવાળાને પોતાના ડબ્બા આગળ બેસાવી પોતાનું લાંબું ટંબલર આપી રેશનમાં રાખેલા ડુંકા માટલામાંથી પાણી લાવવા કહ્યું. પટાવાળાએ પોશાક બધો ગ્રામડાના બ્રાહ્મણને જ પહેર્યો હતો : માથે ફેટિયું, કપાળમાં ત્રિપુડ, ગળામાં સ્ત્રાક્ષ, કેડે થેપાડું; માત્ર તે ઉપર ચામડાનો સરકારી પટ્ટો પહેર્યો હતો. સાહેબનો સાદ થયો એટલે તે ફર્સ્ટ ક્લાસના ડબ્બાની બારી પાસે આવ્યો તો ખરા, પણ ટંબલર જોતાં જ તેણે પોતાના ગળામાંથી જનોઈ કાઢીને બતાવી : 'સાહેબ ! હું બ્રાહ્મણ છું !' કામદીન સાહેબ પારસી ગૃહસ્થ હતા. આ સાંભળી હસીને તે પોતે જ પાણી લેવા ડબ્બામાંથી જિતર્યા. એ જોતાં જ સાથે પ્રવાસ કરતા ઈન્સ્પેક્ટર બાપુજીને પરિસ્થિતિ સમજાઈ અને પટાવાળો સાહેબનો હુકમ ન માને તે તેમનાથી સહન થયું નહિ. એમણે પોતે જ આગળ વધી સાહેબના હાથમાંથી ટંબલર લઈ રેશન પરના ગળતીવાળા માટલામાંથી પાણી લાવી આપ્યું અને તરત પેલા પટાવાળાનો પટ્ટો ખેંચી લઈ તેને એક ફટકાયો અને કહ્યું : 'બ્રાહ્મણ હોને તો અહીં નોકરી કરવા કેમ આવ્યો છે ? જા ચાલો ચા !' કામદીન સાહેબને દયા આવી ગઈ અને બોલ્યા : 'જવા દો મા'શંકરભાઈ, એ તો મૂરખ છે.'

પટાવાળાને ફેંકાયો

આમ તેમણે નોકરીમાં તો ધણા આહ્વાણોને રખાવેલા, પણ નોકરીનો પાક બરોબર પાળવાની વાત કોઈકે જ સમજતા. તેમને ધણી વાર દુઃખ થતું કે પટાવાળા ને હલકારાની નોકરી માગતા ધણા આવે છે, પણ કોઈ મેટ્રિક કે મેડિકલ થઈ ખુરશીનો ઉમેલવાર આવતો નથી. આહ્વાણો કોઈ છોકરા મેટ્રિક થઈ આવે ત્યારે તે બહુ રાજી થતા ને તેને માટે લલામણ કરવામાં બને તેટલું કરી છૂટતા.

૬૧ રાષ્ટ્રીયતાની ઉવા

આ વર્ષ (ઈ. ૧૯૦૪)માં જાણીતા રસો-જાપાની યુદ્ધે દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. રશિયાના પ્રચંડ વિસ્તાર અને મહાકાય સૈન્ય સામે ટચુકું જાપાન શું કરી શકશે તેની કલ્પનાઓ ચાલતી હતી. પણ પોર્ટ આર્થરના યુદ્ધમાં જાપાનીઓએ યુગવર્તી સૌર્ય દાખવ્યું અને સ્વાર્પણ, શક્તિ તથા એકતાનો પ્રચંડ પરચો ખતાવ્યો ત્યારે વિશ્વનાં માનવો ચક્રિત થઈ ગયાં. જર્મન કેસરે તે વખતે જાપાનને ‘યલો પેરિશ’ (પીળી આફત) ગણાવ્યું, જ્યારે ખીજી બાજુ એશિયાવાસીઓમાં થ્રદા પ્રકટી કે પશ્ચિમનાં બળો સામે એશિયા ટક્કર લઈ શકે છે. આમ જાપાન એશિયાના સર્વ દેશોનું સ્વાભાવ-પ્રતીક બન્યું.

આ જ અરસામાં લ્યારનમાં લૉર્ડ કર્ઝને બંગાળની જનશક્તિ તોડવા બંગાળના બે ભાગ પાડવા અને કારતમાં પોચા ગણના બંગાળીઓમાં રોષ લગૂડી ઉડ્યો. આખો બંગાળ માતૃભૂમિનું આ ખડન સહન કરી બેસી રહ્યો નહિ. વિદ્વાનો અને સામાન્યો સૌએ મળીને તે સામે વિરાટ પ્રદાપ દર્શાવ્યો અને તેની સામે કર્ઝનની આપણું સરકારે દમનનાં શસ્ત્રો સજ્યાં. ‘વંદેમાતરમ’નો જ્વનિ પહેલી વાર રાષ્ટ્રમાં ગર્જન કરતો બન્યો, તે એટલે સુધી કે આગળ જતાં ‘વંદેમાતરમ’ બોલનારની પણ

ધરપકડ થવા લાગી કેંક બગાળી જીવાનો માતૃભૂમિના ઉદ્ધાર માટે ગુપ્ત કારવાઈઓ કરવા લાગ્યા અને ત્રાસવાદનો આશરો લીધો લોકનેતાઓએ વિલાયતી માલનો બહિષ્કાર જાહેર કર્યો

ખજાણમાં લાલા લજપતરાય, બગાળમાં બિપિનચંદ્ર પાલ અને મહારાષ્ટ્રમાં બાળ ગંગાધર તિલક એ યુગના મહાન રાષ્ટ્રનેતા થયા અને લાલ માલ પાલની એ નિપુટીના ચિત્રો હામગમ વેચાવા લાગ્યા

અમદાવાદમાં ૧૮૦૨માં ઈડિયન નેશનલ કોંગ્રેસનું અધિવેશન થયા પછી રાષ્ટ્રભાવનાનો શુભરાતમાં સારો ઉદય થયો હતો અને દી બ. અબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ લોકપ્રિય નીડર નેતા ગણાતા હતા બગલન પછી વડોદરામાંથી શ્રી અરવિન્દ ઘોષે રાષ્ટ્રભાવનાનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રસારવા માડયું હતું તેની અસર પણ જીવાનોમાં પહોંચી હતી અને હામેદામ સ્વદેશી મડળો રથપાવા લાગ્યા હતા

દી બ અબાલાલ સાકરલાલ શુભરાતની રાષ્ટ્રીય જયંતિના એક પુરોધા

ભાવનગરમાં પણ કેટલાક મિત્રોએ ‘સ્વદેશીપ્રેમી મડળ’ રચીને રાષ્ટ્રગીતો, રાષ્ટ્રીય વીરોના ચરિત્રો, શિવાજી પ્રતાપ આદિના ચિત્રો વગેરેનો પ્રચાર કરવા માડ્યો હતો એમાંના એકબે સભ્યોનો મને મેળાપ થઈ ગયો અને હું રાષ્ટ્રીયતાની એક નવી હવા લેવા લાગ્યો. અમે સ્વદેશી વાપરવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લેતા અને લેવડવડતા ત્યારે વડીલો પણ ચીડાતા કાઈ કહેતા કે સ્વદેશીમાં શા ઠેકાણા છે? જોઈએ એવું સસ્તું કાપડ માન્યેસ્ટરનું મળે છે કાપડિયા પણ દુકાનમાં જઈએ ત્યારે કહેતા કે અહીં તો બધું ઇંગ્લિશ છે, સ્વદેશી લેવું હોય તો ગામડી કાપડની દુકાનો છે તેમાં પણ ઘણું મિલો સૂતર વિલાયતનું વાપરીને દેશી વણાટ કરતી

નિશાળોમાં આ વાત્સવણ પહોંચે નહિ તે માટે રાખ્યો પર સરકારી સૂચનાઓ પહોંચી પણ વડે દરાગાથી પ્રો અરવિન્દ ઘોષ બગાળના સાદે હોદ્દો છોડી આ ન્યા ગયા એ પછી કેંક જીવાનોએ ગામગામ સ્વદેશીના મડળો સ્થાપના માળ્ય વેપારીઓ સ્વદેશી વસ્તુઓનો આગ્રહ વધતો જોઈ સ્વદેશી સ્ટોલ ખોલના લાગના

બગાળમાં વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર થયો એ/લે અમદાવાદની મિલોને તડકો પડ્યો હતો શુભરાતના મિત્રમાલિકોમાંના કેટલાકે સ્વદેશીના નામે વિદેશી તારનું કાપડ બનાવીને અને જળી જેવા કાપડને યુક્તિ કાજ પાઈને પધરાવ્યાના દાખલા પણ બન્યા બગાળમાં તેની જાણ થઈ ત્યારે ખૂમ ફિટકાર મળ્યો પણ એ બધાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શુભરાતનું નામ ઉજળનાર એક નરરત્ન નીકળ્યા

૯૨ દેશપ્રેમી વાવિંમ માર્સ્ટર

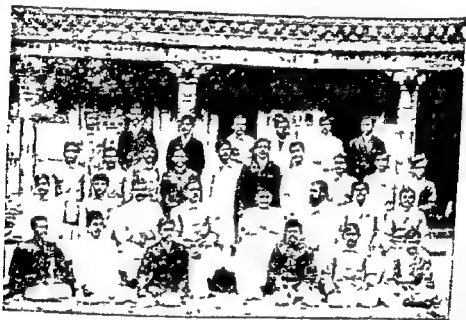
૧૯૦૫ની ફેબ્રુઆરી બનારસમાં મળી ત્યારે દી બ અબાલાલસાકરની સાથે કે/લાક નવલોડિયા જીવાનો અને દેશસેવકો પણ ગયા હતા ત્યા સભામાં બગાળના નેતાઓ

કક્કળા ઉડ્યા કે આપણને સ્વદેશી માલની કારીગરી શીખવનાર મંસ્થાઓ ક્યાં છે ?

મિલઉદ્યોગની કાંલે-જે કે શાળાઓ
ક્યાં છે ? તે વખતે અમદાવાદની
એક મિલના બાહેરા વીવિગ મા-
સ્તર શ્રી કેશવલાલ મહેતા બિના
ચર્ચ ગયા અને તેમણે મંથ ઉપર
જર્ધ આમંત્રણ દીધું કે મિલ-
ઉદ્યોગનું કોશલ શીખવા કોઈ
પણ વિદ્યાર્થી મારી પાસે આવશે
તો હું તેને જાતે ખર્ચ તથા સગવડ
આપીને સાચી તાલીમ આપીશ !

આપતા અને લોકોના ઘરમાં ચોપાનિયાં પહોંચાડતા. કેશવલાલ મહેતાને તે બાબત બહુ ચિંતા રહેતી. કોઈ વાર કલેક્ટર તરફથી પૂછપાછ થતી તો કહેતા કે હું તો તેમને ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિમાં વાળીને એમનો ક્રાંતિનો માર્ગ બદલવાનું કામ કરું છું.

આ યુવાનો પૂર્ણ તાલીમ પામીને બંગાળ પાછા ગયા ત્યારે ત્યાંની મુખ્ય મિલોના સંચાલકો અને નિષ્ણાતો બની ઊંચે હોદ્દે પહોંચ્યા. ત્રણચાર મોટી મિલો (મોહિની મિલ્સ, ખુરતીઆ દક્ષિણેશ્વરી મિલ્સ, ચિત્તરંજન મિલ્સ)ની આબાદી આ શ્રી કેશવલાલની જ તાલીમને આભારી છે. તેમના આ ત્રણ તરફ કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા કેટલાક પ્રમુખ શિષ્યોએ દાકામાં તેમના નામની 'કેશવલાલ ટેક્સટાઇલ સિન્ડિકેટ' કરીને કાપડઉદ્યોગની એક તાલીમી સંસ્થા સ્થાપી, તેમજ ત્યાંથી મિલોના વહીવટમાં સલાહ આપવાની સમિતિ પણ ઊભી કરી. આમ એક માત્ર સોદાગર, ઉદ્યોગ-પતિ કે ક્રાંતિકારી પણ ન કરી શકે એવું કામ આ લાવનારેશિત એકલા ગુજરાતી નરરત્ને કર્યું હતું. રબે ગુજરાત આ વાત જૂલી ભય.

૬૩ અમદાવાદમાં સ્વદેશી હીલચાલ

બંગલોગના આઘાતથી પ્રગટેલા રાષ્ટ્રોદ્રેક અને સ્વદેશીની પ્રબળ હીલચાલના તે કાળના એક અગ્રેસર શ્રી કૃપાશંકર પંડિત તો આજે પણ હયાત છે અને ત્યારનાં સ્મરણો બહુ લાગણીપૂર્વક વર્ણવે છે.

અમદાવાદમાં એ કાળે ખાડિયા લતામાં સ્વામી મધુસૂદનાનંદ સરસ્વતી નામના સંન્યાસી શ્રીરામજીની શેરીના મેડા ઉપર ચાતુર્માસ કરવા માટે આનીને રક્ષા હતા. તે અભેદમાર્ગ-પ્રવાસી વેદાન્તી હતા. તેમને ખાડિયાની મિથનરી રકૂસોમાં હિન્દુ-

ઓનાં સંતાનોને હિન્દુ ધર્મ પિરુદ્ધ શિક્ષણ અપાતું જોઈને રોષ ઊપજ્યો અને કૃપાશંકર પંડિત સાથે અન્ય જુવાનોએ દી. બ. અંમા-લાલભાઈની સલાહ લઈ વિરોધ ઉઠાવ્યો, અને વિદ્યાર્થીઓને તથા તેમનાં માબાપોને સમજાવી તેમને નિશાળે જતાં રોક્યાં. આમા પક્ષે પોલીસની મદદ મેળવી સૌને લય પમાડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ લોકોના અડગ નિશ્ચય બળ સામે તેમનું ચાલ્યું નહિ અને એ શાળાઓ ઊઠી ગઈ.

શ્રી કૃપાશંકર પંડિત

એ સ્વામીજીના ઉપદેશથી પછી 'વેદ સનાતન ધર્મોત્તેજક મંડળ' સ્થપાયું. ખાડિયા જોડાભાઈની પોળનો સામે વીસનગરા નાગરોના અમરતલાલના 'હાટકેશ મહાદેવ'ના મેડા પર તેની પ્રવૃત્તિ થતી. ત્યાં વાર્ષિક ગણપતરામ દવે અને પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી શ્રી ગિરિજશંકરભાઈ નિઃસ્વાર્થે સેવાઓ આપના અને તેનું બધું ખર્ચ સર ચીતુભાઈ બેરેનેટ આપતા. આ સ્થળે સભાઓ અને પ્રવચનો પણ થતાં. એવામાં સ્વદેશીનું રાજકરણ આવ્યું એટલે તેની સભાઓ પણ ત્યાં થવા લાગી અને પરિણામે 'સ્વદેશી મિત્રમંડળ'નો જન્મ થયો. તેમાં ક્ષાત્રમૂર્તિ સમ દી. બ.

અંબાલાલ, નગીનદાસ મેઘવી, ડૉ. હરિપ્રસાદ, પ્રો. જોશલાલ સ્વામીનારાયણ, ઍરિ-
સ્ટર મગનભાઈ ચતુરભાઈ, ડૉ. હરિપ્રસાદના લઘુ ગંધુ પ્રીતમરાય (એમણે સૌપ્રથમ
સહકારી હાઉસિંગ સોસાયેટીઓ જ્યાં સ્થાપી તે લગ્નાનું નામ પ્રીતમનગર પડ્યું)
વગેરે હતા. આ સંસ્થા દ્વારા પોળે પોળે સ્વદેશી કાર્તનો યોજનાં અને શહેર આખું
એ રીતે ગાળી જતું. પ્રેમાભાઈ હોલમાં સભાઓ થતી ત્યાં કવિ નર્મદ, હરિનાથ
હ. ધ્રુવ વગેરે કવિઓનાં ગીતો ગવાતાં. સંગીતાચાર્ય ગણુપતરાવ ખર્ડે ત્યારે તાલમદ
સૂરથી આખી સભાને ડોલાવતા.

તે સમયથી ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’, ‘એક દિન એવો આવશે જ્યારે
અમીરરણાં વહી બધી પૃથ્વીને ય પલાળશે’, ‘ભૂમિ હમારી, મૈયા હમારી; કોણ
અવર કહેશે નિગૂની?’, ‘દુઃખિવાનો વિસામો રે માડી તારી જૂંપડી’, ‘નીંદરડી
ન આવે જરી, સારી રેન વહી ગઈ’, ‘આવો અમારા દેશમાં પૂજન તમારાં થાય છે’,
‘હું દીવાનો દેશનો’ વગેરે તથા બંગાળી યુવકવૃદ્ધે ગવડાવેલાં ‘વહેમાતરમ્’ અને ‘મૈયા
દેશ કા કયા ચે હાલ’ વગેરે કાર્તનો લોકજીભે ચડ્યાં હતાં. દી. બ. અંબાલાલભાઈ
તો, કવિ નર્મદનું ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ અને ખબરદારનું ‘અમે દેશી દેશી દેશી’
એ કાવ્યો ગવાતાં ત્યારે ડોલતા દેખાતા.

સ્વદેશી મિત્રમંડળ તરફથી લાયબ્રેરી અને વાચનગૃહ પશ્ચ સ્થાપવામાં આવ્યાં
હતાં, જે ‘દાદાભાઈ નવરોજી લાયબ્રેરી’ના નામથી આજે પણ ચાલે છે. શ્રી કૃપા-
શંકર પંડિતના પ્રયાસથી જ શેઠ સુરેન્દ્રભાઈ સારાભાઈ મારફતે સ્વ. શેઠ હંસરાજ
પ્રાગજીનાં ધર્મપત્ની તરફથી રૂ. ૧૬,૦૦૦ દાનમાં મળેલા, જે વડે પાનોરના નાકે
હંસરાજ પ્રાગજી હોલ બંધાયો, અને પાછળથી અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીને મેળાયો.

આ ઉપરાંત મંડળ તરફથી એક રાત્રિશાળા ચાલતી, તથા સ્વદેશી વસ્ત્રો
વાપરનારાઓને અનુકૂળતા કરી આપવા ‘સ્વદેશી સ્ટોર્સ’નું પશ્ચ મંચાલન પંડિતજી
હસ્તક હતું. રાત્રિશાળાઓના ખર્ચ માટે મહારાષ્ટ્રના તળેમામના કાચના કારખાનાનું
દૃષ્ટાંત લઈ પૈસા ફંડની પેટીઓ ફરતી કરવામાં આવી હતી અને શાળાઓની વ્યવ-
સ્થા શ્રી રતનચાહ દાહરે સંપૂર્ણપણે વશસ્વી બનાવી હતી.

સ્વદેશી આવના ફેલાવવા, દેશભક્ત પ્રો. ખર્વેની કલ્પના સ્વીકારીને તે કાળે
અમદાવાદમાં બણીતા થએલા શિક્ષક-ચિત્રકાર મગનલાલ શર્મા પાસે હિન્દોવીની
છબિ ચીતગવી તેને મુખાઈના રવિવર્મા પ્રેસમાં છપાવેવી, જે ભારત તેમજ દેશ-
વિદેશોમાં પણ સ્વીકારપાત્ર બની હતી.

આ જ અરસામાં શ્રી કૃપાશંકરભાઈના મિત્ર લલિતમોહન ઘોષે ‘સુકિત ઢોન
પથેર’ નામનું બંગાળી પુસ્તક તેમને મોકલી આપ્યું. તે ક્રાન્તિવાદના વિચારો અને
બોમ્બ બનાવવાની રીતો વગેરેથી લારપૂર હતું. તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર સ્વ. નર-
સિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલે કર્યું અને જેડાના છાતીધણ દેશસેવક મોહનલાલ કામે-
શ્વર પંડ્યાએ નવસારીના જંગલમાં તે ચોરીજૂપીથી છપાવ્યું. તેના પૂછા ઉપર ‘દેશી
વનરપતિની દવાઓ’, ‘યદુકુળનો ઇતિહાસ’ એવાં જુદાંજુદાં નામ આપી જન-
સમાજમાં તેનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો. આ કાર્યમાં જેડાના પ્રસિદ્ધ વકીલ પુનભાઈ

પણ હતા જ તે દહાડે આ બધા સાથીદારો કોઈ ને કોઈ સન્મેગોમા પકડાઈ ગયા માત્ર કૃપાશંકરભાઈ પડિત કેન્દ્રસ્થ હોવા છતાં આખાદ બચી ગયા ગુજરાતના આકાશમા થયેલા રાષ્ટ્રોદયના કિરણો ઝીલનારા ભકતોની પ્રથમ હરોળના આ નરરત્ન ધણા પ્રમોગ અને વ્યક્તિઓના જીવનપ્રમોગના સાક્ષો બન્યા છે છેલ્લા ૬૦ વર્ષના અમદાવાદના અહેર જીવનના ઇતિહાસનુ એ જીવતું પુસ્તક છે

સ્વદેશી ભાવના અને રાષ્ટ્રગીતોની લહર ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓમા વ્યાપક બની હતી અને વિદ્યાર્થીમંડળોમા એ ગીતો માનનારા તેમજ સ્વદેશાત્મક પાળનાર હામોગમ મળી આવતા હતા પણ સગકારી દરબારી નોકરીઓવાળા પ્રીદો, વડીલો અને શિક્ષકો આ પ્રવૃત્તિઓથી બેચેન બનતા જતા હતા અચેત્તેની રત્નલિ અને અચેજ રાજ્યની વધારી એ બહેર મોહનમન હતા એટલુ બાદ કરતા સમાજમા ત્યારે અધ્યાત્મની ઊપાસના, મસ્કાર અને સદ્વર્તનના પ્રચાર માટેની મથાઓ વગેરે પ્રવૃત્તિઓને સારો આદર મળતો બાળવમો, કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય આદિ ગિવાળે પર કંગાલો થતા, અનાયાગ અને અનારાગ્ય પ્રતિ ધૂણા દર્શાવાતી, રુશ્વતખોરી કે હેલછખીલાપણુ માટે લોકોમા સખન રે પ જણાતો ખૂન કે કાકાયતના દ્વચિત બનતા બનાવો પણ લોકોને થથરાવી મૂકતા અચેજ સરકાગની ગગનીતિથી લશ્કર અને પોલીસનો સામાન લોકોને ખૂબ ધાક રહેતો તેણે તેમને ભીરુ તથા એકલખેગ બનાવી દીધા હતા દરેક કોમ પોતપોતાનુ સલાળી લેવાની વધુ દરકાર રાખતી

સંસ્કારજીવનની શરૂઆત

૧ ઇતર વાચન

એ કાળે આખા ગુજરાતમા મુબાર્કનુ ‘ગુજરાતી’ સાપ્તાહિક લોકોનુ માનીતુ અખમાગ હતુ તેમા લોકો સમજે એવી સરળ છતાં શિષ્ટ ભાષામા હિંદના રાજકીય બનાવો, તેની ચર્ચાઓ, ધાર્મિક અને સામાજિક બનાવો, શાંતિ ચર્ચાઓ આદિ સાથે લોકમન તેમજ જગતની વ્યાપક પરિસ્થિતિનુ સિંહાવલોકન વગેરે આવતા ‘ભરકટેરા રગ નુ એક પાનુ’ અઈ પારસી લેખક ‘ખીરખલ’ તખતુસથી લખતા, તેમા વ્યક્તિઓ અને મતાનસે પર સરસ વ્યગ કડિકાઓ આવતી એ પન પ્રન્નમા સાદાત વચાતુ બગાળની હીલચાલનાં હકીકત તેમા રજેરજ આવતી તેના તનો ઇન્ઝારામ સૂરરામ દેસાઈ (મૂગ સુરતના) શ્રી બાન ગચાધર દિગકના પૂનાથી નીકળતા ‘અસરી’ પત્રને પગલે આવી નીડરપણે સરકાર અને લોકોની સખત ટીકા કરતા

મારા પિતાશ્રી એ ‘ગુજરાતી’ પત્રના ગ્રાહક બન્યા હતા ને નિયમિતપણે તે વાચતા અમને બાળકોને તો તેમા આવતી ચાતુ વાર્તામા જ રસ પડતો વર્ષોવર્ષ મળતા એ પત્રની ભેગના કુલાક ઐતિહાસિક વાર્તાઓના પુસ્તકો-‘હેરિગસનો સોગી’, ‘હવદીવાનુ મુદ્દ વગેરે મેં વાચી નાખેલા, અને ‘આનદમક’, ‘દેવી ચોધ

રાણી' વગેરે નવલોથી બંગાળના વિશ્લવનો ખ્યાલ મનમાં બંધાયો હતો.

આમ છતાં મારા પિતાશ્રીનું વલણ તો આધ્યાત્મિક અને વૈદિક ઉપાસના-વાળી સંસ્કૃતિ તરફ વળેલું હતું. તેઓ રોજ સંધ્યાવદન સાથે ગીતાનો એકાદ અધ્યાય વાચતા મારા માતૃશ્રી પણ ધીરેધીરે 'ચંદ્રકાન્ત-ભાગ ૧લો', 'ભામિની ભૂષણ', રામાયણ વગેરે બપોરના વાચતાં. ઘરમાં તો સાહિત્યપ્રથેનો કોઈ સમઢ નહોતો. માત્ર વડીલો નિશાળોમાં ભણી ગયેલા તે ચોપડીઓનું એક બોધુ ભરેલું પડ્યું હતું.

સાધારણરીતે કુરુક્ષેત્ર મળે તો 1 પતાશ્રી 'પચદશી' કે 'યોગકોસ્તુભ' જેવા પુસ્તકોનું અવલોકન કરવા બેસતા એમના મનનું વલણ યોગસાધનાના પ્રકારો, પ્રાણાયામ, ભૂતિરિકા કે આસનો સિદ્ધ કરવા તરફ રહેતું અને તેમાં બીલખાનિવાસી ગુરુ શ્રીમન્ નથુરામ શર્મા તરફથી આદેશો મેળવતા. મારા માતૃશ્રીની તબિયત પણ આવા ધ્યાન ઉપાસનાના પ્રકારોથી સુધરી હતી, એટલે આખા ઘરમાં શ્રી નથુરામ શર્માનું નામ 'ગુરુદેવ' તરીકે આદરપાત્ર બન્યું હતું. મારા મનમાં પણ બીલખા અને મહાત્માશ્રીના દર્શનની અભિલાષા જાગી હતી.

શ્રી નથુરામ શર્માની એ સમયની છબિ

એવા સમયમાં એક વાર હું પિતાશ્રીની સાથે બજારમાં નીકળ્યો ત્યાં કોઈ ભણીતાની દુકાન આગળ તેમના એક મિત્ર મળ્યા ગયા હાળી દક્ષિણે ચક્રી પાધડી

'આ પૂજિમાં
બીલખા જડ
ઉડા'

વાળા એ ગૌરવર્ણના સજ્જનના કપાળમા ભસ્મનું ત્રિપુક હતું, મુખ પર ભરાવદાર મૂંછા નીચે સ્મિત ફરકતું અને આખો હસુહસુ થતી લાખા કાળા આલપાકાના કોટ ઉપર ગળા પરથી ખૂલતો ખેસ એક હાથ પરથી લહેરાતો સ્વચ્છ ઝીણું ધોતિયુ અને નવા ખૂં પહેરેલા આ ગૃહસ્થને જોતા જ તેમને વદન કરવાનું મન થઈ જાય તેમની આગળાએ એક નાનો તરવરતો કિશોર હતો પરસ્પરના 'જયગુરુ' વદન પછી પિતાશ્રીએ પૂછ્યું 'કા હરગોવિન્દભાઈ, આ પૂર્ણિમાએ બીલખા જવું છે ને?'

'એમા કહેવાનું શું? મને તો એક દિવસ આગળથી હાજર થવાનો પૂજનશ્રીનો આદેશ આવ્યો છે આ વખતે હું આ 'નાના'ને તથા તેના બાને સાથે લેવાનો છું' પછી મારી તરફ જોઈ મ્હું, 'આને પણ લેતા આવો, બને છેકરાઓને સોખત મળશે અને આનંદ કરશે' આ વ્યક્તિ તે પિતાશ્રીના ગુરુભાઈ હરગોવિન્દદાસ, ભાવનગરના સ્ટેશન માસ્ટર હતા એ દિવસથી ઉત્તરોત્તર તેમને મેં મારા પૂજન ગુરુ જનોમા સ્થાન આપ્યું ત્યારે કદપના પણ નહોતી કે તેમની આગળાએ આવેલો કિશોર કોઈ કાળે મારો નિકટનો સબધીજન બની જશે

૧ બીલખાનો સમારલ

મારા પિતાશ્રીની સાધનાથી પ્રભાવિત થઈ મારા કાકા હરિલાલભાઈ પણ આ વખતે તેમના કેટલાક મિત્રો સાથે આશ્રમની દિક્ષા લેવા બીલખા આવનાર હતા, તેથી મારે માટે બીલખા જવાનું સરળ બન્યું મને પણ મારા કાકાની સોખત વધુ કાવતી હતી એ વર્ષની કાર્તિકી પૂર્ણિમાના ગુરુપૂજન સમારલમા પિતાશ્રી સાથે હું બીલખા ગયો ભાવનગરથી જ હરગોવિન્દભાઈ, નાનો અને તેના માતૃશ્રી ટ્રેઈન મા સાથે હતા જેતલસરથી જૂનાગઢની ગાડી બદલાતા રાજકોટ, પોરમદર વગેરે સ્થળોનો ભાવિક શિષ્ય સમુદાય ભેગો થઈ ગયો એ વખતે વિશ્વનાથભાઈ પાઠક (રામનારાયણભાઈના પિતા), ગોવિંદજીભાઈ, માણેકલાલભાઈ ચંદ્રારાણા વગેરે પ્રમુખ શિષ્ય મુરબ્બીઓને મેં ઓળખ્યા બીજા કેટલાક અધિકારીઓ, કારભારીઓ કે મોટા વેપારી લાગતા મનુષ્યો આ પ્રમુખ શિષ્યવૃન્દને બહુ નમ્રતા અને આદરથી વદન કરી મળતા ભેટતા રાજકોટથી આવેલા ગણપતરામ અનુપરામ ત્રિવેદીએ મને જોતા જ મારુ બાળપણ સંભારી આપ્યું આથી બાણે થોડાધણ્યા પૂર્વકાળના સમધીજનો વચ્ચે હું આ થો છું એમ લાગ્યું અમારી સાથે ભાવનગરથી આવેલા બટુક 'નાના'ને આ મોટાની દુનિયામા ગમ પડી નહિ એટલે તેણે મારી જ સોખત પકડી રાખી

જૂનાગઢથી બીલખા સુધી ટ્રેઈન ન હતી, એટલે ઘણાખરાએ જૂનાગઢ જિલ રીને બીલખા તરફના દરવાજે જઈ ગાડા બાધી લીધા કેટલાકે તો સામાન ગાડામા રાખી ચાલવાનું જ પમદ કર્યું અહીં મને પ્રથમ વાર સાવ નજીકથી ત્રિરનારનું દર્શન થયું તેની તોળી ફરતો બીલખાનો ગાડા ગરતો ઘણો આનંદદાયક અને કુતૂહલપૂર્ણ બન્યો ગુરુ દાતારનું શિખર દૂરથી જોયું ગાડામા કેટલાક ત્રિરનારના સાધુઓની વાતો કરતા હતા, તેમા મહાત્માશ્રી પોતે પણ ત્રિરનારની મુચકદ ગુણમા એકાતમા ચાતુર્માસ ગદા હતા તેની વાતો સાલળી બીલખા આશ્રમના પણ સુદર વર્ણનો સાંભળ્યા બીનખા ગામની નદીના આ કિનારે માઇલેક દૂર આશ્રમ હોવાથી ગામ દૂર જ રહે છે અને આશ્રમ પહેલો આવે છે આશ્રમના જુલો ને મકાનોની ઝાખી

થઈ કે તરત ટેટલાક ભક્તશિષ્યોએ ‘તદ્ગુરુદેવ કી જય’ બોલાવવા માડી લગભગ સંધ્યા ટાણે અમાગ ગાડા આશ્રમની કહેલી બહારના યોગાનમા જઈ હયા.

એ ડેલી દગવાને મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર હતુ તેની અદર પેમના જ યોગિયાતે તથા સ્વામન કાર્યકરો બેઠેલા જણાયા તેમની પાસે આગતુકે પોતાના નામ વખાવી, ઉતારાની જગ્યા બાણી, પોતપોતાનો સામાન મચ્છુરોની મદદથી લઈ જવા લાગ્યા પિતાશ્રી અને હંગોવિન્દભાઈ આદિ પ્રમુખ શિષ્યવૃદ્ધ માટે એક અલગ ઉતારાની વરધી અપાઈ હતી તેઓ આશ્રમના આત્મજનો ગણાતા તેથી તે દરેક જણ માટે પૃથ્વીમા ઉ સવની વ્યવસ્થામા પણ મમગીરી નહી થઈ ગઈ હતી કોઈને નિજ મદિગમા (એટલે ગુરુશ્રીની પાસે), તો કોઈને રસોડામા, તો કોઈને સ્નાનગૃહમા અને તેમણે તરત તે તે કામો મમાળા લીધા.

આશ્રમનુ અદરનુ દરન એક તપોવન જેવુ બની ગયુ હતુ મોળા યોગાનમા ચારે બાજુની દીવાલોને અડીને એન્દાળિયા છાપ લાગા બેઠા ધાનના મકાનો હતા વચ્ચે રમ્તા અને ચાલવાના માર્ગો રાખી બધીજગ્યા ચોરસ પથ્થર-લાદીઓથી જડેલી હતી કુવાની આસપાસ ઘનઘન બગીચો હતા તેની વચ્ચેના ચાંકમા સ્નાન કરી, ધાત્રણી કે સ્વચ્છ પશ્ચિધુ પહેરી અને જનો આસનો જમાવી, મધ્યાહ્ન પ્રાણુયામ કરી રહ્યા હતા કોઈ જીભા જ રહેલા, તો કોઈએ પદ્માસન ખેંચેલા અમે જલદી સાથ સ્નાન માટે દુવા પગ પહોંચી ગયા ‘નાના’ને પણ એ જ વરો જનોઈ મળી હતી

આશ્રમની
અદરનુ દરન
એક તપોવન
જેવુ હતુ

તેણે તો સત્રોગીએ સ્નાન કરી લીધુ નહીં હીકકીક હતી, પણ સ્વચ્છ વસ્ત્રોવાળા આશ્રમના મચ્છુરો જમ પાણી લાવી આપતા અને વામાથી પાણી ખેંચી આપતા કેટલાક લુસાન શિષ્યો વડીલોને લુએ તો એમનુ પાણી ખેંચી આપે, તેમના વસ્ત્રો ધાવાનુ માથે લે, એમ કઈને કઈ મેવા કુવાની તદ્દપરના બનાવે નવામૂન ત્યા બેઠા થઈ જાય ત્યારે ‘આની પહેચ્યા કે ?’ ‘જયગુરુ ! કહી પરમપરનું અભિવદન કરના

માગઓ પોતપોતાના મમમા લાગી ગયા કેઈ કે જરમા, કોઈ નેચે । પર તે કોઈ મદેમાતો માટે દીવાનતી પાવ જુની ગોવલુ ન વા લાગ્યા આની નૈવારી પાચનોથી અધિક જનનખ્યા માટે આશ્રમમા હતી ઉપાન બીલખ્યા દ ચારે

પણ શિષ્યભાવે પોતાનાં સાધન-સામગ્રી મોકલી આપ્યાં હતાં. મુંબાઈવાસી કોઈ શ્રીમંતે આ વખતના ત્રણ દિવસનો બોજનખર્ચ ઉપાડી લીધો હતો.

હરજોવિન્દકાકાએ નાનાને મારા સાથમાં લગાવી દીધો. એમની રેલવેની મોકરી અંગ્રે રેશન બહારની દુનિયાનો નાનાને બહુ ઓછો ખવાસ હતો. મારાથી તે પાંચ વર્ષ પાછળ હોઈ તેનું અંગેજી લખતર હજી શરૂ થયું હતું; પણ તેનાથી મોટા મરનરામ મારાથી એક જ વર્ષ પાછળ હતા અને સૌથી મોટા પોપટમાઈ મિટ્ટિકમાં હતા. આમ મારા માટે ફરુબમડળ સમુ એક નવું પરિચયગ્રેન બિઘડતું દેખાયું.

સાધરનનાન-એધ્યાનો સમય પૂરો થયો. શુકલ ચૌદસનો ચંદ્ર આકાશમાં દેખાયો. બગીચામાંનાં કાચુ અને મોઝગનાં ફૂલો ખૂંટી પરના તારાની જેમ ચમકી જીત્યાં અને મહેકની બહારથી વાતાવરણને પવિત્ર અને સુગંધમય બનાવી રહ્યાં. રમોડાનો ઘંટ વાગ્યો અને દરેક જગ્યાને પડિયામાં મોઢનથાળનાં મોટાં બે ચોસલાં અને ચેવડાના ઉપાહાર સાથે ઘસિયું ભરી દૂધ અપાવાનું શરૂ થયું. તે સર્પ સૌ દોમુદી-જિજ્ઞા યાકમાં જુદાજુદાં ટોળાંમાં આનંદ-પ્રમોદ કરતા બેઠા અને શુરુથી સાધકર્મથી પરવારી બહાર પધારે તેની રાહ જોવા લાગ્યા.

૩ શુરુશ્રીનું દર્શન

તે પહેલાં પિતાજી અમને બીજો દારેથી બીનરના નિગમંદિરમાં, જ્યાં શુરુશ્રી વિરાજતા હતા ત્યાં લઈ ગયા. આ પ્રસંગે મારા મનમાં બહુ ઇતિભરી જગાડી હતી. આટલા બધા મુરખીઓ અને પૂજ્ય પુરુષો જેમનું રમરજી કરીને અહોભાવ અનુભવે છે તે વ્યક્તિને સાક્ષાત જોવાનો પ્રસંગ સમીપ આવી ગયો. એ ક્ષણ મારા જીવનમાં બહુ અગત્યની બની ગઈ. અંદરના એક ઓરડામાં

મે પણ સાદાંગ
વંદન કર્યું

ખૂણાના બારણામાંથી મને પિતાશ્રી જે ખંડમાં લઈ ગયા તે મોગરા અને અગર-બત્તીની સુવાસથી મધમધી રહ્યો હતો. ત્યાં હરગોવિન્દકાકા અને બીજા વડીલોને હાથ જોડી બિસા રહેલા જોયા. અમારી અગાઉ દાખલ થયેલા જમીન પર લાંબા પડી દંડવત્ પ્રણામ કરી રહ્યા હતા. તેના કેન્દ્ર તરફના ખૂણામાં, બારી પાસે બાગડ જેટલા ઊંચા મેજની પાછળની ગાદી પર વિરાજેલા, પંચકેશમંડિત મસ્તક પર હંડી નિવારતી સાધુટોપી નીચે ભરમશોભિત મુખમુદ્રામાંથી મંદ હાસ્યયુક્ત વાણીથી આવનારનું કુશળ પૂછતા ‘પ્રસુશ્રી’ને મેં જોયા. આશ્રમની દરેક વ્યક્તિ આ ઉપનામથી તેમને સંબોધતી.

પિતાશ્રીની સાથે મેં પણ સાષ્ટાંગ વંદન બે વાર કર્યું. તે વખતે મારી સાથે જોઈ તુરત વચ્ચે : ‘આ રવિ કે? રાજકોટ સાંભરે છે?’

‘થોડું થોડું.’ સંકેતથી મેં જવાબ આપ્યો.

પિતાશ્રીએ મારાં માતૃશ્રીના (તેમનાં વંદન સાથે) સમાચાર કહ્યા અને મારા અભ્યાસ તથા યોગ્ય વિષે વાત કરી. એ બધા વખત તેઓ મારી તરફ પ્રસન્નપૂર્વક જોઈ રહ્યા હતા. મોટા શિષ્યોમાંથી કેઈએ સૂચના કરી : ‘મહા-શકરભાઈ, આ વખતે એને લાખ્યા છે તો એને દીક્ષાનો લાભ અપાવો.’

‘એની ક્ષત્રી થતી હોય તો જ, નહિ તો સમય જવા લો.’

‘કેમ, દીક્ષાના નિયમો પગાશે?’ એમ શુરુશ્રીએ વચમાં પૂછ્યું.

‘યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરીશ.’ મેં કહ્યું.

એવામાં એક પંચકેશધારી મુલાને દૂધ ભરેલા રૂપાના ધ્યાલાવાળી ફલાહારની રૂપાની થાળા મેજ પર મૂકી વંદન કર્યું.

‘વાલદાસ! કંઈ કહેવાનું છે?’ દૂધ પીતાં તેઓશ્રીએ પૂછ્યું.

‘છ હા રૂપાનાથ, આ વખતે મહેમાનો ઘણા આવ્યા છે અને સૌ દર્શન માટે બહારના યાત્રીઓમાં એકત્ર થયા છે. અંદર સમાસ થશે નહિ, એટલે યાત્રીમાં પધારવાની રૂપા થાય તો સૌને સરખો લાભ મળે.’

‘સારું, એ પ્રમાણે થશે. માણેકલાલજી, એ પ્રમાણે સૌને કહો.’

‘જય રૂપાસિંધો!’ કરી માણેકલાલકાકા બહાર નીકળ્યા. તેમની પાછળ અમે પણ ફરી દંડવત્ કરી બહાર આવ્યા.

બહારના લોચિએ આખડીઓ ખખડી તે સાંભળ્યા. ખંડનાં બારણાં ઊધડ્યાં. બાગણા આગળ જિઆ રહેલા એક મોટા પેટવાળા પંચકેશધારીએ તીણા પશુ છુંદ સાથે ‘સદગુરુદેવની જય’ બોલાવી ને સોથી પહેલા દંડવત્ કર્યા. પછી તો જેમજેમ પાદુકા આગળ પડતી ગઈ તેમતેમ ટપોટપ વનનાં વૃક્ષો પડે એમ દંડવત્ પડવા લાગ્યા. પોતે બે હાથે સર્વને વરદમુદ્રાથી આશીર્વાદ આપના ધીર ગતિએ યાત્રીઓ આવ્યા.

યાત્રીના વાતવચનમાં એક કેન્દ્રમાંથી વહેતી કલ્પાણ અને નિર્વિકલ્પ આ-નંદની જાણે હવા ફેલ્લઈ ગઈ. દરેકને મોક્ષનાં દ્વાર જન્યવત્તર બોમિયો હાથ

લાગ્યો એવું દેખાયું. દરેક જથ્થા મોટાંનાના બેદ વિસરી એમની ગતિની સાથે થોડાં પર ફરવા લાગ્યું કોઈને ઉપદેશ કે વચનો સાલગવાની પડી નહોતી. આ પરમ પુરુષનું દર્શન થયું તેમાં જ તેમના પ્રવાસની સાર્યકતા માની. કોઈ કોઈ જૂના શિષ્યો આગળ આવતા તેમને પિછાની તેઓથી ખજારો પૂછતા એમ નિત્ય-નિયમ પ્રમાણે થોડું ફરી પાછા નિઃશબ્દિમાં જઈ વિરાજ્યા, એટલે કેટલાક પોતપોતાના રથાને મથા; પણ મોટો ભાગ નિઃશબ્દિની લાખી પગસાળમાં બેસી ગયો ત્યાં દારપાળ સમા બિભેવા સ્થૂળકાય પચ્ચેશધારીને કોઈએ કહ્યું: ‘રામ-જીભાઈ, ભજન સંભળાવો’; એટલે ‘સદ્ગુરની જય’ બોલારી રામજીભાઈએ

‘સદ્ગુરુચરણ વિના અત્યંતિમિઠ ટળતો નહિ રે’

એ ભજન ગાયું. ભવમધનમાથી છૂટવાની ચિંતાવાળાઓને આજે અહીં એ ભય ટાળવાનો મોકો મળ્યો હતો એમ લાગ્યું.

આ રામજીભાઈ નિઃશબ્દિના એક નિગ્રહર દાસ હતા, પણ આશ્રમના સરકારે નિયમિત રનાન સંધ્યા કરી ભજન લગારી ફરતા. ચાતુર્માસમાં પંચ-કેશ રાખતા. એક વખત આશ્રમમાં નવા આવેલા કવિલક્ષ્મી પીતાંબર જોશીએ તેમને પડછદ સ્વરૂપમાં પંચકેશ સાથે બેઠેલા જોયા ત્યારે એ જ મહાત્માથી છે એમ જાણી એમને દડવત પ્રજ્વાલ કરેલા! પછી જ્યારે જાણ્યું કે તે મહાત્માથી નથી ત્યારે તેમણે તે પર એક કવિતા કરી, જેની એક કડી આ હતી:

‘ગણી મહાત્મા હું નમ્યો અન્નપ્રયો,

તપાસ કરતા નીકળ્યો લુહાણો!’

મહાત્માશ્રીને પણ આથી વિનોદ મળ્યો. પછીથી શ્રી દેવકૃષ્ણ પીતાંબર જોશીએ તેમના પિતાશ્રી આ કવિતાનો પૂર્વ ભાગ કવિશ્રી દલપતરામનો હતો તે મોકલ્યો:

‘અવાસનો ડોળ દમામ દેખી

નમે અન્નપ્રયા ‘નૃપ એ જ’ લેખી.’

બરાબર ઘડિયાળના દસના ટોકારે મહારાજશ્રી ઊભા થયા અને નિઃશબ્દિમાં શયનખંડમાં જઈ બે ઘડી બારણા આગળ ઊભા રહ્યા, એટલે આપ્ત શિષ્યોએ તેમને ત્યાં છેલ્લું દડવત વદન કર્યું, તે સ્વીકારી લઈ એમણે બારણા બંધ કર્યા કે તરત ફરી ‘સદ્ગુરુદેવ કી જય’નો પોકાર થયો. પછી વડીલો સાથે હું બહાર આવ્યો. તેમને તો કેંક ઓળખીતાઓ મળી ગયા સૌને આવતી કાલના પૂજન-સમારભની ભારે તૈયારીઓ કરવાની હતી ઘણા આશ્રમવાસીઓએ પચ્ચેશ રાખ્યા હતા તે જ્યાં ત્યાં નીકળે કે તેમને પણ સાધકો ધારી ઘણા વદન કરતા.

૪ આશ્રમનું વાતાવરણ

અહીં મેં સાલજી કે સાધુ નાગાર્જુનભાઈના ભાઈ માલદેવભાઈ જે પોરબંદરમાં તાજેતરમાં ચિત્ર શિક્ષક થયા હતા તે મહાત્માશ્રીનું મોટું ઑઈલ પેઇન્ટિંગ કરી લાવ્યા છે અને આશ્રમને અર્પણ કર્યું છે એ ચિત્ર પ્રભુશ્રીને બતાવી દીધું હતું અને આશ્રમના વ્યાખ્યાનખંડમાં જિંચે રાખવાનું કર્યું હતું મેર જાતિના નાગાર્જુન દીક્ષિત

થઈ બેઠાં સહને આશ્રમમાં રજા હતા તેમના લાઈ માલદેવ રાણાએ મુનાઈની આઈ રફસા તાળીમ લીની હતી. એ જાંધી વાતો આગ માટે ગ્સપ્રદ બની હતી અને વડીલોની સાથે એ ચિત્ર મેં જોયું ત્યારે મને પણ થયું કે આડું ચિત્ર ટૂંકવારે કરી રાખીશ આશ્રમના યૌકમાં એક લાઈએ જમીન પર કપડું પાથરી દુકાન ખોલી હતી. તેમાં આશ્રમના પુરતો, ગીતા, ગ્રંથોની માળાઓ વગેરે વેચાતા હતા.

આશ્રમના ઉનારાઓમાં ઢેઢેઢે જપતપ, ધ્યાન યોગ, વગેરે ચર્ચાઈ રજા હતા કોઈ કોઈ જગ્યાએ અનુભવીઓ આસનો કરી બનાવતા હતા, કોઈ પ્રાણુ

પિન્ નામાર્જુન
મુખ્યશિષ્ય નમાર્જુન નામાર્જુન નામાર્જુન
મહિમલો રાગ નમાર્જુન નમાર્જુન નમાર્જુન
અવસ્થાપાપ્યેન નમાર્જુન નમાર્જુન નમાર્જુન
સપ્તમ પેમે, અવસ્થા, સપ્તમ પેમે, અવસ્થા
બી નર્મનાતો સ્વભાવ પદ્યનો અવસ્થા સપ્તમ
પદ્યનો આપુ રાખશે

મલ્યેક દિશા મહિમલો વિચાર કરી
ને વચનો નિયમ રાખવા જામનિ લેવો
વિષયવિષયની મુદ્દિ કુશળને મનની
શાંતિમાં વધારો કરવા રહેશે
આશ્રમલક્ષિને ઉપમાનકરની રાખી
અતર્લક્ષિમાં ઉત્તરોત્તર વિશેષપૂર્વે વધારો
રો કરો અતર્લક્ષિમાં સર્વ પ્રાણીઓના અવસ્થા
સર્વેશ વિરાજમાન કે, ત્યાંથી દેશ
સ્વાર પદ્ય દૂર મના નથી, માટે મનને
અવસ્થા રાખી તેમાં અવસ્થા રહેતું

મનન તથા ઇચ્છાને સમજાવવાની નિ
જા નહિ થવા દેવા સતત સમજાવવા સે
વની, કે જેથી અનુભવીની નીચેય ને અવ
નાનું રહે

મહાત્માશ્રીના હસ્તાક્ષર

આકર્ષા હતા તેમાંથી આવી વાતોનો જન્મ થયો હતો તેના પ્રભાવે મને પણ યોગની ચમત્કારિક શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા જાગી તે પરથી મેં રાતે જ પિતાશ્રીને કહી દીધું કે ‘માટે આ વખતે આશ્રમની દીક્ષા લેવી જ છે’ મારા કાકા અને તેમના મિત્રો દીક્ષા માટે સમારણ પછી રોકાવાના હતા જ, એવે તેમની સાથે મારું પણ દીક્ષા લેવાનું નક્કો થઈ ગયું

૫ ગુરુપૂજિમાં પૂજન-મહોત્સવ

પૂજિમાના પ્રાત કાળમાં આશ્રમમાં વહેલી સવારથી જ મોટી ઉવમયલ થઈ હતી આ વખતે બહુ મોટા પ્રમાણમાં માણસોની હાજરી થઈ હોવાથી

યામ કરી જનાવના હતા એમ સર્વન મોક્ષ સાધકોને મેં જાણ્યો હતો ૫ વિનના જાગવા નવેશુ, એકાગ, સ્વ સ્થા, નિર્મમ વગેરે કેટલા જગરના છે તેની ચે વાતો ચાલતી હતી જૂના શિષ્યો નવા આગતોને મહા માધીની શક્તિની વાતો કરતા હતા કોઈ કહેતા કે તેઓ યોગ કરે છે ત્યારે જમીનથી અધધ રહે છે કોઈ કહે કે લાવિમને મેં ત્યાં દર્શન આપે છે કોઈ કહે કે તમે તેમની પામે જાઓ તે પહેલા તમારા અતર્લક્ષિ વાત જાણી લે છે અને તમારા યોગના વિના તમારા પ્રશ્નોના ખુલાસા વાતોમાં કરે છે કોઈ કહે કે તેમના પ્રભાવે કેકની માદગી મઈ છે, કેકની ઉત્પત્તિ થઈ છે તેમના દર્શનથી જૂલ પ્રેમ નાસી જાય છે તેમની યોગ સાધનાની શક્તિ, તેમનો અસાધારણ સમન પાલનનો આગ્રહ અને મંસારના હૃદ અશ્રોના સમાધાન કરવાની તેમની તર્કસરણીએ કેક છુધ અછુધ લોકોને

પૂજનવિધિ નિગ્ધલવનની પાસેના ચોકમાં જ રાખવામાં આવ્યો હતો. મુંઝાઈના ક્ષેત્ર શ્રીમાને કરાવી મોકલેલું લાકડાનું સિંહાસન બહાર લાવી, તે પર ગાદી વગેરે ગોઠવી, ઉપર છાયાની ગોઠવણ કરી હતી. ફૂવા આગળ અને ચોકમાં રનાન-મધ્યા-થી પરવારી લેવાને અનેકની લીડ થતી હતી, પણ સૌમાં પ્રમંગને અનુકૂળ વિનય અને સેવાતત્પરતા હોવાને લીધે બધા સમયસર સિંહાસનની આસપાસ એકત્રિત થઈ ગયા હતા. આગલી રાત્રે પંચકેશમાં બેએલા સર્વ આશ્રમવાસીઓએ આજે પૂરું મુંડન કરાવી નાખ્યું હતું એટલે કેટલાક સવારમાં ઓળખાતા પણ નહોતા.

સમય થતાં નિગ્મંદિરનાં દ્વાર ખૂલ્યાં અને માણેકલાલભાઈ તથા ભાઈ-શંકરભાઈ ખભે છડીઓ ચડાવી 'સદ્ગુરુદેવ કી જય' બોલાવી આગળ આવ્યા. મહાત્માશ્રીનાં કાર્યોને તથા ગુણોને દર્શાવતી એક મંરૂત બિરદાવણિ બોલી છેવટે તેઓ 'વિજયતે ! વિજયતે !' બોલતા તે સૌ ઉપાડી લેતા. સિંહાસન પાસે આવતાં પ્રભુશ્રી ધીરેથી ઉપર ચડી સ્વસ્થપણે આસન કરી બેઠા એટલે બધાએ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. ખીલખા દરબાર પણ તેમના કુંવરો સાથે આવ્યા હતા. જૂનાગઢથી કેટલાક અમલદારો આવ્યા હતા.

આ વખતે, શિષ્યો જેની બહુ વાતો કરતા હતા તે નૃસિંહપ્રસાદ (નાના-ભાઈ) ભટ્ટને મેં પહેલી વાર અહીં જોયા. તેમના મોટા ભાઈ દેવશંકર ભટ્ટ તેો પ્રથમથી જ આશ્રમના દીક્ષિત હતા, ને નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ જે તાજેતરમાં પર-ણેલા ને ભાવનગર કોલેજમાં ફેલો બનેલા તેને પણ તેમણે દીક્ષિત કર્યા હતા. તેની યે ભક્તિનો પાર નહોતો. મહાત્માશ્રીની પાછળ ચમ્પર લઈ તે બેઠા હતા અને તેમનાં નવાં પત્ની બાબુમાં સેવામાં બિસાં હતાં-ધણુંક જોકે એ વખતે મને સમજતું નહિ, પણ અંચેજ એમ. એ. સુધી ભણેલા આ નવીન સુત્રાન સાધકની વાતો પીઠ શિષ્યમંડળમા પણ થતી. સૌ તેમને પ્રસાદ કહીને બોલાવતા. 'આવા આવા પંડિત પ્રોદજનો જેમની આગળ લાંબા થઈ દંડવત્ કરતા હોય ત્યાં હું શું વિચાર કરી શકું? અત્યાર સુધી મારી આસપાસ જેની પૂજા ને પ્રશંસાનો ગઢ બની ગયો હતો તેના વિષે હું ક્ષેત્ર શંકા કે પ્રશ્ન તો શુ કરી શકું? પણ વાતા-વરણની ધૂનમાં હું મસ્ત બની ગયો.

પૂજનવિધિ માટે પદ્મશિષ્યો જ આગળ બેઠા હતા. શ્રી ગણપતરામભાઈ ત્રિવેદી વૃદ્ધ તેમજ શ્રેષ્ઠ પદ્મપીવાળા જૂના શિષ્ય હતા. ક્ષેત્રએ કહ્યું કે મહા-ત્માજી પૂર્વાશ્રમમા બ્યારે મહેતાજી હતા ત્યારે ગણપતરામભાઈ તેમના ઉપરી હતા, અને તે આજે સિધ્ધલાલે તેમના ચરણોનું પૂજન કરી રહ્યા છે ! પૂજન-સમાપ્તિ બાદ દરેક જણે આવી, વંદન કરી, શ્રીકૃષ્ણ તેમજ ભેટ ધર્યાં શ્રીકૃષ્ણ-સાકરનો તો મોટો જજ ખડકાયો. આશ્રમના વ્યવસ્થાપકોએ એ બધું ઘુરવ બાબુએ ખસેડી, તેને તોડી સાકર-ટોપરાના પ્રસાદના મોટા થાળ ભરવા માંડ્યા.

આ દરમિયાન પૂજન પ્રમંજે કેટલાક પંડિતોએ કાવ્યો રચી આણેલાં તે પૈકીની એક લીટી મને હજી યાદ છે :

‘ઘૃતિ પ્રસરાવતી અજવાળતી શી બ્યોતિમૂર્તિ !’

કહીને તેમાં મહાત્માશ્રીની સુંદર અર્ચના કરી હતી. મહાત્માશ્રીએ નિયમ મુજબ આને પંચકેશનું વિલોપન કરાવ્યું હતું; તેથી મસ્તક અને મુખની સર્વ રેખાઓ કોઈ રોમન સેનેટરના મસ્તક જેવી લાગતી હતી. શરીર તો યોગ-સાધન ને શુદ્ધ પોષક આહારવિહારથી સર્વાંગ સુંદર સુપુષ્ટ હતું જ. ધણી આને પણ કહે છે કે તેમની એવી શરીરસમૃદ્ધિ ફરી જોવામાં આવી નથી. મને શ્લોકો અને મંત્રોમાં બહુ રસ નહોતો. આ જીવંત માનવ-પ્રતિમાની પાછળ જે આદર-ભાવ ને ભક્તિભિજાળો અનુભવાતો હતો તેમાં જ હું તો ગરક થઈ ગયો હતો.

હું અને નાનો પાપે બેઠાબેઠા વ્યક્તિઓને જ જોયા કરતા હતા. નાનામાં જરા ટીખળવૃત્તિ હતી, તેથી પોતે હસતો અને મને હસાવતો. અમે એકબે વાર તેનાં બા પાસે પશુ જઈ આવ્યા હતા. એ પણ આશ્ચર્યના અંદરના કોઈ કામમાં મશગૂલ રહેનાં. મને ઘુરત સમજાયું કે તેઓ તેમના સ્વામાં હરગેવિન્દ-કાકાની ક્ષણ અને પ્રવૃત્તિમાં જ આનંદ અને અનુકૂળતા સમજતાં હતાં.

પૂર્ણિમાની બપોરે શિષ્ય-સમુદાયનું ભોજન શાંતિદિવાળે પ્રમાણે થયું, પણ અહીં બ્રાહ્મણોએ અંદરઅંદર બુદ્ધિ પંક્તિઓ ન કરી એટલું આશ્ચર્યનું વાતાવરણ તેમને સહિષ્ણુ બનાવી શક્યું. નાગરો તો તે કાળે પણ બુદ્ધ રસીક બનાવતા, અને ધણે ભાગે હજુ પણ ધણી શિષ્યો એ બાબતમાં ચુપ્ત છે. એ કાળે ધર્મપ્રવચન કરનારા મે શાંતિભેદોમાં જરા પણ ચંચુપાન કરી શકે તેમ ન હતું. મહાત્માશ્રીના ઉપદેશમાં પણ એ બાબતમાં કદી ચર્ચા કે ટીકા સાંભળી નથી. તેઓ વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક એમ બે ભાગમાં જીવંતના ધર્મો વહેંચી નાખતા. વ્યાવહારિકમાં વ્યવહાર કહે તેમ કરવાનું કહેતા; આધ્યાત્મિકમાં મનની પવિત્રતા, શુદ્ધિ અને ગીતા આદિ મંથોએ પ્રમોદેલા ધર્મનાં પાલન તથા સાધના માટે સતત પ્રયત્નો કરતા.

પૂર્ણિમા પછી કાકા સાથે રોકાઈને મેં બીજને દિવસે આશ્રમની દીક્ષા લીધી. તેઓશ્રીને મુખેથી નિત્ય બે વખત સંધ્યાવંદન, મંત્રજપ અને ગીતાના કટલાક શ્લોકો મુખપાઠ કરવાનું વ્રત લીધું.

૧ દીક્ષિત જીવન

બીલખાથી આવ્યા પછીને મારો નિત્યક્રમ મેં નિશ્ચયપૂર્વક પાળવા માંડ્યો. સવારમાં વહેલામાં વહેલો ઊઠી જતો ને ચોડું વાંચી લેતો. કોઈની શિખામણથી સંસ્કૃતના પાઠો પહેલાં કરતો. ઘરનાં ઊઠી પાણી ગરમ કરી આપે કે તરત નાહી લેતો. મારી માળા અને ભગવદ્ગીતાનું નાનું પુસ્તક તેમજ આસન અને આશ્રમની લઈ હું સંધ્યા જપ અને ગીતાપાઠ કરવા બેસી જતો. શ્રી નથુરામ શર્માએ ‘લઘુ સંધ્યા’ની એક નાની પત્રિકાનો પ્રચાર કર્યો હતો. તેમાં ‘નમઃ શિવાય’ બોલી ભરમ કરવાનો અને તે જ મંત્રથી ત્રણ આશ્રમન કરી ગાયત્રી મંત્રના ઉચ્ચારણ સાથે પ્રાણાયામ કરવાનો આદેશ હતો. સૂર્યને અર્ધ આપતાં એ જ

મત્ર બોલવાનો હતો બેચુ મિનિટમા આ સંધ્યા પૂરી થતી. પણ પછી તો ત્રિકાળ સંધ્યાની ચોપડી પાસે રાખી, આચમનના મત્રો, અધર્મર્ષણ (પોતા ઉપર તથા ચારે પાસ જળ છાટી શુદ્ધિ કરવાના) મત્રો તેમજ સૂર્ય ઉપરયાન (જિભા થઈ સૂર્યની સ્તુતિ કરવાના) મત્રો વગેરે વિસ્તૃત સંધ્યા શીખી લીધી સંધ્યા કરી ભરમ સાથે બહાર નીકળતા હુ પરમ શુદ્ધિ અનુભવતો

એ કાળે કોઈ મનનુ છિદ્ર રહસ્ય સમજ્યા વિના જ બોલતો ગાયત્રી મત્ર પણ ઉપસક અર્થમા સમજતો, છતાં એવું માનતો હતો કે હંમરો વર્ષથી આ મત્રો સુધિએ અને આર્યો નિત્ય ઉપાસતા હતા સાધારણ જનમાન્યતા એવી હતી કે મત્રો ખીજ સાલળે તેમ ન બોલાય, ખીજ સાલળે તો મત્ર જાણ થાય પરંતુ હવે હુ સમજ્યો છુ કે પ્રાચીન કાળથી ધણા મત્રો સમૂહમા જ બોલાતા હશે, નહિ તો તેમા સ્વરોચ્ચાર અને હર નિર્માણ થાત જ નહિ અત્યારે હુ એ રીતે સંધ્યા કરવા પ્રવૃત્તિ કરી ચકતો નથી, પણ સંધ્યાથી જે વૃત્તિ ઉપન થાય છે તે મારામા સતત રહે છે એમ હુ માનુ છુ સ્વર્ગ, પૃથ્વી, પાનાળ (ભૂર, ભુવ, સ્વ)ની એકતા આજે વૈજ્ઞાનિકરીતે સાબિત થઈ છે પદાર્થમાત્રનું છેવટનું સ્વરૂપ તેજમા પરિચયે છે અને એ તેજનું સંધ્યામા આહવાન થાય છે પણ નિયમિત સંધ્યા કરનારા છતાં મોટા ભાગનામા મેં જિંદી અધ્યા મવૃત્તિ કે માનવ અનુકૂળનો અભાવ જોયો ત્યારથી મેં સંધ્યાને એક રૂઢ પ્રકાર તરીકે ગણવા માડી જોકે એ મન સ્થિતિ ધણા વર્ષો બાદ બદલાઈ

૭ રેશન-બગલાનું સરકારીજીવન

ખીસખાથી નવી દીક્ષા લઈને આવેલા સાધકોનું ભાતમડળ ભાવનગરમા વધુ નિકટ આવતુ ગયું તેઓ છૂટકછૂટક મળતા ત્યારે પોતાની સાધનાની વાતો કરતા પ્રાણ્યામ વગેરે ક્રિયાઓ જાણવા એકબીજાને ત્યાં જતા એમાથી તેમને વિચાર આવ્યો કે નિયમિત રીતે દર રવિવારે

રેશન માર્સ્ટર હરગોવિન્દભાઈના રેશનના નિવાસ પર સવારે કે સાંજે મળતુ તેમા મારા કાકા હરિતાલભાઈ પણ જવા લાગ્યા મારો ઉત્સાહ જોઈ મને પણ તે સાથે રાખતા

હરગોવિન્દભાઈની ઉદાર ભાવનાઓ ને આતિથ્યસત્કારને કારણે એ બગલો શિષ્ય મડગતુ મધક બની ગયો અને ત્યાથી જ એ મડગનો સામાજિક સંઘર્ષ અને પ્રવૃત્તિઓ નો ઇતિહાસ ઘડાયો

ભાવનગરના લોકપ્રિય અને આદર પાત્ર રેશનમાર્સ્ટર હરગોવિન્દભાઈ (મોટાભાઈ)

હુ એ બગલે જઈ ત્યારે ત્યાં 'નાના'ની મુલાકાત તો થાય જ તેણે તેના મોટા ભાઈ મન્નરામની ઓળખાણ કરાવી મને નવાઈ લાગી કે એમને નિશાબની હાજરી ભર્યા પછી કોઈ પ્રવૃત્તિ હતી જ નહિ મિત્રો પણ દેખાતા નહોતા

પણ તેમના ઘરમાં તેમના વડીલ ભાઈઓનો જમેલો રહેતો. કુટુંબના બીજા એકબે મામા-માથીના છોકરાઓ ગામડાંમાંથી લજવા માટે આવી ત્યાં રહેતા હતા. તેમના મોટા ભાઈ હીમલાલને સૌ પોપટભાઈના ફલામચા નામે બોલાવતા. તેમની લગ્નમગ્ન સરખી ઉમરના ત્રિજુભાઈ બધેકા વગાથી લજવા આવેલા હતા. હર-ગોવિન્દભાઈના મામાના દીકરા પણ ત્યાં જ મોટા થયા હતા. એમને સૌ નાનુકાકા કહેતા. એવા ત્રણચાર યુવાન વડીલો મૅટ્રિક સુધી પહોંચી ગયા હતા. ત્રિજુભાઈ એકાદ વર્ષ આગળ હશે. મૅટ્રિકના વર્ષ વખતે રામનારાયણ પાકક પણ થોડો વખત ત્યાં હતા. ત્યારે તેમના બીજા એકમે મિત્રો પણ ત્યાં આવળ કરતા. તેમાં શ્રી લાલચકર પ્રયુગમ ભટ્ટ અને શ્રી રતિલાલ પાકક પણ હતા.

૮ સૌના આદરપાત્ર મોટાભાઈ

કુમારોનું આ મંડળ મગે ત્યારે વિનોદ-વાતઓ અને ચર્ચાઓ બહુ હોયા પ્રકારનો આનંદ આપનારી બનતી. સૌની ઉપર હરગોવિન્દભાઈના સાત્ત્વિક પ્રસન્નતાભર્યા વ્યક્તિત્વની પ્રમગ છાપ હતી. પ્રત્યેક જણ એમની આગા ઉદાવવા સહજ પ્રવૃત્તિશીલ રહેતો. ધરનાં સૌ એમને 'મોટાભાઈ' કહીને બોલાવતા, એટલે પછી મુલાકાતીઓ અને મંમંવીઓ પણ એ જ નામે એમને મંબોધતા. રેશન-સ્ટાફમાં પણ એમને વિશે એ જ નામે વાત થતી. એમની નીતિનિષ્ઠા અને સુચરિતની શાખ એટલી હતી કે લાવનગરના રેશનમાં વેપારીઓ કે પ્રવાસીઓને ભાગ્યે જ રેશન-સ્ટાફ માટે ફરિવાદ કરવી પડતી.

હું ધીમેધીમે ત્યાંના આ કુમારમંડળને ઓળખતો થયો, એટલે રવિવારના સાધકમંડળનો સાથ હોડી વખતોવખત એમનામાં લગવા લાગ્યો. રેશનનું મેદાન મોટું હતું એટલે મારો મંધરી મૂકેલો ક્રિકેટનો સામાન ત્યાં લઈ ગયો અને એથી મોટાભાઈ પણ ખુશ થયા. રમતોમાં મસ્તશમ કરતાં નાનાનો ઉમેગ વધારે રહેતો. આ રમતને લીધે તેની શાળાના એકમે વિદ્યાર્થીઓ પણ આવતા થયા.

રમત પૂરી થાય ત્યારે સાંજ પડી અર્ધ દોષ એટલે અમે મેદાનમાં કે બંગલાના પતથિયાં પર બેસી ગ્રપ્પાં મારીએ. વાતો ચલાવવામાં મારો સિદ્ધો પડ્યો હતો, તેથી ત્રિજુભાઈ અને પોપટભાઈ પણ મારામાં રસ લેવા લાગ્યા. તેઓ મોટાભાઈને ખુશ રાખવા સંધ્યા, અર્ધ અને ભગ્ન કરતા. એમના મંડળમાં સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને રાજપ્રકરણની રસભર ચર્ચાઓ થતી તે ફવચિત્ત અમે સાંભળતા. એ મોટેરા મંડળે પણ બંગલાની મર્બાદ સ્ટીકારી શહેરના મંમલો વિસ્તાર્યા નહોતા; તો પણ એમાંના બેપાંચ સમાનશીલ અને જ્ઞાનવાળા યુવાનો કલ્પનાઓ ને સ્વપ્નોથી હમેશાં ભક્ષકના રહેતા. મોટાભાઈ તેમનો કદી વિરોધ કરતા નહિ કે તેમના પર કટાક્ષ કરતા નહિ. ઘણી વાર તો તે આરામખુરશીમાં બેઠેલા તેમના સાહિત્ય ને તત્ત્વજ્ઞાનના વિશ્વવ્યાપી વિવાદ-સંક્રમણના મોન સાદી બનતા. તેમની મહત્વાકાંક્ષાઓને ટેકા આપતા. જૂના જમાનાના અધૂરા શિક્ષણને યાદ કરી આ નવી પેઢીને આગળ જવા બને તેટલું પ્રોત્સાહન આપતા. અમે બધા, મૅટ્રિક થઈને આગળ ચું કરવું તેના વિચાર કરતા.

રામનાગયણ પાકક 'બટલાઈ'ના નામે ઓળખાતા. તેમને મૅટ્રિકની પરીક્ષા-માં 'જશવંતસિંહજી રૅકૅલરશિય' મળી એટલે તેઓ તો મુંબાઈમાં કૅલેજનો અભ્યાસ કરવા આ મંડળમાંથી વહેલા મુક્ત થઈ ગયા. ગિલ્ડુભાઈએ ભાવનગરમાં જ કૅલેજનું પહેલું વર્ષ શરૂ કર્યું. તેમના સન્મિત્ર શ્રી રતિલાલ પાકક વખતો-વખત બચસામાં દેખાતા. તે અને ગિલ્ડુભાઈ કાવ્યો રચના. શ્રી રતિલાલનું કવિ તરીકેનું તખ્તલુસ 'રનેહબ્યોતિ' હતું, અને ગિલ્ડુભાઈનું કવિ તરીકેનું નામ 'વિનાયક' હતું. એ 'રનેહબ્યોતિ' ઉત્તરજીવનમાં સ્વામી ગમતીર્યના મંથ દ્વારા સંન્યાસદીક્ષા લઈ આજે 'સ્વામી સ્વયંબ્યોતિ' તરીકે ગુજરાતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે અને ઘણા કુટુંબપરિવારોના પૂજ્ય પુરુષ તરીકે લક્ષ્ય પાસે 'મુક્તમપુરમ' આગળ 'યોગાસાધન આશ્રમ' કરીને રહ્યા છે.

આ ઉપરાંત વડીલ સાધકમંડળના સભ્ય ને અમારા યાત્રિમંડળના શ્રી સુનીલાલ ખુશાલના પુત્ર લખુભાઈ પણ પોપટભાઈના સહાધ્યાયી બન્યા હોઈ લ્યા આવતા. પોપટભાઈના એક કુંભાર મિત્ર કરસન ભગન મૅટ્રિક સુધી પહોંચેલા, તેને મોટાભાઈ બહુ વહાલથી આવકાર આપતા. આ કરસન ભગનને મેં ચિત્ર-ફલાસમાં પણ જોએલા એટલે અહીં તેમનો પરિચય અને નવો નહોતો.

રેશન-બંગલાના આ મંડળમાં અંદર જન્મનારાં દેટલાં છે, કોણ મહેમાન છે કે કોણ મળવા આવ્યા છે તે ધણી વાર હું પારખી શકતો નહિ. એ સમયના ૮૦ રૂપિયાના પગારદાર ભાવનગરના રેશનમાસ્તરનું આ ઘર કોઈ નાની ઠકરાત જેવું ભર્યુંભર્યું લાગતું. આંગણે એક ભેંસ અને એક ગાયનું ફુગાણું રહેતું. રેશન-ના સાંધાવાળા આતી તેની માવજત કરી જતા. રેશનનો કોઈ નોકર વસોણું

મોટાભાઈ
રેશનથી ગમે
ત્યારે કોઈ પણ
મહેમાનનો
ભિસ્તરો ઘેર
મોકલી આપે

કરી જતો. રસોઈ તો ધરનાં જ માણસો કરતાં. સ્ત્રીવર્ગમાં મોટાભાઈનાં ૧૬ માનુશી હતાં. તે ધરનું મોટું માણસ, એટલે તેઓ આગલી એકઠીમાં કે આર્યમાં સૌની નજરે પડે. પણ ધરનું સુકાન તો મોટાભાઈનાં ધર્મપત્ની શ્રી ત્રિવેણીબાની ચેતીસ કલાકની નિગાહમાં રહેતું. મોટાભાઈ રોજનેથી ગમે ત્યારે કોઈ પણ મહેમાનનો ગિસ્તરો ઘેર મોકલી આપે, એટલે તરત, મોટાભાઈ સાથે જ તેમની યાગ્યો પડવાની એમ ધારી, તેઓ તેની તૈયારી કરી નાખે. એમાંના ઘેટલાકના મુકામ તો દિવસો સુધી રહે! ઘણી વાર તો ક્ષણ ક્યારે આવ્યું તેની મોટાભાઈને યાદ પણ ન હોય, છતાં ત્રિવેણીબાનો ધર્મ અખંડ સચવાયો હોય.

મેટાં છોકરાંઓ અને નાનાં છોકરાંઓનું મંડળ એક પંક્તિએ જમીને નિશાળે જાય. જખોરના નાસ્તા માટે તપેલું ભરીને મગ કે ચણા વધારી મૂકે અથવા કંઈક ખાવાનું કરી રાખે. ખાવાની ચીજોમાં કંઈ સોજા કે ચટાકો નહિ, તેમ જ છોકરાંઓમાં પણ કંઈ ચાગલાં નહિ.

પોપટભાઈનું તાજેતરમાં લગ્ન થયેલું તેથી કુલવધૂ પૂરીતાણી પણ ત્રિવેણીબાની મદદમાં રસોડામાં કે અનાજના કોદારમાં જ પુરાયાં હોય. શરમાતી-છુપાતી તેમની મૂર્તિ અમને અજપૂર્ણા જેવી લાગતી. તેમનાં નવુંદ હીરાબેન — ત્રિવેણીબાનાં લાડીલાં પુત્રી — સૌ ભાંડુઓમાં મેટાં છોકરો, કંઈ આધાંપાળાં કે વાંકાંચૂકાં થાય ત્યારે ‘મોટાભાઈને કહી દર્શ’ એ વાક્યથી દોર ચલાવે ખરાં. આવડી મોટી કુટુંબલગ્નમાં કપડાંલતનિ દાડ તો શાનો હોય? પહેરણુ કે કોટ માટેના સાદા કાપડના એકબે તાકા લાવી, દરજીને ઘેર બોલાવી, એક જ ઘાટના કોટ અને એક જ લાતનાં પહેરણુ સીવડાવી લેવાતાં. કંઈને અંગન પપ્પદગી કરવાની રહે જ નહિ. આમ, ત્યાં સદા આનંદ અને કલ્લોલ રહેતાં. કંઈ ને ભાકારો નહિ, કંઈને લાડકોડ નહિ.

ત્રિવેણીબાનાં એક બેન પાંચ છોકરાં મૂકી ગુજરી ગયાં. તેમના પતિ વનમાળીદાસ ભટ્ટને પોતાના મોટા છોકરા ચૂનીલાલની કેળવણીની ચિંતા થઈ. ત્રિવેણીબાએ તેને પણ ગોદમાં લઈ લીધો અને મોટાભાઈએ ‘લાલ’ કહી બોલાવ્યો અને એ ‘લાલભાઈ’ પણ ત્યાંની ત્રીજા વર્ગની કિશોર ટોળીમાં એકરૂપ થઈ ગયો. ત્રિવેણીબા અમ સો બાળકોની હોંઠે હતાં. કોઈ કોઈ વખત રોજનના કાચ એકઠામિનર નાદરસાહના પુત્રો પણ આવી ચડતા. આ પારસી છોકરાઓની સલુકાઈ અને સહી સ્વચ્છતા અમારા મન પર છાપ પાડતાં. ઘણી વાર બધા ત્રિભુભાઈએ શરૂ કરેલી સાંજની ગીત-પ્રાર્થનાઓમાં ભેગા થઈ જતા. ભોળાનાથ સારાભાઈની ‘ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા’માંથી તે ગવાવન. મોટાભાઈ પણ તેમાં ભેગાતા.

૬ એમ અને હસામાં વાસ

ઈ. ૧૯૦૫ના ઉનાળામાં લગ્નવતરમાં ઊંદર પડવા લાગ્યા અને કંઈ કંઈ ઠંડાણે પેગના કેસ બહાર થયા, એટલે ફરી પાછા લોકોએ ઘર ખાલી કરી સગવડપૂર્ણ સ્થળોમાં નિવાસ શોધી લીધો. કાકાએ પોતાની આફિસે પહોંચાય તે રીતે નજીકના કોઈ સ્થળે નિવાસ શોધ્યો હતો.

અમારા કુટુંબ માટે, પિતાશ્રીના ડિસ્ટ્રિક્ટમાં લાવનગર રાજ્યના ઢસા ગામના શાળા-શિક્ષક અને પોસ્ટ-માસ્તર એક ગમનન માસ્તર હતા તેમણે એક ખડખડાંધ ઘર ત્યાં રાખી લીધું હતું, એટલે અમે ઢસા જઈ રહ્યાં. એ ગમનન માસ્તર રામનારાયણભાઈના પિતાશ્રી વિશ્વનાથ સદારામ પાંડકના ભાણેજ ધન હોઈ તે મારા પિતાશ્રીને મામા અને મારાં માતૃશ્રીને મામા કહી બોલાવતા. લાવનગર રાજ્યના શિક્ષકવર્ગમાં તેમનું નામ એક ચુનંદા ગણિત-શિક્ષક તરીકે બાણીતું હતું. ગણિતનો કોઈ પણ દાખલો તે સરળતાથી કરી બતાવતા. સ્વભાવે ખૂબ ઢસમુખ્યા. તમાકુ-ચૂનાની ડબ્બી સાથે જ રાખતા. તેનો એક ખૂડો માર્વા પછી તે રંગમાં આવી જતા. મને તેમણે સરવાળા-ખાદ્યાક્રીની કેટલીક સરળ અને મૌલિક રીતો બતાવી.

ઢસામાં અમને બધાંને ગ્રામડાનું જીવન જીવવાની લહેર મળી. રોજ સવારે એક વાડીના મોટા ફૂવામાં નાહવા જતા. ફૂવો એટલો પહોળો હતો કે અંદર બેતરી થકાતું. હું તરવાનું થોડું બાળ્યો, પણ અહીં તો ભૂરકા મારીને નાહવાની હિંમત કરતો. ભૂરકા મારવાનો ડર જેમજેમ જતો રહ્યો તેમતેમ નાહવા જવાનો લોભ વધ્યો. ધણી વાર તો મારા મોટા ભાઈ સાથે બપોરે પણ પહોંચી જતો. ગ્રામડામાં ખીજું કે કામ કે રોકાણ નહોતાં. પાસેના દરબારી ઉતારામાં વહીવટ-દારનો મુકામ થતો ત્યારે ત્યાં એકાદ મિજબાની થતી. ત્યાં મને ને મોટાભાઈને નોતરું મળતું. એમાં નામરો હમેશાં જુદા જમવા બેસતા.

અમે ઢસામાં હતા તે જ વખતમાં ગમનન માસ્તરની લાવનગર બદલી થઈ અને તેને બદલે ચૂનીલાલ ખુશાલ મહેતાજી આવ્યા. એ અમારા સમુદાયના અને ખીલખા શિષ્યમંડળના હતા. તેમજ એક ઠાવકા ને પીઠ શિક્ષક તરીકે બાણીતા હતા. તે બાળકોનાં શિક્ષણ અને ચારિત્ર્ય વિષે બહુ ચિન્તા ને ચીવટ રાખતા. મારી પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ રસ લેતા. તેમના મોટા પુત્ર લખુભાઈ—લક્ષ્મી-શંકર મારા મોટા ભાઈની વવના હતા. નાનો પુત્ર મનુ મારાથી ધણે નાનો હતો પણ મારી સાથે જલદી હળી ગયો. લખુભાઈનું લગ્ન તાજેતરમાં થયેલું. તેમનાં વહુ અમને નાનાંઓને બહુ મીઠાશથી બોલાવતાં અને હું પણ તેમના પ્રતિ સગાં ભાભી જેટલો આદર અને લાવ રાખતો. ચૂનીલાઈ માસ્તરે ઘરમાં સંધ્યા-પૂજનો નિયમ અખંડ બાળવ્યો હતો અને તે લાવનગરના રેશન-ઝંતલામાં દર રવિવારે અચૂક હાજરી આપતા. પણ તેમના સુપુત્રોનો પરિચય તો મને અહીં ઢસામાં જ થયો.

ઢસાનું એક મીઠું સ્મરણ મથુરદાસ પેંડ્રવાળાનું છે. શાળાના આસિસ્ટન્ટ માસ્તર માવજીભાઈના તે નાના ભાઈ થતા. ત્રીજા જૈન ઘરના એ બંને ભાઈઓ મીઠાબોલા સેવાભાવી જીવના હતા. માવજીભાઈ રોજ અમારા ઘર માટે જરૂરી ખરીદી કરી લાવે અને પોસ્ટના પટાવાળા કે હલકારને કામો સોંપે. તેમના નાના ભાઈ મથુરદાસ એટલું લાણેલા નહિ, એટલે તે પેંડ્રા બનાવી ઢસા રેશન ગાડીના સમયે વેચવા જાય. એક નાનકડા પંડીવાળા મકાનમાં તેની પેંડ્રા બનાવવાની ચૂલ હતી. હું ધણી વાર ત્યાં જઈ બેસતો. ગ્રામડામાંથી બેગો કરેલો માવો સાકરની ચાસણીમાં કલાકો સુધી હલાવીને તેને પાકા કરી તે પેંડ્રા વાળે ત્યાં સુધી હું

જોયા કરતો. ઘણી વાર તે પ્રેમથી એક નાનો પેડો મને આપી દેતા. આ પેડાના વેચાણમાંથી તેનો શો નિર્વાહ થતો હતો તે તો જાણુ જાણુ, પણ તેના સ્વભાવનું લહેરીપણું અને મારા તરફનો તેનો લાવ હું વીમર્યો નથી.

મધુરદાસ પેડાવાળો

એ જ વખતમાં વીરમગમથી બેનનાં સાસરિયાનો મેંવ પ્રભાસ અને દાર-કાની ન્તરાએ નીકળેલો, તેમને પિત્તલ ધોળામાં બેગા થઈ ગયા. અમને તાર ક્યો એટલે અમે બેનને લઈ દસા રહેલો ત્યાં વગેરે લઈ મગવા ગયેલા. એ વખતે એ લોકોને તો છોકરી ચાલાક, વિવેકી અને હોશિયાર થશે એવો મન બંધાયેલો; પણ અમારામાંના જે વધુ વિચારવન હતા તેમને છોકરો તેને યોગ્ય બનશે કે નહિ તેની આશંકાઓ થઈ હતી, એ મેં પાછળથી જાણ્યું.

૧૦ સંસ્કૃતનું શિક્ષણ

મેં ચોથી ચોપડી પાસ કરી અને પાંચમી અંગ્રેજીમાં પ્રાણુલાલ નામના એક વૃદ્ધ ભણ્વી માસ્તરના વર્ગમાં હું ગયો. ભાવનગરના ખીખ સિક્કો કરતાં તે ભુવ્વ જ પ્રકારના હતા. તે સાથે પણ સ્વચ્છ બટન ટાંકેલો અંચરવે પહેરતા. બહુ જ ધીર અને ગંભીર અને કઠક કરડા દેખાતના, પણ શીખવતી વખતની તેમની ઈન્તેજરીમાં માયાળુ હાલ દેખાતું.

મંસ્કૃત માટે પાંચમીના બધા વિદ્યાર્થીઓનો મંબુક વર્ગ ખીખ મોટા ખંડમાં બેસતો. તેમાં નૃસિંહપ્રસાદ અભરિયા નામના માસ્તર આવતા. એ અંગરિયા માસ્તર ભારે ટીખળા હતા. દોઢ કે બેપરના વિદ્યાર્થીને તેમની ટીકર ભાગે પડતી. બેડી દડીના, હિંગળા વાનના આ નાગર ગૃહગ્ધ નિસાળની લાવણેરીમાંથી ચોપડી સાથે નીકળતા દેખાવ કે બહાર આંટા મારતા વિદ્યાર્થીઓ ૪૨૨૨ કરતા અંદર વર્ગમાં પેમી જતા. તે પણ વર્ગના બાણે આવી જરા જિભા રહે, અને ખિરસામાંથી તપખીગની કામી કાઢી એક હિડો સપ્તક નાકમાં ચડાવી, રમ લથી મોં સાફ કરતા વર્ગમાં આવે,

અને ચારે તરફ નજર ફેરવી કોઈકોઈ સાથે આંખ મીચકારી કટાક્ષપૂર્ણ હસીને ટેબલ પાછળની ખુરશી ખેંચી આગળ વચમાં લાવી બેસે. પહેલી માર્ગોપદેશિકાના છેવટના પાઠો તેમણે જ પૂરા કરાવ્યા તે સાથે પાછળનાં ગ્રંથો સુભાષિતો એકએક કરી મુખપાઠ કરાવ્યા. તેમનો નિયમ હતો કે આંગળી ચીંધી ગમે તે ત્રણચાર જથ્થા પાસે ઘેરથી કરી લાવવા આપેલું પદ મુખપાઠે બોલાવે. આથી દરેક જથ્થા તૈયાર રહેતો. એ કહેવા કે મંરૂતનો આસ્વાદ લેવો હોય તો સુભાષિતો લલકારવાં. તેનાથી સ્વસ્થ હોકદાર વાણીનો પણ વિકાસ થાય છે.

મંરૂત માર્ગોપદેશિકાનો બીજો ભાગ બહુ અઘરો ગણાતો, તે પણ તેમણે શરૂ કરાવ્યો. તેમની શિક્ષણપદ્ધતિ વખણાતી. વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી કડકપણે કામ લઈ પાકું કરાવતા. અનિદ ધાતુઓની ૧૦૨ના જૂથની કારિકાઓ તેમણે ચાલુ પાઠો સાથે રોજની દસ લેખે એવી તો પાકી કગવી કે આજે પણ મને તે યાદ છે. ચાણી હંદની જેમ અટપટા ધાતુઓની લીટીઓ કડકકાટ બોલી જવાની. તે કહેતા કે શિયાળાની ટાઢ ઉડાડવા આ કારિકાઓ બોલવા માડો તો ટાઢ બીટી જાય! ખરેખર હોડની ધુનરી અને દાંતની કડકકાટી બોલાવતી આ કારિકામા એવો જ પ્રભાવ છે! શક્ત્વ પચમુચ વચવિચરિચ સિચ પ્રચ્છી ત્યજ, નિજિર મજઃ વગેરે.

૧૧ સોનગઢ

એ વર્ષમાં ઊનાળો આવતા ફરી પ્લેગની ખૂબ પડી એટલે બહુ દૂર ન જતા કાકાએ તેમની ઑફિસના મિત્રો સાથે સોનગઢમાં મોટી જગ્યા મેળવી લીધી. દરેકને ભાગે એકેક ઓરડો અને મોટી પરસાળ ઉપરાંત એક મોટો ખંડ સૌનો સહિયારો રાખ્યો. ઓરડાઓ મલાળવાળી ઓંચો તથા બાળકો માટે રાત્રે વપરાતા, અને ઓશરીમાં આધેડ વયનાં બેરા અને કન્યાઓ તેમજ બાળકો સૂતાં. મોટા ખંડમાં બધા પુખ્ત પુરુષોની પધારીઓ પડતી. રવિવારે રજા હોય, એટલે જમ્યા પછી મોગડાંખાણ મડાતી, તેમા બીજા વાસોમાથી પણ રસધેન મિત્રો આવી જમતા. ઑડિટ-ઑફિસના વડા અધિકારી પ્રભાશંકરભાઈ પણ તે દિવસે તો સમાન બની રમતનો દાવ ખેલતા. ગણતરીબાળેના હાથમાથી ધાર્યા દાણા પડતા ત્યારે ભલભલાની સોગડી પર તે જોરથી પ્રહાર કરતા. આમ જેમની સોગડી જતી તેમના મોં જેવા જેવા બનતા. એમા પીતાંબગદાસ કરીને એક ગૃહસ્થ તો ખૂબ ચીડવતા.

આ નિવાસમાથી મને સાથોદરો તરીકે પ્રાણજીવન ગાંધી અને તેના ભાઈ વગેરે મળી ગયા. વર્ષો પાદ મુખાર્ષમા તેનો નાનો ભાઈ મરિચદ બદર આગળ હુલ્લડનો ભોગ બન્યો. દરમિયાન એમના પિતાશ્રી અને પ્રાણજીવન સાથે ચાલુ મંમંથ રહ્યો. સોનગઢના એકલિયા મહાદેવ આગળનો નદીના નિર્મળ જળનો બધ, ઘરાદાર વૃક્ષવાડી, ટકરીઓની રખડપટ્ટો અને કોઈકોઈ વાર થતી મિજબાનીઓ હજી લુવાયા નથી. અહીં જ મેં મારા કાકાની ઑફિસના મિત્ર શ્રી દીનાનાથભાઈને ત્યાં મોટું ભાગવત બેઠું. વારંવાર એમને ઘેર જઈ કટકે કટકે મેં તે વાંચી નાખ્યું તેમાંના ચિત્રો અને બહુ ગમતાં અને વાચન કરતાં તે પ્રમાણે તદાકાર બની શકતો એ દીનાનાથભાઈના સુપુત્ર શાંતિલાલે અમદાવાદમાં આજે ધર્મનગર વસાવ્યું છે પિતાના પવિત્ર આચરણ અને ધર્મ મંરૂકારનો એ વારસો છે.

સોનગઢની શુભરાતી શાળાના હેડ માસ્તર ગિરિજશંકરભાઈ બહુ ઉત્સાહી શિક્ષક હતા તેમના પુત્ર હરિલાલ આરા મિત્ર થયા તેથી વારંવાર શાળામાં મને ચિત્ર તેમજ માગીમામના પ્રયોગો કરવાની તક મળી જતી કાગળના ડૂંચા પલાળી, ખાડીને તેનો માવો કરી આકાશ બનાવવાનું હું બાંધુનો હતો તે રીતે પૃથ્વીનો ગોળો બનાવી સમય એ વાત મુ ગિરિજશંકરભાઈએ જાણી, એટલે તેમણે શાળાના વિદ્યાર્થીઓ પાસે કાગળ ખડાવી માવો કરાવી આપ્યો તેમાં શુદ્ધરની ચીકણ નાખી

મેં પૃથ્વીનો
ગોળો બનાવ્યો

ગોળો બનાવ્યો. એ સુકાવા ગાદ તેના પર ચાકના રંગ ચડાવી મેં અક્ષાંશ રેખાશ દોર્ધા અને પૃથ્વીના ખડ આલેખી તેમાં ભુદ્રભુદ્ર રંગ ભર્ષા એ સમયમાં શાળા માટે આવી ચીજ અપ્રાપ્ય હતી તે સહેલાઈથી બની શકી તેનો તેમણે ખૂબ જ હર્ષ બતાવ્યો. મને યશુ લાગ્યું કે હું એ કંઈક ઉપયોગી કામ કરી શક્યો છું

વૈકેશન ઊઘડયા પછી વર્ગોમાં આવ્યા ત્યારે બપુયુ કે પ્રાણુલાલ માસ્તર બીમારીને લીધે નોકરી પરથી જિતરી ગયા છે ને તેમને બદલે તુળાશંકરભાઈ નામે ખી એ એવએત ખી. ચએલા શિક્ષક નિમણા છે અત્યાર સુધી જે શિક્ષક આવેલા તેમાંના કોઈને આવી ક્ષિત્રી લાગેલી નહોતી બધા ધણે ભાગે જૂના વખતના મૅટ્રિક યએલા શિક્ષકો હતા આ તુળાશંકર માસ્તર તો બહે મોહનલાલ દોડની નવી આવૃત્તિ બોધેલો. તેમણે છટાદાર આટીવાળો ફેરનાખ્યો હતો, કપડા ઈશીનમ હતા અને બારીક ક્ષેતિયું પગટાકતું બેડા પર બૂલતું હતું તે કડપ રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા, મોટેથી હસવાની મનાઈ બતાવતું આહેરુ હાસ્ય કરતા એકમે માસમાં તે દરબારી વડીલની જગ્યા મળતા ચાલ્યા ત્રવા આ તુળાશંકરભાઈ વિધુર થયા બાદ ઉત્તરગાળમાં સિદ્ધપુરના એક જદ સન્યાસીની અતિમ અવસ્થાએ તેમના સિખ

થયા અને અનિરુદ્ધતીર્થ સ્વામી તરીકે મકાધીશ બન્યા. થોડાં વર્ષો પહેલાં જ તે બ્રહ્મીભૂત થયા. તેમના મોટા ભાઈ શ્રી જીવચુરામ ભટ્ટ અમદાવાદમાં સુપ્રિસદ્ વડીલ હતા. પાછળથી તે મારા સ્વજન બન્યા.

તુળજશરકર ભટ્ટ પછી શિક્ષક તરીકે સૌમ્ય પ્રકૃતિના વેણીભાઈ ભટ્ટ બી.એ. આવ્યા. તેમણે અમને વર્ષ પૂરું કરાવ્યું. પાછળથી તેઓ બાણીતા પ્રમ્મસેવક થયા અને થીઓસોફીના ચુરત અનુયાયી અને અભ્યાસી તરીકે જીવન ગાળેલું.

૧૨ જમશેદજી જીનવાળા

અમુ ત્યાર સુધી હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર શ્રી જમશેદજી જીનવાળા શામળદાસ કોલેજના પ્રિન્સિપલ તેમજ કેળવણીખાતાના મુખ્ય અધિકારીનો મળી ગયું હોદ્દા સાથે ધરાવતા હતા. તેઓ હવે કેટલીક સાંખી રમતો ભઈ શ્રી એની બેસન્ટ બનારસમાં સ્થાપેલી 'બનારસ સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ'માં સેવા આપવા જનાર હતા અને શેષ જીવન ત્યાં જ ગાળવાનો નિશ્ચય કરી ભાવનગર રાજ્યની નોકરીથી નિવૃત્તિ મેળવી સૌની રમ સેવા આવ્યા હતા. એ વખતે હાઈસ્કૂલના વિશાળ લાયબ્રેરી-રોલમાં તમામ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ તેમનું સન્માન કર્યું, ભારે મને તેમનું પહેલું અને છેલ્લું દર્શન થયું. એમનાં સૌજન્ય, હસમુખો સ્વભાવ અને પારસીને સ્વાભાવિક દિલાવરી વિષે ને વધુમાં તો ભારતીય સંસ્કૃતિ માટેના એમના અનન્ય ભક્તિભાવ વિષે ધણી વાતો મેં સાંભળી હતી.

નિવૃત્તિ સ્વીકાર્યા પહેલાં પણ તે વર્ષોવર્ષ શ્રીમતી બેસન્ટ સાથે કાશી વિશ્વનાથનાં દર્શન કરવા જતા. મારા મિત્ર હરિદત પાડકે તેમના વિષે એક નોંધ આપી છે કે તે વખતે કોઈએ તેમને સલાહ કરેલો કે તમે નાહીધોઈ સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરીને દર્શન જતા કે? ત્યારે તેમણે જવાબ આપેલો કે 'હું તો જીનવાળો છું ને જીન પવનથી શુદ્ધ થાય છે (ઊર્જા કાતેન શુદ્ધતે) તો પછી હું જાને જ પવિત્ર ગણાઉં ખરોતે?'

તેઓ મંચ ઉપર આવ્યા કે તરત બે હાથે સોને નમસ્કાર કરતાં 'જય કાશી-વિશ્વનાથ' ઉચ્ચાર્યું. પારસી વિદ્વાન અધિકારીને આટલી સરળતાથી હિન્દુ ધર્મને માન આપતા ભેઈ અમે સૌ મુગ્ધ બની ગયા. પાછળથી મેં જાણ્યું કે તેઓ સંસ્કૃતના સારા વિદ્વાન હતા અને તેઓના અંગત મિત્રોમાં પંડિતો અને શાસ્ત્રીઓ પણ હતા તેમજ પંડિતો સાથેના પત્રવ્યવહારમાં 'ગીતાપ્રસાદ' નામથી પોતે સહી કરતા.

તેમના વ્યાખ્યાને ખૂબ વિનોદ અને પ્રસન્નતા ફેલાવ્યાં. તેમના મુખની મુદ્રા જ કોઈ મહાત્મા કે ઋષિ જેવી લાગતી. ગળામાં ઝીણા રુદ્રાક્ષની હળવી માળા પહેરી હતી. હિન્દુ ધર્મનું આતું બહુમાન કરનાર પરબ્રહ્મના માનવશ્રેષ્ઠની પ્રતિભા પર ભાવનગર આખું વારી જતું.

અહીં આપેલો એમનો ફોટોગ્રાફ મારા જે બાલમિત્ર ડૉ. અંબાશંકર નાગરદાસ ભટ્ટ પાસેથી મળ્યો છે તે ડૉ. અંબુભાઈના દાદા શાસ્ત્રીજી ઈશ્વર ભટ્ટ સાથે તેમનો ગાઠ મૈત્રીમંધ હોતો. એ શાસ્ત્રીને તેઓ વડીલ બંધુ જેવું માન આપતા અને પોતાની મંસ્કૃતિ-સાધનાની કંઈ પણ કૃતિ તેમને મોકલ્યા વિના રહેતા નહિ. તા. ૧૩-૭-૧૮૯૯

ને તેમનો એક પત્ર શ્રી ઈશ્વર ભટ્ટ ઉપરનો છે, તે સાથે તેમણે સ્વરચિત 'ધી ગુંગાસ્થા સ્તોત્રમ્' નામક ૧૬ શ્લોકોના બાપેલા પદ્યંબુની પ્રત મોકલીને લખેલું :

જમશેદજી જિનવાળા 'ગીતાપ્રસાદ'

કેટલો ઉત્સાહ છે તે આપ સર્વે જાણો છે. કાશીવિષ્ણુશ્વર અને જય આપે એમ મારી અવિમુક્તાપુરીના અદ્વૈત દેવો પાસે પ્રાર્થના છે. શુભં ભવતુ.

આપનો અને આપનાં બાળકોનો શુભેચ્છક
જ. ન. જિનવાળા ઉર્ફે 'ગીતાપ્રસાદ'

નમૂના તરીકે એ 'અર્ચાસ્થા સ્તોત્રમ્'ના બે શ્લોક આપું છું :

ગુરુભાષેન વંદેઽહં મહાગુરુન પ્રતાપિનઃ ।

સર્વદા ભક્તિભાવેન શિષ્યાચારાદિમક્તિમાન ॥ ૧ ॥

...
તે સર્વે જુ મહર્ષયઃ સર્વઠ્ઠાઃ મન્માર્તનિર્દેશિઃ ।

નિર્વાણાવિરતાસ્યામૃતમુજો લીર્ષેક્ષણા જ્ઞાનિનઃ ॥

શિષ્યં મામમશ અચ્ચન્દુ ગુરવોઽપ્યાસ્થામયં સર્વદા ।

તેવાસ્થા સતત દૃઢા પ્રતિદિનં વૃદ્ધિં દિશાં પ્રાપ્નુયાત્ ॥ ૧૬ ॥

શ્રી અબુસાઈના કાકા શ્રી નર્મદાશંકર શાસ્ત્રી વિષે તેઓ લાગણીપૂર્વક પ્રેરણાદન ને સહાય આપ્યા કરતા. એ નર્મદાશંકર શાસ્ત્રી બનારસ ગવર્નમેન્ટ કોલેજમાંથી બ્યાકરેલાઆર્યની પદવી પ્રથમ વર્ગમાં મેળવીને જૂનાગઢ બહાઉદ્દીન કોલેજમાં સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપકપદે નિયુક્ત થયા હતા, અને શ્રી જિનવાળા સાથે તેમને સતત પત્રવ્યવહાર રહેતો હતો. શ્રી જિનવાળામા ત્યાં ઋતુતિપ્રેમ અને માનવપ્રેમ ખીલવવામા ભાવનગરની થીઓસૉફીની સાખાએ સારો ફાળો આપેલો.

૧૩ ભાવનગરમાં થીઓસૉફી

ભાવનગરમાં થીઓસૉફીની પ્રથમ પ્રવિષ્ઠ કરનાર વસના દરબાર શ્રી હરિસિંહજી ગોહેલ હતા. ભાવનગરના મહારાજા સર તખ્તસિંહજીના એ. ડી. સી. (અગત હાજર દરબારી) એક યુગેષિયન હતા, જેણે મુસ્લિમ પદ સ્વીકારી મુસાદઅલી બેગ નામ ધાગજી કર્યું હતું, તેણે દરબાર હરિસિંહજીને એ સ્થાપનામાં સાથ આપ્યો.

પાછળથી પ્રિન્સિપલ જમશેદજી બિનવાળા તેમના સંધમાં જોડાયા હતા. શરૂઆતમાં તે 'કાડિયાવાડ થીઓસૉફિકલ સોસાયેટી' નામથી થીઓસૉફીની શાખા ત્યાં રચાવવામાં આવી અને પછીથી તેનું નામ 'લાવનગર થીઓસૉફિકલ લૉજ' રાખવામાં આવ્યું. આ લૉજ ૧૮૮૨થી આજ સુધી સ્વાધ્યાય, મંત્રકારપ્રસાર ને સમાજ-સેવામાં પ્રવૃત રહેલી છે.

વરલ દરબાર હરિસિંહજી, વઢવાણ હોડાર દાજરાજી અને મોરખીના હોડાર ન્યારે મુખાર્થ જતા ત્યારે ત્યાં થીઓસૉફીનાં સ્થાપક મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી અને કર્નલ ઑલ્ફોર્ટને (ઈ. ૧૮૭૬થી ૧૮૮૨ના ગાળામાં) મળતા. કર્નલ ઑલ્ફોર્ટ અને મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી વઢવાણ તથા વરલ પશુ આવેલાં; અને તેઓ લાવનગર આવ્યાં ત્યારે મહારાજ તખ્તસિંહજીને તેમના રાજમહેલમાં તથા દીવાન શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝાને તેમના સંન્યાસ આશ્રમમાં મળવા ગયેલાં.

લાવનગર લૉજનો પ્રારભ સભ્યોની સલાઓ અને જાહેર ભાષણોથી થયેલો. સમય જતાં શ્રી પ્રાણજીવનદાસ ઓધવજી ઠક્કર, તેમના બંધુ શ્રી ગોપાળજીસાર્થ, શ્રી પરમાનંદદાસ ઠક્કર, શ્રી ગુલાબરાય ગોવિંદરાય દેસાર્થ, શ્રી હરિભાર્થ વજ્રેશંકર, શ્રી ભાનુપ્રસાદ મહેતા, શ્રી માણેકલાલ હરિલાલ, શ્રી ત્રિભુવનદાસ કાલિદાસ ત્રિવેદી ને પાછળથી સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી પશુ તેમાં જોડાયા હતા.

શ્રી પ્રાણજીવનદાસ અને શ્રી ગોપાળજીભાઈએ જાહેર પ્રવૃત્તિ તરીકે પ્રથમ એક કન્યાશાળા શ કરી. પાછળથી 'સનાતન ધર્મ હાઇસ્કૂલ' શરૂ કરી તેમાં ધર્મનું શિક્ષણ દાખલ કર્યું, અને દર વર્ષે સનાતન ધર્મને લગતાં પુસ્તકોની પરીક્ષા લેવાનું તથા વિદ્યાર્થીઓને ધનામ આ વાનું ચાલુ કર્યું. અ શિક્ષણ મંસ્થાનો ભાર તેમના કુટુંબી શ્રી પરમાનંદભાઈ ઠક્કરે ઉપાડી લીધો હતો. પરમાનંદભાઈ તે પ્રસિદ્ધ હરિજન તેમજ આદિવાસી-મેવક અમૃતલાલભાઈ ઠક્કર (ઠક્કરમાપા)ના ભાઈ અને કપિલભાઈ તથા રામુ ઠક્કરના પિતાશ્રી. લૉજના કેટલાક સભ્યો અમુક વર્ષો સુધી દર રવિવારે જોડાયા કેદીઓને સુખોદ-વ્યાખ્યાનો આપવા જતા.

થીઓસૉફીના સભ્યો શાત, સમાધાનપ્રિય અને જ્ઞાનપિપાસુ તથા જિજ્ઞાસુ-ઓ હતા. લાવનગરના તખ્તેશ્વર વિભાગમાં આવેલા એક મકાનમાં તેઓ નિયમિત-પણે મળતા. શાંતિ અને સ્વચ્છતાથી તેઓ ઑક્ટ-ઑસ્ટા (અગમ) વિદ્યાઓનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરતા. જગતના શ્રેષ્ઠ મહાત્માઓ અદૃશ્ય સૃષ્ટિમાંથી પોતાને સહાય અને પ્રેરણા આપે છે એવું દૃઢપણે માનતા. આ વિષે સમાજના અમુક યોવટીઆ ટીકાઓ કે ઉપહાસ પશુ કરતા, પરંતુ તેમના મુખ્ય પુરુષો દૃઢ ચારિત્ર્યવાળા પુરુષો હતા અને ધારેલાં શ્રેય કાર્યોનો જ વિચાર કરતા. એ કાળે એમના વિષે વધારે સમજણ કે અભિપ્રાય મેળવવાનું મારું ગળું નહોતું. ઠક્કર કુટુંબ તથા વેણીભાઈ ભટ્ટ અને શ્રી હરજીવનદાસ મહેતાએ નિષ્ઠાપૂર્વક થીઓસૉફીનું સુકાન લાવનગરમાં સાચવી એક શ્રેયલક્ષી સંસ્થા તરીકે તેનું સ્થાન જમાવ્યું છે.

અ. વરસે મને પરીક્ષા પાસ કરવાની વધુ ચિંતા હતી, તેથી મેં ઘણી ધરખા છતાં પિતાશ્રી સાથે ડિસ્ટ્રિક્ટમાં જવાની ના કહીલી; એટલે તે મારી નાની બહેન અને નાના

ભાઈને મહુવા સુધીના ગાડા પ્રવાસમાં સાથે લઈ ગયા. એ પ્રવાસમાં ગામેગામે ઉતારાના સગવડ સ્વાગતની સાથે તેમણે નવાનવા માણ્યો અને દેખાવો જોયેલા તેના એમના સમગ્રોમાંથી એ સમયના સમાજમાં પણ કોઈ કોઈ સમાજવિરોધી છતાં જે ઉપકારક બનેલા એવા પાત્રો પૈકી એક પ્રશુરામ દાદાની વાત આજ સુધી યાદ રહી છે.

પ્રશુરામ દાદા અમારા જગન દાદાના મિત્ર હતા અને સાણેદરમાં તેમની વાડી હતી, એટલે સાણેદરની જામડી પોસ્ટ-ઓફિસ તપાસવા ત્યાં પિતાશ્રી ગયા ત્યારે પ્રશુરામ દાદાની વાડીએ ઉતારો ગળ્યો. પ્રશુરામ દાદાના કુટુંબમાં પત્ની ને છોકરા એનો મોટો વિસ્તાર હતો. તેમાં લોહાણા શાંતિના એક બાઈ પણ સાથે રહેતા હતા. પિતાશ્રીએ તેમને પણ ‘કાકા’ તરીકે ઓળખાવ્યા. એ કાકાએ છોકરાઓની ખૂબ સંભાળ લીધી અને ખાવાપીવામાં લાડ લડાવ્યા, ઘરની મોની વાડીમાં જન્મરૂખ, દાકમ, સીનાફળ, કેળા, શેરડી, બોગ, ચીકુ વગેરે પુષ્કળ થતાં, ઉપરાંત લેસો તથા ખેતીના બળદો વગેરે પણ હતા, એટલે એ કાકાને કામ ખૂબ રહેતું. માકા પણ એ કાકાને પૂછીને જ બધું કરતા. પણ પોતે ગ્રામિણે પ્રશોગ બ્રાહ્મણ એટલે તેમના હાથનું જન્મે નહિ. આથી કાકા બધું દૂધમાં કરી આપતા. મહેમાનો માટે પણ દૂધમાં જ લાડ બનાવેલા. પિતાશ્રી તથા મારા ભાઈ બંને તરફ પણ કાકાએ જાણે કોઈ સગા અન્યા હોય એમ ખૂબ ભાવ બનાવેલો.

એ કાકા તેમનું આખું કુટુંબ મલાળતા એક વિધવા વડુ છોકરા લઈને સાથે રહેતા, તેના છોકરોને પણ કાકાએ ઉવટ સુધી પોતાના બાળકોની જેમ રાખ્યા હતા. એ રીતે એવા શંકિયુત જમાનામાં પણ પ્રશુરામદાદાએ એમને જાહેર રીતે સન્માન સહિત અપનાવેલા.

૧૫ મોટા બાઈની નિબંધતા

જીનવાગાસાહેબની વિદાય પછી તેમની જગ્યાએ શામળદાસ કોલેજમાં પ્રિન્સિપલ સંભાળી નીમાવા અને બંગ્લોરજી ઍન્ડી હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર તથા કેળવણી અધિકારી થયા. આમ, કોલેજ ને હાઈસ્કૂલનો પહેલી વાર વિવરેદ થયો. શામળ દાસ કોલેજમાંના પરચામના વિદ્યાર્થીઓ માટે યતોનાથ મહાદેવના યોગાનના પાછળના ભાગમાં હાથવાસ રાખવામાં આવ્યો હતો. એ વખતે શ્રી મલિશકર રત્નજી ભટ્ટ (કવિ ‘કાન્ત’) થોડો વખત કોલેજના પ્રોફેસર તરીકે આવેલા અને તાજા એમ એ થયેલા યુવાન નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ (નાનાભાઈ) પણ કોલેજના પહેલા વર્ષમાં ફેલો બન્યા હતા. કેટલાક વખત સુધી તો કોલેજમાં પ્રોફેસર હાઈસ્કૂલમાં પણ મેટ્રિકના વર્ગો લેવા આવતા. મોગ મોગ ભાઈ ગતિલાલ તે વખતે મેટ્રિકમાં હતા, તે જીનવાગાસાહેબ તથા નૃસિંહપ્રસાદની વાનો ધરમાં લાવતા. નૃસિંહપ્રસાદ ફેલો હતા તેઓ એ વખતે ટોપી જ પહેરતા અને શબ્દો છૂપા પાડી ચીપીચીપીને બોલવાની તેમની રીતનું ઘણું અજકમાં અનુભવ્યું હતું.

૧૯૦૬ની મેટ્રિકની પરીક્ષામાં મારા મોગ ભાઈ પાસ ન થઈ શક્યા. તેમની સાથેના વિદ્યાર્થીઓમાં અમરત ફળીમાં રહેતા શાંતિભાઈ પારેખ પાસ થઈ ગયા.

હતા મા બાળ વિનાના અને માશી દિવાળીખાના આશરે જિજરેલા પરમ વૈશ્વવ સ્વ-
ભાવના એ શાંતિભાઈ ટૂંચનો આપી, જાતમહેનત કરી, આગળ વધ્યા હતા. હવે
તો કુટુંબ પશુ થયું હતું તે રોજ સવારે વહેવા નાહીધોઈ હાથમા ચોપડીઓ લઈ
શ્રીમતોને ત્યાં લજાવવા નીકળી પડતા. બહાર નીકળતા જે કોઈ જાણીતું મળે
તેને હસતા મોઝે ‘જે શ્રીકૃષ્ણ’ કરી નમતા. એઓ એક આદર્શ વિદ્યાર્થી ગણાતા
કોઈને માટે તોડો અપમાનભર્યો શબ્દ ઉચ્ચારતા નહિ તેમજ કોઈની નિન્દા કે
કુથવીમા જિભા રહેતા નહિ. માશીના પ્રેમાળ છતાં સ્વભાવે અને વાણીમા આકરા
હતા, છતાં તેમની સાથે કદી જિએથી તેઓ બોલતા નહો

એમનું ઉદાહરણ આપીને મારા મોટા ભાઈને ધરમા સૌ ટાણા મારતા. પણ
મોટા ભાઈનું દિલ લજવા કરતા નાટકોની સૃષ્ટિમા બેસી ગયું હતું. તેમના મિત્રો મળે
ત્યારે જૂના નાટકોના ગાયનોના રાગ બેસાડતા, નાટકોના કથા વસ્તુ વાચતા અને નાટક
સ્થવાની રીતોના વિચારો કરતા લાયબ્રેરીઓમાથી જે ચોપડીઓ વાચવા લાવતી તે
સાહિત્યની દૃષ્ટિએ નહિ પણ નવા નાટકો માટે કથાવસ્તુ મેળવવાના ઉદ્દેશથી. એ
રીતે તેમણે લેખની ‘શકૂરપીઅર કથામાળા’ તથા તેના એક બે નાટકોના સળંગ
ભાષાતરો પણ મેળવેલા, તે હું ચેવાચી મળેલો. પરંતુ તેમાના કથાવસ્તુ સિવાય સંવાદો-
ની ખૂબી કે અતરંગ રસનિષ્પત્તિનો હું તે કાળે આસ્વાદ મેળવી શક્યો ન હતો.

મોટા ભાઈનો નાટકક્ષેત્રનો આ શોખ હવે એટલો બધો વધી ગયો કે તેઓ
અભ્યાસમા જરા પણ ચિત્ત લગાડી શક્યા નહિ ને ઉત્તરોત્તર પાછા પડતા ગયા.
તેમની સાથેના વિદ્યાર્થીઓ જુદીજુદી દિશામા આગળ વધતા આવતા તેની ધરમાં
ટીકાઓ સાલજવી પડતી અને મોટાઓ આગળ તે ભોડા અને વીલા પડી જતા.
મારા પિતાશ્રી બહુ ઓછું કહેતા, પણ કાકાની ટીકાઓ બહુ આકરી થતી મોટા
ભાઈ સાથે કંઈક વાત કરવાનો પ્રસંગ આવે તો હાથના મંકેતથી મોંકુ બતાવી કહેતા
કે ‘હવે તમારો સંસાર મડાયો છે ધ્યાન દબને બીજી વર્ષ મહેનત કરો ને આ
નાટકક્રાંતકના ચીથરા ફાડવા મૂકી દો’ એ વખતે મોટા ભાઈનું મોં પડી જતું, તે
ઓશિયાળા થઈ જતા અને આશ્વાસન માટે બાની પાસે જઈ રડી પડતા કાકાની
ટીકાઓથી બાને પણ ધણુ લાગતું તે હજીવેથી પિતાશ્રીને કહેતા કે ‘ધણા ય છોકરા
નાપાસ થતા હશે, પણ આમ છોકરાનો જીવ બળાતો હશે? તમે હરિલાલભાઈને
કંઈ કહો’ પિતાશ્રી વળી ભાઈનું ઉપરાણું લઈ કહેતા ‘એ કહેતા હશે તે તેના ભલા
માટે ને? જરા ચાનક લાવી વાચશે તો બીજા વર્ષે નીકળી જશે’ આમ મેટ્રિકનો
ખાડો વિદ્યાર્થી આલમમા મહાન અડફેટ અને આપત્તિરૂપ હતો પડ્યા પછી બીજો
વર્ષે બહુ થોડાને લજવાનો ઉત્સાહ રહેતો એના એ વિષયો સળંગ ફરી પાકા કર-
વાના અને દરેકમા પાસ માર્ક લાવવાના એ દૂષણ ધણા વર્ષે પરીક્ષકોને સમજાયું
ત્યારે ‘એકઝેમ્પશન’ (પાસ વિષયોમાથી મુક્તિ)ની પ્રથા ઘાબલ કરવામા આવી

૨૬ ચોપટભાઈ અને ગિજુભાઈ

પૂરેશી શાન્તિભાઈ કોલેજમા જવા લાગ્યા, તેમ રોશનબગલે પણ ચોપટભાઈ
પાસ થઈ ગયા હતા ત્યાં બંધાનો એવો મત થયો કે યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં

બધા બી.એ.-એમ.એ. થાય છે પણ ઉપજીક ધંધાની લાઈન કોઈ લેતું નથી. મંડયુ-એટ યનારને સરકારી કે શિક્ષણખાતાની નોકરી મળતાં વાર લાગતી નહિ, એટલે કોઈ બીજા ધંધા તરફ નજર કરતું નહિ. સાધન-સગવડવાળા વિદ્યાર્થીઓમાંથી ધણી કોન્ટ્રાર્ટ કે એન્જિનીઅર થવા મુંબાઈ ને પૂનાની કોલેજોમાં જતા. પણ પોપટભાઈ ખેતીવાડીની નાગપુરમાં ખૂલેથી નવી કોલેજમાં બપો તો તેમને આગળ ઉપર નવી તકો મળે, એ વિચારથી તેમણે નાગપુર કોલેજમાં જવાનો નિર્ણય લેવાયો અને ભાવનગર બહારના પ્રદેશમાં અભ્યાસ અથે જવા માટે એક દિવસ તેમણે પ્રયાણ કર્યું.

એ જવાના હતા તે પહેલાં ગિજુભાઈ સાથે તેઓ કાળિદાસ નામના એક મેચી શાંતિના સંસ્કારી ફોટોગ્રાફર પાસે ફોટોગ્રાફો પડાવી લાવ્યા હતા. આફ્રિકાથી આવી વસેલા આ કાળિદાસ કરામતી-પ્રવીણ કારીગર હતા. તેમણે ગ્રામેફોનની રેકોર્ડો જાતે બનાવી હતી ને બીજાં કેટલુંક ફોટોગ્રાફી-મેશીન પણ કરતા હતા. પણ ભાવનગરમાં તેમને ધંધાનો જરાય લાભ નહોતો, તેથી બજાર કામ કરતા. તે ફોટોગ્રાફો સારા પાડતા એમ અમે માનતા. એ વખતેલખત રેસન માર્કેટની ઓફિસમાં આવતા ત્યારે મોટાભાઈ (હરગોવિંદદાસ) તેમની જાતિવિશેષ ધ્યાનમાં ન લેતા પૂગ આદરથી તેમની સાથે વાતચીત કરતા. સામાન્યતઃ તો એ કાળે આવી રીતે ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલા વિદ્વાન કે કારીગર તરફ ચિહ્ન ગણાતા લોકો પણ જરા નાક ચડાવતા.

પોપટભાઈના નાગપુર ગયા પછી ગિજુભાઈનો અભ્યાસ પણ પડ્યો. પોપટભાઈ ને ગિજુભાઈ પરણી ગયા હતા. પોપટભાઈને તો એક બાળકી પણ હતી. ગિજુભાઈને ભાવનગરમાં ધર નહોતું, તેમ કોલેજમાં આગળ જવાનું અર્થમળ નહોતું. તેમના પિતાશ્રી વળા (હાલના વલભીપુર)માં જેવીતેવી વકાલત કરતા. તેમને માથે ગિજુભાઈથી નાના બે ભાઈઓને મોટા કરવાનો ભાર હતો. એટલે મોટાભાઈની બલામણ્યથી શ્રી નંદુશામ શર્માજીના એક શ્રીમત વેપારી જીવર્ધનદાસની મુબાઈની પેઢી ઉપર વેપારી લાઈન શીખવા ગિજુભાઈ ગયા. સરકારી નોકરી ન લેવાવતાં સ્વતંત્ર ધંધા તરફ છોકરાઓને વાળવા એવો મત વડીલમંડળમાં વધતો જતો હતો, એટલે ગિજુભાઈ સાથે મોટાભાઈએ મસ્તરામને પણ મુંબાઈ મોકલ્યા.

શેઠ બહુ પ્રેમથી દુકાનના રસોડે જમવાની અને પેઢી ઉપર સુવા-એસવાની ગોઠવણ કરી. મસ્તરામને તો વેકેશન પૂરતા જ ત્યાં રહી વેપારી આલમનો પરિચય કરવાનો હતો, પણ ગિજુભાઈને તો નોકરી કરવી હતી; એટલે તેમને શેઠ પહેલુ કામ ટેલિફોન પર એસવાનું સોંપ્યું. કવિતા ને સાહિત્યના તરંગોમાં ઊછરેલા આ યુવાનને વેપારી આલમની કડકટ ને આંકડાલાવોની જટિલતામાં રસ પડ્યો નહિ, ને વેકેશન પૂરી થતાં મસ્તરામની સાથે તે ભાવનગર પાછા આવ્યા.

પણ મુંબાઈમાં તેમણે કોઈ સૉલિસિટરનો મંપર્ક સાધી નાઈરોબીની એક સૉલિસિટરની પેઢીમાં એક વર્ષના કોન્ટ્રાક્ટથી ઓફિસકલાર્ક તરીકે સારા પગારની નોકરી મેળવી લીધી હતી, એટલે ભાવનગર આવીને તે આફ્રિકાની પદર દિવસની દગિવાઈ સફરની તૈયારીમાં પડ્યા. પંદર દિવસ ચાલે એટલી સુખડી, દુધમાં કરેલા ગોડિયા ને શુદ્ધ જળવાય એવી બીજી નાની સામગ્રીનાં બોર્માં ભરાયાં. અમારા મંડળ-

માંથી ધંધાએ દૂર જીવડના આ બીજા પ્રવાસીને વિદાય આપવાના છેલ્લા દિવસોમાં અમે સૌ તેની આસપાસ ધૂમતા. નવપરિણીત જીજ્ઞાષાનાં તેમનાં પત્ની સૌ, જડી-બેનને પણ અમે તે દિવસે જોયાં. જડીબેનના પિતાશ્રી ભાઈશંકર ધનજીભાઈ દવે પૂ. મહાત્માશ્રીના નિકટવર્તી શિષ્ય અને સિદ્ધારમાં ગુજરાતી સ્કૂલના હેડમાસ્ટર હતા. તે કુટુંબનાં બાળકો પણ સુંદર અને ધાટીલાં હતાં. લવિષ્યમાં આ બધાં મારાં પરિચિત સ્વજનો બનવાનાં હતાં.

પોપટભાઈ અને ગિલુભાઈના પત્રો આવના તે અમારા મંડળમાં વંચાતા. હવે પોપટભાઈની અભ્યાસની ઓરડીનો અધિકાર મસ્તરામ પાસે આવ્યો ને અમારું મંડળ ઓશરીને બદલે એ ઓરડીના એકાંતે વધુ અધિકારથી મળવા લાગ્યું.

૧૭ બંગલામંડળની વધુ વાતો

ભૂવનગર રાજ્યના દીવાન શ્રી પ્રસાદશંકર પટ્ટણી ધણા પરદેશી વિદ્વાનો તથા પ્રવાસીઓને સારો આદર આપતા. આર્ય સમાજના એક સ્વામી ભૂમાનંદ જાપાનનો પ્રવાસ કરી ભાવનગર આવેલા તેમને પૂરી સગવડ સાથે પાનગાડીમાં દરબારી મહેમાન તરીકે રાખેલા. જ્યારે જોઈ એ ત્યારે બે ઘોડાની ગાડી તેમને ફરવા જવાને મળતી અને શ્રી પટ્ટણી વખતોવખત તેમની પાસેથી વિદેશોની માહિતી મેળવતા. તેમની સલાહથી જાપાનમાં વીજળીનું અદ્યતન જ્ઞાન મેળવવા એક નાગર વિદ્યાર્થીને વર્ષ ૧૦૦૦ રૂપિયાની શિષ્યવૃત્તિ આપીને મોકલેલો; પણ પરદેશી રીતસાતથી અકળાઈ તે ડાંગડાગથી જ પાછો ફરેલો, એટલે પોપટભાઈએ તે શિષ્યવૃત્તિથી જાપાન જવાની અરજ કરી. જાપાન સંબંધી માહિતી મેળવવા તે ભૂમાનંદ સ્વામીને મળવા જતા

એવી એક મુલાકાતમાં મને પણ એક વાર સાથે લઈ ગયા હતા. ત્યાં વાત-વાતમાં મને ચીતરવાનો શંખ છે એ વાત સ્વામીજીને કહી એટલે સ્વામીજીએ જાપાનના વિદ્યાર્થીઓ વિષે જણાવ્યું કે ત્યાં દરેક વિદ્યાર્થી ખિસ્સામાં એક નાની નોંધપોથી રાખે છે અને પોતાના અભ્યાસના વિષય માટે જ્યાંજ્યાંથી જરૂર જણાવવાનું મળે તેની નોંધ કરતો જ રહે છે. ચિત્રકાર-વિદ્યાર્થી પણ જ્યાં ત્યાં કંઈ ને કંઈ ચિત્ર નોંધ કે આકૃતિઓ કરતા હોય છે. આ વાત મેં પકડી લીધી અને તે પછાથી હું ખિસ્સામાં એક નોંધપોથી રાખવા લાગ્યો. મારી એ સ્કેચ-બુકોમાંની છૂટીખૂટી આકૃતિઓ મારી લવિષ્યની સમૃદ્ધિ બની ગઈ.

પોપટભાઈની શિષ્યવૃત્તિની અરજીઓ અને આંટાફેરાથી કંઈ વળ્યું નહિ ત્યારે શ્રી પટ્ટણીને તે રજૂ મળ્યા અને કહ્યું કે ‘કોઈ પણ રીતે મારે પરદેશ જવું છે.’ તો જાણવા મળ્યું કે હવે રાજ્ય કોઈને પરદેશમાં મોકલવા માગતું નથી. કૃષિવિદ્યાની જરૂર જોઈ હિન્દ સરકારે નાગપુરમાં એક નવી ખેતીવાડીની કૉલેજ ખોલી છે તેમાં જો અત્યારે દાખલ થઈ જાઓ તો લવિષ્યમા તેના આગળ અભ્યાસ માટે સડાય મળે. પોપટભાઈને ખેતીવાડી વિષે જરા પણ શંખ કે યાન નહોતાં, પણ એક નવું જ ક્ષેત્ર મળે છે અને લવિષ્યમાં તેને અંગે વિદેશ જવાનું મળશે એ વિચારે રાજ્યની માસિક રૂ. ૧૫ની શિષ્યવૃત્તિથી તે નાગપુર ગયા. ત્યાં બધા પ્રોફેસર યુરોપિયનો હતા.

ટ્રસ્ટશન-ફી કે નિવાસગૃહનું ભાડું નહોતું; પણ જોજન-ખર્ચ કલમની રીતે કરવાનો હતો, અને તેમાંથી આનનાં જતાંની ૫૦-૬૦ રૂપિયાની રેલવે ફી પણ બચાવવાની હતી.

ગિજુભાઈની વાન વળી છુદી હતી. એમણે આફ્રિકા જઈને નોકરીનું નક્કી કરવાનું હતું. એમની સાથે એમના સહાધ્યાયી મિન પ્રશોગ શ્રી સાબશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ પણ સ્ટીમરમાં ચડી ગયા, પણ નવા મુલકનું લોકજીવન જોઈ તેમની રાતિ-લાવનાઓ અકબાઈ જીડી ને મોઝગાસાથો જ પાછા ઘેર વળી આવ્યા. આ સાબશંકર પણ સ્ટેશન-બગસા-મંડળના નિયમિત મુલાકાતી હતા. ગાંધી સંબંધથી તે શ્રી મણિ-રાકર ભટ્ટ (કવિ 'કાન્ત')ની નિકટમાં પહોંચ્યા હોવાથી તેમને ઘેર જઈ વિદ્વદ્ભોજ વાર્તાલાપનો સહાય તે મેળવતા, ને પછી બગસે આવી તેની પુનરુક્તિ કરતા. શ્રી 'કાન્ત'ની કોઈ નવી કવિતા રચાય તે ખીજે દિવસે બંગલામંડળમાં રજૂ થઈ જ હોય.

એ જ અરસામાં શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણીની સહાયથી 'કલાપીનો કેકારવ' પ્રથમ વાર ભાવનગર દરબારી હાખખાનામાં હપાઈ તૈયાર થયો, તેની પ્રથમ પ્રત મહારાજા સુધી જાય તે પહેલાં તે એક પ્રત સાલભાઈના હાથમાં આવી અને બંગસે હાજર થઈ! તરત જ રતિલાલ પાડક 'રનેહજ્યોતિ', રામનારાયણ પાડક, ગિજુભાઈ વગેરે સમઢીની જેમ તેના હિપર તૂરી પડ્યા અને અડવાડ્યા સુધી તેના એકેએક કાવ્યનો સસકાર અબ્યાસ-ઝોરડીમાં ઝુલ્ય રહ્યો.

આ સાલભાઈ પછીથી નોકરી કરવા મુખાઈ ગએલા, જ્યાં તેમના સાહિત્ય-પ્રેમે તેમને મુનશીજીના અગત ગૃહમંત્રી બનાવ્યા. અમારા મંડળમાં હતા ત્યારે અધ્યારનવાર કાવ્યો ઝુજતા મગી જાય. તે રોજ ભાવનગરનો ઝુજડીના રસ્તે આવના-જતા તેથી 'ક્યા જાએ છો' એમ અમે પૂછતા ત્યારે (વૈતાલીય ૮૬માં) બોલતા :

'ઝુજરી દિનરાત જાઉં છું, ઝુજરીને જીવતો ય થાઉં છું.'

એ સમયમાં શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણી, કવિ 'કાન્ત', કવિ ત્રિજીવન પ્રેમશંકર, કવિ ખોટાદકર વખતોવખત મળતા. તે મંડળનું 'કવિતાકલ્પલ' નામનું એક માસિક પણ નીકળતું. તે બે વર્ષ ચાલી બધું પડ્યું શ્રી પટ્ટણી તેમાં પોતાના રચેલા કાવ્યો પ્રકટ કરતા, જે પૈકીનું 'હિવાડી રાખજો બારી' એ ગીત અમે પણ ગાતા.

૧૮ છઠ્ઠી અંગ્રેજીના વર્ગમાં

પોપટભાઈના અને ગિજુભાઈના પરદેશ ગયા પછી હું છઠ્ઠી અંગ્રેજીમાં મોતીચંદ હોડિના વર્ગમાં ગયો. છઠ્ઠીના બીજા 'બી' વર્ગના શિક્ષક હતા સુરતના કાયસ્થ શિવ-સુખરામ. હાઈસ્કૂલના પ્રારંભમાં બહારગામના જે શિક્ષક આવેલા તે પૈકીના તે જૂના શિક્ષક હતા બીજા એક મહાસુખરામ હતા, જે નિવૃત્ત થઈ ગએલા શિવ-સુખરામ જોરા, પાતળા અને ઊંચા હતા. પાન ચાવતું મોં ધરાવતો હસમુખે સ્વભાવ અને શિક્ષણમાં ઉત્સાહી હોવાથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તેમના વર્ગમાં જવા ઇચ્છતા. બધા શિક્ષકમાં તેમની જીયાર્થ વધારે હતી એટલે કેટલાક તોફાની વિદ્યાર્થીઓ તેમને માટે 'શિવસુખ બંજો' જેવું તોજી વચન વાપરતા.

મારા શિક્ષક મોતીચંદ હોર્ડ અગાઉના ફોર્મના શિક્ષક મોહનલાલ હોર્ડ કરતાં બુદ્ધિ કારણથી હોર્ડ કહેવાતા. તે પેન્શનની વયે પહોંચી ગયેલા. પોશાકમાં લાવનગરી પાઘડી અને લઘરવધર ખુસ્લાં બટનવાળા કોટ ઉપર એસ ગળે વીંટાયેલો રાખતા. ધીરી ચાલે આવના, વર્ગમાં આવી ટોપી પહેરતા, મરકમરક હસ્યા કરતા અને શીખવવામાં લહેરી બનતા. ઠોક વિદ્યાર્થીને કહી દેતા: 'તું નહિ લાગે તો મારા બાપનું કંઈ નથી જવાનું અને મારા પગારના ફોના પોણી સાક દોઈ કરવાનું નથી; સું સમજ્યો?' 'શું' ને બદલે તે 'સું' જ બોલતા.

મોતીચંદ હોર્ડ

લાવનગરના તે વતની, એટલે અમારા કુટુંબને જાણખતા. તેમના એક સંબંધીનો પુત્ર તુલસીદાસ તેમને ત્યાં રહી લાગ્યો. તેના પિતા ધણું કરીને નહોતા એટલે જોશિયાળા ધર્મ તેને બધું સહન કરવું પડતું. આ તુલસીદાસ સાથે મને ફાવતું એટલે તેને મળવા એકબે વાર હું મોતીચંદ માસ્તરને ત્યાં ગયેલો અને તે પશુ મારે ત્યાં આવતો-જતો. આ તુલસીદાસના કુટુંબમાં વેપાર-ધંધા હશે એટલે તે વહેલા લાવનગર છોડી ગયેલા. ધણું વર્ષો બાદ પુખ્ત વયે મુઆઈમાં અમે ભેગા ધર્મ ગયેલા ત્યારે મરીન ડાર્મવ પરના 'તુલસીવિહાર'ના લક્ષાધિપતિ માલિક તરીકે મને એમને પુનઃ પગિયથ થયો.

ચિત્રવર્ગમાં હમેશાં સાથે રહેલા જગન સોની આ વર્ગમાં મારી સાથે આવ્યા.

જગન સોનીને
પાટલી પર
જોડે કર્યો

તે પણ ચિત્રમાં આગળપડતા વિદ્યાર્થી હતા. ઘરનો સોનીનો ધંધો, એટલે નકશી કામની કિંમતનો સુરેખ આલેખી શકતા, પણ અભ્યાસમાં પરાણે ખેંચાતા આવતા વળી તે વખતના વિદ્યાર્થીઓમાં તેની જિંદગી એટલી મોગી હતી કે વિદ્યાર્થીઓમાં તેનું ઓળખાણ ‘છગના લાગા’ તરીકે અપાતું લેસન આપવામાં પાછા પડતા વિદ્યાર્થીઓને મોતીચંદ લૉડે જિભા કરતા ત્યારે છગન સોનીને જાણ સલાળડું પડતું એકબે વાર તેની ખૂબ ટોકણી કરીને પાગલી પર જિભા કરી શિક્ષકે વધુપડતું સભળાવ્યું, તેનું તેને એટલું માર્કુ લાગ્યું કે ખોજ દિવસથી તે દેખાયા જ નહિ અને પોતાનો ચિત્રનો શૌખ પૂરો કરવા વડોદરા જઈ કલામંડળમાં દાખલ થઈ ગયા.

એ વર્ગમાં મને ભુદાભુદા વાસના ને ભુદાભુદા ગામના વિદ્યાર્થીઓનું ઓળખાણ થવા લાગ્યું આમાં લાવનગર મળ્યમમાં બાજુ હાઈસ્કૂલ નહોતી સિદ્ધો, મહુડા, ખોટાદ કુલદા વગેરે ગ્રામે ચોથી અધ્યજ્ઞ સુધીનું લખતર હતું એટલે ત્યાંથી આગળ લખવા છૂટતા વિદ્યાર્થીઓ ટ્રેઈનમાં લાનનગર લખવા આવતા કોઈ કોઈ વળી સગાસુન્દીને ત્યાં રહીને લખતા સિદ્ધોથી આવતી એવી રાણીમાંથી જગન્નાથ પડ્યા સાથે મારી મેનો શરૂ થઈ તેના પિતા લવાનીચંદ પડ્યા ધાંધળીમાં શિક્ષક હતા અને મારા પિતાશ્રીના પરિચયમાં આવેલા એક સરકારી સબજન હતા આ જગન્નાથ લવિષ્યમાં પૂર્વ આફ્રિકાના વિખનાત લોકનેતા શ્રી જે ના પડ્યા બન્યા.

અબ્દુલ્લા ગામનાની પણ મારા સાથે હળતામળતા હતા મુસ્લિમ કુટુંબના આ વિદ્યાર્થીની નીતશાન, ખોલયાત અને પોશાક બહુ જ રસમઠ અને ખાનદાની લઈ હતા તેણે ક્રિસ્ટમાં નામના કરવા માડી હતી રોજ સ્વચ્છ કપડામાં આવતા વ્યવસ્થિત અને શાંત, હતા આત્મગૌરવવાળા આ વિદ્યાર્થીની હાથ અનોખી પડતી અટક્યાળા અને વાપડા ગણાતા વિદ્યાર્થીઓ પણ તેનાથી દૂર રહેતા.

અત્યાર સુધીના ધોરણોમાં કદી નહિ ભેટા થએલો એવો એક રતિલાલ નામે બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થી વર્ગમાં અસફલ નેવે બની ગયો હતો. ધાંધળથી વિદ્યાર્થીઓ તેને ‘રતિયો કાટ’ કહેતા. એ મને તે વિદ્યાર્થીને ‘ફાગ’ શબ્દોથી જ ખોલાવે કોઈ નગમ

રતિયો કાટ

વિદ્યાર્થીના ગળામાં હાથ નાખી પ્રિયા બનાવી ગાયનનો કડી ખોલે વર્ગની બારીમાંથી કૂદે માગીને જ બહાર નીકળે તેના બાપ નહોતા ન્યાતના પરેવ એવા દાદાએ તેને લાડકો મળા વેલો તેથી મધે તેની ફાટ વધી હતી છગન સોની તો તેને ચેતવણી આપી દેતો બેબે મારી પાસે આવ્યો તો હાથનોસ્વાદ્યાખીશ તેની જિંદગી કાઢી બેઈ તે જરા અચડતો પણ પાછળ થો તેનું ટીખળ કરતો આ ઉપરાંત

વધુ ત્રાસ તો તેની ચેરરીતિ હતી ક્રાઈક્રાઈ વિદ્યાર્થીઓની ચોપડીઓ ચેરરી કે ચેરરાવી વેચી નાખતો ને બપોરની ગળમાં પ્રુદામતી ગોડિયાઓ સાથે નાસ્તા ઉડાવતો.

એક વખતે તેનો આ ગુનો પકડાઈ ગયો અને મોતીચંદ હોડે આંખ બદલી. થોડી તમાચા લગાવી તેને ડિસમિસ કર્યો અને તેના વડીલને તેના ખખર આપી દીધા. એ પછી એ કદી નજરે પડ્યો નહિ. ઘણા વખતે સાંભળ્યું કે તે અકાળ મરી ગયો.

છગન સોનીના જવાથી મારો ચિત્રકામનો એક કાયમનો સાધીદાર ગયો, એટલે મેં પણ લગવાનજી માસ્તરને ત્યાં જવાનું બંધ કર્યું. તેનો તેમને ઘોખો રહેતો. તે કોઈ વાર રસ્તામાં મળે તો હું નીચું જોઈ જાઉં એટલાં વચનો સમજાવી દેતા. પણ મારા માટે શહેરમાં બીજાં આકર્ષણો જાગ્યા હતાં.

મારા મોટા ભાઈએ મેટ્રિકનું બીજું વર્ષ ભરવા માંડ્યું હતું, પણ એક વાર નાસિપાસ થયેલા તેથી એના એ ગણિત-અંગ્રેજીના વિષયો તેમને કાળ રૂપ લાગતા. લલિત કળાઓના રસિયાઓને ભાષા અને ગણિત સાધારણરીતે ભાર રૂપ લાગે છે. મારા પોતાના સંમધે પણ મને એવો અનુભવ થતો, પણ તેમના ઉપર પડના કટાક્ષોનાં આપટાં જોઈને હું એતી ગએલો કે આ વિષયોમાં તૈયાર થવા વિના મેટ્રિકની ખાઈ ટપી શકાશે નહિ; એટલે તે વિષયોમાં પ્રેમ ધરાવતા મિત્રોને મેં શોધી કાઢ્યા હતા અને વખતોવખત તેમની મદદ લઈ વર્ગમાં ચાલતા પાઠો પાઠા કરતો. ઢસામાં મળેલા ગજનન માસ્તર પાસેથી ગણિતની કેટલીક કૃત્તીઓ જાણી હતી. મારા કાકા શ્રી હરિલાલભાઈ પણ ગણિતમાં પાકા હતા અને રેલવેમાં ઑડિટ ઑફિસર હતા, એટલે કોઈ પણ જાતના હિસાબો કરવાનું તેમને જરા ચે આળસ ન હતું મોટા ભાઈ કરતાં મારા ઉપર તેમને વધુ પક્ષપાત પણ હતો એટલે મને રજા પડે ત્યારે ગણિત પાઠું કરવા બોધ આપ્યા કરતા. તેમની સૂચનાથી મેં ગણિતના પહેલા મનોવત્તનથી માડી બધા જ દાખલા ગણીને પાકા કરી લીધા. આમ છતાં ગણિતમાં મારા પગ ઢીસા રહેતા. અંગ્રેજી ભાષામાં મળનું વાંચવાનું મળે છે તે સમજાયું હતું, એટલે એમાં તો મેં વ્યાકરણનો પાયો સુધારી લીધો હતો.

૧૯ નાટકકાર આંબલીવાળા

મોટા ભાઈને મેટ્રિકનું બીજું વર્ષ બહુ અકારુ લાગ્યું. વળી વહેલા પરણી ધરમંસારી બનેલા એટલે ધરમાં તેમનું માન રાખી કોઈથી વધુપડતું કહેવાતું નહિ, તેથી પોતાના મનદાવ્યા વિષયમાં આગળ ને આગળ ખેંચાતા હતા. એવામાં મંજેગો એવા બન્યા કે ભાવનગરમાં સુરતના આમલીવાળાની નાટક કંપની આવી અને ખારના રસ્તા પરની નાટકશાળામાં લાખા વખતનો તેનો પડાવ થયો. તે કંપનીના માલિક આંબલીવાળા પોતે નવા નાટકો લખતા, પોતે જ ગાયનો બનાવતા અને જાતે કેટલાક મુખ્ય પાત્રો ભજવતા. મોટા ભાઈએ તો કોઈ મંડળીજનની સાથે તેમની મુલાકાત લીધી અને પોતાનો નાટકલેખનનો પ્રેમ જાહેર કર્યો. આંબલીવાળાએ તરત જ તેમને પોતાના મિત્ર તરીકે આવકાર્યા અને ગમે ત્યારે તેમને પોતાની ત્યાં આવવાની સદર પરવાનગી આપી. એટલે તે તો બીજે-ત્રીજે દિવસે તેમની પાસે જતા-આવતા થવા. એમણે તેમના બધા ખેલો જોયા, ને પછી આંબલીવાળાનો ગેહઠાવ જોઈ, તેમની સાથે પોતાનું કેતું જોળાખાણું છે તે બતાવવા મને પણ સાથે લઈ જવા લાગ્યા.

આંખલીવાળાની કંપનીના સીનસીનેરીવાળા એસો ભાવનગરમાં ખૂબ વખ-
ખાળા. એવા રંગો તે પર્પેક્ટિવવાળા પદ્મ કદી દેખાતે જોવા જ નહોતા. એ પદ્મએ
ઉપર 'પેઇન્ટર રંગીલદામ'નું નામ વંચાતું. અને તે કાગળે આંખલીવાળાનાં નાટકો
જોવાનો શોખ વધ્યો હતો. ત્યારે તો રંગીલદામ કંપની સાથે આવ્યા નહોતા; પણ
પાલળથી, હમ તું કેટલાક સમય પર, પ્રકાશ પિકચર્સમાં મેટ કરનાર મિત્રો-પેઇન્ટર
તરીકે એ વ્યોરુદ રંગીલદામના પરિચયમાં હું આવ્યો હતો. અને જાણો અને
મંજારોમાં રસ નહોતો. પગકમી હત્યો, ચમકારિક ફેફારો, હારમો, એવું ઉપરચોટિયું
માટે આકર્ષક હતું. અને પણ તમરીશ કરનાં આરટે છે એમ આંખલીવાળાને
માગ મોટા ભાઈએ જણાવેલું એટલે એક વાર તેમણે પોતાનો ખગ્ત ફોટોમાફ
મને આપેલો. તે પર ચોરસ ખાનાં પાડી કાળા કેપોન કાંકરાથી મેં તેમને મોટું
ખરટ બનાવી આપેલું એટલે તે માગ પર પ્રસન્નતા બતાવ્યા.

આંખલીવાળાએ 'નરસિંહ મહેતા'નાં જેવ નાના ચંમક નેટસો જ લોકપ્રિય
બનાવ્યો હતો અને તેમાં પોતે નરસિંહ મહેતા બન્યા. મોટા ભાઈએ તેની એક વાત
કરી કે એક વખત દિવસના ભાગે એક ડોશીમા સત્વનાગયજુની કથાને પ્રમાદ સર્પ
'નરસિંહ મહેતા કયાં છે' પૂછનાં નાટકશાળા પર આવ્યાં. એમને મંત્રે, યવા આંખલી-
વાળા જાણો નરસિંહ મહેતાનો ગ્વાંત સજી બહાર આવ્યા અને ડોશીમાને 'જપ
શ્રીધર' કહી, વંદન કરી એમનો પ્રમાદ સ્વીકાર્યો!

આંખલીવાળાએ ભાવનગરમાં 'પ્રદાદ વિજય' નામનો પોતાનો નવો જ જેવ
પહેલો બહાર પાડવા તૈયાર કર્યો. તેમાં નરસિંહ અને વણહનાં મહોર્ગ બનાવવાની
વાત આવી ત્યારે માગ મોટા ભાઈએ તેમને જણાવ્યું કે 'રવિભાઈને માટીનાં
ઘોડાં બનાવી તે પર કાગળનાં હળવાં મહેર્ગ કરનાં આવડે છે.'

મહોર્ગ બનાવવાનો કુમર મેં જાને જ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ભાવનગરના બજારની
દુકાનમાં મેં કાગળના બનાવેલાં એવાં પરદેશી હળવાં મહેર્ગ જોયાં. એમાં
મહેર્ગનો બધો ઘાટ હતો, આંખમાં ડોળાને ઠેકાણે કાણું હતા અને મોમાં જીમ
નોકળે એટલી ફાટ હતી. તે કેમ બન્યાં હશે તેના વિચારો હું કર્યા જ કરતો. એક
વાર પહેલો વગસાદ મૂકાધાર પકચો ત્યારે નાહવાના શોખીન કેટલાક છેકરાઓ
સાથે વહેતા પાણી ડોળતા અમે કહેવાને નહિ પહોંચ્યા. ત્યાં ઉપરવાસથી વહેતા
પાણીના પટમાં દુકાનદારોએ જે કચરો ફેંકવા માટેલો તેમાંથી મને ભાવનગરી પાથો-
ટાના આકારનું એક કાગળનું ખોખું મળી આવ્યું તે મેં તપાસ્યું તો લખેલા નકામા
કાગળ તથા ચોપડાના કાગળોના ટુકડા ઉપરાઉપર ચોડી પૂર્ણ જેવું જાણ બનાવેલું.
જેમાં અદર કચાક માટી પણ ચોટેલી હતી. તેથી તરત મને ખ્યાલ આવ્યો કે
માટીના ઘોડા તેની સાથે ચોંટી ન જાય એ રીતે કાગળના એ ચરો લાડીથી ચોટેલા
હતા. પછી તો હું મોની તજાવે નહાવા જતો ત્યાંથી એક વાર ઝેળીમાં તળાવના
કાદવના પિંડા ઘેર આવ્યા અને માણસના માપનું કાન સુધીનું અરધું મો બનાવી
સૂકવી દીધું તેના પર નરમ કાગળને માત્ર પાણીથી લોઝની કટકા કટકા કરી તેને
ઢાકી દીધું તે પછીના કાગળોના ટુકડાના ચર હું આકાર પ્રમાણે લાડીથી ચોડતો
મયો. એ બધું સુકાઈ ગયું એટલે ઘોડા પરથી આકાર પ્રમાણે પૂર્ણ જેવું ઘટ મહેર્ગ

જ નીકળ્યું. તે પર પડીકાના રંગો ગુંદરમાં મેળવી તેનો વર્ણ બનાવ્યો. આવાં અનેક મહોરો મેં બનાવેલાં.

એટલે આંબલીવાળાએ જ્યારે મને એ કામ સોંપ્યું ત્યારે હું ખૂબ જ હરખાયો કે મારું કામ સ્ટેજ પર હજારો પ્રેક્ષકો માટે આકર્ષણ બનશે. તેમણે મને પોશાક-ખંડ (ઝીન-ડ્રમ)માં બધી સમ્પત્તિ કરી આપી, માટી મંગાવી આપી અને મેં ઉપરની રીતે

આંબલીવાળા
સાથે

નૃસિંહ અને વરાહનાં મોં બનાવી આપ્યાં. આંબલીવાળા પણ એક તરફાળ-કુશળ માનવ હતા. તેમણે બંને મહોરોનાં જડખાં છટાં પાડી, કાનના ભાગે લાંબી રિંગો મૂકી પટ્ટીઓ બાંધી. આથી કોઈ પણ એ મહોરો પહેરી પોતાનું જડખું હલાવે તે મુશ્કેલી નૃસિંહ અને વરાહનાં મોં અંદરથી આવતા અવાજ પ્રમાણે ઉઘાડ-વાસ થઈ શકતાં. આ પાત્રો જ્યારે સ્ટેજ પર રજૂ થયાં ત્યારે સોફામાં ભારે આશ્ચર્ય જણાવ્યું અને આંબલીવાળા મારા પર વધુ સ્નેહ દાખવતા થયા, તે એટલે મુધી કે હું એકલો તેમની પાસે જઈ ત્યારે, કોઈ ખેલ ચાલતો હોય અને તેમને પોતાને પાત્ર ભજવવાનું ન હોય તો હાર્મોનિયમવાળાની પાછળ પહેલી હારમાં મારી પાસે બેસી વાતો કરતા.

૨૦ શ્રીન રૂમની સૃષ્ટિ

એ મના સમાગમથી મેં નાટકશાળાની પ્રવૃત્તિ નિહાળી. નાટકનો પ્રવેશ ચાલતો હોય ત્યારે વિંગમાં છુપાએલા ચરવીરો કે રાબરાણીઓને પોતાના અસલ નામે વાતો કરતા સાંભળ્યા. શ્રીન રૂમમાં વેશ બદલતાં, દાઢીઓ બાંધતાં કે રંગ કરતાં નાનાંમોટાં પાત્રો જોયાં. નાટકનાં દરજો જોનારને તે એક રમણીય કલ્પનાબૂમિ લાગે છે, પણ તેમાં કામ કરનારાઓને માટે તો તે હજારો રીઝવવાની કસોટીરૂપ અને અતિ શ્રમ-પૂર્વક તૈયારી કરવાની બૂમિ હોય છે. એની વાતો મિત્રો આગળ હું કરતો ત્યારે તેઓને તેમાં બહુ રસ પડતો.

લાવનગરમાં બીજી નાટકશાળા રેલવે સ્ટેશન પાસે આવેલી મહાજનની ધર્મ-શાળાની બાલુમાં હતી. ત્યાં પણ એક નાની નાટક કંપનીવાળાને સ્ટેશન-સ્ટાફની

કંઈકંઈ ગઝલ રહેતી. તેથી દૈનિક વાર નાટકના મેનેજરે કે માસિક રોશન માસ્ટર પાસે આવતા જ હોય તે વિવેકની ખાતર રોશન માસ્ટરને નાટક જોવાનો પાસ આપી જાય. આ રીતે રોશનનાં ઘણાં માણસો નાટક જોવાનો સાક્ષ મેળવનાં, તેમાં કવચિત રોશન માસ્ટર અથવા તેમના ધરનાં માણસે પણ હોય. રોશન પાસેના થીએટરમાં કોઈ નાટક હોય ત્યારે સદેકાઈથી જવાનું મળે એમ હોવાથી મારા મિત્રો મન્નગમ, નાનાસાહેબ અને એકબે બીજાં જાગકે મોટારાંઓ સાથે ઘણાં નાટકો જોઈ ચૂક્યા, તેથી નાટકના નટોમાનું કોઈ ત્વાથી જવ-આવે ત્યારે મને ઓળખાણ થતું હતું હવે નાટકમાં કંઈકે રસ લેતો થયો છું તે જાણી તેની વાતો તથા ચર્ચા પણ મારી આગળ થતી. મને માન આવતો આવડે નહિ કે રાત્ર જેમે નહિ.

આવનોમાં મને કંઈ યે ગમતું તો તે નાટકની આરંભની સૂત્રધારની સ્તુતિ. નરધાની થાપ પડે અને જવનિકા (પહેલો પકલો) વોટાતી ઉપર ચડે કે સૂત્રધારને હું તંબૂરે પકડી ઊભેલો જોઉં, તે પણ મારે માટે ખેંચાણકારક જનતી. મન્નરામ અને નાનાસાહેબ રાત્ર સંવત્રના નાટકની સ્તુતિ માન્ય તે મને બહુ ગમતી.

‘તાન પ્રભુ ઘુઝ સાથે લાશું,
આ ઘટઘટમાં હરિનામ લાધું.’

એમને તો રોશન પર ગાનારાઓની ઓળખાણ થતી, એટલે રસ્તા પર તેઓ નીકળે ત્યારે મને ઓળખાવતા. આમ અમારે સમાગમ વિવિધરંગી જનતા ચાલ્યો.

૨૧ શ્રીમન્ નથુરામ શર્મા ભાવનગરમાં

એવામાં ભાવનગરમાં શ્રી નથુરામ શર્માના દીક્ષિત સાધકમંડળમાં સમાચાર આપ્યા કે મહાત્માશ્રી દૂરદૂર વસના શિષ્યમંડળ ભારત વિવિધ સ્થાને ઉપદેશ અને સફર્મ-પ્રચાર માટે મુખાર્ધ સુધીના પ્રવાસ કરવા આશ્રમ બહાર નીકળશે. એથી ત્યાંના સર્વ સાધકોએ એકમતે નિર્ણય કર્યો કે તેઓશ્રીને ભાવનગર માટે એક મામનું નિમં-ત્રણ મોકલવું અને એમના પ્રવાસ તથા નિવાસનો ખર્ચ અંદરઅંદર ફાળાથી મેળવી લેવો. તે માટે દરેક શિષ્યે પ્રુલ્લા દિલથી એક માસનો પોતાનો પગાર આપ્યો અને એકએક દિવસનું તેમના ઉતારાનું બોજન-ખર્ચ ઉપાડી લીધું.

શ્રી મોટાભાઈ (હરજોવિન્દલાલ પંડ્યા) અને શ્રી તૃસિંહપ્રસાદ લલ્લ, જે મંડળના ચેતનવંતા મંત્રી જેવા હતા, તેમણે રાજ્યના અમલદારો અને પ્રમાણકરભાઈ પટ્ટણની મુલાકાત લઈ મહાજનની તખ્તસિંહજી ધર્મશાળામાં નિવાસની પરવાનગી મેળવી તેમજ રાજ્ય તરફથી વાહન તથા ચોરનો બદોબત નક્કી કર્યો. રોશન માસ્ટર-ને બંધલો જાણે તે કામની કચેરી બની ગયો, તૃસિંહપ્રસાદ લલ્લ અને મોટાભાઈ એ વખતે એટલા નિકટના સાથી બની ગયા કે તે વખતથી તૃસિંહપ્રસાદનું ટૂંકું નામ ‘પ્રસાદજી’ હતું તે વિચારાઈ ‘નાનાપ્રસાદ’ થઈ ગયું. લુહીલુહી બોજન વાળા શિષ્યોએ કામે ઉપાડી લીધાં. કોઈએ કોણ, કોઈએ સમાની ગ્રહણ તો કોઈએ હજુર-તહેનાત. અમને કિશોરમંડળને પણ અમુક અમુક સમયે હાજરી આપવાનું સોંપાયું.

મને અને શ્રી મસ્તરામને મુખ્ય રાખી બીજાઓ સાથે શ્રી નથુરામ શર્માજીની પ્રશસ્તિની છડી પોકારનાનાં વચનોનો પાઠ કરાવ્યો : ‘ૐ શ્રી સનાતન યોગમાર્ગોદ્ધારક, વેદાંત પરિભાષક’ વગેરે મિત્રોને અને ‘શ્રીમન્નાથ શર્મા વિજયતે વિજયતે વિજયતે !’ એ છે’ ત્રા ઉદ્ધારો સૌ ઝીની લે એની સૂચના હતી.

૧૯૦૭ના ઑગસ્ટમાં, મેં. ૧૯૩૬ના જ્યેષ્ઠ સુદ અમાવાસ્યા ને શુક્રવારે સાંજે મહા-માથીની ટ્રેઈન ભાવનગર ઝેશનમાં આવી ત્યારે ઝેશનમાં ભારે ભીંસ અને ભીડ હતી. મહા-માથીનો ડબ્બો જયેમર સ્વામીનગરમાં આવે તે માટે ઝેશન માર્ગના ઠરગોવિન્દાસ પંડ્યા(મોટાભાઈ)એ જાતે હાથમાં સાધવાળાની લાવ લીધી ઝંડી ગળેલી અને તે મુજબ ગાડી બીભી રખાવી. દર્શન, ચરણરૂપણ, ફૂલડાર વગેરે માટે લોકો બિયટી પડ્યા. બહુ મુશ્કેલીએ ઝેશન બહાર આવી દરમાર તરફથી આવેલી બે ઘોડાની ફાઈટન ગાડીમાં તેઓ મિરાબ્યા. મુખ્ય શિષ્યો પાછળ ચમર લઈ બીભા અને ‘વિજયતે વિજયતે’ બોલાયું કે તરત લોકોમાં એટલો બધો પૂજ્યભાવ પ્રકટ થયો કે ભાવિક સંજ્ઞાને ગાડીના ઘોડા છોડાવી જાતે ખેંચીને પામેની ધર્મશાળામાં તૈયાર કરેલા નિવાસસ્થાન સુધી ખેંચી ગયા.

ત્યાર પછીના દિવસોમાં એક માસ સુધી સવાર-સાંજ નિત્ય ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાંથી જીવન-મુક્તિ વિષેનો તથા ગીતાપરિપદ્ધ વગેરેનો શ્રવણ ઉપદેશ ચાલુ થયો. બજેબસ્ટ માટે દગવાજ પાસે પોલીસ હાજર રહેતા. ઘડિયાળના સમય પ્રમાણે જ મંત્રવાચન થાય અને પછી છેવટનું સ્નાન થાય ત્યાં સુધી ટાકણી પડે તો સભાગાય એટલી શાંતિ રહેતી. એક જ સ્લોક પર સતત એક કલાક સુધી વિવેચન, દૃષ્ટાંતો અને પ્રમાણો એની સગળ ભાષા રખાયતા કે ભાગ્યે જ કોઈ શ્રોતા વિમુખ બને. સાધારણ રીતે ૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦ જેટલા માણસો રોજ આવતા, તેમાં સર પદ્મણી જેવા પ્રધાન રાજપુરુષથી માડી વિકાનો, શિક્ષકો, કૌસેજિયનો, વેપારીઓ અને સ્ત્રીઓ સર્વ એકાકાર બનતા. આ સમયમાં સેક્રેટ મનુષ્યોએ મહાત્માશ્રી પાસે નની દીક્ષા લીધી.

એ દિવસોમાં શ્રવણ સમયે હું નિયમિત હાજરી આપતો અને મસ્તરામની સાથે મહાત્માશ્રીની છડી પોકારતો. તેમની આગળ ને આગળ શ્રવણસ્થાને જતા અને આવતા ચાલતો અને તેમના શ્રીમુખે ધણા વ્યાખ્યાનો તથા દૃષ્ટાંતો સાંભળતો. તેમાંના ધણા મારા જીવનમાં સ્થિર ચારિત્ર્ય-ભાવના આપનારા બન્યા છે. મહાત્માશ્રીના વ્યાખ્યાનોથી પ્રભાવિત થયેલા ધણા શિષ્યોએ તેમના પગલાં પોતાના આવાસમાં થાય એની પ્રમત્ત છત્રી પ્રકટ કરી, ત્યારે છેવટના દિવસોમાં સવારનું શ્રવણ પતી ગયા બાદ દરમારશ્રી તરફથી આવેલી બે ઘોડાની ગાડીમાં પધરામણીના વારા ચાલ્યા હતા. એ વખતે યજ્ઞમાન-શિષ્ય ઉપરાંત પડોશના અનેક નરનારીઓ દર્શન સમાગમથી અત્યંત ધન્યતા અનુભવતાં. મહાત્માશ્રીનું લઘુપૂજન થયા બાદ પ્રસાદ વહેંચાતો અને તેઓ નિત્યજીવનમાં સદાચાર અને ધર્મકાર્ય પર દરેક ઠેકાણે ટૂંકા ઉપદેશ આપતા. આવા પ્રસંગોમાં હું ઘણું ઠેકાણું સાથે પહોંચી જતો તેથી ભાવનગરમાં વસતા અન્ય ભાવિકોની પિછાન હું કરી શકેલો. પંજીમાં આ-ધ્યાત્મિક ભાવનાવાળા ગુરુજનો અને મિત્રોનો હું વધુ સમાગમ પામ્યો. એ જ

વખતમા શ્રી કેશવલાલ ચંદારાણા, ત્રિરિશલાઈ ભટ્ટ, મનુભાઈ બધકા અને શહેરના કેટલાક કૌલેજિયનો તેમજ શિક્ષકોનો વધુ પરિચય પામ્યો. તેમા સત્સંગપ્રેમી ભાઈ પરમાનંદ કાપડિયા પણ હતા. એ કહેતા કે મહાત્માશ્રીની વ્યાખ્યાનશૈલી જૈન મુનિઓની પ્રજ્ઞાલીને મળતી-સામાન્યજનને સમજાય એવી અને દષ્ટાંતોથી ભરપૂર છે.

એમનો વિદાયનો દિવસ પણ અન્યતઃ લવ્ય અને ભાવપૂર્ણ થયો હતો. ભાવ નગરના ધણા એકઠાઓએ તેમની સાથે એકાંતે પોતાના પ્રશ્નોના સમાધાન મેળવ્યા હતા, તે બધા કૃતરાગાવે રોશન પર આવ્યા હતા. આમ, ભાવનગરમા તેમના આગમન પછી એક વિશાળ સદ્ભાવપ્રેરિત સમાજ અસ્તિત્વમા આવ્યો.

૨૨ બાનું સૌજન્ય અને વ્યવહારદષ્ટિ

અમારા કહેલાની મુખ્ય વસતિ મોઢ વણિક કુટુંબોની હતી. બધા ચુસ્ત વૈશ્રવ સપ્રદાયના અનુયાયીઓ હતા. રોજ સવારમા વૃદ્ધ ઓઓ અને પ્રીક્ષા કોઈ ને કોઈ હવેલીમા દર્શન કરી આવતા જેમના ઘરમા વહુવારુઓ કામ ઉપાડી લેનારી હોય, છોકરાઓ ધધો અને બજાર મત્તાળતા હોય તેઓ બેઠણ હવેલીમા દર્શન કરી આવતા. મારા બાએ પણ નીલકંઠ મહાદેવમા અથવા ખારને દરવાજો આવેના જગન્નાથજીના મંદિરમા વારંતહેવારે કે વાતના દિવસે જવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. પણ તેમનો રોજનો એક ખાસ નિયમ એ હતો કે સવારમા જીડીને નાલા પછી હરતાહરતાં શાન કહો ગાતા અથવા આત્મા અને કાયાના ભેદ બનાવતુ કોઈ પદ ગાતા. તે સાબળી ધણી પડોશણેને તેની લે' લાગી અને રોજ રાત્રે ફળીમા એકી ઘઈ તેમની પાસેથી શાન કહો અને પદોની કડીઓના બોલ મુખપાક કરતી ઘઈ. થોડા મહિના પછી તો કે'લા ય ધરોમા કામ કરતી ઓઓને આખા 'કહ્કા'નું રટણ ઘઈગયું 'કહ્કા'કર સદ્ગુરુને સગ'થી માડી દરેક વ્યક્તિની કડીને તેઓ પાક કરીજતા.

મારા બાબાએ તેમને ઘરના સર્વ કામની ચિન્તાથી મુક્ત કર્યા હતા, એટલે તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે કોઈને ત્યાં કઈ ભીડ જણાય તો વિના વિતખ તે માદાની પાસે કે દુખિયાની પાસે પહોંચી જતા પડોશમા એક આધળા નિરાધાર ઝેશી

બા તેમનો દાઘ
ખડી ધરમા
લઈ આવે

હતા તેની કોઈ મલાળ લેતું નહોતું મારા બા તેમને કઈ આપવા જતા તો કહેતા કે 'બ્રાહ્મણનું કઈ મફત ન લઉં. મને કઈક કામ આપો' તેની આની ટેક જોઈ તેમને વાસણ માજવાનું કામ આપ્યું રોજ સવાર-સાંજ બા તેમને હાથ પકડી ધરમા લઈ આવે અને પાસે બેમી વાસણ મળવે, ખવડાવે અને ઉપરથી કઈક રકમ આપે એ ડોશી કેટલાક ય આશીર્વાદ આપતા મારા બાનો પરમલુ સ્વભાવ એટલો જણીતો થઈ ગયો કે વડવાડિયા બેરા પણ રાત્રે ઓટલા પર લગજો ગીતો ગવાય ત્યારે આનીને બેસે અને દિવસના પણ તેમની હાજરીમા પોતાનો સ્વભાવ કાબૂમા રાખે

મારા પિતાશ્રીને તો ડાઙિટ્ટુક્રમાથી ઘેર આવે ત્યારે લાગ્યે જ શહેરના કોઈ મનુષ્ય કે મિત્રને ત્યા જવા વખત હોય, તેથી વહેવાગના મધ્ય ધરનો મનુષ્ય બા પૂરો સાચવતા તેનો પિતાશ્રીને ભારે મતોષ હતો, અને ધરની અદરના કામમા કઠી પણ ખૂચ ખાચ કરતા નહિ એમની વચ્ચેના કોઈ વિરોધ વાદા અમને જણવા જોના મળતા નહિ સગાવહાલા અને મહેમાનોની આગતાસ્વાગતા બરોબર થયા કઠ્ઠી.

પિતાશ્રી ઘેર આવે ત્યારે તેમનો અગ્ર નોકર-જોઈયો ધરનું રાક્ષવાનું ઉપાડી લે, અને તે દિવસે ભાભી છૂટા થઈ ધરમા ખીજી ગોડવણી કરે ભાભી અને મોટા ભાઈ વચ્ચે કોઈ વાર ચક્રમક જતી ત્યારે હું મધ્યરથી બની જતો એમા ઘણે ભાગે ભાભીનો જ પક્ષ સાચો અને દયાપાત્ર હોય, તેથી હું પ્રામાણિકપણે તેમની વહાર કરતો અને 'બાને બધી વાત કહી દઈશ' એવો મોગ ભાઈને રોંક પણ દેખાડતો છતાં મોટા ભાઈ મારા પર ગુસ્સે થતા નહિ બહુ તો મને 'આડિયો' કહીને ચીડવે ભાભીએ બેનને પણ લવિષ્યની તાનીમ આપવા રસોઈ અને વાનીઓ કરવાનું શીખવવા માડ્યું હતું નાનો ભાઈ તો સૌનો એટલો લાડકો હતો કે મારાથી પણ તેને કઈ કહેનાતું નહિ

૨૩ ડહેલાના મિત્રો

સ્ટેશન બગલાના મિત્રમડગમા હું જોડાયો ત્યારથી મેં કુરસદનો સમય ને રમના દિવસો ત્યા જ ગુજરના માડયા ત્યાના વાતાવરણમા નરી વાતો ને તરફીબો હું પહોંચાડતો તે બધાને મમતુ ડહેલાના જૂના મિત્રોમા જે પાકા નયોર હતા તેમાના કેટલાક ભણતર મૂકી નોકરી કરના ચાલ્યા ગયા હતા, કેટલાક દુકાને બેસી ગયા હતા, બેયાર જણનું ભણતર ચાતું હતું તે પણ જૂની કે મૅટ્રિક પાસે આવતા થયા તેમ ખડના ગયા બેયાર જે મૅટ્રિકમા પહોંચ્યા તે મારા મોટા ભાઈ પાસે કોઈ વાર આવતા અને મળતા મોદસાતિ રાનિશાળા અને લાયસેરીએ કેટલાકને સેવા અને સન્માર્ગ તરફ વાળ્યા હતા તેઓમા કોઈ ભણી ન શક્યા તોપણ ધધા ને ધરની પ્રતિષ્ઠાની દરકાર કરનારા થયા

અમારા ધરની સામેના પરમાનંદ દેસાઈ નોકરી માટે મુળાઈ ગયા હતા, ત્યાથી ખીમારી લઈ આવ્યા તેના યુત્ર દમોદરદાસ બુદ્ધિમાન ને સુદૃઢ શરીરવાળા, નિરમિત દેવસેવા કરનાર ને ચારિત્રશીલ યુવાન હતા પિતાશ્રીનું અવસાન થના તેમને જૂની ચોપડીથી અવ્યાસ છોડી જીવનલાલ કપનીમા નોકરી કરવા દૂર કલકત્તા જવું પડ્યું ત્યાથી બે નાના ભાઈ ને માતાના નિલાય માટે તે ખર્ચ મોકલતા તે પૈકી મોટા દેશવલાલ એક વર્ષ મારાથી પાછળ હતા, છતાં અમારી વચ્ચે દોરતી થઈ

ખીલું એક મોઢ બાહણ કુટુંબ પાછળની શેરીમાં રહેતું હતું. મોઢ વણિકની એ ગૌર-ગાંતિ હતી, પણ તેમાંથી શ્રી સુખદેવ પીતાંબર દવે તથા તેના ભાઈ મણિ-શંકર ભર્યા હતા. અમે રાજકોટમાં હતા ત્યારે મણિશંકર દવે ટ્રેડિંગ કોલેજમાં

શ્રી. રવિશંકર રાવળ ઈ. ૧૯૦૭માં જ્યારે તેમણે પ્રથમ પાંચમી પહેલવી શરૂ કરી.

સાગા કે દક્ષિણા લેવા નીકળેલા ટોળામાં હું જોતો. રેવાશંકરથી નાના ખીખ વ્રજુ ભાઈઓ હતા તેમને પણ ઘણી વાર સાથે જવું પડતું, કારણ કે વ્યક્તિ દીક દક્ષિણા અપાતી.

૨૪ દવે સુખદેવકાકા

ચૂજમાનવૃત્તિ કરતી નાની ગાંતિમાં જન્મ છતાં મંગ્રાગ-બળે તે અંગ્રેજી જ એપડી સુધી ભણ્યા, પણ કુટુંબને નિભાવવા તથા ભાઈને ભણાવવાની ચિંતાને લીધે રૂ. ૧૦ના પગારથી ભગવાનજી મધુભાઈના ગૌરમાં નોકરી લીધી. તેવામાં ધનજી કાશી નામના મોઢ વણિકને ત્યાં ઘાઈ અંગ્રેજ મહેમાન આવ્યા, એટલે તેની સાથે વાત-ચીત કરવા તેમને બોલાવ્યા. ધનજી કાશી મુખાર્ધમાં માનશંકર વજેશંકરની પેટીમાં મુનીમ હતા. એમણે મુખાર્ધની પેટીમાં રૂ. ૪૦ની નોકરી સુખદેવભાઈને અપાવી ને રોજબરોજમાં દલાલી કરવા શેક્યા.

એવામાં પારીસથી આવેલા દકકર ભગવાનજી મધુભાઈના પરિચયથી ગવેરાનના પંખા તરફ મન ગયું, એટલે રૂબૂદ પહોંચ્યા. ત્યાં પહોંચતાં કચેરેન્ડાઈનને ગાસ્ટર દરેક છવારુ પામેથી રૂ. ૧૦ પચવી ભીરવા દેતો. સુખદેવભાઈને સાચકો સ્વભાવ ઉર-રાયો ને વેપારીઓની સલાહ લઈ તેમ પર કેસ કર્યો. પરિણામે ગાસ્ટર જાનરફ થયો.

તે પછી તે બહારેશમાં હિતરે એટલેક મથા અને ત્યાંથી માંડલેમાં અફિસ કરી. દરમિયાન મુખાર્ધ છોડતી વખતે રોજબરોજનું કાર્ડ ખેતાના એક મિત્રને રજા

સીનિયર થવા અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારનો અમારા કુટુંબ સાથે તેમને કંઈક મનમેળ હતો, તેથી તે આવતા-જતા રહેતા. ભાવનગર ગુજરાતી શાળામાં તે શિક્ષક હતા. મોટા સુખદેવ-ભાઈ મુખાર્ધમાં નોકરી કરતા પણ તેમનાં બાળકોને ઘેર ભાવ-નગરમાં જ રાખ્યાં હતાં. તે પૈકી મોટા રેવાશંકર મારા મોટા ભાઈ સાથે મેટ્રિકમાં હતા. કાકાને તેના પર ભારે ધાક હતો. મારા મોટા ભાઈના ગમ્મતી સ્વભાવ અને નાદુખી દીખણમાં તેને મળ પડતી. રેવાશંકરને તથા તેના કાકાને ઘણી વાર તેમના યજ્ઞમાનોને ત્યાં લગ્નપ્રમંગના

ખાવા આપેલું, તેણે સદો કર્યો તેમાં લગભગ રૂ. ૧૦ હજારનું નુકસાન થયું. મુંબઈ આવી મિત્રોની સહાયથી દેવું પતાવી પાછા બ્રહ્મદેશ ગયા, ને ત્યાંથી તેમનાં પત્ની ને ત્રણ નાના પુત્રોને બોલાવી લીધાં, એટલે અહીં રેવાશંકર એકલા કાકાની સાથે રહેવા લાગ્યા. ૧૯૦૬-૭માં સુખદેવભાઈના ધંધામાં પાછી મંદી આવતાં તેમણે કુટુંબને ભાવનગર મોકલી આપ્યું. રેવાશંકરથી નાના ભાઈ એ નર્મદાશંકર, મગન અને હેમુ ત્રણે લખુવામાં આગળ રહેતા. નર્મદાશંકર મારા સમવયસ્ક હતા. સુખદેવભાઈ શેક મેઘજી પરમાનંદની ભાગીદારીમાં ધંધો મુધરે એવી આશાથી પારીસ ગયા.

સુખદેવભાઈ ને હું પ્રથમ મળ્યો ત્યારે શાંત અને વિચારવંત જણાયા. પહેર-વેશમાં પણ બહુ ચોક્કસ. સ્વભાવે ધણા મૂળા, પણ વાન કરતાં વિવેકી અને વિચારમાં પૂરા દેશાભિમાની હતા. ભારતમાં પ્રવર્તતા સામાજિક અન્યાયો સામે તેમની લાગણી તીવ્ર હતી. પરદેશોના પ્રવાસ તથા ત્યાંની મંદકૃતિના પરિચયથી તેમનામાં આ વિચારોનો ઉદય થયો હશે. તેમણે પરદેશગમન કર્યું હોવાથી તેમના કુટુંબને નાતીલા તરફથી ધણી અગવડ વેઠવી પડતી.

સુખદેવભાઈને બ્રહ્મદેશમાં ભારતના દેશભક્તોનો યોગદાન પરિચય થયો હતો. ગોખલેજીના મંત્રી દેવધર તેમને ત્યાં જ ઊતરના. લોકમાન્ય તિલક મહારાજ-ને માંડલેની જેલમાં રાખવા ત્યાં મોકલ્યા ત્યારે તેમનાં દર્શન કરવા સ્વ. જગનભાઈ ગળિયારા સાથે તે રેશન પર હાજર થયા હતા. જેલમાં તેમની જરૂરિયાતની ચીજો માટે ગળિયારા તેમજ તેઓ ધ્યાન રાખતા એ કારણે તેમના પર સરકારી જાસૂસી રહેતી. પારીસમાં તેમને શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા તેમજ સરદારસિંહજી રાણા (જે ઝવેરી પણ હતા) સાથે પરિચય થયેલો.

ન્યૂ યૉર્કમાં તેમને લાલા લજપતરાય સાથે સારો સંબંધ થયેલો. તેઓ બંને ધણું કરીને સાથે જ જમતા અને રોજ મળતા.

સ્વ. ગુલાબરાય દેસાઈ

દવે સુખદેવકાકા

સ્વ. ગુલાબરાય દેસાઈ ભાવનગરના અમલો ને પ્રખર ખારાશાસ્ત્રી, સંસ્કારપૂત વિદ્વાન, સામાજિક નેતા તેમજ ૧૯૦૮ની સ્વદેશી હિલચાલના આગેવાન લોકસેવક હતા. સ્વ. દાદાસાહેબ માવળકરનું અમદાવાદમાં હતું તેવું જ સ્થાન ભાવનગરમાં ગુલાબરાયભાઈનું હતું એમ કહી શકાય. તેમના નાના સુપુત્ર રામરાય મારા સાળાજીવનના સહાધ્યાયી હતા અને આજે તેઓ પણ તેમના પિતાજી જેવી મુદ્દિમતા ને દેશસેવાની લાગણી પ્રભાવે છે.

મા જન્મેલા વડીલો વૈષ્ણવમંદિરના કીર્તનકાંડ હતા એટલે ગાયનકળા તેમને વર સામા મળી હતી ૧૩ ૧૪ વર્ષની વયે તેઓ ગાયન પ્રતીક હતા તેમજ કવિતાઓ રચી શકતા તેમનું લગ્ન ૧૬મે વર્ષે થયું ત્યારે તેમના પત્ની નવ વયના હતા, પણ કવિશ્રીએ તેમને અગ્નિસ કરાવી ખૂબ મસ્કરી અને દંડ બનાવ્યા હતા મૅટ્રિક પસા કરી કવિ મુખાર્ધિમા તેમના મસીઆઈ કાકા દયાશકર વસનજી જે મુખાર્ધિ ગુજરાતી નાટક કંપનીના મેનેજર હતા તેમની પાસે પહોંચ્યા અને ત્યાં રહી તેમણે નાટકના ગાયનો તેમજ નાટક લખવાનો વ્યવસાય સીકાર્યો પહેલું નદ મનોસી નું નાટક લખ્યું એ અરમામા મહર્ષિ દ્વાનદજીનું 'સત્યાર્થ પ્રકાશ' તેમને હાથ ચડી ગયું અને તેમને ગુરુ માની મૅટ્રિક શિક્ષણ લેવા પડિન બાલકૃષ્ણ પાસે બે વર્ષ મુખાર્ધિમા જ રહ્યા પછી હરહાર કાગડી ગુરુકુળમા જઈ બે વર્ષ સુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળી અભ્યાસ કર્યો, અને પોતાના જ પરિણીત પ ની સાથે આર્વિધિ પ્રમાણે ફરી લગ્ન કર્યું.

બમમજ ચળવળમા જોડાઈ 'ભારતોદ્ધાર લગ્નનામૃત' લખ્યું અને મુખાર્ધિ, ગુજરાત તેમજ કાશ્મિરાકમા વ્યાખ્યાન ગાયનોનો પ્રવાસ કર્યો ભાગતમેયાના ગાત્રાનથા તે લોકોને રડાની મૂકના એમની એ ચોપડી પાઠવતી જમ થઈ હતી

૧૮૧૪મા મુખાર્ધિ આર્વિસમાજને પોતાની સેવાઓ અર્પણ કરી ઉપદેશ માટે તેમણે આફ્રિકામા પરિભ્રમણ કર્યું તેમના પ્રવાસોમા તે ગુરુકુળના ઉપદેશકને ખાસ પરિવેશ (હાથમા દડો અને પીળી પિછેડી) રાખતા દુઃખિયાન તેમણે સમાજ અરોક, રૂમિણીહરણ, નીર દુર્ગાદાસ વગેરે નાટકો લખ્યા છટલા અને વડોદરાની આર્થ સમાજ શાખાએ ને સેવા આપી આર્વિસમાજના ચુસ્ત પ્રભાવક અને અધાક શ્રમિક વ્યાખ્યાતા તથા પ્રચારક તે હતા પરિણામે તેમને ફેફરાનો વ્યાધિ થયો હતો અનિમ અવસ્થામા પ્રજુનું સાન્નિધ્ય રોધ્ય તે ગિનારના જગસોમા જઈ યોગસાધના કરતા એવામા એકાંતિ જગલની વાવના કિનારે તેમણે દેહ છોડ્યો, જે મૂર્છિત અવસ્થામા પાણીમા તરતો મગી આવ્યો હતો તેમણે પોતાના મુજમા પ્રજા દેશમેવા કરી નામના કરી હતી

૧૭ હાઈસ્કૂલને ઝોટા ભાઈના રામરામ

૧૮૮૭-૮ની મૅટ્રિકની પરીક્ષામા મોગ ભાઈ બીજી વાર નાપાસ થતા પહેલી નિષ્ફળતા પછી તેમને યોગ્ય પ્રે સાહન આપવાનું મુગખીઓને સુઝયું નહિ મિત્રો પણ લહેરી સ્વભાવના હતા, એટલે બીજા વર્ષમા પણ તેમનું મન અગરામમા લાગ્યું નહિ વળા ધગમા પણ મોગએની ટાકણી ચાતુ હતી હું મૅટ્રિકમા પહોંચી ગયો હતો એટલે તેમને સૂલમા જવાની નાનમ લાગી, તેથી પણ તેમનું મન જીવે ગયું અને હાઈસ્કૂલને ગમરામ કમી નોકરી રોધવા માંડી

પિતાશ્રીની પોગ ખાનામા ભારે લાજવજ હતી પણ મૅટ્રિક થએનાને જ નોકરીમા લેવાનો મથકો થઈ ગયો હતો તેઓની મારફતે ધગા મૅટ્રિક થએલાને નોકરીઓ મળતી, પણ પોતાના દીકરા માટે કંઈ કરી શક્યા નહિ તેમને દમેશા અસોમ થતો કે 'મને જીજુરાની ધગરા છા ધગની ગરીમીના કાળે હું આગ

જઈ શક્યો નહિ, પણ મારી સંનતિને લાચુવવા હું બધું કરી છૂટું છતાં મોટા દીકરો જ પાછો પડ્યો.' તેઓ એમ પણ કહેતા કે, 'લણવા માટે અને દવા-ઉપચાર માટે જરૂર પડે તો કરજ પણ કરવું જોઈએ.'

મોટા ભાઈએ શું કરવું તેના વિચારો ચાલતા હતા એવામાં ભાવનગરની 'રપીસી' બેંકના શાખા-મંજર જગનલાલ રામચન્દ્ર ભટ્ટે છુક-કીપિંગ અને ઍકાઉન્ટ્સી (અગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે નામું અને હિસાબ કરવાની પદ્ધતિ)નો વર્ગ ખોલ્યો.

આ જગનલાલ ભટ્ટ તે કલાકાર શ્રી માર્કેડ ભટ્ટના પિતા થાય. તે કાળમાં આજના જેવી કૉમર્સ કૉલેજનું સ્વપ્નું પણ નહોતું. બધી હિસાબી આફિસો ને બેંકમાં મૅટ્રિક થએલા ક્લાર્કો અનુભવથી કામ શીખી લેતા હતા અને તૈયાર થએલા-એને સારી તકની આશા રહેતી હતી. જગનલાલ ભટ્ટ ન્યાતે પ્રશ્નોર પ્રાણી, સુદક્ષ અને હુદિમાન પુરપ હતા અને નયુરામ શર્માના મંડળમાં હતા. મારા પિતાશ્રી સાથે એમને સારો સંબંધ હતો, એટલે મોટા ભાઈ વિષે વાન થતાં જ એમણે પોતાના વર્ગમાં તેમને દાખલ થવા લલામણુ કરી. આમ તત્કાલ તો મોટા ભાઈ માટે આગળ જીવનકામ નક્કી થઈ ગયો. મોટા ભાઈને પણ જીવન-મ્યવસાય માટે એક પગથિયું મળી ગયું. તેમના વર્ગેના સમય સાંજના સાતથી દસનો હતો, એટલે બેંકનું કામ પતાવી શ્રી જગનલાલ ભટ્ટ તે વર્ગ ચલાવતા. તેમણે નામાની સિસ્ટ બહેન શીખવી.

આ વર્ગમાં મોટા ભાઈને નવા જ સાથીઓ સાંપડ્યા. તે બધા જ કોઈ ને કોઈ રીતે મૅટ્રિકમાં અટક્યા હતા. કેટલાક તો ઉત્તમ હુદિવાળા હોવા છતાં મૅટ્રિકના બિનજરૂરી વિષયોમાં પાછા પડ્યા હતા. કેટલાક વળી દિવસના ભાગે ગુજરાન માટે નોકરી પણ કરતા હતા. એમના પરીક્ષાપત્રો ઈંગ્લેન્ડના મર્કેન્ટાઈલ એસોસીએશન તરફથી આવતા અને તેના ઉપર જ ત્યાનાં પ્રમાણપત્રો મળતાં. આ વર્ગમાં લગભગ બધા મૅટ્રિક નપાસિયા જ હતા : દેવશંકર વૈકુણ્ઠ ભટ્ટના પુત્ર ઉદયશંકર (ઉદાભાઈ); એક મણિ-શંકર લૅન્સર્સમાં ક્લાર્ક હતા પણ સતારવાદન ધણું સરસ કરતા તે; છોટાલાલ નામે એક ચમરાક પાત-

સંગ્રહિત ચીજો પણ મને સોંપી દીધી

ળો જીવાન. આ બધી મડળી અમારે ઘેર આવતી જતી તેથી મને પણ જોળખતી તેમજ મારા પર પ્રેમ રાખતી. આ વર્ગમાં જોડાતા મોટા ભાઈએ તેમની મૅટ્રિકની બધી ચોપડીઓનો વારસો મને આપી દીધો અને પોતાની જે કંઈ સંગ્રહિત ચીજો હતી તે પણ મને સોંપી દીધી.

બાબા ભારતીનો પણ તેમને ન્યૂ યૉર્કમાં જ પરિચય થયો એમનું શ્રી કૃષ્ણ વિનેનું પુસ્તક God of Love તેમને ધણુ પ્રિય હતું એ પુસ્તકથી તેમની ધાર્મિક માન્યતામાં પરિવર્તન આવ્યું હતું

તેમના પારીસના મિત્રો તરફથી મળેલું સ્પીરિયોરક્ષેપ (ચિત્રો મોટા જોવાના કાચવાળું વસ્ત્ર) અને યુરોપના તેમજ બીજા દેશોના દરેકોના ફોટો કોર્ડો મને એમને ત્યાં જ જોવા મળ્યા હતા તે જોવા હું વાગવા તેમને ત્યાં જતો તેથી તેમના બીજા પુત્રો નર્મદ, મગન અને હેમુનો મૈત્રી થઈ અને આગળ ઉપર હું તેમને સ્ટેશનબુકના ના મડળમાં પણ ખેંચી ગયો આ કુટુંબના મગન તે આજે ન્યૂ યૉર્કમાં ભારતના અનેક વિદ્યાર્થીઓ, પ્રવાસીઓ, રાજ્યો અને શ્રીમતોના યજમાન બની ચૂકેલા 'મગનકાકા' હતા તે કેવી રીતે ત્યાં પહોંચ્યા તે વાત આગળ જોઈશું

૧૫ સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ

ભાવનગરમાં સ્વદેશી માલ વાપરવાની પ્રબેશ શરૂ કરનારા કેટલાક પ્રોદ જનો હતા તેમાં એક ભીખાભાઈ ગાડાભાઈ વફાન હતા અને તેના પ્રમુખ અમગણ્ય વફાલ શુભામરાધભાઈ હતા તેમની તરફથી લેવા દરવાજે શ્રીમાળીની વાડીમાં વખતોવખત વ્યાખ્યાનો થતા તે સાંભળવાનો મને રસ લાગ્યો હતો સ્વદેશીની વાન અધિકારીઓને તેમજ વિદેશી માનના વેપારીઓને જરા પણ પસંદ નહોતી પ્રઈ વેપારીને ત્યાં કપડાં માટે મને સાથે લઈ જાય ત્યારે હું કોટ માટે સ્વદેશી કાપડ માગતો, તે વખતે વેપારી જ સામેથી કહેતો કે તમારાથી એ કપડાં નહિ પહેરાય વડીલો પણ દબાણ કરતા ત્યારે મારી આખા આસુ આવી જતા ને કહેતો કે મેં સ્વદેશીનું મન લીધું છે જ્યાં ઘણી વાર મારુ ચાલતુ નહિ મારા મોટા ભાઈને જોયા કાપડનો બહુ શોખ હતો, અને તે તો ઘણી વાર મોટાઓની મરજી ઉપરાંત શોખનું કાપડ લેવડાવતા

મને કેટલાક બીજા સ્વદેશી પ્રેમીઓ મળ્યા ગયા એ કોઈ મોટા ધરના નખીરા ન હતા ચંદ્રશંકર દવે અને રૈવારાકરે પડયા દરબારી હાપખાનાના કપોઝિટર હતા એમાં ખાનગી હાપખાન માથી ર વ કરીને દક્ષિણી આરી મળ્યા અમે સ્વદેશીનું લેવડાવતુ, ગણ્ડલાકિત કેળવની, અંગ્રેજોને શત્રુ ગણવા વગેરે ધેર શખના હતા

રાવ નિયમિત 'કેસરી' વાચનારા હતા ને તિલક મહારાજના ઉદ્દામ વિચારો ધરાવતા બગાળના શહીદ અને તિલક મહારાજની જોડાદ આખા ભાવનગરમાં અમારા પર જ વરસી પડી હતી અમાણના વડ આગળ એક મેડો રાખી ત્યાં રોજ સાંજે મળવાનું ગમ્યું હતું અને સ્વદેશપ્રેમી મડલ નામનું પાટિકું લગાવી દીધું હતું

આ વખતમાં યતોનાથના યોગાનમાં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો પણ ચાલતા તેમાં ધણા લોકો જતા વૈષ્ણવોમાં ધર્મ-ગૃતિ લાવવા જોસાઈ શ્રી દેવકીનંદન મહા રાજકેટલાક પડિનેને લઈ ત્યાં સભાઓ ભરતા અને પડિતો ગર્જના ગોઠારી ભાષણો કરતા ધણા વૈષ્ણવોએ તેમની પાસેથી સમર્પણદીક્ષા લીની હતી વૈષ્ણવ પડિતોનું મુખ્ય માર્ગ આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિને વિરોધ કરવાનું રહેતું પણ સ્વદેશીને ભુવાળ

કવિ મહારાણીશંકર

આલ્યો એટલે આર્યસમાજને ભારતભૂમિમાં શૌર્ય અને જાગૃતિ લાવવાનો મોકો મળી ગયો. બ્રહ્મચર્યની આવશ્યકતા, ગુરુકુળનો અભ્યાસ અને વેવદી મૂર્તિપૂજનો વિરોધ એ તેમનાં પ્વજસૂત્રો હતાં. સ્વદેશીની હિલચાલ સાથે તેમનાં ભાષણો સુમંગલ હતાં.

૨૬ કવિ મહારાણીશંકર

કવિ મહારાણીશંકર તે વખતે ભાવનગર આવ્યા અને સ્વદેશીમંડળ તેમજ અગ્રગણ્યોએ તેમની વ્યાખ્યાનસલાહો શ્રીમાળીના વંડામાં ગોઠવી. તેમની વક્તૃત્વ-શક્તિ અને દેશભક્તિનાં તેમનાં ગીતોએ શ્રોતાઓ પર જબરી અસર કરી.

સ્વદેશીના પ્રશ્નો પર કોઈ પ્રેરક વ્યાખ્યાતા આવે ત્યારે પ્રમુખ તરીકે શ્રી ગુલાબરાયભાઈ વડીલ આવતા અને ઘણી હિંમતભરી વાણીમાં પ્રજાને જાગૃતિના

જાનમવીજી કવિ મહારાણીશંકર શર્મા
જન્મ: ૮ ફેબ્રુઆરી ઈ. ૧૮૮૭, મૃત્યુ: ઈ ૧૯૧૬

બદ્ધ ભાષાંતર વિદ્યાર્થીઓમાં બહુ પ્રિય થએલું.

Breathes there the man with soul so dead
Who never with in him has said,
This is my own, my native land.

(દાન: સદા સંસારમાં સુખદુઃખ સરખાં માની લઇએ)

જીવે શું હિન્દમાં એવા કો મૂઢાત્મા હરામી,
ન બોલ્યા મુખ 'મારો દેશ, આ મુજ માતૃભૂમિ.'

એમનાં ભાષણો સ્વદેશપ્રેમથી મંપૂર્ણ રંગાએલાં જીવસાધાર હતાં, છતાં અંગ્રેજ રાજ્ય પ્રત્યે આદરભાવની તેમાં ઝાંખી થતી. તેથી જંગાળના રાષ્ટ્રોદ્રેક સાથે તે મેળ લઈ શક્યાં નહિ અને જલદી ભુલાઈ ગયાં.

એમનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર એમનાં સાધી પત્ની શ્રી કમ્બાદેવી મં શર્મા-એ લખેલું છે. તે જૂનાગઢની ગિરનારા બાહ્ય રાતિના અલિખત વૈષ્ણવ કુટુંબ-

૨૮ બેનનું લક્ષ

૫૯૦૮ની વસંતઋતુમાં મારાં બેનને તેરમું વર્ષ આપણું હતું. એટલે મારાં બાને ચિન્તા થઈ કે જલદી એનું લક્ષ પતાવી દેવું જોઈએ. પિતાશ્રીએ વીરમગામના વેવાઈઓ ઉપર તે બાપન ત્રણ લખ્યો ત્યારે જ વેવાઈ ઉભું ચોથી કે પાંચમી ચોપડીમાં હતો. તેનું ભણતર આજણ ચાલે તેટલો સમય તેમણે માગ્યો; પણ શરૂ એવી હતી કે કન્યાના પિતા તરફથી લગન કહેણ આવે ત્યારે ના ન પડાય. લક્ષ નહીં જ થયું.

લાવનગમાં લક્ષની તૈયારીઓ થવા માંડી તેમને જ બેનને ઘરમાંથી વિદાય આપવાની વેળા નજીક આવે છે એ વિચારથી અમારાં મન ઉદાસ રહેવા લાગ્યાં. સામા પક્ષમાં કેવાં માણસો છે તે અમે જાણતાં નહોતાં. અમારા રનેહને જુનાવે એવું પાત્ર તેને મગસે કે નહિ તેની શંકા હતી. છતાં અમે ત્રણ લાઈઓ વચ્ચે એક બેન હોઈ તેનું લક્ષ પૂરા લાડોડથી કરવાનો પિતાશ્રીનો સંકલ્પ હતો.

જનતા ઉતારા માટે રાજ્યના અમલદારોને મળી રોટની ધર્મશાળામાં તેની ગેઢવણ કરાવી. ત્યાં પૂરાં પાઠશુ, ચા-પાણી અને વાહનની વ્યવસ્થા કરી. જન ગેઢાય તે ત્રણે દિવસ માટે જમણનાં જુદાંજુદાં પકવાન તૈયાર કરાવ્યાં. જન વીરમગામથી આવતાં સવારમાં માડી પોળા વંકજન પહોંચે ત્યાં પોઝટઆફિમના માણસોની મદદથી દાતણ-પાણી તેમજ ચા-દૂધની વ્યવસ્થા કરાવી. વીરમગામના મંડળ

સાથે અમારું ઝોળખાણમાત્ર થયું હતું. પરિચય જગ થ નહિ; એટલે અમારી વચ્ચે પગપર માલિની ધગવનાં સમવદલાને તેણી લીધાં હતાં. છિયાણીવાળા આચાર્ય દેવ આપી ગયા હતા. સાંજેથી બે પેઢીનાં રૂબાને પરિવાર આવ્યો હતો. મહેસાણામાં

આશરો આપેલો તે દિવાળી ફોર્ષ અને દવે મહારાજ, જે પાછલાં વર્ષોથી વીરમ-ગામની હવેલીમાં હતાં, તેમને પણ બોલાવી લીધાં હતાં. આભારીભાવે તેમણે ઘણી કામગીરી ઉપાડીને ખાને મુક્ત રાખ્યાં હતાં. દવેજીએ પકવાનના કોણની ચોટી ઉપાડી લીધી હતી. સામા પક્ષમાં વીરમગામના થી ઈશ્વરલાલ વડોલ — ઔદીચ્ય બ્રહ્મસમાજના એક અગ્રણી ને પિતાશ્રીના મિત્ર — હતા તેમનાં સલાહ સૂચન વારં-વાર લેવાતાં.

લગ્નપ્રસંગમાં ભાવનગરમાં વસતા જનવાળાના સંગ્રંધીઓને પણ ત્રણે દિવસનાં નોતરોં આપ્યાં હતા. ગામનાં યાતિજનોનું પણ એક ભોગન રાખ્યું હતું. ઘણાં સગાવડાલાને બીજી રીતે કામને ને જન્મવાનો લઢાવો આપ્યો હતો. પહેરા-મણીની પણ ભારે તૈયારી કરી હતી.

હું અને મોટા ભાઈ વખતોવખત એકાદ વડીલ સાથે જનના ઉતારે જઈ પરિચયો અને પ્રેમ કરવાનો ઉમંગ બતાવતા. જનવાળા દૂરદૂરનાં સગપણે કાઠતા તેમાં સમજ ન પડતી. દરેક જણ ચકચકતા કસબવાળો અમદાવાદી પાધડીઓ, આલપાકાના કોટ અને કસબી ખેસોના લલકામાં હતા. કાઠિયાવાડમાં આવું ભાગ્યે જ જોવા મળે. સોઠો કહેતા કે જન કોઈ વેલવી સોઠોની છે. જમાઈને ઘરેણાંના કંઠે-રાધો શણગારી મૂક્યો હતો; પણ મારા સ્વભાવ પ્રમાણે વાફ્યાતુરી કે વિદ્યાવિદ્યાસનો આશા મેં રાખેલી તે ફળી નહિ. બેનના માનસના વિકાસ અને જીવનની ઉચ્ચ કલ્પનાઓનું શું ઘરે તેની મને ખટક પેઠી.

વિદાય

લગ્નની નાનીમોટી ગૂંચો ટીકાઓ ને અગવડો વટાવી, ત્રણ દિવસ પૂરા થતાં જનને વિદાય આપી. બાળપણથી માળાપત્ની હુંફમાં એકસાથે બિહરેલા લાંબુઓના

સમૂહમાંથી બેનને આમ અબપ્યા કુટુંબસમુદાયમાં એકલી હોડતાં જે લાગણીઓ થાય છે તેનો અનેકને અનુભવ થતો હશે. તેનું કથન કે નિરૂપણ શબ્દોથી થઈ શકે જ નહિ. આક દિવસમાં તો પાછી બોલાવી લઈશું એવું સાંવન લઈ એ સમય સહન કરી લીધો. જનવાળાઓએ આમહ ક્યો કે તેને લેવા ચારપાય જણને મોકલજો અને અમે તેમને પંદર દિવસ મુધી તો રોકીશું જ. તેકવા જનારામા અમે બે લાઈઓનો ખાસ ઉલ્લેખ હતો.

પિતાશ્રીએ સગાંવહાલાંના સહકારથી લગ્નમાં ગળ પ્રમાણે ખર્ચ કરવામાં બાકી રાખી નહોતી. જનવાળા પણ બોલી બહેલા કે દ્વર્ધ ઠેકાણે જનની આવી મહેમાની થઈ નહોતી.

૨૬ વીરમગામ : નવાં સંબંધીઓ, નવા મિત્રો

જાનના ગયા પછી પંદરેક દિવસ સીને ઘર જહુ જ નિરતેજ લાગ્યું અને અમે બધાં બેનને જલદી પાછી બોલાવી લેવા ખૂબ જ અધીરાં થયાં. પંદરેક દિવસ વીત્યા એટલે વીરમગામવાળાઓને ખબર કરીને અમને બે લાઈઓને સવારે ભાવનગરથી વિદાય કર્યાં. અમે સાંજે વીરમગામ પહોંચ્યા ત્યારે બેનના જેક અને તેમના પિત્રાઈ મગનલાલ જે મારા મિત્ર જની ગયા હતા તેઓ રોડેને લેવા આવ્યા હતા. ઘેર પહોંચતાં અમને ઉતારો મેડા પર આપ્યો. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વારાફરતી મળી ગયાં, અમારુ મન તો બેનને જોવા અધીરું હતું. પણ અહીં તેના અધિકાર અને સ્વાતંત્ર્યનો લોપ થયો હતો.

બેનને બાળુના
ખંડમાં બોલાવી
અમારી મુલા-
કાત કરાવી

મગનલાલે તેમનાં પત્ની મારણ બેનને બાળુના ખંડમાં બોલાવી અમને ત્યાં જવા કહ્યું. ત્યારે, વહુઆરથી અવાજ પણ મેટો કરાય નહિ; એટલે આંખ મુધી

ઓદણું રાખી બેને ધીમે સાદે ખજર પૂછ્યા; અમને જોઈને ખુશી થયાનું હારથ કર્યું; પણ તેના મોં ઉપર ઉત્સાહ કે આનંદ નહોતો. થોડી વાતો કરી અમે પાછા બેઠકમાં આવ્યા. જમવા વખતે નીચે ગયા ત્યારે બાંધેલી લેસ જોઈ, કપાસના ઢગલા જોયા, ઘંટી-કામચિયા જોયા. નીચેના ખંડમાં જ રહેવાનું હતું.

કંસાર અને ઘીના જમણથી મહેમાની શરૂ થઈ, પણ મનમાં તો ભવિષ્ય ચકરડાં મારવા લાગ્યું. જમાઈની જાળકબુદ્ધિ ને તાલીમનો અભાવ જોઈ કાળજી બેસી ગયું. પણ બહુ ઠીક થઈ જશે એવી આશા પર સંનંદો આગળ સાચવવાના — વધારવાના રહ્યા.

રાત્રે સગાંવહાલાં, ખાસ કરી જનમમાં આવ્યાં હતાં તે બધાં, મળવા આવ્યાં. રંજન માટે હારમોનિયમ-તગલાં બજાવનારા તથા ઓળખીતા ગ્રામ્ય પશુ આવ્યા. ખીજ દીવસથી મહેમાનો માટે નોતરાંના વારા નક્કી થવા લાગ્યા. નજીકના પિત્રાઈ-ઓનો પહેલો વારો ને ક્રમેક્રમે દવેજી અને દિવાળીકર્ષિયાને ત્યાં પણ જવાનું હતું. ઈશ્વરલાલ વડીલે વળી ગામથી દૂર એકાંત માટે બાંધેલા બંગલામાં ખીજ મિત્રો સાથે જમણુ ગોઠવ્યું હતું. બેન-બનેવી બધે સાથે હોય જ. મગનલાલ પણ મારી સોબત ખાતર સાથે રહેતા. મગનલાલે તેના મિત્રમંડળનું ઓળખાણ કરાવ્યું. તે બધા પ્રગતિવાદી વિચારસરણી ધરાવના અભ્યાસી જીવાનો હતા. પ્રશ્નોરા છતાં આ કુટુંબના સંબંધી જેવા ગણપતરામ વેઘસાસ્ત્રીના સુપુત્ર વાસુદેવ, ચિમનલાલ, સુની-ભાઈ ત્રિપાઠી શાળાના હેડમાસ્ટર, મોઢ ગાંધિના રતિલાલ મંગીતપ્રેમી, રગૂનથી આવેલા નંદલાલ દલાલ વગેરે યુવાન મિત્રો હતા. આ બધામાં સૌથી મોટા વાસુદેવ. તે જ અરસામાં તેમના બે પુત્રોને જનોઈ આપી હતી. તે પૈકી નાના જગન્નાથ આગળ જતાં મારા સિધ્ધમંડળમાં તાલીમ પામી કુશળ ફોટોઆર્ટિસ્ટ બન્યા છે ને હાલમાં મુનાઈના પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સ મ્યુઝિયમના સ્ટાફ પર કામ કરે છે. તે સર્વેનો અહીં થએલો પરિચય મને જીવનભર સુખપ્રદ બન્યો.

આમ, વીરમગામ અન્ય રીતે મને સાંસ્કારિક રનેહ-સંબંધો આપનાર બન્યું, પણ એ વર્તુલની લાગવગ ગાંધિ અને સગપણના ક્ષેત્રમાં જરા પણ નહોતી. તે બધા મનમાં સમજતા. આ મંબંધ બાંધવામાં મારા પિતાશ્રી માત્ર કુલપરપરા સાચવવાની ધગશમાં પુત્રીના સંસારની સાયુજ્યતા વિચારી શક્યા ન હતા.

એ કાળે વીરમગામ કપાસનું મોટું મથક હતું. જિલ્લાનો કપાસ ત્યાં એકઠો થતો અને ગામ આખામા કાલાં ફેલવાનું કામ દરેક જાણુને માગે એટલું મળતું. દરેક ઘર આગળ કપાસ-કાલાંના ઢગલા પડ્યા જ હોય. ઘરનું કામ પતાવી સ્ત્રીઓ પણ કાલાં ફેલી પાંચ પૈસાની કમાણી કરતી. આથી ઘણુને મતે વીરમગામ સાસરું હોય તેને દુઃખ નહિ એમ કહેવાતું, કારણ કે કોઈ વિધવા નિરાશ્રિત બનતી નહિ. પણ કોઈ વિદ્યાપ્રાપ્ત કે ઉચ્ચ પ્રકારના ધંધા માટે વલણ બતાવતું નહિ. ગામમાં મોટા પાણીની તાણુ હતી. જ્યાંત્યાં ખારાં પાણી નીકળતાં. વીરમગામનું તળાવ ને તેના કાંઠે બાંધેલી દેરીઓ વગેરે ગ્રામીન સમયના સ્થાયત્યના નમૂનાઓએ મને ખરા પ્રતિહાસનું દર્શન આપ્યું.

૩૦ હરિશંકર વિદ્યાર્થી

છે. તેના દિવસોમાં દિવાળી, ઈજાને ત્યાં નવદપતી ને મહેમાનોને જમવા જવાનું થયું, ત્યાં તેમના ભાણેજ હરિશંકર વિદ્યાર્થીનો પગિયથ થયો. આ જુવાને શાળાના અભ્યાસ કરી, લખવાનું મૂકી, આર્યસમાજ પડિત પામેથી મરુત અને દનાની વિચારો મદજુ કરવા માડ્યા હતા. એ વયે તેનામાં જ્વનન વિચાર કરવાની શક્તિ ને તે બહેર કચ્છાની હિંમત બેઈ હું બહુ પ્રસાવિત થયો નિગકાર પગમાં માની ઉપાસના અને હિંદુ ધર્મમાં પેસી ગયેની વેવનાઈઓ તથા પૂજા પાખડનું ખડન એ આર્યસમાજની પ્રમુખ ઘોષણા અને કાર્યક્રમ હતા, તે પૂર્વ પ્રતીતિપૂર્વક પોતાના વિચારો ને ગીતોમાં તે ઉતારતા. અન્યથા ને વિદ્યાધનનનો મહિમા તેમણે સમજાવ્યો. એ વખતે તો તે આર્યસમાજના તિદ્ધાન્તોની પૂર્વભૂમિકાના સાધક હતા. છતાં તેમની નીકરતાખરી વફુલ્લવશિષ્ટિ ને કાનગણને સમાજોમાં તેને લોકપ્રિય મનાવ્યા હતા. તે સાથે જાતિજનો અને સમાજોમાં અકળામધુ ઉપજાવી હતી. ‘માણે નામ્નિક બની ગયો છે, સમાજજિટોમાં લગી ગયો છે, વિધવા વિવાહની વાતો કરે છે, પ્રતિમાપૂજનનું ખડન કરે છે, જિવાન્મેનો ઉપહાસ કરે છે’ વગેરે.

તેમણે પોતાનું નામ હરિશંકર વિદ્યાર્થી રાખી નમ્રતા દાખવી હતી, પણ આક્રમક વાણીથી હિન્દુ સમાજ પર પ્રહારો કરવામાં બાકી ન રાખતા. એવી નાની

હરિશંકર વિદ્યાર્થી જન્મ ૩ ૧૦ ૧૮૮૭

અવસાન ૧૩ ૨ ૧૯૫૯

વયમાં આવી શક્તિ ધરાવના જુવાન પર હું મુગ્ધ થયો અને તે પ્રમથથી અમારી મૈત્રી થઈ તે આજીવન નહીં રહી ૧૯૫૯માં તેમનું નિધન થયું ત્યાં સુધીમાં તેમણે તેજસ્વી જીવન જીવી દેશની અને સમાજની સેવામાં કાંઈ જાળી નાખી હતી તે કથારિવાના હીસ હતા. બાળપણમાં પિતાની સાથે વીંગમગમ પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કર્યો ત્યાં તોફાની વિદ્યાર્થી તરીકે તેમની ખ્યાતિ હતી. ૧૯૦૮ પમાં

આર્યસમાજના ૫૦ બાલકપુત્ર સર્મા પ્રચાર માટે વીરમગમ આવી ત્યારે તેમના વ્યાખ્યાનો સાંજની તે આર્યસમાજના કાર્યોમાં સ લેવા લાગ્યા.

તે સારા વક્તા થયો એવું પિંજાની મતીએ મરુતનો અગ્વાસ કરના શિષ્ય વૃત્તિ અપાવી એ દરમિયાન તેમણે જ્ઞાનેઈના ગીતો ને બીજી કવિતાઓ બહાર પાડેની પડિત સાનવજે જીના ‘આસન અને આરોગ્ય’ તેમજ ‘સૂર્યને ન વરાવામ’ નામના મધોનું રુચ્છતાતી જ્ઞાતવ કરવું ‘પ્રમાણસાગર’ નામનો સાગ્ર ચારસો પાનાનો, ૧૫૦૦ જેટલા લુદજુદા વિરયો પરના પ્રમ લોવાનો મથ જે હાવ અપ્રાપ્ત છે તેમાંથી દુષ્પ્રાપ્તિ ચૂની પોતાના વિદ્યાર્થીઓને શીખવવા.

૧૯૨૦-૨૧ના પહેલા અસહકારમાં મલાક ખાતે એક રાષ્ટ્રપ્રેમી શેઠના બેનરમાં તેમણે રાષ્ટ્રીય શાળા કરેલી, તેમાં મુતારી, વણાટકામ વિનામૂલ્યે શીખવતા; સાથે અભ્યાસ પણ ચાલતો. કોઈ પણ ફાળા વિના એ શાળા ચાલતી. વણાટકામમાં પહેલું ધોતિયું તૈયાર થયું તે સરદાર પટેલને આપેલું. વિદ્યાર્થીઓ બહારનાં કામ કરી ખર્ચ ચલાવતા, હાથે લોટ દળતા ને હાથે ગંધતા. સાથીઓના અવસાન થતાં તેઓ આહુંદ આર્યસમાજના મંત્રી મયાશકરજીના આમંત્રણથી ત્યાં ગયા. ત્યાં 'આર્યપ્રકાશ'ના તંત્રી બની તેની માહકમંખ્યા વધારી તેને પુનર્જીવન આપ્યું. તેને કામથી કરવા રૂપિયા પચ્ચીસ હજારનું ફંડ શરૂ કર્યું, તે પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી અત્ર ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને ફાળો પૂરો કર્યો. તેમનાં વ્યાખ્યાનોમાં લોકો ઊભગતા. તેમણે 'આર્યપ્રકાશ'નો સુપ્રસિદ્ધ 'જ્ઞાનચંક' પ્રકટ કર્યો જેની પ્રશસા સર્વત્ર થઈ.

૧૯૩૮માં આફ્રિકાનાં ચડી ગએલાં લવાજમો એકઠાં કરવા તે ત્યાં ગયા, ને ત્યાંની રથાનિક મંરથાઓ સમગ્ર બનાવી પાછા આવ્યા. પુનઃ દક્ષિણ આફ્રિકાના ભાઈઓના આમંત્રણથી કેપટાઉન સુધીનો પ્રવાસ કર્યો. હવે તેમની કાયા ધસાતી ચાલતી હતી. ૧૯૪૨માં સ્વદેશ આવી વતન કંચારિયામાં આશ્રમ બનાવી શેષ જીવન પૂરું કર્યું. ત્યાં આશ્રમ-પ્રવૃત્તિઓ ચલાવીને પ્રમુખ લોકનેતાઓને આકર્ષ્યા. ઝાલાવાડ જિલ્લા કૌએસ કાર્યકરોનું પ્રથમ મંમેલન પણ ભર્યું.

તેમણે પોતાનાં પત્નીને જાતે અભ્યાસ કરાવી સુયોગ્ય સાથી બનાવેલાં, તેમજ પોતાના નાના ભાઈઓના ભણતરની જવાબદારી અદા કરી તેમને સુવિદ્યા-મંપન્ન બનાવેલા. આર્યસમાજ વિચારોના કારણે વીરમગામની ઔદિત્ય ગાંતિનો બહિષ્કાર પામેલા, પણ તેમનાં ભજનો, ગીતો ગવાતાં. સમાજ પ્રતિ કટાક્ષ કરતી વાતોનો તેમનો મંત્રહ 'ધંટડી' પણ પ્રકટ થયો છે. તે સરસ વક્તા, લોકપ્રિય કવિ, પંડિત, વિચારક ને સાચા દેશસેવક હતા.

એમની સમાજબોધક રચનાઓના નમૂના:

અહો ગુજરાતમાં આજે ગુરુનો રાક્ષો ફાટ્યો,
પ્રપચી પેટના કાજે, ગુરુનો રાક્ષો ફાટ્યો.
હરિશંકર કહે આવ્યા અલગ સાંધુ અજગ્ય આવ્યા,
મફતનો માલ હિડા'વા, ગુરુનો રાક્ષો ફાટ્યો.

...

...

સત્ય સ્વરૂપ અનાદિ મારુ કોણુ અરે સમજાવે,
નહિ તો આમ અધર્મ કર્મોથી જગને સુખ નહિ આવે.

વીરમગામમાં બેનનાં સાસરિયાની પદર દિવસની મહેમતનીમાથી જાણે માંડ-માંડ છૂટ્યા હોઇએ એ લાવ સાથે બેનને લઈ ને અમે પાછા લાવનગર આવી ગયા. ઘરનું વાતાવરણ પાછું હસતું બની ગયું અને આનંદના આવરણમાં લાવિના ઓળાઓ આશાઓમા ઢંકાઈ ગયા.

૩૧ મૈટ્રિકનું મિત્રમંડળ

મૈટ્રિકના વર્ગના 'એ' ને 'બી' વિભાગોના કારણે જૂનાનવા મિત્રોની ફાળવણીમાં કોઈ 'બી' માં ગયા તો કોઈ નવા પણ આવ્યા હતા. સમયકર કુબેર તે મારા ગુજ-

રાંતી પાંચમીના શિક્ષક કુત્રેર માસ્તરના દીકરા. વાંચવામાં તેને ઘેઈ પડે એ નહિ, ને ઘેઈને તેના કરતાં આગળ જતાં બુએ કે બગી જવ. તેના સખત હરીફ મારા મિત્ર હરિદત પાઠકનો પહેલો નંબર આવે તે એ સાંખી શકે નહિ. પણ પાઠક તે સદગ્ર સીલાથી વિદ્યાની સાધના કરત. તેનામાં ધીર-ચંબીર પ્રસન્નતા જણાતી. એમ શાળાના બહારના સમયમાં પણ મળતા. ભગવાનલાલ ડ્રોઈંગ માસ્તરના ઘરના ભગ્નમંડળમાં તેમનાં મધુર ભાવનો અને કવિતાઓ સાંભળવાનો મને રસ લાગ્યો હતો. વગી તે સ્વાસ્થી અને સદાચારણી યુવક હતા. મારા એક જૂના મિત્ર શુભામરાય સાથે મારે ત્યાં પણ આવેલા તે વખતે મારા મોટા ભાઈએ તેની પાસે

મોંઘે આંખે ઝીણાઝીણું

વીણે કોણ સુધક ચતુર આતુર કોયલ કાળે હો.

મધુર મધુર..... (મૂળચંકર મૂળાણી)

ચંવડાનું તે વખતે મારા મોટા ભાઈ ડેલના હતા તે વાદ છે.

હરિદત પાઠક ધણી મુશ્કેલીથી લખતા. બહારની મદદની જરૂર રહેતી, પણ તેનામાં ક્ષાદ્યજીવની ખુમારી હતી. કવિ કા-ન (મણિચંકર રત્નજી ભટ્ટ)ને ત્યાં વખતોવખત જતા અને સાહિત્ય-સુવાસ સર્પ આવતા.

ચિત્રમાં હજન સોની જેવા જ ખીખ સાથી નારણદાસ લેધારી હતા; પણ ચિત્રની પરીક્ષા એન્જિનીયર થનારને કામની છે એ જ હેતુ તેના મનગ્રમાં મુખ્ય હતો. તે વાતવાતમાં અંત્રેજી વાક્યો બોલતા. શિદોરધાંધગાથી રોગ લાગવા આવતા. જગન્નાથ પંડયા પણ ‘એમાં જ આવ્યા હતા. પ્રસાદચંકર માવજી દવે, ભાનુશંકર પરમાનંદ ભટ્ટ, પ્રણુજીવન માસ્તરનો નાચપણ ભટ્ટ, જટાકંકર ભની, માર્કેડ શુભામરાય, શાન્તિશંકર ભટ્ટ વગેરે બેગા ઘઈ ગયા હતા. મંગેશરાવ નામે એક મુલ મહારાષ્ટ્રી વિદ્યાર્થી હતા. વધારે મળ તો દરબારી ર્કોલરશિષો ભોગવતા ગરાસિયાના નખીરા જે પાઠથી બે-એ પર સફાઈદાર અંતરખાં-સુરચાલો ને માથે છટાદાર સાક્ષાથી વર્ગનું આકર્ષણ બનતા બેસતા તેમની લાગતી. તે પોતાની ધેડાગાડીઓમાં આવતા-જતા. ભાગ્યે જ તેમની સાથે અન્ય વિદ્યાર્થીઓને નિકટની ઓળખાણ થતી.

નાગર વિદ્યાર્થીઓ પણ ભૂધમાં દીવાનપરાના રસ્તેથી આવે ને જૂથમાં જાય. તેમના પેશાક ખીખ કરતાં સ્વચ્છ ઈસ્ત્રીબંધ હોય. સ્વચ્છ દરેકને માથે કસબ ભરેલી ટોપીઓ હોય. મોટે ભાગે તેઓ ધોતિવાંના કચ્છ લગાવે, ચકચકતાં બૂટ-રિલપર પહેરે. તેઓ ક્લાસમાં પણ એકસાથે બેસે અને વિનોદ-વાતો પણ અંદરઅંદર જ કરે. ખીજ કોમનો ઘેઈ ભોટ તેમની સમીપ લગાઈ પડે તો મચકરીનું પાત્ર બને. પણ નાગર યુવકો વિદ્યાવિલાસી ને અભ્યાસી હતા. કોમની એજતા અને ખાનદાનીનું ગૌરવ તેમનું બહાર પડતું. નાગર સ્ત્રીના અગ્રણીઓએ તેમના વિકાસ અને પરસ્પર મિલાપ માટે શહેર બહાર રૂવાપરીના રસ્તે નાગર સ્ત્રિમખાના ગાંધું હતું. ત્યાં તેમનાં વિવિધ મંડળોની સભાઓ થતી, વિદ્વાનોનાં વ્યાખ્યાનો થતાં, સૌરવલ ગેંધરિંગ નામે નાટક-ચંપીન વગેરેના જલસા થતા. ઘેઈ વખત બહારથી આવેલા વિદ્વાનનું લાખણ કે સત્કાર-પ્રસંગ યોગ્યતો ત્યારે શહેરના ખીખ આગેવાનોને નિમંત્રણ મળતાં. આ

કારણે શાળાના વાર્ષિક સમારંભોમાં પણ નાગર યુવકો છાપ પાડી શકના. 'રનેહમંદિરન' શબ્દ એ વખતે પ્રચાર પામ્યો નહોતો. નાનાભાઈ ભટ્ટ એક વાર મને અને મરતરામ પંડ્યાને એવા એક પ્રસંગમાં સાથે લઈ ગંગેલાં, ત્યાંથી અમે પણ અમારુ એક સોશ્યલ ગેઝર્સિંગ રચવાનું કરાવ્યું.

નાગરોના વિદ્યા અને સંસ્કારના પ્રેમે ભાવનગરમાં બાર્ટન લાયબ્રેરી જેવું પુસ્તકાલય, નાનું સંગ્રહસ્થાન તેમજ સંન્યસ્તાશ્રમ અને યશોનાથ જેવી જગ્યાઓમાં વિદ્વાનો માટે ઉત્તરારઓની ગોઠવણ ઉદ્ભવી હતી, તેથી ભાવનગરને સંસ્કારી પ્રમોગાનું ઉચ્ચ વાતાવરણ મળ્યું હતું. ભાવનગરમાં શ્રીમતાઈનો મોભો એકલી નાગર કોમમાં જ જણાતો. દુકાનદારોમાં પણ કહેવાતું કે નાગરોની ધરાપી મોટી છે. બ્રાહ્મણો, જૈનો, લુહાણા વગેરે કોમોમાં ભણતરનો જીવાળ બહુ મોડો આવ્યો હતો અને તેથી નાગરો રાજ્યના શ્રેષ્ઠ અધિકારપદો પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. સાથે એ પણ ખરું કે તેમના શાસનકાળમાં અન્ય કોમનો કોઈ માણસ ભાગ્યે જ ઉચ્ચ પદે પહોંચી શક્યો હશે. કેટલાંક સુધારાઈ, દાકતરી કે લશ્કરી કોમોમાં જ અનિવાર્યતાને કારણે પારસી, મુસ્લિમ કે રાજપૂતને સ્થાન અપાતાં. કારકુન-વર્ગમાં વણિકો અને જૂજ ભણેલા બ્રાહ્મણો ગોઠવાઈ જતા.

આ કારણે નિશાળના વર્ગોમાં પણ અન્ય સાતિના વિદ્યાર્થીઓના સ્વભાવ ને પહેરવેશમાં છટા કે તુમાખ ભાગ્યે જણાતાં. પારસી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા અનાજ-માં કાંકરા જેટલી. તેઓ હમેશાં એક્સરખા સ્વચ્છ પોશાકમા હોય. નિયમિતપણે વાળ કપાવેલા; માથા પર સાદી કાળી મખમલની હળવી ટોપીઓ પહેરીને આવે. સાતિની ચાપાચીપીને કારણે કોઈ ને ઘેર જવાનો મંબંધ ન રાખે, પરંતુ બાગમાં કે હરવાફરવાની જગ્યાએ દિલથી મળે.

નિશાળમાં પણ પાણીની ઓરડીમાં દરેક કોમના પાણી પીવાના પ્યાલા જુદા રખાય. ત્યાં પારસી-મુસલમાનના પ્યાલા આઘા ગોખલામાં હોય. તે તેઓ જ ઉપાડી લે, એટલે ત્રિપુંધારી રુદ્રાક્ષની માળા પહેરેલો બ્રાહ્મણ ડોસો તપખીર સૂંધતો જાય અને તેમના પ્યાલામાં પાણી રેડતો જાય. પીધા પછી એમ ને એમ પ્યાલો મૂકી દે તો કડકાઈથી પાછો ઉપડાવી જરા પાણીથી ખંખાળી મુકાવી દે.

૩૨ મૈટ્રિકનું વાતાવરણ

મૈટ્રિકમાં આવતાં જ અમને વિદ્યાર્થીના મોલાનો ખવાલ મળ્યો. મૈટ્રિકનો વર્ગ કોઈ એક શિક્ષકનો ન જણાય; કલાકે કલાકે શિક્ષકો બદલાય. વળી તે કોઈને આગલા પાઠ કે લેસન પૂછે નહિ; પ્રશ્નો ચે ભાગ્યે જ પૂછે. એક કલાક સુધી તેનો વિષય ગગડાવ્યે જાય. અમારે તો નોંધ જ કરવાની કે પાટિયા પરનું ઉતારી લેવાનું. કોઈના માર્ક કે નંબર રાખવાના નહિ. કોઈ જિયો કે નીચો નહિ. સૌ સરખા સદ્ગુરુરથો. શીખવાના વિષયો પંજુ વધી ગયા. અંગ્રેજીમાં પદ્ય અને ગદ્યની જુદી ચોપડીઓ. તે પણ વાચનમાળા નહિ. દર વરસે કોઈ મહાન લેખકની એક ચોપડી ભણવાની. આ વરસે વૉશિંગ્ટન ઈર્વિનની 'રેક્ય જુક' હતી. કવિનામાં પારાફેઈઝ માટે કાવ્યો

હતાં. ગણિત એકલું નહોતું, ઍલિજબ્થ અને જ્યોમેટ્રીના સિદ્ધાન્તો શીખવાના હતા. ગુજરાતી ગદ્ય-પદ્ય સંમળની 'સાહિત્યરત્ન' નામની ચોપડી હતી અને હિંમતલાલ અંજારિયાના 'કાવ્યમાધુર્ય' માટે અહવાડિયામાં એક કલાક મળતો. સાયન્સમાં બે નાની ચોપડીઓ લેવી પડી હતી. (અરેબીનામી અને કેમિસ્ટ્રી-ફીઝિક્સ જેવું કંઈ નહોતું.) તેને માટે પણ અહવાડિયામાં વારાફરતી એક કલાક અપાતો. સંસ્કૃત 'માર્ગોપદેશિકા' ભાગ બીજા ઉપરાંત કાળે કે ધોળેનું વ્યાકરણ હતું. ઇતિહાસમાં અંગ્રેજી 'એમ્પાયર હિસ્ટરી'માં 'જ્યોગ' ધ ફોર્મ સુધીના પ્રસંગો કરી જવાના હતા. અંગ્રેજી-ગુજરાતી તરજુમાની પણ એક ચોપડી હતી. ચોપડીઓનો મોટો થોકડો હાથમાં હોય તે મૈટ્રિકનો વિદ્યાર્થી હોય. હવે રહેતનું કામ તો ક્લાસમાં રહ્યું નહોતું. કેટલાક ઘેર તેનો ઉપયોગ કરતા. બાકી બધું જ એક મોટી નોટમાં ઉતારવાનું. આજના જેટલી નોટોની જરૂર જ નહોતી પડી. ફાઉન્ટેનપેન જેવી વસ્તુ કોઈએ બાંધી નહોતી, એટલે પેન્સિલથી જ નોટો ભરાતી.

ભાવનગરમાં ચોપડીઓ ખરીદવાની એક જ દુકાન હતી, ને તે વેરા અબ્દુલ-હુસેન આદમજીની. વેરા ક્ષેમની જ દુકાનોથી વેરાવાડ બનેલી હતી. એ બધા ટિનના કપાન્ડાબધી, રંગો, સોય-દોરા, ઊનનો માલ, રેશ્મ-રીપેર-કાચ-સામાન, ફેમો

બુકસેલર
અબ્દુલહુસેન
આદમજી:
'કીકાભાઈ,
ત્રીજી લાઈનની
લખી થાપી.'

વગેરેનાં ધધા કરતાં, પણ ચોપડીઓનો ધધા કરનાર તો એકલા અબ્દુલહુસેન. ઇંગ્લિશ, ગુજરાતી, ફારસી, સંસ્કૃત તેમજ શાળાનાં પુસ્તકો ઉપરાંત સત્વનારાયણની કથા, ભાગવત, રામાયણ, વેદકના ગ્રંથો અને જત્રાંસ પૂતળીની કે ગુલમંકાવલીની પાતાંની ચોપડીઓ સુધીની રાખતા. એમને દુકાનની કોઈ પણ ચોપડી કયાં તેની ખબર હોય. સુમારતો ફરિયાં મારતો હોય ત્યારે હાંકી મારે: 'કીકાભાઈ! ઉપલી લાઈનની ત્રીજી થાપી.'

વિદ્યાર્થીઓમાં જાતજાતના શોખ અને આદતો હતાં. કેટલાક રમતોના શોખીન હતા, કો'ક ગપ્પા મારવામાં મગ્ન લેતા, તો કોઈ વળી કાલાડમરા થઈ ભણતર પર માથા પછાડતા બપોરનો વિરામનો એક કલાક એ મધ્યાની પ્રકૃતિ ખુલ્લી કરી દેતો. જેમના ઘર નજીક હોય તે ઘેર ચોટો મારી આવતા. કેટલાક બહાર ગઈ રસ્તા પર દાળ મસાળી કે ખાવાનું ખાતા. ચાનું નામ કોઈએ બાપ્સું નહોતું.

આ સમયમાં મને જાતજાતની વાતો કરનારાની સોજત ગમતી અને બારી આગળની કોઈ બેન્ચ પર ફાવે તેમ ગોડવાઈ અમારુ એજેન્ટ ચલાવતા એમાં રાજ, દીવાન, ગામના બનાવો, અગાહિના વિદ્યાર્થીઓ ને પ્રોફેસરોની વાતો તથા નાટકો ને સરકસની વાતો પણ આવી જતી. તે જ મડળમાં સાંજે ક્યાં ફરવા જવું તે પણ નક્કી થતું. કોઈ વાર ગામના તળાવના ગજામદિરને પશ્ચિમ ચોતરે, કોઈ વાર તખ્તેશ્વરની ટેકરી પર કે ઍન્ડના દિવસે પીલ ગાર્ડનમાં ભેગા થઈ જતા.

પણ ચાતુર્માસમાં યશોનાથ મહાદેવમાં સવારે સૂતવાળા સત્તારેકર છુવાની હીર્તનકથા શરૂ થઈ એ વાત સાંભળી એટલે અમારી મડળા નિયમિતપણે તેમાં ભરતી થઈ ગઈ હતી, અને કથાના પૂર્વરંગ ને ઉત્તરરંગનું સંપૂર્ણ અવજન કરી શ્લોકો, પદો, કથા વગેરેની ચર્ચા બીજે દિવસે વિરામ સમયે અમે ઉપાડતા. કોઈ વળી શ્લોકો ઉતારી પણ લાવતા. છુવાજીની કથાઓએ અમને ભાગતીય આદર્શો અને જીવનનું બહુ રોચક અને રસિક દર્શન કરાવ્યું; અમારા મડળના લગભગ દરેક સભ્યમાં અભિ જાત સરકારો પ્રદીપ્ત થયાં.

યશોનાથની આ કથામાં હું એક વાર એક અંરકારી વડીલ પાસે બેઠો હતો, તેણે પાસેની થાલકી પાસે ગુપ્ત્યુપ આવી બેઠેલા એક પ્રૌઢ સજ્જન તરફ આગળી કરી કહ્યું: 'એમને જોણખ્યા? અમે કાલેજમાં સાથે હતા. એ રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા. બહુ વાચનાર ને વિચારનાર છે. હમણા જ પટ્ટણી સાહેબના લાયબ્રેરિયન અને સેક્રેટરી થઈને આવ્યા છે' હું એમને જોઈ રહ્યો. પાતળી ઊંચી કાઠીના, અંગે કાળા આધ્વાકાનો કોટ, માથે બૅગસેરી ટોપી ફૂલતા નરંગરાવાળું અણીદાર નાક, પાતળી સુવાળી મૂઝ અને નરમ આખ—એ વ્યક્તિનું એ સૌપ્રથમ દર્શન પછીથી જીવનભર મારા મનમાં જડાઈ રહ્યું.

૩૩ મિત્ર-શિક્ષક

દિવાળીની વૅકેશન પડી ત્યારે મારા મિત્ર જીન સોની વડોદરાથી આવ્યા તેને મળવા ગયો ત્યારે તેણે ત્યાંના ક્લાસમાં કરેલું કામ સાથે આપ્યું હતું તે જોઈ હું દિગ્ધ થઈ ગયો. જ મહિનામાં આટલું બધું ચિત્રકામ ને પ્રગતિ જોઈ મારો જીન બળ્યો કે હું ચિત્રમાં તો રહી ગયો! પણ તેણે મને હિંમત આપીને કહ્યું, 'એમાં કઈ નથી. તું આટલા વિષયો જાતે કરી શકે એવો તારો હાથ છે બ્યોમેટ્રીના પેન્ટને તો ચોપડીમાંથી જ શીખી યાદ કરી લેવા. મેમરી પ્રૌઢજીની પણ ચોપડી છે તેમાં જણાવેલા પદાર્થ પખીઓ એક વાર જોઈને કરી, બીજી વાર મનથી કરવા, એટલે છુલાશે નહિ. અને ફર્ટ ગ્રેડની માથાફોડ કરવી નહિ, આ વરસે જ સેકન્ડ ગ્રેડની

પરીક્ષા ગમજાટ મેન્ટરમાં જઈ આપી દેવાશે.' એ રમ્મ દરમિયાન મેં તેની સાથે રહી સેકન્ડ ગ્રેડનું ચિત્રકાર્ય તૈયાર કરી નાખ્યું, પણ તેથી મૅટ્રિકનો અભ્યાસ થયો નહિ.

આ અરસામાં પિતાજીના એક જાણવાડી રસોઈવાએ અને અને મોટા ભાઈને ફોટા બાંધતાં શીખવ્યું. ઘરમાંથી બૂત્તાં ફોટિયાં લઈ, અમે તેના કહેવા પ્રમાણે કાચ સામે બેસી માથા પર બાંધછોડ કરતા થોડા દિવસે હાથ બેટોઃ આંટીદાર ફોટા બાધી, ઉતારી, હાથમાં લઈ પાછો મૂકતાં આવડી ગયું. તે બોઈ વડીલોએ ખુશ થઈ અમને બનેને શુભખેર ગૂંતા બે ફોટા લાવી આપ્યા અને તે વરસની દિવસોમાં તે માથે બાંધીને અમે ફર્યા પણ ખરા ! મોટા ભાઈનો ઉત્સાહ વધી ગયો એટલે અમે સાથે જઈ સોફ્ટપ્રિન ફોટોમાફર ગમજી પદમશી ટીપાણુવાને ત્યાં જઈ ફોટા પડાવ્યો. એ

અંતે પાપડી બાંધતાં આવડી તેની માહતીરીમાં બને ભાઈઓએ કબી મડાવી (ઈ. ૧૯૦૮): ડાબી બાજુ લેખક પોતે; જમણી બાજુ મોરા ભાઈ રતિલાલ

ફોટોમાફર રામચંદ્રભાઈ

રામચંદ્રભાઈ, જૂની દમના ઘોડીવાળા કંમેરાનો લેન્સ ઉઘાડતા હોય ત્યારે પોતાની વાધ જેવી શુભચાહાર મૂછોમાંથી 'હલશે નઈ, હલશે નઈ.' કહી ઢાકણું ઊપાડી, હાથનું ચક્કર કરી લેન્સ બંધ કરી દેતા ને હમીને નમસ્કાર કરતા તે યાદ ગઈ ગયું છે.

૩૪ ભારત-ભૂગતિ

૧૯૦૭-૮નાં વર્ષોમાં ભારત આખું સળવળી ઊઠ્યું હતું. તિલક મહારાજને ૭ વર્ષની દેશપારીની સજા થઈ તે વખતે એકેએક જગુને લાગ્યું કે તેઓ ભાગતની સ્વતંત્રતા માટે મહાન બલિદાન આપી રહ્યા હતા. પોલીસ અને સરકારનો જપ્તો એવો હતો કે કોઈ જગા પણ માથું લીચકે એવો જણાવ તો તેને ઘણેને કોઈ બદાને જેલના સળિયા પાછળ ગ્રાધી દેશમાં આવતો હતો. તિલક મહારાજની પાછળ આખું મહાગાદી તપી ઉઠ્યું હતું. બંધારણીય ચળવળને છેડી એકદમ આગાહીને પોષાર દેવાનારા નેતાઓને 'મહાલ' નામ મળ્યું, ને ગ્રામસે, બેનર્સ તથા શ્રીગ્રામ શાહ મહેન્દ્ર જેવા 'મવાલ' (મિળા) હતા. પણ દરેક સુશિક્ષિત આગેવાન બ્રિટિશ રાજ્યની હમનનીતિ અને અપનાથી ત્રાસી ગયો હતો. બંધનમાં કાવતરાં ચાલુ ન હતાં. ત્રાસવાદીઓને એક મોટા વર્ગ દેશના દરેક ભાગમાં સંકળાએલો ફેલાયેલો હતો. કલકત્તામાં માણિકતોલામાંથી પકડાયેલા આરોપીઓમાંથી ખુદીગમ બોજ

નામના એક નવલોહિયા યુવાનને ફાસીની સજા થઈ ત્યારે તો દેશ આખો સમસમી ઊઠ્યો હતો. નાસવાદીઓની સહનશક્તિ ને કાવતરા કરવાની તાકાત અગ્રણ્ય લાગતી એમની રીતો માટે બે મત હશે, પણ તેમની દેશઅક્તિ ને સ્વાર્પણમાં કોઈ શકા નહોતી.

એમનામાથી પકડાએલા આરોપીઓમાથી તો જે ફૂટી જાય એવો કે તાજનો સાક્ષી બનના તૈયાર થએલો જણાયો તેને પુત્તક વચ્ચે ગાળા કાપી છુપાવેલી પિસ્તોલ ખીજ સાથીઓને જેલમાં પહોંચાડીને ખલાસ કરાવ્યો. આ બનાવે એ જુવાનોની ઠડી તાકાત ને એકદિલીની પ્રતીતિ કરાવી, ને પોતેલા ગણતા બગાળા ઓની સાહસિકતા ને તાકાત માટે ધન્યવાદ પ્રાર્થન કર્યા એ વખતે એક મીત ગવાતુ

‘આજકાલ ગોરાની ગમત છે બચમા,

બાણુના માલ દીસે ગોરાના કાળ જેવા’—આજ૦

જોકે નાગરિકો અહિં રીતે તેમની પ્રશસા કરતા કે બિરદાવતા કરતા એમના કા મોની પ્રશસા કરનારને પણ સરકાર દોષી ઠરાવતા વાર ન કરતી તોપણ પ્રજાએ બ્રિટિશ પ્રતિ તિરસ્કાર ને ધૂણા બતાવવા શક્ય તેટલા અન્ય માર્ગો લીધા. યુરોપ ના સ્વાનગ્ન-વીરો અને સ્વાનગ્ન-મગ્રામોની ચોપડીઓ વચાના લાગી તાજેતરમાં ઇંગ્લીને સ્વતંત્રતા અપાવનાર મેંઝીની અને મેંરીયા ડી, જેમને માટે બ્રિટિશરોએ પણ પ્રશસા બતાવી હતી તેમના નામ લાપરોમાં ગાજવા લાગ્યા.

વડોદરાના મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડે રાજ્યમાં પ્રગતિશાળી સુધાગ, પ્રજાશિક્ષણ, કલાભવન અને લોકભાષામાં રાજ્ય વહીવટ વગેરે દાખલ કરી ભારતમાં વડોદરાને પ્રથમ પ્રગતિવાદી પાટનગરની પ્રસિદ્ધિ અપાત્રી હતી, તેથી યુરોપનું સાહિત્ય વાચનાર તેમને ઇંગ્લીના રાજ ઇમ્પેર્યુઅલ સાથે સરખાવતા અને તેમની ઇમિજો પણ દેશનેતાઓ જેટલી જ ભારતમાં લોકપ્રિય બની હતી.

ભાવનગરમાં રાજ્ય તરફથી લોકોની પ્રવૃત્તિઓ પર ખાસ અકુશો નહોતા. પહેલાં બપોરું તેમ મહારાણીશકર અને અન્ન વક્તાઓના શૌર્યપ્રેરક વ્યાખ્યાનો બહેરમાં થઈ શકતા. લોકોની આગળ વ્યાપક સક્રિય કાર્યક્રમ તરીકે બગાળમાં વિદેશી કાપડનો સામુદાયિક બહિષ્કાર અને સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાઈ, તેને અગ્રે દેશમાં ઠેરઠેર સ્વદેશીનો પ્રચાર કરનારા મડળો થયા હતા. દેશી કારીગરો તથા કારીગરોને ઉત્તેજન આપવા તેઓ જે કઈ કામચલાઉ વપરાશની ચીજો બનાવી લાવે તેનો આદર કરવાના મત લેવાતા.

૩૫ સ્વદેશીપ્રેમી મહળ

અમારા સ્વદેશીપ્રેમી મહળે અમારા શહેરમાં આ રીતે આ કામનો ઝડો ઉપા કયો અમારી પાસે ફક્ત તો શું હોય? પણ ‘હુબરસાગર જેવા પુસ્તકો કે અગ્રેજી ફોર્મ્યુલાઓ વાચી અમે રબ્બર સ્ટેમ્પની શાહી, કાર્બન પેપરો વગેરે ચીજો બના વવા માડી મને પણ આ કામમાં રસ લાગ્યો અને મારા મિત્ર બળવતરાય પડયા વધુ વૈજ્ઞાનિક રીતો બજાતા હતા તેનો સાથ મળ્યો. જોકે આમાનું કશું અમે કદી વેચાણુ યોગ્ય બનાવી શક્યા ન હતા, પણ કેમિસ્ટ્રી (રસાયનવિદ્યા) દેશોદ્ધાર માટે કામની છે એટલું સમજી શક્યા હતા.

એક જથ્થુ વળી ચાન્સાકરની ગોળાઓ બનાવવા માટે ચાસણીમાં ચાની બૂકી નાખી નાના ગોળા બનાવી લાવ્યો. પણ એ તલના લાકડા જેવી કડક બની ગઈ અને ચામાં તેને ઓગાળી નાખે તેવી મરમી મળતી નહોતી. સાકર મળે ત્યાં પાણી ઈંદ્ર પડી જતું! છેવટે સરસ હોજરીવાળા બીજા મિત્રો તેને રેવડીની જેમ કકડાવી ગયા! આમ છતાં પણ આ મંડળમાં સ્વદેશી વ્રતનો જુસ્સો હતો. અમને અમારી પ્રસિદ્ધિ માટે કોઈ બહાર રથે કચેરી લઈ જવાની જરૂર લાગી, એટલે ગોળ બજારમાં એક મેડો શોધી કાઢ્યો. તેના માટે મેં એક છ ફૂટ લાંબું પાટિયું તેલરંગાથી ચીતરી કાઢી બહાર લગાવ્યું અને ત્યાં રવિવારે સભાઓ કરવા માંડી. છાપખાનામાં કામ કરતા મિત્રોની મદદથી અમે સ્વદેશી ગીતોની એક આનાની કિંમતની ઓપડી પણ છપાવી બહાર પાડી. તેમાં મારા મોટા ભાઈએ પણ એક ગીત રચી આપ્યું હતું :

‘સૌ જન યાઓને તૈયાર !

હિંદમાતનું—હિંદમાતનું શ્રેય કરવાને યાઓ સૌ હોસિયાર !

ભરમ લગાવી, ધૂન મચાવી, બોલો જયજયકાર.’

તેમાં ‘ભરમ લગાવી, ધૂન મચાવી’ આવતું ત્યારે અમે હસી પડતા કે ભરમ શા માટે? ધૂન શા માટે? વળી, કૌલેજમાં આગળ લખુતા ભાઈ અનંતરાયે એક માસિક-પત્રની દરખાસ્ત મૂકી અને તેનું નામ ‘લાનૂદ્ધ’ રાખીને તેના માટે એક શ્લોક રચી નાખ્યો, જેની છેલ્લી લીટી કંઈક આવી હતી : માનૂદયે જામતિ સર્વે પ્રાણિનામ્ । એ માસિકને એક જ વર્ષે પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યો.

બંગાળના કાવતરામાંથી નાસી આવેલા એક પ્રૌઢ સંન્યાસીને અમારા મંડળમાં આશરો મળી ગયો હતો. એ કાળા ડિબ્બાંગ, શીળા હાંટવાળા ચહેરાના અને કંઈક અવાજવાળા હતા અને ધીમેધીમે નેતા બનતા જતા હતા. ચદશંકર દવે તેની સગવડ સાચવતા અમે પણ કોઈ કોઈ વાર તેને માટે ઘેરથી લાણું પહોંચાડતા.

એ જ અરસામાં ખુદીરામ બોઝની ફાંસીના સમાચાર આવ્યા ત્યારે શોક દર્શાવવા અમે એક સરઘસ કાઢ્યું, ને લખવો ઝંડો તથા જતપતિ શિવાજીની છાપ પરથી મેં ચીતરેલી શિવાજી મહારાજની છબિ (જેમાં તેઓ ખુલ્લી તલવારે ઘોડે-સવારીયા કિસ્લામાંથી બહાર નીકળે છે તે) સાથે બજારમાં ફૂચ કરી. વહેમાતરમ્ના પોકારો કરતા સ્વામી એક ગીત મવપ્રવતા હતા. તેની પહેલી લીટી આવી હતી :

ભારત કે લિયે હંમ કુછ ન કુછ કર જાવેંગે,

ભારત કે સોતે જગાથે જાવેંગે.

એ સરઘસે અમારા મંડળ માટે લોકોમાં ચકચાર જગાવી. અમે ખુશ પોરસ કરતા હતા કે હાં, હવે આપણે મેદાને પડ્યા ખસા! તે સત્રે મંડળની ઑફિસે એ જ વાતો કરતા સ્વામીજીની આસપાસ અમે મોટી મોટી ફાંસ મારતા હતા, એવામાં દાદરે પગલાં સંમળાયાં અને શહેરીઓ તરફથી દેશી પ્રચાર મંડળના મંત્રી લીખા-ભાઈ મોદી અને સાથે સાદા પેશાકમાં પોલીસ-કમિશનર શ્રી વિશ્વનાથભાઈ જોશી તથા તેમનો એકાદ ઑફિસ-અમલદાર ઉપર આવ્યા.

અમે ઉભા થઈ માન આપી એમને ગાદી પર બેસાડ્યા એટલે સીખાભાઈએ થર ક્યું : 'જુઓ છોકરાઓ ! આજ સુધી તમે જે કંઈ કરતા હતા તે અમારાથી

પોલીસ
કમિશનર
વગર
ઉપર આવ્યા

અનુવૃત્તિ નથી. અમે પણ દેશલક્ષિતા ચાહનારા છીએ. પણ જાણો છો ? આજકાલ આ બામતમા સરકારની બધે ફેટલી લૉસ હોય છે ? તેમના પ્રદેશમાં ગમે તે થાય પણ દેશી રાજ્યની જવાબદારી ભારે હોય છે, અને તેમના વિરુદ્ધ કંઈ બને કે તરત તેઓ રાજ્ય પાસે જવાબ માગે છે અને વફાદારીમાં શકા બતાવી કડક પગલા લે છે. આપણુ રાજ્ય એવા પ્રમંથથી દૂર રહેવા ચાહે છે. તમે આ રાજ્યની પ્રજા છો, તમારા વડીલો જાણીતા નાગરિકો છે, એટલા માટે જ નેશીસાહેબ પોતે અહીં આવ્યા છે.'

પછી નેશીસાહેબે વાત ઉપાડી લીધી : 'જુઓ, તમે સરઘસ કાઢ્યું તે એક જાહેર બનાવ બન્યો કહેવાય અને અમારે તે માટે પગલા લેવા પડે. એટલે મારી સલાહ છે કે તમારા પર કાયદાની રીતે કંઈ ન કરવું પડે તે રીતે તમે આ મંડળ વિખેરી નાખો અને કાલે કંઈ જ નથી એવું કહો; નહિ તો અમારે આનો સરકારને જવાબ આપવો પડશે.' પછી સ્વામીજી તરફ જોઈ બોલ્યા : 'દેખો મહારાજ, આપ સાધુ છો. ગજસત્તાને તમારા પર કંઈ પ્રયોગ કરવો પડે તે ઠીક નથી. આ છોકરાઓને પણ તમે તમારા ગીતો ને લાવણીથી જોખમમાં મૂકો છો તે સમજે છો ?'

અમને ફરી કહ્યું : 'જુઓ, હું તમને દરેક જણને ઓળખું છું અને તમારા વડીલો અહીંના પ્રતિષ્ઠિત જનો છે. તેમને પણ તમારે કફોડી હાલતમાં મૂકવા ન જોઈએ. જાનામાના અવ્યાસ અને કામધંધો સંભાળો તમે નહિ માનો તો કાલે અમારે અમારું કામ કરવું પડશે.' આટલું કહી તેઓ જીક્યા. મારી સામે જોઈને કહ્યું : 'તારા પિતાશ્રી મહારાજકર રાવળ મારા અગત મિત્ર છે અને તે સરકારી નોકરીમાં છે, એટલે તારે તારી ફરજ સમજવી જોઈએ.'

તેઓ ગયા એટલે અમે એકબીજા સામે જોઈ રહ્યા. ચંદ્રશંકર તો પોલીસ-અધિકારીના સંબંધી હતા, બીજાઓ પણ કોઈ ને કોઈ રીતે સાકડમાં આવે એવું હતું, એટલે સૌએ નક્કી કર્યું કે મંડળનું વિલોપન કરી નાખવું. સ્વામીજીને ચંદ્રશંકર

અત્યારે જ પોતાને ત્યાં લઈ જાય અને સગરડે રેલવેમાં વિદાય કરે. મંડળનું પાટિયું, ચિત્રો, ચોપડીઓ વગેરે એક મજૂરને માથે ઉપડાવી હું મારે ત્યાં લઈ ગયો. તે પછી એ પાટિયું ઘણાં વર્ગો સુધી એક અલસાઈ તરીકે વપરાયું હતું.

મંડળ તો છોડી ગયું, પણ અમારા મનમાં જાગેલી રાષ્ટ્રભક્તિ કદી ઓસરી નહિ. સ્વદેશી ભાવના અમૂલ્ય કરે એવાં પુસ્તકો વાંચવાને મને શોખ લાગ્યો હતો. સ્વદેશી કારીગરી અને ઉદ્યોગો માટે શોધ ચાલી. દેશભક્તો અને વીર પુરુષોનાં ચિત્રોને ઘરમાં આદર કર્યો. મેવાડના રાણા પ્રતાપસિંહ, સિવાજી, દુર્ગાદાસ, આંસીની રાણી, નર્મદ અને મેઝીની-મેરિઆન્ડી તથા વિલિયમ-ટેલ જેવાં પાત્રોને ઓળખ્યાં. એ અરસામાં મેં નર્મદનું 'સૌ ચલે જીતવા જંગમ જંગલો વાઝે, યા હોમ કરીને પડે' હોતેલું કે આજે'ની બેયાર કડીઓ મુખપાડ કરી લીધી હતી. બંકિમનું 'આનંદમ્' વાંચી વહે-માતરમ્ માતા થયા હતા. કોઈને તેનો શુદ્ધ રાગ આવડતો નહિ. બંગાળનાં ખીખ કોઈ કવિએને જાણતા નહિ, પણ સ્વામી વિવેકાનંદ અમારા આદર્શ રાષ્ટ્રવીર બની ગયા હતા. મને તેમની અદમ વાળી જિજ્ઞેસી ઇબિની મોટી જાપ મળી ગઈ હતી તે મોટા તકતામાં મેં ભોંત પર રાખી હતી. તેમના વિષે જહુ વાંચ્યું નહોતું, પણ ઇબિ નીચે લખેલું લાકચ 'નાડયં આત્મા વચ્ચીનેન લમ્યાઃ' એ મારે માટે જીવનમંત્ર લાગતું હતું. મારું વાચનક્ષેત્ર મારી સાહિત્ય-રચિ વધારતાં નહોતું પણ ભાવના અને પ્રગતિ આપતાં પુસ્તકો અને ચોપાનિયાં મને આકર્ષતાં હતાં. સ્વદેશી પ્રેમી મંડળ બધ થયા પછી મેં ફરી સ્વદેશન-અંગલામાં રોજ સાંજે મુલાકાતો ચાલુ કરી. ત્યાં હું મારો સ્વદેશીનો જુસ્મો આપી શક્યો નહોતો. તે વખતે ભાઈ ગિરીશ ભટ્ટ (તેમનાં પિતાશ્રી મયારામ ભટ્ટ ત્યારે માણવદરથી ખીમારીના કારણે નિવૃત્ત થઈ આવ્યા હતા) અમાગમાં ભળી ગયા હતા. મહેતાજીના પુત્ર એટલે સાહિત્યના સહજ મેરકાર તેમનામાં હતા. સર-સ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧ લો તેઓ તે વખતે વાંચતા હતા એટલે ઘણી વાર તે હાથમાં લઈ આવતા અને તેની ચર્ચા કરતા.

૩૬ સ્વદેશી પ્રદર્શન

ભાવનગરના મહારાજ ભાવસિંહજીને પોતાને સ્વદેશી કારીગરીનો ભારે શોખ હતો તેથી તેમની મનમાની ચીજો બનાવવા તેમના એક વર્કશોપમાં બેયાર હોશિયાર મિસ્ત્રીઓ અને શિલ્પીઓ અવનવી બનાવટોને રચનાઓ કર્યા જ કરતા. તેમને રાજ્યમાં સ્વદેશી વસ્તુઓ માટે પ્રજામાં આગ્રહ પ્રકટેલો જોઈ આનંદ થયો હશે એટલે તેમની પ્રેરણાથી ભાવનગરના આંગેવાન તાગરિકાએ એક સ્વદેશી ઉમેજક મંડળ શરૂ કર્યું. રાજકાનૂણી ભીતિવાળા લોકોએ છેવટે તેનું દેશી ઉમેજક મંડળ નામ રાખ્યું એમ ઇરાદું હતું.

આ મંડળના પ્રમુખ નવરોડ શ્રી પ્રભુદાસભાઈ હતા, ઉપપ્રમુખ શ્રી ગુલામ-રાયભાઈ દેસાઈ અને મંત્રીઓ શ્રી ભીખાભાઈ મોદી તથા વેણીચંકર ભટ્ટ હતા, તેમજ ખીખ અનેક રાજ્ય-આધિકારીઓ અને નાગરિક તથા વેપારીઓ તેના સભ્યો બન્યા હતા. એ મંડળને રાજ્ય તરફથી દરેક જાતની સગવડ મળી. માણસજવાદીમાં ઈંગ્લેન્ડ-ઓલિસના મંડાનમાં એક પ્રદર્શન ભરવાનું હતું અને મહારાજસાહેબને હાથે તે

પ્રુ હુ મુમશે એવી જાહેરાત થઈ પ્રદર્શન માટે સ્વદેશી કારીગરી અને વસ્તુઓના નમૂના મેળવના દરબારી હાથખાનાના મેનેજર શ્રી હરામજી ક્રાયાબિદગને ભારતના પ્રવાસે મોકલવામાં આવ્યા અને કારીગરો તથા વેપારીઓને પ્રદર્શનમાં તેમની દુકાનો રાખવાના જાહેરનામાં મોકલાયા રાજ્યમાં પણ અમલદારોને શહેરો તથા ગામડામાં આ પ્રદર્શનની માહિતી પ્રચારવાના હુમ્મો અપાયા સૌગાંધીની રેલવેએ પ્રદર્શન યાત્રીઓ માટે કન્સેશનની જાહેરાત કરી

પ્રદર્શન ખૂલે ત્યારે દરેક ખડમાં તપાસ તથા વ્યવસ્થા ગળવા સ્વ-સેવકોની ભરતી કરવામાં આવી તેમાં નાનીમોટી વયના ૪૦૦ જેટલા શાળાના વિદ્યાર્થીઓ લેવામાં આવ્યા અમારા મડળના દરેક સભ્યે સ્વયંસેવક તરીકે નામ નોંધાવ્યું આ સ્વયંસેવકોની બે પાળીના સરદારો તરીકે ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઈ અને રતિલાલભાઈ ઠક્કરની નિમણૂક થઈ તેઓએ સ્વયંસેવકોને તાલીમ આપવા જુલ્હીક સભાઓ બોલાવી અને તેમના એક તરફથી સ્વયંસેવકોને ખાખી પોશાક અને સાફાઓ સાથે રૂપાના બિલ્લાઓ આપવામાં આવ્યા

આ જ અવસરે નાગપુત્રી ખેતી કૌલેજમાં ઉનાળાની ગળ પડવાથી પોપટ ભાઈ પડયા ભાવનગર આવી ગયા હતા તેમણે પણ સ્વયંસેવકોના કંપન દળમાં નામ નોંધાવ્યું અને અમારા તેમજ બગલા મડળના શૌખને અનુરૂપ કળાખડની દેખરેખ માથે લીધી તેમાં એમણે પોતાને માફક આવે એવા સ્વયંસેવકોની ચૂંટણી માં મને, તથા તેમના ભાઈઓ મન્તરામ અને નાનાસાહેબને, તેમજ બીજા બગલા મિત્રો ગિરીશ ભટ્ટ, પ્રભાશંકર દવે વગેરેને સાથમાં લીધા

૩૭ કળાખડ

કળાખડમાં રહેવાનું થયું એટલે હુ ખુશખુશ થઈ ગયો તે કાળે પ્રદર્શન કળાના પ્રકારો વિશે કાંઈ સમજણ નહોતી પૂર્વ પશ્ચિમની કળાઓના ભેદોક્તિ જાણતું નહિ ૧૬×૧૬ ફૂટના ખડમાં થોડા મુખાર્થી આવેલા નાના વૉટર કલર ચિત્રો હતા સજ્જાત્મક કંથુ નહોતું રાજમહેલમાંના રાજ રવિનર્મલા મોળા રથુચાર ચિત્રોની હજાર બગલાના એક હજારી છાન પેઈન્ટરે કરેલી નકલોથી મુખ્ય ભોત ભરાઈ ગઈ હતી વાતો થતી કે રાજ રવિનર્મલા ભાવનગર આવ્યા ત્યારે એ છાન ખવાસને તેમની તહેનાતમાં રાખેલા, અને પછી તે પેઈન્ટિંગ કરવા લાગ્યા હતા તેના હાથનું અસન કામ તો રાજ્યના રસ્તાઓ શણગારવા માટે ચાલસે ચાલસે મુકાતી અગ્રેજી શીલ્ડ જેવી તક્તીઓ હતી તેમાં તેણે ગામડી શૈલીમાં નગરના વિવિધ ધધા કરતા પાત્રો મોચી, સુથાર, લુહાર, વેરા વગેરે ચીતર્યા હતા રસ્તાની ચોલા જેવા નીકળેલા લોકોને પોતાના પરિચિત એ પાત્રો અને તેમના વિષયો ચિત્રમાં ઉતારેલા જેવામાં મળ પડતી કેમ કે એમાં ગામડી ચિત્રકામની લક્ષણ હતી એ છાન પેઈન્ટર વખતોવખત તસવીગ (વ્યક્તિચિત્રો) પણ કરતા અને શહેરમાં તેની ગણના સભ્ય જનમાં થતી, છતાં તેની નોકરી P W S (ગભ્યના જાહેર બાંધકામ ખાતા)માં જ ધણે જાગે ગણાતી એ માણસમાં મૂળ શક્તિ હશે પણ વિશેષ સરકાર અને

તા નીમને અબાવે આગળ નવવાની વૃત્તિ નિકસી નહિ હોય તોપણ પ્રદર્શનમાની તેની નકલો મોળા ભાવ ચિત્રોનો અથાત આપતી હતી

આ કળાખંડમા તે વખતનું મુખ્ય આર્મ્પેશ્ય મનેનું ચિત્ર તો 'વર્ષાની નહિ જોતો ભરવાડ' વડવાણના યુવાન ચિત્રકાર નાનાવાનનું હતું ચિત્રકારે નામ મહા

શીશુ જેવી લાકડીઆ પર નમરના
વિવિધ ખંધા કરેલા જાતો ચિત્રો હતા

જા કે ભરવાડના ચિત્રો કરતા, પણ એમ ભરવાડને પાન બનાવી કરેલું તેનું આ મોટું ચિત્ર એક નવો ચીલો બનાવતું હતું અને તે પણ સારી લાક્ષીમ પામેની પીછીથી તાદશ મન્યુ હતું

આ નાનાલાલ જાની મુમાઈની રફલ ઓવ આર્મ્પેશ્ય ચિત્રકારોએ આ બ્યામ કરી તામ બહાર આન્યા હતા, અને એ રફલના બેનથ ચિત્રોની નકલો સાથે તેમણે પોતાના પિનાચો મયા મમ જાનીની હાનિ ઉપનાત પૂરીગજ સંયુનાની વર્ણના એક પ્રમતનું ચિત્ર પણ ગજુ કર્યું હતું, જેમા પાળા પડેના દુશ્મનોને રોકવા લડતો યુવાન પિનાઈ પોતાનું મસ્તક સંયુના સાથે ઘોડા પર લાગતા પૂયગજના હાથમા મોપીને એ કલા ધડથી લડી રહેલો દર્શાવે છે તેનું મસ્તક નીચે પડે તો ધક લડતુ આ દુશ્મન એવી તેની રેખા હતી રસ્તામા ફૂલો આવના સમુજાને તૃપ્તિ લાગે છે

એમલે મસ્તક નીચું મૂકવાનો પ્રમત આવે છે અને જીત્યો આવી પહે થતા દેખાય છે વર્ષા બાદ સાણદના મોમ્પાડેન પામેદા એ ચિત્ર રીપેંગકામ માટે મારી પામે આવ્યું ત્યારે તે પરનો નાનપણનો મારો ભાવ બહી ગયો કોઈ અચેજ ચિત્રના અધારે કરેલું, બહુ નમગી હલમનું એ ચિત્ર માન લોખંધાનો પ્રમત હતો એમા સરકાર કે પ્રતિમાનું જગા પણ દર્શન નહોતું પણ એ જ નાનાલાલે જીવન પાત પડ્યો રહેલું કરેવાનું ભરવાડનું ઉપરૂકત ચિત્ર અપેખા સારુ હતું એવું બીજું ચિત્ર તેમના હાથે યએલું ફરી જોવા મળ્યું નથી.

પ્રદર્શન પુરતું મુકાયું ત્યારે અમે તો અમાગ ખંડમા પ્રવેશા રથને જ ચિત્રન બધ જમા હા હતા ઉદ્ધાનવિધિ યર્ષ તેના બેન્ડના મુ સામગ્રી કે તમ હાઈ રફલવાળા નર્મદાકર સાચી ઉતાવળે ઉતાવળે જીવાન નાનાલાલને લઈ પ્રવેશકાગની સામે એકવાઈ ગયા. થોડી જ વારમા બારણા આગળના સ્વર્ણનેવે અદમથી ત્યામી આપી, તે મહારાજ તથા પાળા દીવાન, નમોદેશ વગેરે સિદ્ધાંતે અદર આન્યા

નાનાલાલ જાની

નાનાલાલ મયારામ જાની વઢવાણના રહીશ. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારની રકોલરશિપથી મુખાર્થ 'રકૂલ ઑવ આર્ટ'ના પેઇન્ટિંગ વર્ગમાં જોડાએલા. ૧૯૦૮ના અરસામાં કળાશાળા છોડી પોર્ટ્રેટ (તસવીર) ચિત્રકાર તરીકે ધંધો શરૂ કર્યો. ભાવનગરમાં તેમનો સૌપ્રથમ આદર થયો. પછી તેમણે રામરજવાડાંમાંથી સારા પ્રમાણમાં કામ મેળવ્યું અને હજારો રૂપિયા કમાયા. પ્રવાસોના કારણે અલાવાડી બાધણી છોડી જાહેરમાં તેઓ સાફે વીંટળા અને ઘેટપાટલૂનનો સુટ તથા જૂટ પહેરતા. રાજપૂતાના, કાશ્મીર. નેપાળ અને હિંદનાં અનેક રાજ્યોમાં તેઓ લલામણો મેળવી ખૂબ કામ મેળવી શકના : એટલું બધું કે તેમને વઢવાણમાં બીજા ધણા ચિત્રકારો શેકવા પડતા. મોટે ભાગે ફોટોગ્રાફો ઉપરથી જ મોટી છબિઓ તેમણે કરી હતી, જેમાંની કોઈ નમૂનેદાર આજે મળતી નથી. રામરજવાડાંમાં કામની સમજવાળા રાજવીઓ કે દીવાનો પણ થોડા હતા. પાછળથી ખિકાનેર મહારાજાએ એમની પાસે ચિત્રકારચિત્રોનું કામ પણ કરાવ્યું હતું. એકાદ વર્ષ પછી તે છોડી એ પાછા આવ્યા હતા. ખિકાનેર નરેશ સાથે તે ઇંગ્લંડનો પ્રવાસ કરી આવ્યા હતા, પરંતુ ત્યાંની પ્રતિભાન ચિત્રપદ્ધતિ લાવ્યા હોય એમ જણાયું નથી. ધંધામાં વધુમાં વધુ પૈસા મળે તે તરફ તેમનું લક્ષ રહેતું એટલે કમાણી વધારવા તેમણે સાર્વજનિક ટ્રામગાડી કરવાનો પરવાનો મેળવ્યો, વઢવાણ કેમ્પમાં એક માર્કેટ બાંધવા માંડી અને વઢવાણ જાહેરમાં એક સિનેમાગૃહ બાંધ્યું; પણ કશામાં સફળ થયા નહિ ને દેવાને કારણે બધું છોડી દેવું પડ્યું. પાછળના સમયમાં મુખાર્થમાં સેન્ડહર્સ્ટ રોડ ઉપર છબિની દુકાન કરી. કુટુંબમાં તેમની ધરાડી સાચવે એવું કોઈ થયું નહિ. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તેકામ ખેંચતા. છેવટે આંખે મોતિવા આવ્યા અને પાછળથી ધણી તંગીમાં આવી ગયા હતા. લગભગ ૮૫ વર્ષની ઉંમરે તે થોડાં વર્ષો પહેલાં મૃત્યુ પામ્યા.

દાખલ થતાં જ સામે ઊંચે હોત ૫૦ 'વર્ષાની નદ જોતા' ભરવાડ' નું ચિત્ર નજરે પડ્યું : વાદળા વગરના આકાશ નીચે આંખ પર તડકો રોકીને ભોગાવાની એક કાળી શિલા પર બેઠેલો ભરવાડ, પાસે પડેલી કડિયાળી કાંગ, દૂર એકબે ચરતાં ઘેટાં-એવું એ ચિત્ર ખંડમાં અગળ પડે એમ જોડવાયું હતું. મહારાજની તે પર નજર મઠ કે તુરત આંટીદાર લાલ ફેટા બાંધેલા, ભગવદાર કાળી મૂછોવાળા નાનાલાલે સામે આવી નીચા નમી કુર્નિસ તાઝમ કરી, અને નર્મદાચક્ર શાસ્ત્રીએ તેનું ઓળખાણ કરાવ્યું. મહારાજએ પ્રસન્નતા દર્શાવી અને ખીજે ચિત્રો પર ઊડતી નજર તાખી

નાનાલાલે કુર્નિસ તાઝમ કરી

ખીજ ખંડમાં જ્યાં ભરતકામ, નિશાળના વિદ્યાર્થીઓનું ઊન-ગૂંચણ વગેરે હતું ત્યાં ચાલ્યા ગયા. પાછળથી જાણવા મળ્યું કે મહારાજએ તે ચિત્ર ર. ૨૦૦ની કીમતે ખરીદી લીધું હતું અને ચિત્રકારને પ્રદર્શન તરફથી સોનાનો ચાંદ આપવામાં આવ્યો હતો. આ સોનાના ચાંદ વિશે રમજ એ હતી કે એનાની કીમત ચાંદ મેળવનાર આપે અને પ્રદર્શન કમિટી તેમાંથી ચાંદ ધણી આપે ! વળે બાદ પ્રોફ કલાસમજ મળ્યા પછી એ ચિત્ર રાજ્યમહેલના હાંકમાં જોવાની મેં જોડવણ કરી ત્યારે મૂળ ત્યાં નહોતું અને ઇત્તન પેઈન્ટરના ચિથ્થ માવજી અવામે કરેલી નમળી નકલ માત્ર ત્યાં હતી. સદ્યતન મહારાજની પાછળ થોડો વખત એડમિનિસ્ટ્રેટર તરીકે આવેલા મિ. એવન તે ઇન્સેક્ટ ઉપાડી ગયા હતા.

પ્રદર્શનમાં ખીજ ધણી નમૂના હતા. હાથવણાટ માટે ચુધરેલી નવી સાથે હતી, મિલોના કાપડ હતાં, લાકડ તથા ધાતુકામની નવી મીઝો હતી, અખરખની મીમની-ઓ હતી. પણ આ જાણુ તેના કારીગરોએ અનમદેનને અને પોતાની દેહાગ્રજીયા બનાવેલું હતું, કારીગરીની રીતરુની તાલીમ આપનાર કે રસાયણોની બનાવટો

દેશમાં થાય એવું શીખવનાર એકમાત્ર સસ્થા તો કેવળ વડોદરાનું કલાભવન જ હતું મિલોના કાપડમાં ઘોતિયા ને હાથજપાર્શ્વમાં તથા રગાર્શ્વમાં ઊંચલો હતા ત્યારે ખાખી રંગ કે ટર્કી રેડ નામનો રંગ બનાવવાનું હિન્દમાં પ્રથમ જાણતું નહિ જર્મન રંગોનો ભારે વેપાર હતો રમારા દોમના કેટલાયે માણસો તેની એજન્સી મેળવી ન્યાલ ધર્મ ગયા હતા ખુદ વડોદરાના કલાભવનમાં એ જ રંગો વાપરવાનું શિક્ષણ મળતું

ઈન્ડિયન પશુ માત્ર કાપડનો જ ઉદ્યોગ વધાર્યો હતો જાપેસુ કાપડ તો તે પશુ જર્મન રંગો વાપરીને જ વેપારીઓને મોકલતું આપણા વેપારીઓ મુગાર્શ્વની માર્કેટ માં બેલબેલ દોમદોમને જરૂરની ચૂદડીઓ ને છીટાના ઓર્ડર મેળવતા ને ને પ્રમાણે ગાસડીઓની ગાસડીઓ મગાવી છેક ગામડાં સુધીની દુકાનો એ કાપડથી ભરી દેતા

ઈંગ્લંડ પાસે બીજા ઉદ્યોગો પણ નહોતા, છતાં બીજા દેશો સાથે હિન્દને સંબંધ ન બધાય એની તે કાળજી રાખતું પશુ કામગીરી પેન્સિન, રમર, છરી ચરપા અને એવી બીજી કેંક ધગથુ ચીજો તો ઓરિયા કે જર્મનીથી જ આવતી નહોતાના સાબુ પણ પરદેશથી આવતા ભાગ્યમાં નિવાસીને અધારુ જ હતું આ પ્રદર્શને આપણી કેટલીયે ખાખીઓ અને જીણપો નગરે પાડી પ્રદર્શનના કાર્યકરોએ અતિ શય જાગૃતિ અને પ્રામાણિકતાથી પ્રદર્શનને ખોટા વાવવા દીધી નહિ સ્વસ્તેનકોએ પણ જાણે દેશસેવા કરતા હોય તેમ રોજ સાંજે ખાખી ગણવેશમાં હાજરી આપી ધનવાદ મેળવ્યો તેમના માટે એક વાર મોટું શિખડ પૂરીનું જમણું પણ આપવામાં આવ્યું આ બધા સમયમાં સાથે કામ કરનારાઓને નના મૈત્રી સમયો બધાયા, ભુવાનોએ નગરનેતાઓને ઓળખ્યા

૩૮ પોપટ લવજ ચૂડગર

અ. પ્રદર્શનના અનુસંધાનમાં સખ્યાબંધ વ્યાખ્યાનો પણ થયા તેમાં બહારથી આવી ચડેલી એક વ્યક્તિએ ઉદ્ભવ વિચારોનું એક નવું જ વાતાવરણ પ્રકટાવ્યું તે હતો એક અડર ઍડ્યુએટ પોપટ લવજ ચૂડગર તેમણે પ્રદર્શન કમિટીના આશ્રયે દેશની પરાધીનતા અને દારિદ્ર્ય તેમજ અજ્ઞાન ઉપર, કૌલેજ અને હાર્દસ્ફુલ્લના વિદ્યાર્થીઓને જલદ અગ્રેજ વાણીમાં એક તેજસ્વી આપણું આરંભ અને ધણાના મગજ ગરમ કરી નાખ્યા એથી કમિટી તો તે માટે પસ્તાઈ હશે, પણ બીજા એક મડળે પછીથી શ્રીમાળીની વાડીમાં રોજ તેમના ભાષણો થાય એની ગોઠવણ કરી

તે પોતાના ભાષણમાં અધિકારીઓ અને શ્રીમતોના મદ, અભિમાન અને શેખી ઉપર આપના વરસાવતા, એટલે સારા માણસો તેમાં પ્રમુખસ્થાન લેતા કરતા પણ લોકોની તો હા જામતી તેમાં અમારા જૂના સ્વદેશીપ્રેમી મડળના સગ્યો તો હોય જ એમના વિચારથી પ્રભાવિત થએલા કેટલાકે એમની પાસે કોઈ રચનાત્મક કાર્યક્રમ માગ્યો, એટલે એમણે બીજા દિવસે એક વડા જેની જગ્યામાં સાજના વર્ગો શરૂ કર્યા અને તેમાં ડ્રાઇન, પેઇન્ટિંગ, વીજળી વગેરે ક્રિયાત્મક ધધાઓનું જ્ઞાન આપનારા પણ જોગા કર્યા ઉપરાંત એમની નેતાગીરીમાં મુખ્ય બનેલાઓ સાથે વિચાર વિનિમય કરવા એમણે રોજ સવારે ફરવા જવાનું ગોઠવ્યું તેમાં ગામની પ્રદક્ષિણા કરવી, ભુદાભુદા ભાગો ભેવા ને પ્રજાની દશા નિહાળવી એવા કાર્યક્રમો રાખ્યા હતા

આવી પ્રખાતરેરીમા હું એકમે વાગ ગયો, પણ ચાતવામા હું એમની ઝડપને નહોતી શક્યો નહિ એટલે માડી વાળ્યું. બે'ક મહિના પછી જાણ્યું કે એમના દાહક પ્રવચનો શ્રોમતો અને અધિકારીઓને સલા નહિ અને ગજની હાં છોડી જવા હુકમ અપાયો. આ જ પોષ્ટમાર્ષ ચૂડા પાછળથી વિલાયતમા બ્રિ-સ્ટર થઈ આવીને સોનાપૂ ગાળ્યના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ બન્યા હતા.

૨૬ રાજકોટ : શ્રી વિશ્વનાથ પાઠકને ઘેર

હુંના ઘોઘનુ પ્રદર્શન થઈ ત્યા પછી ચિનમ્મ માટે મારો જુઓ વધી ગયો પ્રદર્શનમા નેએલા સગ્ગ ચિનો જેવું કામ મને કેમ ને કપારે આવડશે તેની ચિંતા હનવા લાગ્યો શહેરમા જે દ્વર્ષ ચિનકામ કરતું હોય તેમનો સમાગમ ગોધવા માડ્યો દુખનો માડી બેઠેલા ચિનમ્મરોની જગતરા ઓળખાણ થઈ, એટલે જતાઆવના તેમને ઇમિઓ કરના કે ગ્ગીન દેખાવો ચીનરતા નેતો બે ધડી બિશે ગદેતો તેમણે કાલે કરેલું કામ આજે ફેટલું વધ્યું છે તે રસપૂર્વક જોતો. પછી ધમા રાતો, પીપા, વાળ્યા વગેરે કપડા ગજાના ચાતુ જર્મન રંગોની શીશીઓ ભરી, તેમથી મિશ્રણે કરી ફૂલપાન પદાર્થો ચીન વા લાગ્યો જ્યોમટ્ટીની ભગાઓ, હાથ-ચોગસા અને શ્રી ઉસમાન બચમે ઇપાવેની ઓપડીઓમાથી સ્મૃતિચિત્રોને નમૂના તરીકે રાખી પરીક્ષા માટે ઠીક તૈયારી કરી લીવી.

રાજકોટ ખાતે ડ્રોંગ પરીક્ષાનું સેન્ટ હતું ત્યા અગાઉથી ફી મોકલી નામ લખાવી લીધું આ પરીક્ષા સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૦ ઓક્ટોબરમા લેવાતી તેનજીક આવવી મઈતેમ મેટ્રિકના અભ્યાસમા પાઠો પડતો ત્રણે પરીક્ષાની તારીખોએ રાજકોટ પહોચવાનું હતું ત્યા કુટુંબની એક જ જૂની ઓળખાણ વિશ્વનાથકાકા (વિશ્વનાથ પાઠક-રામ નાનારણભઈના પિતા)ની હતી ત્યા મારા નાનાપણના સાથી મજુમાર્ષ (મનનન) પાઠક પણ મેટ્રિકમા જ હતા તેમને ફરી મળવાની હોય પણ મને ભગી હતી.

રાજકોટ જવા એકલો જ નીકળ્યો એમામુ ચાલુ હતું, ને ગજકોટ પહોચ્યો ત્યારે વગસાદ પણ ચાલુ હતો મજુમાર્ષ રહેઠને આવેલા ઘેડાગાડી કરી અમે સદર મા તેમના ઘેર પહોચ્યા ત્યારે સાગ પડી મઈ હતી બવે શરદી અને ભીનાકુ હતું.

ઓશરીના એક ખૂણમા ખૂબ્ય વિશ્વનાથકાકા ધાતગીનુ આસન કરી લેખન કાર્યમા પ્રવૃત્ત હતા એમની બેઠક બધે પૂજમા બેઠા હોય તેમ નવેચુની મર્વા વાળી કાગી, એસે મેં એમને સ્પર્શ ન થઈ જાય એવી રીતે વંદન કર્યું એમની આજો નાનક કરતી હોય એવી રિથર ફાટેલી હતી પણ ધોગી મૂલે નીચેથી રિમન દેખાયુ આદિ ત્ય મારીએ જૂના વહાવથી 'રવિ આ-યોને' કહી બોલાયો આદિત્ય મારીના ઘરમા પૂરો પ્રયોગ આચાર પળાનો સડાસમા જતુ હોય ત્યારે નાનું પરિચું ખાતુ પડતું અને પડી જાડા આરીને એકડીમા દૂડા પાણીએ નડાવાનો પણ નિરમ હતો. હડી અને શ દીમા કુશળાનુભવ મારે એનું પાલન કરતું પડ્યું જમવા ખાવાની વાનીઓમા પૂર્ણ સદાઈ, પણ એખખાઈ અને નવેચુને સપૂર્ણ અમરદ.

૫ વારીને હું પરીક્ષાનુ સ્વજ અને મારી જગ્યા ભેલા મજુમાર્ષ સાથે ગયો ઠાઈરફલના ખડેમા તેની ઓવચુ મઈ હતી. તેની સર્વ દેખરેખ અને જવાબદારી

ધરાવતા પ્રસિદ્ધ ચિત્રશિક્ષક હિસમાન બચલને મેં પહેલી વાર અહીં જોયા. વિશ્વનાથ-કાકા એક વખત મેઈલ ટ્રેઈનિંગ કોલેજ (પ્રાયમિક સિક્ષકોને તાલીમ આપતા અધ્યાપનમંદિર)ના હેડમાસ્ટર હતા તેથી ગજુભાઈને તેમનો પરિચય હતો. તેમની આગળ મને લઈ જઈ મારી ઝોળખાણુ કગલી ત્યારે બોલી બિડ્યા : ‘મહાચંકરભાઈ અહીં હતા ત્યારે હું સારીરીતે પરિચયમાં આવેલો.’ સ્વચ્છ સફેદ અરધા ઢોટ, પાટ-લૂન, માથે સફેદ સ્વચ્છ સાફો, સફાઈથી કાપેલી આછી દાઢી વચ્ચેના બિઝળા મુખ-માંથી રિમન પ્રસારતા ઊંચા હિસમાન બચલ એક આકર્ષક વ્યક્તિ હતા. એમના શબ્દો અને વાક્યોમાં ઉચ્ચાર અને વ્યાકરણની શુદ્ધિ હિન્દુઓ કરતાં પણ અસર-કારક બનતાં. એમની પાસે હિન્દુ-મુસ્લિમનો અવાલ જ અદૃશ્ય થતો; એક આદર્શ શિક્ષકની જ છાપ પ્રકટ થતી.

ગજુભાઈ પણ મૅટ્રિકના અભ્યાસથી કંટાળેલા જણાતા હતા અને તેમણે પણ ચિત્રનો શોખ માણ્યો હતો. ડ્રૉઈંગની બે પરીક્ષા આપી દીધી હતી અને હવે વડોદરા કળાસવનમાં જવા વિચાર કરતા હતા. ત્યાં આર્કિટેકચર (સ્થાપત્યવર્ત)માં ચિત્રના બીજા ટ્રેઈડની પરીક્ષા પછી નૉનમૅટ્રિકને પણ પ્રવેશ મળતો. મારી પરીક્ષા બે દિવસ ચાલી ત્યારે બાકીનો બધો વખત મારી સાથે તેમણે ઘણી ચે વાતો કરી અને મારા મનમાં કોલેજ સિવાય બીજી કોઈક લાઈન લેવાની પ્રેરણા જગાડી.

સવારે હું પરીક્ષા-સ્થળે જવાની તૈયારી કરતો હતો તે વખતે ખડકીનાં બારણાં બિલક્યાં, અને મોટા અવાજે વાતો કરતા, હાથમાં ટોપી તથા લાકડી પકડીને એક પકહંદ શરીરવાળા, ખુદ્દા ચોરસ મુખ અને કોતરેલી મૂઠેવાળા, પ્રોઠ પણ જુવાન લાગતા, કછેટો મારેલા પાની સુધીના ઘોતિયા અને હાફકોટવાળા ગૃહસ્થ; અને તેમની પાછળ તેમનાથી નીચા લાગતા, ટાલવાળા, હળવા બાંધાના, બગલમાં ફેટો દબાવી રાખેલા બીજા ગૃહસ્થ ઓશરીનાં પરચિયા ચડ્યા.

તરત મને ગજુભાઈએ તેમને ઝોળખાવ્યા : ‘પેલા હાથમાં ટોપી-લાકડીવાળા છે તે કવિ નાનાલાલ, અને બીજા તે સ્વર્ગની કૂંચીએ અને સીડીએ લખનાર અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયાર.’

‘નમસ્કાર પાકજી’ કહી કવિ તો હોડોળાપાટ પર બેસી ગયા. પઢિયારજી વિશ્વનાથકાકા સામે રાખેલી ગાદી પર નમ્રનાપૂર્વક હાથ જોડી બેસી ગયા. વિશ્વનાથ-કાકાએ બને તરફ જોડેલા હાથ ફેરવ્યા. ત્યાં તો કવિ બોલ્યા : ‘ચોરવાડથી પઢિ-યારજી આવ્યા, ને આપની વાત નીકળતાં આપને મળવાની તેમણે ઇચ્છા કરી, એટલે આજ આ તરફ ફરવાનું રાખ્યું. કહો “નચિકેતા”નું શું થયું ?’

‘અરે! ગજુભાઈ, “નચિકેતા સુમનસ્મિ”ની પ્રતો લાવનગરથી આવી છે, તેમાંથી બે લાવો જોઈએ.’ કહીને, ગજુભાઈએ લાવી આપેલી પ્રતો હાથમાં લઈ, બનેના પૂઠા ઉઘાડી, પોતાના તરફથી બેટ લખીને બને મહેમાનોને આપતા વિશ્વ-નાથકાકા બોલ્યા : ‘એ તો છપાઈને તૈયાર થયેલું આ રહ્યું, અને હમણું મહિમ્ન-સ્તોત્રનું સમજીસોડી ગુજરાતી ભાષાંતર સ્ટીક લખી રહ્યો છું.’

‘નિચિકેતા સુમનસ્મિ’ જેવું રસોત્પાદક નામ મેં પણ તે વખતે પહેલું સાંલ-બ્યું. શ્રી વિશ્વનાથ પાઠકે અનુવાદ કરેલું ‘પંચદેશી’નું ભાષાંતર અણીતું હતું. તેમણે

નોકરીમાંથી પેન્શન લીધા પછી આવી ગાનોપાસનામાં જ જીવન વ્યતીત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. આર્થિક સ્થિતિ સધ્ધર ન હોવા છતાં પ્રાપ્ત સપત્તિમાં સતોત્રથી ને કરકસરથી જીવનવિશુદ્ધિનો પથ અભાળી રાખનાર એ વિરલ વિદ્વાન શિક્ષક હતા.

તેમની વિરક્તિ-ભાવના બાણીને ભાવનગરના દીવાન શ્રી પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ 'યમ નચિકેતા' સુમનસ્વજી'ની હજાર નકલ દરબારી છાપખાનામાં છપાવીને તે સવત ૧૯૬૪ (ઈ ૧૯૦૮)ની દત્તજયંતીને દિવસે પ્રકટ કરી આપી હતી.

ઉપનિષદોમાં શ્રેષ્ઠ મનાતા કોટાપનિષદમાં યમ નચિકેતાનો મંવાદ છે. મહા ભારતના અનુશાસન પર્વમાંની આ આખ્યાયિકાને અહીં કંઈક ભુલુ રૂપ આપ્યું છે. 'આ આખ્યાયિકા આત્મબોધ કરી દૃતાર્થ થાય છે, તથાપિ તેમાં અવાતર બોધ ધણો છે. જ્ઞાનનો મહિમા તેમાં પ્રથમથી જ કહેવાયો છે. પિતૃભક્તિ, શિષ્યની યોગ્યતા, પુત્રપ્રેમ, સત્યાવવમન, તપમહિમા, ક્રોધનું પરિણામ, અતિથિ માહાત્મ્ય, અતિથિ સ કાર, શુરભક્તિ, શુરશિષ્ય પ્રેમ વગેરે વ્યવહારને અતિ ઉપયોગી બાબતો આમાં સુદર રીતે દેખાય છે. કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણ ધર્મના કાંડો છે. મૂળની આખ્યાયિકાને તેની સુદર રૂપમાં અને યથાર્થ ક્રમમાં રાખવાનો તથા તેને રસિક બનાવવાનો આમાં ઉદ્દેશ રખાયો છે અને તેથી જ આને 'નચિકેતા સુમનસ્વજી' આવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.'

ધણા વર્ષે પછી
'યમ નચિકેતા'નું
ચિત્ર મેં કરું

પછી તેા શત્રે નવગણે પૂજ્ય વિશ્વનાથમહાકાએ કહ્યું પણ ખરુ કે તમે કોઈ મને યમ નચિકેતાનું એક ચિત્ર કરી આપો એ વિચાર મારા મનમાં કોઈ ખૂલે ઝડપાઈ ગયો અને તેમની હવાતિ બાદ ધણા વર્ષો પછી એમની એ છત્રાને દ્વ રચરૂપ આપી શક્યો.

૪૦ પાસ અને નાપાસ

રોજગરમાં ડૉઈચની પરીક્ષા આપીને દુ લાનનગર આવ્યો એ પ્રવાસમાં ચઢીની ઝાપટ ખાઈ ત્રણેસો તેથી તબિબન વધુ બચડી સ્થાને ન્યૂમોનિયા થયો, તે સમયે એક માસ સુધી મૈટ્રિક કલાસમાં મારી ગેરહાજરી થઈ પછી ફલાસમાં ગયો ત્યારે પ્રોલિમિનરી (પ્રાગેનરી ચકાસણી) પરીક્ષાની તૈયારીએ બેરોગીયા ચાલતી

હતી. મારા ફેટલાક સાથીએને મુકા મલે હું ક્યાં ચે પાછળ પડી ગયો હતો. એટલે પ્રીક્ષિમિનરીમાં તો મારા શા હોય રહ્યા હોય? યુનિવર્સિટી-પરીક્ષા માટે ફોર્મ ન મળ્યું. હું ગળગળો થઈ ગયો. ગમે તેમ કરી, મહેનત કરી તૈયાર થઈ જઈશ એવી કાકાનુદી કરવા હેડમાસ્તર નાનયદલાઈ દોશી પાસે ગયો. એમની સાથે ઘરનું પશુ ઓળખાણુ હતું તેમણે સત્વન આપી કહ્યું : ‘આ વર્ષે તારાથી બરાબર અભ્યાસ થયો જ નથી ને તું હવે બધું પાકું કરવાની ખોટી હામ કરે છે. ફોર્મ ને પરીક્ષા માટે ફી તથા પ્રવાસનો ખર્ચ નકામો કરીશ. મારી સાફ સલાહ છે કે બીજા વર્ષમાં પહેલેથી ખૂબ ચીવટ રાખી દરેક વિષય પાકો કરી લે. ગણિતમાં તું સાવ નબળો છે તે પર વધુ ધ્યાન આપ. રમતમાં હું વર્ગો લઈ દરેક જણને પાકો કરી દઈશ. હું તારું હિત વધારે જાણું છું.’

એવામાં રાજકોટની બીજા ગ્રેડની ચિત્ર-પરીક્ષામાં મારા પાસ થઈ ગયાના બપોર ગણુભાઈ એ લખી જણાવ્યા. લાવનગર હાઈસ્કૂલમાંથી ચિત્રની આની પરીક્ષા આપનાર હું પહેલો જ વિદ્યાર્થી હતો, પશુ તેની બીજા કોઈને જરા ચે કિંમત નહોતી. માત્ર મારા ચિત્રશિક્ષક લજવાનજી માસ્તર ખૂબ હરખાયા. તેમને હું મળવા ગયો ત્યારે તેમનો રોષ ઊતરી ગયો હતો. જિલ્લું મને કહ્યું : ‘હવે તું અહીં બીજા હોકરાઓને આ વિષયની સમજણ પાડજે.’ કેમ કે તેઓ પોતે જુદો કોર્સ કરીને ચિત્ર-

હેડમાસ્તર બરજેરજી એન્ડી. પાછળથી ૧૯૨૪માં મેં કરેલો સ્કેચ : તે પર સ્વહસ્તે લખી આપેલાં અવસ્થાનાં શાસ્ત્રવચનો ‘હુમત, હુખત, હુવસત’નો અર્થ થાય છે ‘સુવિચાર, સુવાચા અને સુવર્તન’

શિક્ષક બન્યા હતા. ઘોડા દિવસ પછી તેમણે મને બપોરની રીસેસમાં લાયબ્રેરીમાં તોડાવ્યો અને કમાટમાંથી ‘રીવ્ઝ’ની મોટી રગપેટી કાઢીને આરામ કરતા હેડમાસ્તર શ્રી બરજેરજી એન્ડી પાસે લઈ ગયા અને તેમના હાથે એ પેટી મને ઈનામ અપાવી. આસપાસ ખુરશીઓમાં ઝોકા મારતા બેઠેલા અન્ય શિક્ષકોમાંથી કોઈ એ તે જાણ્યું નહિ. માત્ર ડ્રોઈંગ માસ્તરનું વહાલ ઊતરાણ હતું.

તે પછી મેં જ મારા મનનું સમાધાન કરી લીધું. વચ્ચે મળેલા લાંબા સમયમાં અમેજી વાચન વધારવા માડ્યું મોટા ભાઈએ બાર્ટન લાયબ્રેરીના વાચક સભ્યની ફી ભરી હતી તેમની સાથે જઈ ચોપાનિયાં બેવાની ટેવ પાડી. શરૂઆતમાં હું

ચિત્રોના જ ચોપાનિયા કે ચોપડીઓ જોતો એમાંથી રોરનાંક હોમ્સની વાર્તાઓની એક સચિત્ર ચોપડી હાથમાં આની ગઈ અને તેનો રસ લાગ્યો. શરમા ડિક્શનેરી પાસે રાખીને તેની મદદથી સમજીને વાંચવાનું કંઈ લાગતું, પણ પછી તે આપમેળે અર્થ બેસવા લાગ્યા એ વાર્તાઓમાં વાતચીતથી જ કથાનક આગળ વધતું રહે છે એમાંના વિરમય, કોતુક, ભેદી વાતાવરણ શુ બનશે તેની ઉત્કંઠા આદિ તરવાએ મારા પર ખૂબ અસર કરી, ને અતઃપ્રતના વિશેષણો એમાંથી જાણવા મળ્યા.

મોટા ભાઈના બધા મિત્રો પણ અને ખૂબ લડાવતા અને મારા ચિનતા જાખને પોષાવતા. કયાંક ફરવા કે કાંઈ જોવા જવું હોય તો એમની સાથે ઘણી વાર લઈ જતા હું એ બધાના ઘર ભેઠ જાણી ચૂક્યો હતો, એટલે મોટા ભાઈનું કામ કે ચિટ્ટી ચપાની પણ પહોંચાડતો હું ચિનકામ કરતો તે મોટા ભાઈ ને ગમતું પોતે મૅટ્રિકનું પ્રથમિયું વટાવી શક્યા નહોતા તેની યાદ આપી અને પ્રોત્સાહિત કરતા વડીલો પણ અને કટિ ચડાવતા કે 'જોજો હો, આ બીજા વર્ષમાં પહેલેથી જ પાથો પાકો કરજો' અને કાકાએ તો અને ગણિતના પહેલા પાનાથી બધા જ દાખલા કરી જવાની તાકીદ કરી જ્યોમેટ્રીમાં અને રસ હતો પણ એલજિબ્રામાં બહુ ટાળો આવતો. પરંતુ નવા વર્ષના મૅટ્રિકના જે વર્ગો થયા તેમાં છટ્ટી પાસ કરીને નવા આવેલા મિત્રોમાં પ્રમાનુદ કાપડિયા, શિહોરવાળા ચુનીલાલ જૂનાભાઈ વગેરે જે તેજસ્વી મિત્રો મળ્યા તોએ લાગ્યા અને ગણિત બનેના રસિયા હતા.

૪૨ કાપડિયા કુટુંબની સરકારબૂમિ

ભાઈ પરમાનંદના ગૃહશિક્ષક શાંતિભાઈ પારેખ અમારા યાંક સામેની ખડકી માં જ રહેતા, તેથી તે ત્યાં વારંવાર આવતા તેમના દાદા આશુદેવ પરશોતમની કાપડની દુકાન ભાનનગરમાં મોટામાં મોટી ગણાતી તેમના પિતાશ્રી કુવરજીભાઈ ભાવનગર જૈન ક્ષેત્રના આજેવાન વિદ્વાન અને વ્યાખ્યાતા હતા તેમના કાકાએ વગેરેની મયુક્ત પેઢી આવતી ઘર જુદા પણ કુટુંબ મંથ થયો નવી પેઢીના બધા બાગકો અવ્યાસમાં આગળ વધતા હતા તે સમયે પરમાનંદના મોટા કાકા ગિરધર ભાઈનાં સુપુત્ર મે ત્રીચંદ કાપડિયા ભાવનગર જૈન શાંતિભાઈ પહેતા જ બી એ એલએલ બી થયા હતા તેમના માનમાં ભાવનગર જૈન શાંતિએ મોટો મેળાવડો કરી તેમને માનપત્ર આપ્યું હતું તેમનાથી ૭ વર્ષના નાના ભાઈ હિતમચંદ પણ શ્રદ્ધ વિદ્યાર્થી નીવડ્યા હતા તે ભર યુવાવસ્થામાં ગુજરી જતા તેમના મિત્રોએ તેમના વિચારો અને લેખોનો મંમદ બહાર પાડ્યો હતો આ રીતે તેમના પરિવારમાં અવ્યાસ અને મંસ્કારના બીજ ફાટ્યા હતા.

પરમાનંદના પિતાશ્રી કુવરજીભાઈ દુમનના કામમાં બહુ ધ્યાન ન આપતા, પણ જૈન સાહિત્યના સર્વત્ર અવ્યાસી અને જીવનમાં તેનું સુસ્ત પસ્તિાવન કરનાર તરીકે તે માત્ર જૈન ક્ષેત્રના જ નહિ પણ આખા ભાવનગર ના અમરજીવ નાગરિક ગણાતા તે અધિજ ન જાણતા, પણ પોતાને ત્યાં જૈન અને ગુજરાતી સાહિત્યના વિદ્વાનોના મધ્યે અને યુનિવર્સિટી એક સમૂહ ને મુદ્દર લાવેરી બહુ જાતનથી એક

ખડમા વસાવી હતી. પોતાના પુત્ર પરમાનંદને પણ તેમણે ઉત્તમ શિક્ષણ આપીને આગળ વધારવા માટે ઘેર સુઝા શિક્ષક રાખીને તેમનામાં ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ સાહિત્ય અને અભ્યાસનો ઉમગ સચેત રાખ્યો હતો.

અમે એકબીજાને ઓળખતા તો વહેલા થયા હતા, પણ મૅટ્રિકમાં સાથે થઈ ગયા પછી તેમણે મારા પ્રતિ વિશેષ સહમાવ અને આદર બતાવ્યાં એકબે

ધુવાન વયે] કુવરજી આણંદજી કાપડિયા [વૃદ્ધાવસ્થાએ
જન્મ - વિ. સ. ૧૯૨૦ના ફાગણ સુદ ૮
અવસાન - વિ. સ. ૨૦૦૧ના પોષ સુદ ૧૧

વખત તેમને ત્યાં હું જઈ આવ્યા પછી મને પ્રતીતિ થઈ કે મરકાર, સાહિત્ય અને કળા પ્રતિ આદર ધરાવતા એક ઉત્તમ મિત્રની મને સંપ્રાપ્તિ થઈ છે. તેમના ધરની લાયબ્રેરી તો મારે માટે અનોખું આકર્ષણ હતું તેમના પુસ્તકોની સંપૂર્ણ યાદી એક પાકી ચોપડીમાં રાખી હતી, અને ત્યાંથી કોઈ પણ પુસ્તક જન કે આવે તેની નોંધ કુવરજીભાઈ જાતે રાખતા ચોપડીઓના કબાટોના એ નાના અવાવળા ખડમાં જ કુવરજીભાઈ રોજનું ધાર્મિક અધ્યયન કરતા એટલે તે ધૂપ સુગંધીથી મહેકતો. એ ખડમાંના પુસ્તકોમાંથી ખૂબ મનગમતા વાચન ઉપરાંત તેમના ધરમાં રવિવર્માના ચિત્રો, દેશવિદેશના ચિનપોસ્ટકાર્ડો અને કેટલીક મોઘેરી વસ્તુઓ હતી તેના રસાનદનો લાલ પણ મને મળતો તેમનું આખું ઘર ફલવાળી લાદીઓથી જડેકું અને ભીંતો પણ ફૂલોની વેસો અને શણગારવાળા ખૂણાઓથી શોભીતી હતી. ઘરમાં નોકરો હતા અને ઘેર ગાડી હતી પરમાનંદના પિતાશ્રી, માતૃશ્રી, બેન-ભાઈઓ, બધાને સરસામાન અને વસ્ત્રોની ખોટ નહોતી.

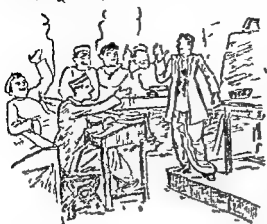
એમનું ઘર વોરા શરીમાં એટલે જૈન સમુદાયની વસતિમાં જ હતું તેથી ત્યાંના રસ્તા અને ત્રણીઓમાં એકવાક પાણીની રેલમહેલ રહેતી. જૈન કોમમાં ધનની અદરની શ્રીમતાઈ છતાં આ જાળનમાં પૂર્ણ ઉપેક્ષા જોઈ મને ખેદ થતો ત્યાંના મોટા ભાગના લોકો ગુમાસ્તા કે નાનો વેપાર કરનારા હતા. તેમની વચ્ચે કુવરજીભાઈનું ઘર હવેથી જેતુ લાગતું આસપાસની ગરીબી અને તગીને કારણે આવી વેપારી કોમમાં પણ બેઠી ગુના જની જાય છે, એવો દાખલો બેત્રણ વર્ષ પર એમના

ધર્મી સામેની રેલીમાં બની ગયો હતો તે વર્ષો સુધી શુદ્ધાયો નહોતો. ત્યાં એક આધેડ ગરીબ ઝૂન વિધવા તેના બે દીકરાઓને લઈ રહેલી હતી. ખરાબ ચરિત્ર-વાળા માણસો તેને ત્યાં આવતાજતા અને લુચાર પણ ખેંચાતો. મોટા છોકરા વધુ પૈસા કમાવા ગમે નાટકચાળાના દરવાજે બેસી પોતાના ઘડામાંથી લોઢાને પાણી પાતો. એક વાર છોકરાએ રાત્રે મોડા આવીને ઘરનું બારણું ફેંટ્યું. તે કોઈએ ઉઘાડ્યું, પણ અંધારામાં કોઈએ તેના મોંમાં ફૂંચો માર્યો અને છરાના ઘાથી તે પાગ પડી ગયો! બેત્રણ દિવસ સુધી શું બન્યું તેની કોઈને ખબર પડી નહિ. ત્રીજે દિવસે સંધ્યાકાળે મકાનમાંથી સડતા મડદાની લાંકર બહાર બહાર આવી. ચણુબણુ થતી વાત પોલીસને પહોંચી અને ઘર ખોલી તેઓએ જોયું તો બાઈ અને તેના બંને છોકરાનાં ખૂન થયાં હતાં! બાઈનું ચારિત્ર્ય દૂષિત હતું, પણ બાળકોની હત્યા કરનારાનાં હૈયાં ફેટલાં ફૂર હશે તે વિચારી લોકો અરેરાટી કરવા લાગ્યાં. એ વખતે કોમાં થએલાં ટોળાંમાં હું પણ હાજર હતો. આ ખૂનનો પત્તો મેળવનાર માટે રાજ્યે ઈનામ કાઢ્યું ને બે વર્ષ સાંકળા મેળવ્યાં શોધ કરતાં પોલીસને એક કણુખી લુચાર અને તેના સાથીનો પરદેશમાંથી પત્તો મળ્યો. એમને ફાંસીની સજા થઈ. પરમાનંદને ઘેર જતાંઆવતાં એ કેડી સામે જોતાં અને તે વાતની ધુનરી થઈ આવતી. પછી ધીરેધીરે વાતાવરણ અને વિચારો બદલાયા તેમજ વાત વિસારે પડી અને પરમાનંદનું ઘર મારા માટે એક નવી સંસ્કારભૂમિ બન્યું. રત્નઓમાં તે વખતોવખત મુબારક જતા અને ત્યાંથી જે કાંઈ નવાઈની વસ્તુઓ, ચિત્રકારો વગેરે લઈ આવતા તે મને પ્રેમથી બતાવતા.

પરમાનંદ પાસેથી મને ‘કલાપી’ વાંચવાનો સોખ લાગ્યો. તે ધણી વાર કોઈ કાવ્ય લઈ પ્રેમ સંગથી ચર્ચા કરતા. આવી ચર્ચાઓમાં મજા આવવાનું કારણ અમારામાં ફૂટતું તારણ પણ હતું. અમારા સમયના ધણા તરુણો તે કાળે પરણી શ્રેણી કે પરણવાની તૈયારીમાં હતા અને લગ્નલગ્ન દરેક જણનું વેવિશાળ તો થએલું જ હતું, પણ કોઈને લગ્ન પહેલાં લાવિ પત્નીનું દર્શન મિલન કે સંભાષણ થયું હોવાનું જણ્યું નહોતું. માતાપિતા-અને લાવિ પત્નીઓ પણ-તે માટે ખૂબ ચિંતા અને સંશ્લેષ કરાવતાં. જહુ જ ઘોડી મુવાન વધૂઓ લખવા બેટલું ભણતર પામી હતી, એટલે પ્રેમપ્રત્યો લખવાની આવડત હોય જ ક્યાંથી? છતાં પરમાનંદ સુલાગી હતા. તેમને લગ્ન પહેલાં તેમનાં લાવિ પત્નીના લાવપૂર્ણ પત્રો મળેલા. જેન કોમ કન્યાકેળવણીમાં બીજી ક્લેમ કરતાં આગળ વધી હતી. જેન શ્રીમતીએ કન્યા-શાળાઓ ઉઘાડવામાં પહેલ કરી હતી એમ કહેતું જોઈ નહિ ગણાય. ધાર્મિક શિક્ષણ, સીવણ-લગતના વર્ગો વગેરેની ગેઢવણ પણ તેમણે વધારી હતી.

હાઈસ્કૂલમાં બપોરના વિરામનો પાંડો એક કલાક મળતો ત્યારે નાગર વિદ્યાર્થીઓ, જેમનાં ઘર દીવાનપરામાં જ ઘણે ભાગે હતાં તેઓ ઘેર જઈ આવતા. ફેટલાક શોખીનો જહાર રેકડીઓમાં વેચાતા દાળ-મસાલી કે બીજી ચીજોનો સ્વાદ કરવા જતા. અમારામાંના ઘોડાક મેટ્રિક કલાસના બાંકડા પર લાંબા થઈ પડતા, તો ફેટલાક ડેરક ઉપર બેસી સામસામા ગપ્પાં મારતા. તેમાં પરમાનંદે મને હીરાલાલ શિરધરલાલ ઉર્ફે ‘હીરા કામિક’ની જોડખાણ કરાવી. એ આનંદી અને રમૂજ મિત્રે

અમારો બપોરનો વિરામ રોજ નવી નવી વાક્યકળા તથા ગાયનો અને ખીન માણસોની નકલોથી ખૂબ જ રંગીન બનાવી દીધો હતો. બપોર થાય કે પરમાનંદ તેને કોઈ ને

કોઈ ગીત કે ટીબજની યાદ આપે પાતળું સાપોલિયા જેવું એવું સરીર. એમા સગવળતી જીલને કંઈક ઉત્તેજન મળતા વધારે કહેવું ન પડતું તેનો અવાજ ધ્રુવદ હતો અને સલાક્ષેલ જરાયે નહોતો નાટકોના ગાયનો, એક્ટરોની નકલો, જૈન ડોશીઓની વેવલી વાતો

હીરો કોમિક સાપોલિયા જેવું સરીર અને સગવળતી છલ વજેરે, માથે કપડું નાખીને અવાજ અને અભિનય સાથે એવા તો આખાદ રમૂ કરતો કે કોઈ ઉત્સાહ વિના રહે નહિ એકેએક શિક્ષકની બોલવાની ઢગ, અવાજ, ખાસ કટાક્ષવચનો વજેરે પણ આમોદનની માફક ઉપજાવતો; જોકે શિક્ષકોની હાજરીમા તે ચૂપ જ રહેતો. બ્યારે એક ખીન ભાઈ મણિલાલ જોયો તો શિક્ષકને જવામ આપતા એવું ટીબજ અને આડવેણ બાપરતા કે શિક્ષકનો મિત્રજ બદલાઈ જતો, અને વર્ગને રમૂજ મળતી એ જ ભાઈથી લવિબ્યમા એ જ શાળામા હેડમાસ્તર થયા ત્યારે આકરા શિરતપાલક બન્યા હતા. વિદ્યુત્પ્રદાસ ખીમજીભાઈ પટેલ પણ લવિબ્યમા હેડમાસ્તર બનેલા; પણ એ તો બહુ જ ઠાવકા, મહેનતુ ને અભ્યાસપરાયણ વિદ્યાર્થી ગણાતા એમને મેં કોઈ પણ રમૂજ કે હાર-ખસમમા જોડાતા કદી જોયા નહોતા. સંસ્કૃતમા તે સૌથી આગળ રહેતા.

યશોનાથની ચાતુર્માસ કથાઓમા થએલા મિત્રોમાના ઘણા અહીં સાથે થઈ ગયા હતા ઘણી વાર અમે સૌ પીલ ગાર્ડન કલગાવમાના ત્રગાદેવીના આરસમંદિરના ચોતરે મંધાના રંગે ઓસરી ગય ત્યાં સુધી ગયા. મારતા બેસતા, તેમા ગમનન ભદ્ર તથા મુખાઈથી આવેલા લાલશકર ભદ્ર જેવા પણ હોય. કદીક અમારા કહેલાના સોમતી ચમનલાલના એક પિત્રાઈ લીંમડીવાળા ભોળીલાલ લાવનગરની દુકાન સાચવવા આવેલા તે પણ જોડાતા એ મેટ્રિક ન થઈ શકેલા, પણ ખીન વર્ધથી પેઢીના કામમા પડી પાવરધા થઈ ગયા હતા. તે અમારા મડળમા એવા ભળી ગયા કે સવારમા વહેવા ચોતી તળાવ પર નહાવા તરવા જનારામા તે આગળ રહેતા.

૪૩ લક્ષ્મણની વિકૃતિઓ

એ વર્ષના લગભગમા મારા બહુતા કેટલા જે યુવાનોના લગ્ન થઈ ગયા. શાંતિ-ઓના રિવાજો અને વ્યવહારબધનોના બળમા પેઢીઓની પેઢીઓથી કન્યાની લેવડદેવડની કંઈક અટપટી રીતો કામ કરતી હતી. ચડતા બિનરતા ઘરો, પરપરા પ્રમાણે, કન્યા જે સમૂહમાથી મેળવે ત્યાં કન્યા ન આપે તેમની કન્યા તેમનાથી

કળેડાંનાં લગ્ન

માનવજીવનનો વિસ્તાર અને વિકાસ સાધનાર હમમથાનાં વિદ્યુત રૂપને શાસ્ત્ર અને ધર્મની પ્રતિજ્ઞા તથા છાપ આપનાર પુરોહિત વર્ગે દેશની ખરાબીમાં જે ભાગ ભજવ્યો છે તેનાં પરિણામો પેઢીઓની પેઢીઓમાં જતેલાં દુઃખ, વિધેગ, ગાસ, તિરસ્કાર અને સમાજનિંદા વગેરેમાં પ્રકટ થયાં છે. કળેડાંનાં લગ્ન કરાવનાર, સ્વાર્થસાધુ દલાસો જેવા આ પુરોહિતોને સમાજે 'વર મરો કે કન્યા મરો, પણ ગોરનું તર-ભાણું ભરો' એ સ્વરૂપે પ્રમાણપત્ર આપ્યું છે. કેટલાયે ભુવાનો અને કન્યાઓનાં જીવન હનાચ, દુઃખમય, પ્રકાશહીન અને પુરુષાર્થહીન કરી દેશની શક્તિ અને વિકાસના પંથ રૂધિરનાર આ કળેડાં-લગ્નની પ્રથાએ ધર્મ અને સત્યને દૂર રાખી પાખંડ, સ્વાર્થ, કલેસપૂર્ણ દાંપત્ય અને દુઃખમય સંસાર જ સંભર્યો છે.

જ્યાં કે ઉપર ગણ્યાતાં કુટુંબોમાં જ અપાય, એટલે તેમને કન્યા આપનાર તેમને પૂજ્ય ગણે. આવી રીતે કન્યાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના કન્યા આપનાર 'ખરા બ્રાહ્મણ' મણ્યાતા. વળતાં સમૂહોમાં કન્યાની સામસામી આપ-લે કરે તે 'સેવડ-દેવડિયા' કહેવાતા. શુદ્ધ કન્યાદાન કરનારને ગોહેલવાડી ગ્રાહ્યો 'ધરમ ધોળિયા' કહેતા. જ્યાં કન્યા સામી આપવાની ન હોય ત્યાં પેસા આપવાના હોય; અને પેસા લેનારાં ઘેર 'વિક્રય કરનારાં' કહેવાતાં. ન્યાતમાં તેમનું સ્થાન હલકું લેખાતું, પણ એમને પે કન્યા લઈ જનારા સામી કન્યા આપે નહિ, એટલે ગામડાંમાંથી કે લાલે ખપતી યાત્રિમાંથી કન્યાઓ લાવવી પડતી. એમ કેટલીક યાત્રિઓ કન્યાને વેપાર કરનારી જ બની ગઈ. તેનું બહોરમાં કશું માન નહોતું, અને કેક ઉપરનાં ખાનદાનો તો તેમનાં ધરનું પાણી પણ ન પીએ તો પંકિતમાં સાથે જમે તો ચાના જ ? આવા કુલાલિમાનીઓ ખીજઓનો તિરસ્કાર કરતા અને સારા માણસોને પણ ઉતારી પાડતા. પરિણામે યાત્રિઓમાં કદી એકતા આવી નહિ અને પડતી થવા લાગી. ખાનદાનના એટાઓ ઘોડિયામાંથી વરી જતા, તેમનાં લગ્નો વહેલાં થતાં, ને તેઓ ભણી શકતા

વર-બહાર

માત્ર પોતાના કુળની ખાનદાની કે પરંપરાગત સંગઘો જળવવા ખાતર કેંકે માખાપોએ પોતાની સુશીલ, નમણી, રાંક કન્યાઓને, કોઈ પણ કે ગાયની સોંપણ કરે એમ, કામાંધ નિધુર અને ફૂતાંત રાતિજનોના પનારે બાંધીને તેમના જીવનભરના નિઃશ્વાસો અને શાપો મંધયાં છે. ત્રાસ પામેલી એવી ફેટલી યે કન્યાઓએ કોઈ જ અવાજ વગર ફવા-હવાડા અને અગ્નિરનાન કર્યા છે. આજે પણ કન્યાના પિતાને બને તેટલો નિયોધી ખાનદાનીનો લાલ લેવા ધ્વજના યુવાનો અને વડીલો મળી આવે છે. બ્રાહ્મણ, જૈન, પાર્સીદાર આદિ રાતિઓમાં ખાનદાનીના પાખંડમાં મોહિત બનેલી આ વડીલશાહી દેશનું મહાન કલંક છે. એને અધીન થનારા યુવકો ભલે કેળવાએલા હોય તોપણ તેઓ ચૂસણ-નીતિ અને નારીક્રોહ નિલાવનાર પાતકીઓ છે.

નહિ. વળી તેમને પરણાવવામાં પૈસો પડતો નહિ ને ફેટલાકને તો સામી પૈકણ મળતી, એટલે પરણેલી સ્ત્રી હોય છતાં પૈસા મેળવવા તેનો ત્યાગ કરી પિયર કાઢી મૂકીને નવી પણ પરણતા! ખાનદાનમાં કન્યા આપવાના લોભવાળાઓએ તેમને પૈસા આપવાના ભાવ પણ વધારી મૂકેલા. સિદ્ધપુર, અમદાવાદ અને બીજે તો ધણાં ઘરો ઉપર ભાવ મુકાતા. એક હગ્ગર બે હગ્ગર કે ત્રણ હગ્ગર મળે તો જ ત્યાં સંબંધ થાય એવા દાખલા પણ જાણવા કે પરણેલી વહુ જરા ધિયે સાદે નવરા ધણીને કંઈ કહે તો ધણી રીસ કરીને બહાર જાય અને સવારે તો નવી પરણી લાવીને જૂનીને વિનાય આપી દે! આથી લગ્નમંથનની શુદ્ધિ જળવવા ફેટલા યે નાનાં જૂથો બંધાઈ ગયા હતાં અને આવા ન્યાત વ્યવહાર તેમજ કન્યા-વ્યવહારના પરિણામે એક મોટી સાગર જેવડી ઔદીચ્ય ન્યાત નાનાં નાનાં ખાળોચિયાંમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી. એ ખાળોચિયાંમાં જ માણસ જન્મતો, તેમાં જ પરણતો અને તેમાં જ મરતો. આથી કન્યા કે વરના મુણ, અભ્યાસ, જ્ઞાન કે ચાતુરીની જોડી લાગ્યે જ જોવા મળતી. માત્ર થોડા કરતાકારવતા પટેલિયાઓ ઝાળખાણવાળાઓમાં કન્યા કે વર હોય તેની લાળ

મેઘની તેમને જોડી દેના વચ કે શુભ કોઈ જેનું નહિ કેન્દ્રાધારે આવી વ્યાખ્યાના
પરેલોને સતોપવા પશુ પાના આમ ભુજાનો વ્યાપદાદાની પેટીના વાત્સલ્યરો ચર્ચ સમ્પા

૪૪ સમગ્રાણો આનંદો

મૂને આર્ય સમાજના ધર્મચર્યાના વિચારોએ પ્રભાવિત કર્યો હતો, સ્વામી વિવેકાનન્દ
નું ચરિત્ર વાચવાથી સક્રિયની છાપ પડી હતી, એવે દુઃધરમા કલા કરતો કે 'આપણે
તો પૂર્વ ધર્મચર્યા સાચી અભ્યાસ અને કળાની સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી જ સજન કરવું
કોઈ ઉનાવળ કરાવશો તો ધર્માથી ભાગી જઈશ' ધર્મા બધા દસના કે 'એવું તે
કઈ કંતુ હતું ? વેવિશાળ થયું છે તેને ના કહેવાય કે એ તો કનાનો વ્યાપ તૈયાર
થાય ત્યારે જન સર્જને પરણવા જવું જ પડે.' હું કડક જવાબો આપુ એવે મારા
બા મમરાય કે આ છોકરો એવું કઈ કરશે તો કે વળી સમજાવે 'અરે એવું કઈ
રખે કરતો મને તો મગ્યા જેવું થાય અને તારા વ્યાપની આજર જાય'

'અરે, પશુ મને કહો તો ખરા કે તમે કોની સાથે મને પરણાવશો ? કઈ ભણતર
દાન સહને આવશે કે નહિ ?' જવાબ મળતો 'જો ભાઈ, આપણી સાતિમા કોઈ કન્યાને
લણાવતું નથી તોકરી કરવાની હોય તે ભણે, અને ધરના કામ તો સૌ પિયરમા
અને સાસુરે સીખી લે છે વળી અમે એક વાર ત્યારે સાસુરે કહેવડાવેલું કે 'એ
અક્ષર ભણાવજો' ત્યારે કહે કે 'અમારા ગામમા કન્યાશાળા જ નથી, તમારે ત્યાં
આવે ત્યારે ભણાવજો' આમ મારી જીવન કુડલી ધડાઈ ગઈ હતી

એવામા એ સજનગ્રાણમા જેમના વેવિશાળ પશુ થવા નહોતા એવા
જે તાક મિત્રોના સજો ગણવામા અને તેમના વ ધોડામા પશુ હું મહાલી આનંદો
અમાગ સમયમા સજનટાણે મિત્રોને આવડ વ્યવહારો વખતે જલુ માન, રયાન
કે ખાનપાનમા ભાગ મળતો નહિ પશુ પરણનારો મિત્ર નવા કપડા ધરણા
પહેરી, માથે સાદો વાધી ઘેડા પર જેમીને બજાર વચ્ચે નીકળે ત્યારે તેની સામે
દસી લેવાની ગમ્મત પડતી બેચાર દિવસ પછી તો તેની પાસેનું સજનનું કોઈ
ગદસ્ય અમારી વચ્ચે પરદો કરી નાખતું કવિનાની ભાષામા કઈકે કઈકે બોલાર્ધ
જતું, પશુ તેના મનના વાસ્તવિક પ્રતિભાવો તો અમને અજોયર રહેતા વગેરેથી
રાતદિવસ છુલપુલ કરના મિત્રા કરતા એ વધુ એકાગ અને ગોપનીય અધિકારો પામેલું
પાન અમે દૂરથી જ જોઈ રહેતા નવવધૂઓ મિત્રો આગળ આવવાની હિમત કરી
સમ્પત્તિ નહિ, અને કહે એવી હોય તેને પશુ વડીલોની ધાક અને મર્યાદા પાળ્યે જ
છૂટે મસ્તરામ પરણ્યા, બળવનરાય પરણ્યા, મહાનુખરાય પરણ્યા એ બધાને
તથા મિત્રોને એક અલગ ચાન્દાસ્તાની પાટ મળી

૪૫ અને હું ઝડપાયો

એવામા એક દિવસે મારા સસરાના કુડળી ખરા જણેરે રોજનેથી જિતરી હાફળા
ફાફળા આવી પૂજવા લાગ્યા 'માણેકળા, વાત શું છે ? કે જિતરી મોકલાવ્યાને વખત
થયો અને જવાબ કેમ નથી ?' મારા બા પશુ સડક ચર્ચ મયા 'કેજિતરી કોના
સન્નામે મોઝી છે ?'

‘કેમ તે વળી રાવળજીના નામથી જ છે.’ મારા પિતા ડિસ્ટ્રિક્ટમાં હતા એટલે એમના નામની ટપાલ એકડી કરીને એક ખાનામા મુકાતી. તે મંગાવી ફેરોળી, તો લાલ અક્ષરનું સાદી પોસ્ટનું કવર મળ્યું, અને ખાલ્યું તો મારા જ લખની કંઠાતરી

કંઠાતરી
વધાવી લીધી

હતી ! બાએ મહેમાનને ખુલાસો કર્યો : ‘લાર્ડ, એમના નામનું કવર હોય તે એ જ ફેરોળી; એટલે અમે શું બાણીએ કે કંઠાતરી છે ? પણ હવે વધાવી લઈએ છીએ.’

મહેમાન કહે : ‘પણ અમારો જીવ ભીડી ગયો હતો. અમે તો સામળ્યું હતું કે છોકરો હમણાં પરણવાની ના કહે છે. અમારે કન્યાને તેરમું વર્ષ જાય છે. વળી સાથેસાથે નાનીને વ પરણાવી દેવી છે માટે હવે વેગાસર જન લઈ આવી પહોંચ્યો.’

અમારા સમુદાયમા લગ્નપ્રમગે વરપક્ષને બહુ ચિંતા હોતી નથી. કન્યાપક્ષ ટેક રાખે છે કે વરપક્ષ કન્યા માટે જે કે વસ્ત્રાવંકાર લઈ આવે તે વધાવી લેવા. પિતાશ્રીએ ડિસ્ટ્રિક્ટમાંથી આવી જનમાં કુટુંબના અને મંત્રીનાં મળી પંદર માણસોથી વધુ ન લઈ જવા એમ જાહેર કર્યું. આપણે ગમે તેવી સારી સ્થિતિમા હોઈએ, પણ વેવાઈ પર અણુધત્તો ભાર થવો ન જોઈએ એવો તેમનો સિદ્ધાંત હતો. (ધણી પોનાની મોટાઈ ખતાવવા મોટી જનો વેનાઇને પાદર લઈ જતા અને કન્યાપક્ષને ઊનાગ-ભોજનની મૂંઝવણ કરાવતા) એટલે હું મારા કોઈ મિત્રને સાથે લઈ શક્યો નહિ.

જનને રસ્તામા એક ટક ભાતું ખવડાવવાનું હતું, એટલે કંઠાઇને બોલાવી સુખડી કરાવી અને ખાસ નવાઈ કરવા કેળના પાણીમા ગાડિયા કરાવ્યા. એ સમયમાં જેમા પાણી વપરાય તેવી મીઠાઈ કે વસ્ત્ર બાહજો લાતામા કે ધગમાં ન વાપરતા. આથી બાહજો સેવગાડિયા, છુદી કે પૂરીની દુકાનો ન કરી શકતા. કેળના પાણીની ચીજો ચાલુ થયા પછી શહેરને ખૂલે એકાદ બાહજો સેવ ગાડિયા-પેંડાની દુકાને કરેલી. ત્યા પાલિયુ રહેતું કે ‘કેળના પાણીમાં બનાવેલા સેવગાડિયા મળશે.’

જન નીકળવાને દિવસે જનમા જનારાની પેટીઓની રેકડીમાં લાતાના મોટા દામડા વિદાય થયા. કાકા રેલવેની નોકરીમાં હતા, એટલે એક ડબ્બો સુવાંગ

ખાલી રાખવા કાનાના ખારણે રેલવેનો નોકર ભિત્રો રાખ્યો હતો. મેં વરરાત્રને છડ સજીયો હતો. ખરેખર મળનાં રોજન-ગંગલામાંથી મસ્તરામ વગેરે ભિત્રો વિદાય આપવા આવી પહોંચ્યા. ભિત્રોના મનમાં પણ અમળણી મંડળીની જનમાં જવાની કાઈ ઉત્સુકતા નહોતી. તેઓ તો મિત્રના નવા જીવનની મસ્કરીઓ ઉડાવી મળ લેના હતા.

કામાં ખાલી જગ્યા ભેઈ ગામડાના એક બાપુ દોઢો સર્ઈ અંદર બેસવા આવ્યા કે ઠાકાએ આગળ જવા કહ્યું. બાપુ જરા મિત્રગ કરી દાખલ થયા આગળ વધ્યા,

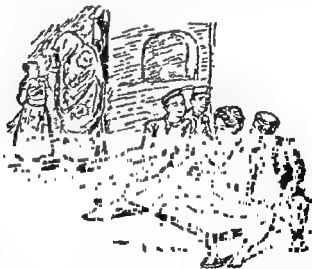

એટલે ઠાકાએ પણ મિત્રગ શુભાવી થકો માર્યો. પાછડી પડતી અટકાવવા બાપુએ એક હાથે તે પકડી રાખી પણ ચલમ દેડે પડી ગઈ અને તેના હુકડા થઈ ગયા. ઠાકા પોતાના પડમાં હતા, એટલે કકળા બાપુ ખીજે બેસવા ગયા. આ પ્રમંગે મોટા ભાઈના મિત્રો પણ બાપુને હસ્યા. મને તો તે બિચારાની દયા આવી કે ચલમ વગર તેનું શું થશે ?

બાપુની ચલમના હુકડા થઈ ગયા

જન લાડી રોજને જીતરી ગઈ.

ત્યાંની પોસ્ટ ઓફિસમાં બપોર શુભરીને સાંજ પડનાં થોડા ગાઉ ઉપર આવેલા વેચાઈના ગામને પાદર સંખ્યાકાળે ત્રીધૂલિ સમયે પહોંચવાનું હતું. સાથે આવેલું બાપું સૌએ ખાધું. પછી જૂની રીતે વેચાઈ તરફથી કચુની ખેડૂતો ગાડાં સર્ઈ આવ્યા હતા

બનીવાસો.

તેમાં જન જીપડી. રામ લક્ષ્મણ નામના બે રજપૂત ભાઈઓ પોસ્ટમૅન હતા તેમણે પોતાની બદ્ધિ લરી લાડાકા કર્યા અને ગોરજ સમયે અસિદર ગામે જનનું સામૈયું થયું. બીજાં સગાંઓએ ત્યાં પણ તે જ મુહૂર્ત લગો હતાં, તે બનો પણ આવી હતી. એ બધું સરધમ ગામડાની બજારમાં થઈ પોતપોતાને ઉતારે વહેંચાઈ

ગ્યું. અમારો હિતારો કે જનવાસો (જનીવાસો) એક મોટા ચોખાનવાળા ડેલીમાં વંડામાં ઊંચી ઓસરીવાળા મકાનમાં હોય.

૪૬ હસ્તમેળાપ

સમ-મુહૂર્ત સમયે વેવાઈપદ્મે સૂક્ષ્મ માટે ઘોડું મોકલ્યું. તે પર વરરાજા બેઠા એટલે પાછળ કુટુંબનાં બેસાં ગીત ગાતા ચાલ્યાં. પુરુષો મોખરે રહ્યા. ઢોલ-શરણાઈવાળા તેમનાથી થે આગળ હતા. આળી, કાકી વરને જોઈ મલકાતાં હતાં. ગીતોમાં કુટુંબી-ઓનાં નામો જોડાતાં હતાં. એમ પહોંચ્યા સપગને ઘેર, માડવે. ઘોડા પરથી જીતરી વર ખડકી આગળ ઊભો રહ્યો, એટલે સામુએ પોંખી લીધો. ધણી ૫ મને ચેતવણી આપી ગયેલા કે સામુ આ વખતે જમાઈનું નાક તાણે છે, અને ચતુર જુવાનો તે પ્રસંગે ચુકાવે છે; એટલે મારા પ્રમંત્રે હું સાવચેત હતો, પણ એવું કશું બન્યું નહિ. કદાચ મારા વિષે જાપ હતી કે જમાઈ બહુ રિસાગ છે એટલે તેને ચીડવવા નહિ.

હજારો વર્ષની પરિપાટી પ્રમાણે શાસ્ત્રે નક્કી કરેલા વિધિથી બ્રાહ્મણોનાં સમો હજુ ચાલુ છે. મધુપર્ક અથવા માલ્યરાના પ્રથમ વિધિમાં કન્યાના પિતા જમાઈનું

હસ્તમેળાપ

પૂજન કરી કન્યાદાનનો મંકર્ય કરે છે અને અંતરપટ (આડું વસ્ત્ર) ધરી વરની સામેના બાજુ પર કન્યાને ધધરાવે છે. વેદમંત્રો અને સ્તુતિઓ બોલના પુરોહિત અને સાથીઓ હસ્તમેળાપના શુભ મુહૂર્તની રાહ જુએ છે, અને ધણી ધડિવાગમા ઠરાવેલા સમય જોઈ 'હસ્તમેળાપનો સમય થયો.' 'ઘાનધાર' બેસી અંતરપટ દૂર કરી વરક થાની જમણી હથેલીઓ મેળવી સંયુટ કરી બાધી લે છે.

આ સમયનો રોમાચ હું જીવનમાં કદી વીકરી શક્યો નથી. જીવનભરનું સહજીવન અર્પતી એક અનલિપ્ત ક્યારિકા, જેનું મેં મોં સરખું કદી જોયું નહોતું, તેનો ચયરતો હાથ સી વડીલોના દેખતાં મારા હાથમાં બાંધી દેનારા બ્રાહ્મણોની ધીટતા તે વિશ્વની ઘટનાનું પાલન કરવાનો આગ્રહ મારા મનના અનેક તરંગો ઉઠાળી રહ્યો હતો. અરધાપોણા કલાકનો આ વિધિ મારા સમગ્ર જીવનનો આકાર જાપી ગયો.

જનને ત્રણ ટક રોકવાનો રિવાજ હતો. એ દરમિયાન જનીવાસામાં થતાં જનવાસોનાં દીખા, કોઈ ઢીલા-પોચાની મસ્કરીઓ, અને ખાસ તો વરરાજાની

આસપાસ લમણવનની ખાનગી રીતણાતો રસથી વર્ણવતા અણવરો ને પીઠ જતો, એમાંનું કંઈ મારી આસપાસ નહોતું. વરને તો માંડવે જ સૂવાનું હતું. ત્યારે પણ હું સાંજ-સવાર સંખ્યા કરતો. મારા કાકા મારી સાથે જ રહેલા. કોઈ કુતૂહલ-પ્રમંગ કે સખીઓની મશ્કરીઓનો અભાવ હતો. મારા સસરાએ આ પ્રમંગે બે કન્યાઓ એકીસાથે પરણાવી હતી. બીજા જમાઈ ગામડામાંથી આવ્યા હતા. અમારે ઝાળખાણ પહેલું જ હતું. ઘેરનાંએ શિવ-પાર્વતીનાં અને રામ-સીતાનાં લક્ષ્મીનાં વર્ણનોવાળાં સુંદર ગીતો સંભળાવ્યાં. તેમાંનાં 'કન્યા યડી રે કમાડ, સુંદર વર નીરખવા' જેવાં કલ્પના-ચિત્રોની કદર કરવાની બૂજ મારામાં નહોતી.

બન ઘેર આવી. વણિક્રમાં તો ગમે તે વયનાં જોડાં પરણે તો પણ ઘેર આવતાં જ પહેલી રાતથી તેમને એકાંત ઝોરડો મળે. પણ અમારે ત્યાં કન્યા પહેલે આણે આવે ત્યારે જ એ રિવાજ પળાતો. આડ કે દસ દિવસ નવાં વરણોડિયતિ કોઈને કોઈ ઘેર જમવાનું આવતું. એ વખતે બહેન કે નાતો લાઈ અથવા સમોવડિયા પિતરાઈઓ સાથે હોય, એટલે નવવધૂનું ધૂમટા-સ્વરૂપ માત્ર જોવા મળે. દસ-પદર દિવસે તો કાકાજી તેને લેવાને આવ્યા અને અમારી મિલનેજ ને મધુર વાર્તાલાપ કલ્પનામાં જ રહ્યાં; અને જાણે પરજ્યા જ નથી એ રીતે રહેવાનું વર્ષ મળી ગયું.

૪૭ બદલી અને પ્રવાસ

મારા લમ પછી થોડા જ દિવસમાં પિતાશ્રીની બદલી નાસિકના પોસ્ટ માસ્ટરની જગ્યા પર થઈ. પગારનો એકડ અહીં રૂ. ૧૦૦નો હતો તે ત્યાં ૧૫૦નો થયો. પણ તે રૂ. ૧૦૦થી શરૂ થઈ દર વરસે દસના વધારાથી પાંચ વરસે દોઢસોએ પહોંચવાનો હતો એટલે આ બદલીથી કે આર્થિક લાભ ન હતો. બિલકુલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે રોગનું રૂ બે બચ્ચું મળતું તે પણ ખોવાનું હતું. પણ એકડનો લાભ જતો ન કરવા એ જગ્યા સ્વીકારી. તિલક મહારાજે સ્વરાજની ચળવળ ઉપાડેલી તેમાં નાસિક મુખ્ય કેન્દ્ર હતું અને તિલક-કેસ પછી લોકો ખૂબ ઈસ્કરાએલા રહેતા. નાસિકની હેડ પોસ્ટ ઓફિસનું કામ પણ લાંબા સમયથી ગોટાળાપ્રકરણ બન્યું હતું. કોઈ પોસ્ટ માસ્ટર ત્યાં સફળ નીવડ્યો ન હતો.

આ મંજોગામાં તેમણે કુટુંબને ત્યાંની સ્થિતિ મેળવ્યા પછી બોલાવવાનો વિચાર રાખ્યો. મારું વૈકસન થોડું બાકી હતું એટલે મને થોડા દિવસ માટે ત્યાં સાથે લઈ જવાનો નિર્ણય કર્યો. ત્યાં ખાવાપીવાની અડચણ પડે તેમ હતું એટલે કોઈ માણસ મળી જાય તો તેની શોધ કરવા લાગ્યા. એવામાં સ્વદેશપ્રેમી મંડળથી મારા મિત્ર બનેલા ચંદ્રશંકર દવે હાથમાં આવી ગયા. તેણે પ્રેસની નોકરી છોડી હતી અને કંઈક બીજું શોધતા જ હતા. તેણે હિંમતથી રમોઈ-મહારાજ બનવાનું માથે લીધું. મારા મિત્ર તરીકે પિતાશ્રી તેને મારી પેઠે જ લક્ષવતા. તેનો ઉમંગ જોઈ તેમને સાથે લઈ લીધા. બદલી સમયના પ્રવાસનો ખર્ચ સરકાર તરફથી મળવાનો હતો.

પુખ્ત વયની સમગ્રણ પછી મેં પટેલી જ વાગ વીરમગામ વટાવ્યું. વીરમગામથી સેકંડ ક્લાસનો ટિકિટ લઈ બાપુએ મને સાથે રાખ્યો. અમદાવાદ રેલેશન આવ્યું

ત્યારે આપુ વૈગ્નર્મ લાલ કસબી પાલડીઓથી છવકાતુ મેં જોયું સાનાના ઉચ્ચારો 'પેલો', 'હોડો' વગેરે સાંભળ્યા ને પછી વડોદરા, ભરૂચ, સુરત આવતા ગયા તેમ પ્રાદેશિક બોલીઓથી અને પોશાકોથી અને ખૂબ મન પડી દુબારી આગળ જ બેસી રહેતો ભૂગોળમા વાચેની નદીઓના સાક્ષાત્ દર્શન કર્યા સુરત અને નવમારી વચ્ચે બે પારસીઓ વચ્ચે બેસવાની જગ્યા બાબત એવો તો અડો ધવો કે એક જણાએ બીજાની તળચી દગાવી તે વખતે મારા બાપુજી વચ્ચે પડવા 'અરે સાહેબો, તમે સેકડ ક્લાસમા બેગ છો, કપક તો ચરમ રાખો!' અને પછુ નવાઈ લાગી કે 'નૅન્ટવર્મન' કહેવાતા માણસો પછુ ગાળાગાળી અને માગમારી કરતા હોય છે!

નર્મદાનો લામો પુન મેં ખૂબ ઈતેજરીથી જોયો આખી ગાડી અંદર સમાઈ જાય છતાં પુવનો છેડો આવે નહિ! વળી નીચે વહાણો તરતા જોયા એ બધુ મને એ વયે પછુ આશ્ચર્ય પમાડી શક્યુ મુમાઈ નજીક આવતું થયું તેમ ખાડીઓ વગવતી ગાડી વસઈ પુન ઉપર આવી ત્યારે ભરપટ જળવિસ્તારમા ગાડીના જોખમની ચિંતા થઈ હતી!

દીવાનતીઓ થઈ તે વખતે મુમાઈના ટ્રાન્સરોડ રેસનમા ગાડી જઈને જીબી રહી ગેસની બતીઓથી બધુ અળહગાટ લાગ્યું મહુવામાંથી પિતાશ્રીના મિત્ર બનેના ત્રિજીવનદાસ શેઠ ગેશને આવ્યા હતા એક વેળા મહુવામા તેમની જહોજતાલી હતી ત્યાં પેટી લાગી એટલે મુમાઈમા આવી ધધો ચરૂ કર્યો હતો અને પિતાજી પાસેથી પછુ થોડી રકમ વ્યાજે લીધી હતી લાગ્યું તો ચે ભરૂચ જેવા એ સજ્જન અમને લાડૂતી વિફ્ટોરિયામા બેસાડી છીપી ચાલના એક માળામા બે નથુ ઓરડી પોતે રાખેની ત્યાં લઈ ગયા અમારા માટે રસોઈ કરનાર મહારાજ તે દિવસ માટે રોક્યો હતો રાત્રે તો મુમાઈની ગેસની બતીઓની લાઈનો સિવાય કંઈ ન જોઈ શક્યો ભાવનગરની શિધરામ (શીધગામી ૨) ગાડી કયા ચે દેખાઈ નહિ, બધી ચાર પેડાની વિફ્ટોરિયાઓ હતી મોટરનુ તો નામ પછુ ન હતુ પાગ પર ટ્રામ દોડતી જોઈ, પછુ તેને ઘોડા જ ખેંચના હતા તેમા બેસવાની ટિકિટની કિંમત બે પૈસા જ હતી ડામરની સડો હજી થઈ નહોતી

મુમાઈમા રહેવાની સાકડનો રાત્રે જ અનુભવ થઈ ગયો પિતાશ્રી પછુ અકળાઈ ગયા ને સવારમા વહેલા પરવારી અમે ત્રણે જણે સામાન સાથે શેના માણસ જોડે બેરીબદર ગેશને જઈ નાસિક મેઈલમા સવારી લીધી આ પ્રવાસમા નિર્સર્જના અને માણસના ભન્ય કામો જોવાની તક મળશે એવી અમારી આશા ધાર્યા કરતા ચે વધુ સફળ થઈ પહોંચી ગાડીનો માર્ગ કરેલા માઇલો લાખા બોમ્બે (નસો) જોઈ બ્રિટિશ ઇન્જનેરી શક્તિ પિંજાની ઘાટનુ ઊંચાણ ચડવાને ગાડીને એક એન્જિન પાછળ પછુ લાગ્યુ કસારાઘાટ આગળ ગાડીએ લાખુ ગૂંચળુ મારી ઉપર જતો ચડાવ લીધો તે બધુ ક્ષણેક્ષણ આતુર નજરે મેં જોયુ

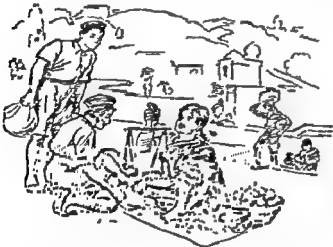
મુમાઈથી ચદશકરે પ્રદર્શનમા મળેલો ખાખી પોશાક ચડાવ્યો હતો તિલક મહારાજના મુલકમા જઈએ છીએ તેથી તેનો હર્ષ માતો નહોતો દ્રેધનમા ગુજરાતી બોલતું કોઈક જ દેખાતું કોઈ લાટિયો કે પારસી ભેગી જાય તે જ ગુજરાતી બોલે

તેઓ પચ્ચ ત્યાના હેતુ સાથે 'તુમ્હોં આગે', 'અઘા કશા' કાગમા પાવવા સામ્યા. તુમ્હોં તરફના બધા જ મુશ્કેલીઓ અને કઠોરો મરફો ગેઠગુમગ કરી ગિના કે મચૂરને સમજાવી રહ્યા.

૪૮ નાનિક

નૃસિમ્હા સ્ટેશન પર પોરનો લાન ટાંગે આ-યો હતો. તેમા સામાન ચક્રી, બીજો ટાંગો બેસવા માટે લઈ, બેનકુ માર્કેટ દૂર નાનિક શહેરમા ને ત્યાથી શહેર બહાર ગ્રામીણરના ગરને એક માર્કેટ પર ખુલા મેદાનમા પોસ્ટ ઓફિસ આવેલી હતી ત્યા પહોંચ્યા વિદાય લેના પાગમી પોસ્ટ માસરે અમાગ માટે બે ખડ ખાલી કરી નાખ્યા હતા. તેમનો સામાન બતાવો હતો મહાગ્રહી સ્થાથી તે મથક થઈ ગયા હતા. મિનગવાગમરી, નાકમની વગેરે તેમની ફરિયાદો હતી પિત્રીએ જાણતો આજે લેવા માડ્યો મેં અને ચત્તરકરે મંચુકાપડે ધર ગેઠવવા માડ્યુ એક પટાવણાની સાથે શહેરમા ચક્રર માર્કેટ ગેઠવરી નીના બાધિના કાગ પર ભગતુ બજાર જોડું નામિમ્ની નામે પચ્ચટી વિસ્તારમા મુશ્કેલી શેરોએ બધા વેલી ધર્મશાળાઓ અને બજવા જોના ચત્તરકરે અને મેં શેર સવારે ની-સ્થાનની

સવારે નીસ્થાન
અને શાંતી
ખરીદીને અમારો
કાર્યક્રમ હતો.

મજા અને શાક તથા ચીજોની ખરીદીનો કાર્યક્રમ કરી કાઢ્યો ચત્તરકરે નેકર જેટલું ન લાગે તેની પિતાશ્રી પચ્ચ કાળજી ગળવા અને શહેરમાથી આવીને ગેઠઈ તૈયાર કરી નાખીએ ત્યા ઓફિસકામ પર ત્રી પિતાશ્રી આવે અને નજુ સાથે જમવા બનીએ તે વખતે ચત્તરકરે દેશમંડિત કુશાગ ઉડાવે તેમા મર્કેટ ગમરો મારે ત્યારે પિતાશ્રી તેની જમન ઉડાવે ને તે મચૂરી ફરીફરી હતી લઈએ શહેર મા માર્કેટ રોડ નજુ બાપણ હોય તો ચત્તરકરે ત્યા પડે આ જ દોષ.

પિતાશ્રીને ઓફિસનું કામ ઠેમણે લખવા બંધુ સમય અપયો પડે પચ્ચ તેમની અજુબગમરી રો હતી તપાસ અને દિવાલોની ચોખવ મારેની જાહેરમા આગ સ્થા નગમ પડી રહે હો. માનગવિવારે એકએ વગ અને લઈને તે શહેરમા ગયા મુશ્કેલીને માટે નીકળ્યા હતા તેનજુ શોધી મળે કે નામિમ્ની સંસ્કૃતી

બ્રાહ્મણોની યાત્રિમાં તળાખનાં એકબે કુટુંબો પણ હતાં. તેઓનો કન્યા લેવડદેવડનો વ્યવહાર હજી ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલુ હતો. એમના વૃદ્ધ પુરુષને મળ્યા ત્યારે એ ડેસા ગળગળ થઈ ગયા અને પછી તો તેમણે કુટુંબીની જેમ સંમતિ સાધી.

૪૯ શ્રી પંચેનાં વિધવા

મારા પિતાશ્રી સંમંદો શોધવામાં, પરંપરાઓને સ્મૃતિમાં રાખવામાં અને નવી પિછાનો કરવામાં અનેખી શક્તિ ધરાવતા. ભાવનગર રેલવેમાં શ્રી પંચે કરીને એક દિસાખી અધિકારી હતા. તે મૂળ નાસિકના હતા અને તેમણે એ જમાનામાં વિધવા સાથે લગ્ન કરેલું તે વાત ભાવનગરમાં પણ જાણીતી થઈ હતી, તેથી સ્ટાફના માણસો ખૂંડ પાછળ ઘણી ટીકા કરતા. 'રાંડીગંડને ઘરમાં લાવ્યો છે' એવું હલકું વેણુ બોલાતું. તે તો ગુજરી ગયા હતા, પણ તેમનાં વિધવા અને બાળકો નાસિકમાં હતાં તેથી મારા પિતાશ્રીને થયું કે ભાવનગરના વતની તરીકે તેમની મુલાકાત લઈએ.

અમે નાસિકની નદી પરની એક ધાર પર તેમનું ઘર સોધી કાઢ્યું. ત્યાંના બ્રાહ્મણો હજી પણ તેમના નામ સામે ટીકા કરી ચકાવતા હતા. પણ તેમના ઘર આગળના નાનકડા બગીચાના દરવાજે જઈ જીઆ કે દુરત એક નાનું ફાતું બસ્યું. તેને અવાજ સાંભળી દક્ષિણી સાડીવાળી એક કન્યા બહાર આવી અને 'આંત યા' કહી, છબીથી શય્યાગારેલા સુશ્લેષ-સ્વચ્છ મુલાકાતી-ખંડમાં અમને બેસાડ્યા. જે મધુરતાથી તેણે અમારો આદર કર્યો તે વિરલ હતો. તેણે અંગ્રેજીમાં અમારી બોલબાણ પૂછી અને

શ્રી પંચેનાં
વિધવાને ઘર

તેનાં બાને તેડી લાવી. તે તો ગુજરાતી બોલતાં હતાં. પંચે ઘોડા વખત પહેલાં જ ગુજરી ગયા હતા તેથી તે બાગત આધાસન આપી પિતાશ્રીએ બીજા ખખર પૂછ્યા ત્યારે તેમણે કહ્યું : 'પૈસાની તાણુ જણાય છે. છોકરાં ભણે છે; પણ હવે છોકરી મૅટ્રિક થઈને નોકરી લેશે અને નાનો ભાઈ આગળ ભણશે. પણ નાતવાળાં કોઈ સામું જોતાં નથી.' છોકરો પણ ક્રિકેટ રમીને આવી ગયો. તે સુંદર ઘટ્ટ સ્નાયુવાળો તરણુ હતો. આવાં સુશીલ, ગુણસંપન્ન બાળકો ઉપર યાત્રિના સાપ ઝખૂમે છે એ વિચારે મારા મનમાં દક્ષિણી યાત્રિસરથા પર ક્રેપ પ્રકટ્યો. પંચે કે તેનાં પત્નીનો દેવ મને દેખાયો નહિ.

૧૨૨૭ જીવન-સંક્રાંતિ અંભારમાં આવેલાં મૂલ્યવાન સમૃદ્ધિરૂપ આ કન્યા ને તરુણે જાતિ ગ્રમાવશે. મેં કહી દિન્દુ કન્યાને આવી સ્વચ્છ મર્ધાદામાં પુરુષો પાસે બેઠાની-ભાડની જોઈ નહોતી. પિતાશ્રી દિન્દુ જીવનની કુદર મર્ધાદાઓનું પાલન કરવાના પક્ષના હતા, તે પછી તેમણે વિધવા માતાને આશ્વાસન આપ્યું ને 'કામ હોય તો બેઠાશક જણાવજો' કહી અમે નીકળ્યા તે વખતે મને સંતોષ થયો.

થોડા જ દિવસોમાં ચંદ્રચંકરનું કામ સરાડે ચડી ગયું. મારી રજાઓ પૂરી થવા આવી હતી, પણ મારે બે-ત્રણ દિવસ મુંબાઈ રોકાઈ તે જોડું હતું, એટલે હું નાસિકથી વહેસો નીકળી ગયો.

૫૦ મુંબાઈની પહેલી છાપ

મુંબાઈમાં અમારાં સગાં-સંબંધીનાં એકબે ઘર હશે; પણ મારા નાના ભાઈના શ્વસુર પક્ષના હરિભાઈ વ્યાસ, રામજી ભાવનની પેઢીમાં હતા, તે એકબે વાર ભાવનગર આવી ગએલા તેમની સાથે મારું મન મળેલું. તેમણે મને બોરીમંદરથી લઈ જઈ જુલેશ્વર પોતાના ઘેર ભાવ્યો. પછીખીજે આખો દિવસ પગે ચાલી કાલ્યા-દેવીની દુકાનો જોઈ નાખી. એમાં ફોટોગ્રાફરોની દુકાનો ખાસ જોઈ; રવિવર્માનાં ચિત્રો વેચનાર પી. એમ. જોષીની દુકાન જોઈ, એક કોમ્પાઉન્ડમાં છાપરી જેવું બાંધી પાટિયાં ચીતરનાર રામજી મૂળની દુકાન જોઈ. એ ભાઈએ સફેદ ચોકડાં પર કાપડ ચોડી, તે પર નાટકનાં પાત્રો અને દૃશ્યો દ્રષ્ટ છૂટાછૂટા મરાઠી ચિતારાઓ પાસે કરાવી એક નવો ચીલો ચર ક્યો હતો. આગનાં સિનેમા-પોસ્ટરોના તે પૂર્વજો કહી શકાય. મોટે ભાગે તે ગુજરાતી નાટક કંપનીનાં જ ચોકડાં ચીતરતા. તેમાં મેં 'સૌભાગ્ય-મુંદરી', 'માધવ-કામકુંડલા' વગેરે નામો વાંચ્યાં. ઉર્દૂ નાટકોની પ્રશંસા સાંભળેલી, પણ મુંબાઈમાં નાટક જોવું એટલે રાત્રે દૂરદૂર જવું અને મોડી રાત્રે ત્રણેક વાગ્યે ઘેર પહોંચવું એ માગ મનને રચવું નહોતું. મુંબાઈની ઉપરતપકે છાપ લઈ, બે દિવસ પછી હું ભાવનગર પહોંચી ગયો.

એકાદ માત્ર પછી પિતાશ્રીના પત્ર આવ્યો કે ચંદ્રચંકરને ગમતું ને કાવતું નથી, મરાઠી દેશનેતાઓનાં ભાવણ સાંભળી તેનું મન દેશસેવાનાં સ્વપ્નો સેવે છ પુગેરે. આથી મારાં બા બહેનને સાથે લઈ સંગ્રામ મેળની મુંબાઈ ગયાં. મારા પિતાજી નાસિકથી સેવા આવ્યા હતા. ચોગાનુચોગ સિંહસ્થનો બાર વર્ષે આવતો મેગા પણ નાસિકમાં થવાનો હતો.

તે પછી ચંદ્રચંકર મુંબાઈ ગયા. ત્યાં તે દેશમક્ત મહારાષ્ટ્રીઓના બૃધમાં રહી દંધક કામધંધો કરતા. બંગાના પછી તેમનાં એક સુપુત્રી સ્વામી રાવ ઉર્ફે સરદાર પૃથ્વીસિંહનાં ધર્મપત્ની બન્યાં.

ભાવનગરમાં મોટા ભાઈ, ભાભી, હું અને નાનો ભાઈ રહ્યાં. ભાભી ઘર અને વ્યવહાર ચલાવવાની પૂરી તાલીમ પામ્યાં હતાં. મોટા ભાઈને આ બધું ઠીક કાવતું થયું. તેમના એકાઉન્ટ ફાસના મિત્રો આવી બેઠક જમાવતા અને ગાયતો તથા

વાર્તાઓની જમાવટ થતી મણિભાઈ જોષી મહાગમ સાહેબની ગંધારશિપથી સિતાર શીખ્યા હતા તે પણ સિતારની લહેરો આપના.

૫૧ સોશલ મિત્રમંડળ

સ્ટેશન મગલની અમારી મડળીમા પણ અલિટલ થઈ હતી. આપણે આપના બધા મજા છીએ તો કઈક મડળ જેવું કરીએ એવો વિચાર બધાને આવ્યો વડીલ યુવાનોએ કહ્યું કે તમે સંવાદ કરો, કવિતા કે ગીત ગાઓ. નામરોના જિમખાનામા સોશલ ગંધારિંગ થતા તેની વાતો સાલગા અમે પણ એક સોશલ ગંધારિંગ (ગેલમિયન) કરવાનું વિચાર્યું મુ મોટાભાઈ (હરજીવિંદભાઈ)એ તથા નાનાભાઈએ (નૃસિંહપ્રસાદે) સમતિ આપી, એટલે સ્વીપાન વિનાના મંરૂત હિન્દી અને અંગ્રેજી નાટ્યમંચાદો તથા કવિતાઓ અમે ભેગા કર્યા.

મારા મોગ ભાઈ પાસે બાનીરાગની હિન્દી નાટક કંપનીની 'હરિશ્ચન્દ્ર'ની ચોપડી હતી તેમાથી કાશીના બજારમા વેચાવા લેલા રહેલા હરિશ્ચન્દ્રનો પ્રમંચ રજૂ કર્યો એમા નક્ષત્ર તરીકે મારે ગાવાનું હતું : 'તનતેજ બહે મનમેવ મિટે, દે રગમજ કા લોટા!' એ ગાયનથી જ પ્રવેશ થઈ ગયો છે એમા હરિશ્ચન્દ્ર બોલે છે : 'આ આસમાન કે જૂઠું સિતારે! જાઓ, રૂબ જાઓ! આજ સે મે હરિશ્ચન્દ્ર નહિ, પરંતુ એક ચાકલ કા દાસ હૈ!' વચ્ચે થોડાથોડા બોલનારા નામરિંગ વચ્ચે પાંચ ૭ રમૂજ પાત્રો પણ આવે છે રેલવેના કોચ એક્ઝામિનર નાદીરચાહના નથુ નમીંગ પેરતન, દિનશા અને ફરામને પણ અમે જોડી દીધા. તેમાથી એક જથ્થો—

'Breathes there a man with soul so dead,
Who never to himself has said,
This is my own my native land?'

એ કવિતા બોલવાનો હતો

મેં વળી Friends, Romans, Countrymen વાળો છૂટસનો પ્રસિદ્ધ ફકરો પણ ગોખી નાખ્યો હતો રોમના સિપાઈઓ પહેરતા તેવી ટોપી પૂગની બનાવી હતી, જોકે તેનું પહેરણ બન્યું નહોતું તબવાર પણ પૂગની બનાવી તે ઉપર રૂપેરી કાગળ ચોડ્યો હતો પ્રાર્થનાગીત કાવ્યમાધુર્યમાનુ શ્રી નરસિંહરાવનું 'મુન્દર શિવ મગન શુભ ગાઈ ધધિરા' હું અને મસ્તરામ સાથે ગાવાના હતા

વિવિધતા લાવના એક ઉછીના પાનને પણ અમે આમત્રણ આપ્યું ભાઈશકર દવે ક્રિકેટરે હાઇકૂલના મેળાવડામા 'ગુજરે ને શિરે તારે' એ કવિતા જીનદ અવાજે ગાઈ હતી તેની પ્રશંસા થઈ હતી પોપટભાઈના તે મિત્ર એટલે અમારી વિનંતિથી તેણે સમારભને દિવસે આવીને ગાવાનું કબૂલ કર્યું તેમને રિહર્સલ માફ કર્યું તેમની ગજલ ગાવાની રીત અનોખી હતી : એક લીટી બોલે ત્યારે,

સૌશ્યક એમ્પ્લોય હસ્ટાડુ મિત્રમંડળ • ઈ. ૧૯૦૬

[પરિચય સાથેના ચાત્રે]

પાછળ ઊભેલા ડાબી બાજુથી (૧) સ્વ નાનુભાઈ હવે તબલા નિષ્ક્રાંત, રેલવે સિગ્નલર, રેલમહારાજના ભાઈ (૨) સ્વ કેશવલાલ પરમાનંદ દેસાઈ મારા ખાસશ્રી મિત્ર (૩) સ્વ ત્રણકા ઊઘાલાલ ચારેખ સાળામિત્ર, સાહિત્યચિકિત્સક અને સાત મૃતુતિના (૪) બાઈશકર હવે ગઝલ આચક ભણીતા ક્રિકેટર હાલ કયા છે તેની ભણુ નથી (૫) સ્વ નાનુકાકા પૂ હરગોવિંદકાકા (મોટાભાઈ)ના મામાના પુત્ર (૬) સ્વ પ્રભાશકર આવજી હવે સરળ સ્નેહપૂર્ણ જીવાન, ભાવનગર રાજ્યમા ડોક્ટર થયા (૭) શ્રી ગિરીશભાઈ મ ભટ્ટ સાહિત્યપ્રેમી, હાલ સપરિવાર સાત નિવૃત્ત જીવન ગુબરે છે (૮) શ્રી પેસ્તનજી રેલવે કોચ ઓફિસમિત્ર શ્રી નાદીરશાહના પુત્ર (૯) તેમના નાના ભાઈ હાલ કયા હશે ? પુરશીમા : (૧) કલ્યાણજીભાઈ હામોનિયમ નિષ્ક્રાંત, નાનુભાઈ હવેના સાથી (૨) નાનાસાહેબ હેડે પ્રાજુલવન પગ્યા શ્રી મસ્તરામ પગ્યાના નાના ભાઈ તેજસ્વી વાકપદ કિશોર હતા ઝરિયા ખનબાદમા ૪૫ નેટલા વર્ષ સરળ માધ્યમિય ઍન્જિનીઅર તરીકે આજેવાન રહ્યા, થોડા વર્ષ પહેલાં ગુજરી ગયા (૩) રવિરામર મ રાવળ આ કયાનકના લેખક જે વખતે મેટ્રિકમા (૪) પમુભાઈ (પરમાનંદ) ભટ્ટ મસ્તરામના ફોઈબાના પુત્ર, જે વખતે તાલ પરણેલા હોઈ કુલાવીને વરરાજના પોરાકમા જ છબીમા લીધા, મેટ્રિક થઈ ન શક્યા, સ્વેચ્છા મસ્તરામ તરીકે નોકરી કરતા આકાળે સ્વર્ગસ્થ (૫) સ્વ જીવજીલાલ ભટ્ટ તેમના મોટા ભાઈ રેલવેમા ગાર્ડ હતા તેમજ ગિરીશભાઈ તેમના બહેની થતા હતા તે નાતે મડળમા ને આજેલા (૬) શ્રી મસ્તરામ (માણિકલાલ) પગ્યા ઓકદરે મડળના કેન્દ્ર સમા, સરકારપ્રેમી સહુકથ મિત્ર, ગાન, અભિનય, ગીતલેખન, નાટક વગેરેના રસિકા (૭) રતિલાલ નાનાસાહેબના સાળામિત્ર જમીન પરનું બાળમડળ (૧) મનુ મહેતા તેના પિતાશ્રી યુનીભાઈ મહેતા એક હિતમ ગુજરાતી શિક્ષક હતા, શ્રીમતપુરામ સર્માજીના સુરત અનુયાયી હતા, તેમના મોટા પુત્ર લક્ષ્મીરામ (લખુભાઈ) પોપટભાઈની સાથે ભણતા, તેની આમળીએ મનુ મહેતા અહીં બની ગયા (૨) હન્ધક ભટ્ટ પમુભાઈના નાના ભાઈ અમે તેને હિસુ' કહેતા, આકાળે સ્વ ગંદક (૩) ફરામ નાદીરશાહનેા ત્રીજો પુત્ર (૪) હાલ (યુનીલાલ વનમાનો ભટ્ટ) મસ્તરામના મારાનીના પુત્ર, પાચ ભાઈઓમા મોટા, આકાળે માતાવિહીન થતા શિક્ષણ માટે ભાવનગર રહેલા, મધુર વહાલસોયો હસમુખો ચહેરો, દક્ષિણામૂર્તિમા તાલીમ, મેટ્રિક ન થવાયું, મુંબાઈ જઈ સ્વ હાજીમહમ્મદના વીસમી સદી' માસિકમા ભેડાયા, થોડ રતનસી મોરાસજીના સેક્રટરી થયા, પુત્રપરિવારે સુખી, તેમના સુપુત્રી ભદ્રા અને કવિ પ્રદીપ દપતી બન્યા છે થોડા સમય પર ગુજરી ગયા (૫) કુમેદલાલ નાનાસાહેબના સાળામિત્ર, હાલ વલસાડમા 'અનુલ'મા પ્લાનમેકર (૬) રામુ હકર સ્વ કવિભાઈ હકરના નાના ભાઈ, નાના સાહેબના સાળામિત્ર, તેમના પિતાશ્રી પરમાનંદભાઈ હકર તે હકરખાપાના સગા ભાઈ અને સનાતન ધર્મ સૂના હેડમાસ્તર, રામુ હકર પ્રસિદ્ધ પત્રકાર અને લેખક છે આ મડળમા તેની ગાનશક્તિએ ખેંચી આપ્યા હતા.

કસગત કરતા હોય તેમ, જમણી બાજુ ફરી હાથ ધર્યા કરે, ખીજી હોટી વખતે ડાબી બાજુ ફરી હાથ ધર્યા કરે! અલિનયની ઝીણવટની કંઈ જરૂર નહોતી, પાંડ કડકડટ આવડવો જોઈ એ! સ્મૃતમા વેણીનહારમાની કર્ણની ઉક્તિ-

સતો વા સૂતપુત્રો વા યો વા કો વા મવામ્યહમ્ !

દૈવાયત્ત કુલે જન્મ મદાયત્ત તુ પૌરુષમ્ ॥

[સૂત કે સૂતનો પુત્ર, ગમે તે હું ભલે ગલો;

દૈવાધીન કુલે જન્મ, છે મારે વશ પૌરુષ]

માર બેબવાની હતી

અચેત્તમા પિત્રારેતો એક મવાહ, જેમા "Soldier, hast thou a wife? hast thou children?" વગેરે વાક્યોથી એક પાન ચોક્કીદારને નમ પાડી મિનને નસાડે છે તે પ્રસન્ન હતો 'ખૂને નાહક' (હંગમે)ના નાટકમાથી લીવેલો એક ઉર્દૂ ફકરો મસ્તરામ અને નાનાસાહેબે દેવમહારાજ પાસેથી તૈયાર કર્યો, જેમ કે ઉર્દૂ બાનીની સિલજત પર દેવમહારાજ આફરીન હતા ખીજી ઘણા નાનેરા મિત્રો-ચૂનીવાલ ભટ્ટ, નાનાસાહેબના સરસ ગીત ગાના શાળામિત્ર રામુ દક્કર, કુબેરદાસ, મનુ મહેતા વગેરેને બુદ્ધાન્તર પાગેમા લીધા હતા.

હેવટ હામોનિનમ અને તમવાનુ હામ આપનારા મુરખખીઓ રેશન-સ્ટોફ-માથી મળી ગયા દેવમહારાજના ભાઈ નાનુભાઈ દેવે રેલવે સિમ્મલર હતા, પણ તમલાની તાલીમમા એકલા કલ્યાણજી તેમના સાથી સિમ્મર અને મિત્ર આ બંને દેવમહારાજની કથામા હમેશના સાન્નિદ્ય તેમણે અમારા મંથરિત્રની મગીતની તાલીમ મળાણી લીધી.

રોજ સાંજે ખૂમ ગિહસેલો કરી એક વડીલને ગ્રામ્પટર બનાવી પડકા પાછળ ગાખ્યા બૂલી જવાય ત્યારે પાછળ દાન માડી બોલ સમ્મગી લઈ આગળ ચલાવવું એની સૂચના અપાઈ

મોટાભાઈ અને નાનાભાઈ બંને વડીલોએ રિહસેલ જોઈ પ્રસન્નતા બનાવી અને ગ્રેટલાક નગધીજનોને બતાવવા દિવસ ધરા-યો કોઈને સૂઝવું કે પટ્ટણી સાહેબ જેવા આવે તો કેવું સારું થાય! એ વખતે ભાવનગરમા પ્રભાશકર પટ્ટણી એક લોક પ્રિય પાન બની ગયા હતા મોગભાઈ અને નાનાભાઈ તો અમને લાડ લડાવતા જ હતા, એટલે તુરત તે વાત તેમણે ઉપાડી લીધી, અને એક આમતચુ લઈ તેમને બગસે જઈ આ-ગા ને જણા-ચું કે પટ્ટણી સાહેબ આવશે અરે, રગ છે આપણી મડગીને! સૌ છુટીમા આવી ગયા અમને તાન ચડ્યું

મોરચલ મંથરિત્રનો દિવસ આ-યો અમાગ ઉત્સવ મારે અમે મોટાભાઈની લલામચૂંધી બાબુની દરગારી ધર્મશાળાનો મેડી પરનો મોટો હોય મેગ-યો હતો ત્યાં ગેતવેના ગદ યએલા ટાઈમિટેમલો લાવી મેં એક-એ મેગ ચોરટર જેવડાં ચિત્રો દર્શી રાખ્યા હતા તે લીંતો પર લખા-યા તેમા રવિવર્મા પરથી કરેલ બાલકૃષ્ણનું નાટ્યમનનું ચિત્ર પણ હતું એક ખૂણામા ઓમડળનેબેસવાની ગોમવણુ હતી ગણ્યા ગાણ્યા માણુમેનું પ્રેક્ષકમંડળ હતું, પણ અમને ભાવનગર આપુ બેરેલુ લાગ્યું! મંથ

રિંગના દિવસે એકેએક જથ્થુ સમયસર હાજર હતું. પટ્ટણી સાહેબ વખતસર આવ્યા.

અમારો પ્રોગ્રામ શરૂ થયો. હું અને મસ્તરામ પહેલા આગળ આવ્યા. પછી તો શું? દરેકને પોતાનો પાઠ કેવો જશે તેનો પડી હતી. બધું પૂરું થતાં પટ્ટણી સાહેબે દોઢની વિનંતિ પરથી બાળકોને ઉત્સાહ આપતું ભાષણ કર્યું. તેમાં મારી ચીતરેલી બાલમુકુન્દ કૃષ્ણની છબી જોઈને કંઈક બોલવા હતા ને તે પર મસ્તરામે મને અભિનંદન આપ્યાં હતાં.

સોશલ ઝંધરિંગનો લઢાવો પૂરો આપતાં હોય તેમ, મોડી રાતે મસ્તરામનાં માતૃશ્રી ત્રિવેણીબાએ બધાને કંઈક સારું જમાડ્યું.

બે-પાંચ દિવસ પછી અમને થયું કે આ પ્રસંગની સરસ યાદગીરી રહે તે માટે તેમાં જોડાએલાં બધાં પાત્રોનો એક સાથે સૂપ-ફોટો પડાવવો. પરિણામે આજથી પંચાવન વર્ષ પહેલાની એ પેઢીનો ફોટોગ્રાફ આજે જોવા મળે છે. (પૃ. ૨૫૮-૫૯)

૫૨ નાનાભાઈ પાસે વિદ્યાર્થીઓ તરીકે

મેટ્રિકની બીજી ટર્મ શરૂ થતાં જ મેં ખૂબ મહેનત કરવા માંડી. મસ્તરામ, ગિરીશ-ભાઈ અને હું સંસ્કૃતમાં કાચા હતા. તે માટે મોટાભાઈ (હરજોવિંદભાઈ)એ નાનાભાઈ (નૃસિંહપ્રસાદ) ભટ્ટને ભલામણ કરીને અમને કહ્યું કે અમારે દર શનિ-રવિ બપોરે કલ્યાણ ભટ્ટની શેરીમાં તેમના ઘેર જવું. નાનાભાઈ કોલેજમાં ઇતિહાસના પ્રોફેસર હતા, પણ શ્રી નથુરામ શર્માના શિષ્ય તરીકે અમારા આત્મીય જેવા હતા. વળી કથાવાર્તા કહેવાની પરિપાટી તેમના કુટુંબમાં હતી એટલે શીખવામાં સરળતા ને રસ પડશે એ વિચારે અમને પણ આનંદ થયો. ત્યારે તેમના ગૃહસંસારની શિરત પણ અમને જોવા મળી.

તેમનાં બીજી વારનાં પત્ની અરવિંદાબહેનનું વય નાનું હતું, પણ નાનાભાઈનાં ઔરમાન માતૃશ્રી અને નાનાભાઈથી નાના તેમના પુત્ર વામનભાઈ તેમની સાથે જ રહેતા. એ આખી શેરી પ્રથોરા કુટુંબોની જ હતી અને અંદર અંદર સંયોગની આંટીઓ પણ ખૂબ હતી, એટલે વડીલોના ચીલા દંડપણે પળાતા. વળી તેમાંના ઘણા શ્રી નથુરામ શર્માના અનુયાયી થયા હતા.

નાનાભાઈના ખંડમાં એક બાલુ પાટલા પર નયુરામ શર્માજીની હળિ, માળા, ગીતા અને સામે સંખ્યા કરવાનું આસન નજરે પડતાં. તે ઉપરાંત અભ્યાસ કરવાની જગ્યા એક બારી પાસે હતી. ત્યાં પણ ગાદી પર જીનની કામળી અને નીચા મેજ પર પુસ્તકો, કાગળો, ખડિયો-કસમ, પેન્સિલ વગેરે આગમ જેવી સુધકાથી ગોઠવેલાં રહેતાં. ત્યાંના અભ્યાસમાં પ્રવેશમાં જ રહેતા લાલભાઈ ભટ્ટ પણ લગ્યા. તેમના

નાનાભાઈની
ખંડમાં

પિતાશ્રી મુબારકમાં દાકતર હતા, પણ તબિયત બગડતાં એ વ્યવસાય છોડી આવ્યા હતા, તેથી મંદિરિકમાં પહેલેલા લાલભાઈનું પહેલું વર્ષ બગડ્યું હતું અને ભાવનગરમાં અમારી સાથે લગ્યા હતા. તે કસરતના ખૂબ શોખીન હતા તેમજ મુબારકના અભ્યાસ-થી તેમનું અંગેજીનું જ્ઞાન ચડિયાતું હતું. મોટા દેશસત્તોના અંગેજી ફકરા તે જુરસાથી મુખપાકે બોલી જતા. કાવ્યો ને ગીતોનો પણ એમને શોખ હતો, અને વિનોદી તો ભારે. એમના નિયમિત કસરતના શોખે મને આકર્ષ્યો અને અમે બંનેએ રોજ સાંજે શાળાની કસરત વેળા અરધો-પોણો કલાક નિયમિત વ્યાયામ કરવાનું કરાવ્યું.

નાનાભાઈનાં પત્ની અરવિંદાબહેન વયે નાનાં હતાં, ને તેમના પિતાશ્રી શિક્ષક હતા તેથી તે શાળાનું ચુકરાતી લણતર પામ્યાં હતાં. નાનાભાઈ પાસેના એ અભ્યાસ દરમ્યાન એમણે શ્રી અરવિંદાબહેનની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી કે ધરતી આસરીમાં, દાદર પર ચડતાં, ભીંત પર મહાત્માશ્રીની છબિ મારે ચીતરી આપવી. મેં ઘણી પ્રુશીથી તે કામ કરી નાનાભાઈને પ્રસન્ન કર્યાં. તે છબિની સામે હાર લઇને જિભેલાં અરવિંદાબહેનને પણ ચીતવી. ખબર નથી, એ ચિત્ર ત્યાં જળવાયું હશે કે નહિ.

મહાત્માની
બીની સામે
હાર લઇને બેઠેલાં
અરવિંદાબહેનને
પણ ચીતર્યા.

૫૩ ત્રિભુવન પટેલ

ગિરીશભાઈ લટે મૅટ્રિકનું પહેલું સત્ર સાથે જ પૂરું કર્યું હતું. તેમનું વાચન અને કાવ્યપ્રેમ તે વખતે પણ કિચ્ચ કક્ષાનાં હતાં; પણ ખીજ ટર્મમાં તેમના પિતાશ્રી મયારામ લટે (જે જૂનાગઢ રાજ્યમાં કૃતિયાણામાં વસીલ હતા)ને પાાંનો ઉપદ્રવ થતાં લાવનગર આવી ધણો વખત હસ્પિતાલમાં રહ્યા હતા. (તેઓ મૂળ વજાના, પણ ગિરીશભાઈના અભ્યાસ ખાતર લાવનગરમાં ધર લાડે રાખ્યું હતું) તેમની શુશ્રૂષા માટે ગિરીશભાઈને હસ્પિતાલમાં રહેવું પડતું. તેમની સાથે તેમનાં બહેન તથા તેમનાં સુશીલ પત્નીએ પણ પિતાની અખડ સેવાયાકરી કરી હેવટે ઘાડીને ઘેર લાવી ખાટલે ઉપચારો ચાલુ રાખ્યા. આથી તેમનો મૅટ્રિકનો અભ્યાસ પડ્યો. અમારા મંડળીમા પણ તે લાગ્યે જ આવી શકતા, પણ અમે વખતોવખત તેમના પિતાશ્રીની ખબર પૂછવા જતા. ખીજ તરફ મારા જૂના આપ્ત મિત્રોમાંથી લાઈ જબકને ક્ષયની ખીમારી જણાઈ અને તે પણ ઘર આગળ બિછાને પડ્યો. ગિરીશ-ભાઈએ તેના હેવટના દિવસોમાં તેનો ઘણો સમાગમ સાધ્યો હતો. અમને મૅટ્રિકની તાલાવેલી લાગી હતી એટલે જમલાના મેળાપો પણ ઓછા થતા.

મસ્તગમ પહેલે વર્ષે મૅટ્રિકના અભ્યાસમાં લહેર અને આરામ ભોગવતા. મારું તો ખીજું વર્ષ હોઈ માથે પરીક્ષાની તલવાર અમૂમની, એટલે હિસાહી અભ્યાસી-

ઓને શાધી તેમની સાથે મારા કાયા વિષયો પાકા કરતો. ચિત્રકામ ઠંકુ કરી નાખ્યું હતું; છતાં સમયસમય પર શહેરના ધંધાદારી ચિત્રકારો અને ખાનગી શોખ કરતા અભ્યાસીઓને મળવાની તક ચૂકતો નહિ. એવામાં ધંધાદારી ચિત્રકારોમાંથી વાત મળી કે વડોદરાના કળાલવનમાં થર્ડ ગ્રેડ પાસ થએલો એક કણ્ઠ્યપીનો છોકરો રોજદારી ચિત્રોમાં સારો હાથ જતાવે છે. તેના પિતા વડોદરામાં કૉન્ટ્રાક્ટર હતા. છોકરો શાળામાં ત્રણ ચાર ચોપડીઓથી આગળ જઈ શક્યો નહિ એટલે કળાલવનમાં મૂકેલો. તે સરસ નકલો કરી શકતો. હાથમાં સફાઈ અને ચોક્કસાઈ હતી. ડ્રૉઇંગમાસ્ટર ભગરાનજીભાઈના નવા વિદ્યાર્થીઓમાં એક માણેકલાલ શુભ્ય હતા તેમણે મને આ સમાચાર આપ્યા અને એક વાર યશોનાથ મંદિરમાં તે ભાઈ કામ કરતા હતા તે જોવા લઈ ગયા.

એનું નામ ત્રિભુવન પટેલ પિતા ગુજરી જતાં એને કામધંધો કરવાની ફરજ પડેલી. એના ભાઈઓ કડિયા તરીકે રોજદારીમાં જતા, ત્યાં તેમણે જ તેને આ કામે લગાડેલો. સ્વભાવે તે જરા અહમ્મી, ધંધાની જિંદગી સપાટીનો ખવાલ નહિ, અને પૈસા મળે એટલે રાજ, - સારા કપડાં અને સારું ખાવાનો શોખ. સભ્ય વાણી કે સભ્ય વિચાર નહિવત. આ બધું છતાં અને શહેરના ચિત્રકારો કરતાં તેનામાં કામની કાબેલિયત ચડિયાતી લાગી, એટલે મેં તેની પ્રગતિ ઉપર નજર રાખવા માંડી તે જે કામ કરે તેના ખર્ચ મને માણેકલાલ આપતા, પણ મેંટ્રિકના વાનાવરણમાં હું તે વખતે તેનો પરિચય વધારી શક્યો નહિ.

૫૪ લાવનગરમાં સંગીત

લાવનગરની પ્રજામાં વિશેષ પ્રકારના શોખ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ કે મંડળોના નામ એ સમયે જાણીતા થયા નહોતા. પ્રજામાં હાર્મોનિયમ અને ગ્રામોફોનમાં નાટકી ગીતો સાંભળવા મળતા. શિષ્ટ મંગીત કે લોકસંગીત અથવા ભજનો પ્રતિ આદર જણાતો નહોતો. મુતસદીઓ અને લણેનાઓ સંગીતને કુરસદવાળાઓનો નકામે વાસગ માનતા. કોઈ કેકાણે મોટા સમારોહના આરંભે સંગીતને નામે ગીત ગાનારી બાળાઓની પાછળ હાર્મોનિયમ માસ્ટરનો સૂર ગીત ઉપાડી લે એટલે નખી જતું.

શહેરના આવા બેચાર હાર્મોનિયમ મારનાર પૈકી રતિશંકર અને રવિશંકર નામના બે ભાઈઓ ખૂબ જાણીતા હતા. બંને દેખાવમાં સરખા અને હસમુખા સ્વભાવના આટીદાર ઝાલાવાડી દેવટા બાધતા. ગાય ત્યારે હાર્મોનિયમના સૂર સાથે મેળવી દેતા અને ગુખાઈની નાટક કપનીગા તૈયાર થએલા. રોજરપીઅરના નાટક 'કોમેડી ઓવ ઓર્સ'માં નાનપણથી ભુલ પડી ગયેલા એકસરખી શકલતા બે નેડિયા ભાઈઓ યુવાનીમાં દ્રષ્ટિ શહેરમાં એકઠા થઈ જતાં એમની સમરૂપતાથી એમના સસારમાં ઊપજતી રમૂજ ઘટનાઓનું નિરૂપણ છે એ પરથી ગુજરાતીમાં જિતરેલા નાટક 'બુલ્લુબુલૈયા'માં આ બંને ભાઈઓ પાડ ભજવ્યા.

એ બે ભાઈઓ સિવાય તો વરઘોડામાં મીઠું માસ્ટરનું બેન્ડ નાટકોના જે પ્રચલિત ગીતો વગાડતું તે અમે સમજી લેતા. એમાં મુંબાઈ ગુજરાતી કપનીના

‘સૌભાગ્ય સુંદરી’ જેવાં નાટકોનાં ‘ધીમા ધીમા ચાલોને મારા પ્રાણ રે’ અથવા ‘મારા તનમાં મનમાં, લયો છે ડ્યો છે’ વગેરે જેવાં ગાયનો હોય.

૫૫ ઉસ્તાદ રહીમખાન

દુશ્મિયાના હાલોમાં કેશવરાવ કાકાના પડોશમાં રહેવાથી સિતારની મોહિની મને લાગેલી, તે મારા મોટા ભાઈના મિત્ર મણિભાઈએ વધુ ઉત્તેજિત કરેલી. મારાં માતાપિતા નાસિક હોઈ મણિભાઈ તેમનો સિતાર અમારે ત્યાં જ રાખતા અને રાતના વર્ગોમાંથી છૂટીને આવે ત્યારે કોઈ કોઈ ગીતો સંભળાવતા. એમની પાસેથી મેં મહારાજ સાહેબના જે સંગીતકારોનાં નામ સાંભળેલાં તેમાં ખીન-વાદક ઉસ્તાદ રહીમખાનની પ્રશસ્તિ તે એટલી બધી કરતા કે આ ‘ખીન’ વાજિત્ર કેવું હશે ને તેની મજા કેવી હશે તે જાણવાની ઇતિભરી મનમાં રહેતી.

એ તો કહેતા કે રહીમખાન જેવા ખીન-વાદક હિંદુસ્તાનભરમાં બેત્રણ જણ જ છે. મહારાજ સાહેબ તેને દરમાયો આપે છે, છતાં તે ‘નોકર’ નથી. મોટા સમુદાયમાં તો તે આવે ય નહિ. મહારાજ સાહેબ પોતે નિરાંતમાં હોય અથવા કોઈ ખાસ મહેમાનો હોય ત્યારે જ એમને બોલાવે અને એકચિત્તે એમનું ખીન સાંભળે. રહીમખાનનો મિળજ પણ એવો, કે લલલલાને ના કહી દે! ગરીબીમાં પણ તે બાદશાહી મસ્તી રાખતા.

કવિ ‘કલાપી’એ ‘વીણુનો મૃગ’ નામે કાવ્ય લખતાં ‘ખીન’ શબ્દ વાપર્યો છે. ખીન તે જ વીણુ હોય, તો સિતાર ખીન અને વીણુના સંગીતમાં શી નવીનતા કે સુરાવટની લહેર હશે તે મારી કલ્પનામાં આવતું નહોતું. બંગલાના મિત્રમંડળમાં મેં રહીમખાનની આ બધી તારીફ ચલાવી, ને વાત છેક મોટાભાઈ (હરગોવિંદભાઈ) સુધી પહોંચી. રહીમખાન કોઈ વાર રોશનમાં આવે ત્યારે રોશન-વડા મોટાભાઈ તેમને આદરથી ઑફિસમાં બેસાડે. તે વખતે દેવમહારાજ પણ પોતાના સિગ્નલર ભાઈ પાસે આવ્યા હોય તો તેના પણ અનુરાગી મોટાભાઈ એમને ય ઑફિસમાં જ બેસાડતા અને ત્યાં સંગીત, ગવિયાઓ, ઉસ્તાદો વગેરેની વાતો ચાલતી. વળી ખાંસાહેબ અને દેવમહારાજની તો પાકી દોસ્તી, એટલે મોટાભાઈએ અમારી ખીન સાંભળવાની તાલાવેલી દેવમહારાજ મારફતે રહીમખાન પાસે મૂકી. ‘અરે ઇસમે કયા માસ્તર સાહબ! આપકા તો મૈ બંદા હું. ચાહે ઉસ વક્ત ગરીબકા ઘર રોશન કરો.’

અમને સંદેશો પહોંચી ગયો. એક રાત્રે મસ્તરામે મને બોલાવ્યો. દેવમહારાજ પણ હાજર થઈ ગયા હતા. મોટાભાઈ રોશનનું કામ પતાવી ઘેર આવી સંખ્યા તથા રાત્રીનું ભોજન પતાવી અમારી સાથે તૈયાર થઈ ગયા, અને અમારું હાલરું પહોંચ્યું રમશાનને રસ્તે એક ખેડેર જેવા મકાનમાં. ત્યારે લગભગ નવ વાગ્યા હતા.

દેવમહારાજે ઉસ્તાદજીને સાદર વંદન કર્યા, તે સાથે અમે સૌ પણ વિનય-પૂર્વક નમ્યા. મોટાભાઈની હાજરીથી ઉસ્તાદજી ખૂબ જ ખુશ થયા જણાયા. ‘આજ મેરે ઘરમે રોશની હુઈ, માસ્તર સાહેબ! ફરમાઈએ કયા ખિદમત શુકારું?’

‘ઉસ્તાદજી આપ તો હિંદના ઉસ્તાદ છો, નૂર છો. રાજ-મહારાજ હોય તે ફરમાવે; હું તો આ બાળકોની આપનું ખીન સાંભળવાની ઇચ્છા પૂરી કરો એટલી

વિનંતી કરે છું.' આ સાંભળી છુદ્ધ મિયાં દાઢી પસવારતાં હસી પડ્યા. હોંફી બાંજુ

ઉસ્તાદ રહીમખાન

પર મૂકી દીધો: 'છોકરા! જરા અપના બીન હાગર કર દે.'

અમે બીન પહેલી જ વાર જોયું. સિતારથી મોટું. જે બાલુ તુંગમાંથી જમીન પર સમતોલ રહે. પ્યારા બાળકને જિયે એવી મમતાથી ખાંસાહેમે તેને હાડતી થોડે તાર અણકાયો. ખાંસા ખેંચી મેળ કર્યો ને હળવેથી કાગળ ખભા પર મૂક્યું.

સ્વરોનું અનુરંજન શરૂ થયું. અદસ્ત સરવો હવામાં ધુમરીઓ લેતાં હોય તેવું લાગ્યું. અમે ધરતી પરથી જિયકાયા. ઘેરા નાદ-ગુણનેમાંથી અંતરિક્ષના શિખરે-શિખરે રૂદ્રકા માર્યા. હવાની લહરોમાં તવાં. એક કલાકે આ સમાધિમાંથી જન્મી ગયા.

માલકોરા, ખાગેશ્વરી અને છેવટ લૈરવી સૂરોની મીઠાશના રેલાએ, મધમધતાં રૂલોની વાડીઓ, સુમધુર સૌરભ પસારતી ગંધર્વકન્યાઓ અને ભરપૂર યૌવનની મસ્તી ધરાવતા કિન્નરોની કદ્દપનાઓ ખાંસાહેબ મનમાં સાક્ષાત્ કરાવી આપી.

ખરેખર, આ સંગીતસમ્રાટ પાસે જે કલાસમૃદ્ધિ હતી તેની આગળ હાથી, ઘોડા, વાહનો અને ગાદીનકિયાની શ્રીમંતાર્થ તુલ્ય લાગી. એનો કળાને આવરી લેવાનું જ્ઞાન કે લાયા અમારી પાસે નહોતાં. જીવનની અન્ય સિદ્ધિઓની કુલ્લકતા અને શોકકાર્તિની પોકળ વિરક્તિ અનુભવતા અમે રાત્રે એક વાગ્યે ઘેર ગયા. હવે મને પ્રતીતિ થઈ કે ભાવનગરના મહારાજનો સંગીત-શૈખ કેટલો તીવ્ર હશે કે ભદ્ર સમાજમાં સંગીતના નામે જ્યારે ધન્યતા હતી તેવા કાળમાં આવા કલાધરોને તેમણે ભાવનગરમાં વસાવ્યા હતા.

૫૬ મહારાજનો સંગીત-શૈખ

આ રા મોટા ભાઈરતિભાઈના મિત્ર મહિભાઈ જોષી અત્યંત મરીજ અવસ્થામાં

અગ્ન્યાસ કરી મૅટ્રિક સુધી પહોંચ્યા હતા. અને એ વખતે સ્પીસી બેંકમાં વચર પગારે જોડાયા હતા. તે રાજ્યના ઉસ્તાદ પાસે સિતાર-વાદન શીખ્યા હતા, તેમની પાસેથી મહારાજ સાહેબના સંગીત-પ્રેમ અને સાધનાની જે ઘોડી માહિતી મેં મેળવી તેમાંથી તેમની આખી સંગીત-મંડળી અને તેની સાધના વિશે જાણવા મળે છે.

શ્રી મહિભાઈ જોષી

મહારાજ ભાવસિંહજીએ એ સમય પ્રજામાં ઘણી વાતો મૂકી ગયો છે. જીવ-
નિયો દુકાળ પડ્યો ત્યારે રાજ્યની પણ ઘણી કફોડી સ્થિતિ હતી. બહારથી નાણાં
મેળવીને રાજ્યમાં રાહતકાર્યો ચાલુ કરવાં પડ્યાં હતાં અને દરબારી કાદારેથી કેકને
સીધાનો ધર્મદિ અપાતો તે બંધ કરવો પડ્યો હતો. તેમાં મણિભાઈના મોટા ભાઈનું
સીધું પણ બંધ થયેલું ને તે માટે કરેલી અરજીઓ વ્યર્થ ગયેલી. આથી તેમણે જોલના
રસ્તે, જ્યાંથી મહારાજ સાહેબની ગાડી રોજ પસાર થતી ત્યાં, નજરે પડે એમ
એક ઝાડ નીચે બેસી રોજ પાર્થિવેશ્વર-પૂજા કરવા માંડી. (પાર્થિવેશ્વર એટલે રોજ
માટીના નવા મહાદેવ બનાવી તેની પૂજા કરવી તે.) દેશમાંથી આવેલા નાનાભાઈ
મણિશંકરને અને પોતાના પુત્રને પણ સાથે રાખતા. એ બંને સમાન વયના હતા.

મહારાજએ પોતાની
ગાડી થોભાવી

આમ રોજ તેમને પૂજા કરતા જોઈ મહારાજએ એક વાર પોતાની ગાડી
થોભાવી. મહારાજ પોતે ખુલ્લી ગાડી હાંકતા ને કોયર્મેન પાછળ બેસતો. સવારી-
ના પ્રસંગે સિવાય મહારાજ બીજી ગાડીમાં ભાગ્યે જ દેખાતા. મહારાજએ તેમને
પૂછ્યું: ‘અહીં કેમ રોજ બેસો છો?’

જવાબમાં તુરત તે બોલ્યા: ‘હજૂર, અમારાં સીધાં બધું થયાં છે.’

‘બધાના બધું થયાં તેમ તમારાં થયાં.’ મહારાજ કડક વાતો માટે જાણીતા
હતા. પણ પછી બોલ્યા: ‘વિચાર કરીશુ. આ છોકરા શું કરે છે? ભણે છે?’

‘હા, હા.’

‘તેઓ સંગીત શીખશે તો હું મદદ કરીશ.’

આજણુ સુવાનો કબૂલ થયા. તે પછી તેમને હિરતાદ હખીમખા અને મુનીર
ખાન, જે મામાના કોડા આગળ રહેતાં તેમની પાસે સિતાર શીખવા મૂક્યા. મહારાજ
એ હુકમ કરેલો કે એમને છ મહિનામાં સિતાર વગાડતાં શીખવી દેવું. દોઢબે
મહિના થયા એટલે નીલમખાગમાં ગાયનવાદન માટે જે અલાયદે બગલો હતો ત્યાં
બોલાવી તેમનો સિતાર સાંભળ્યો; અને ‘સાથે ગાવાનું પણ શીખવવામાં આવે છે’

એમ ઉસ્તાદજીએ કહ્યું એટલે પોતે હામોનિયમ પર બેસા અને 'સંગીતમાળા'નાં એક-બે ગાયન ગવડાવ્યાં. તે સાંભળીને પ્રસન્ન થયા એટલે ઉસ્તાદે કહ્યું : 'હજૂર, આ છોકરા બહુ ગરીબ છે અને ભણે છે; મદદને પાત્ર છે.' એટલે મહારાજાએ દરેકને બાબમે રૂપિયા રકોલરશિપનો હુકમ કર્યો. (એ કાળે ખાર આને મધુ બાજરી મળતી.) પછી તો વરસાદ પણ સારો થયો ને વડીલનાં સીધાં પણ ચાલુ થયાં.

૫૭ સંગીતકારોનું મંડળ

મહારાજા સાહેબે સંગીતની બેઠક માટે નીલમબાગમાં જે અલાયદો બંગલો રાખ્યો હતો તેને પિત્તળનો કહેડો હતો એટલે તે 'પિત્તળિયો બંગલો' કહેવાતો. ત્યાં સવાર-સાંજ ગવૈયા-બગવૈયા હાજર થતા. મહારાજા સાંજે ફરીને આવે તે પહેલાં, જે સૂરમાં હમેશાં ગવાતું હોય તે પ્રમાણે હામોનિયમનો સૂર રાખી સિતાર, દિલરુબા, વાયોલીન, તળાઈ વગેરેનો મેળ કરી રાખવામાં આવતો. બંગલાની પરસાળમાં મહારાજા સાહેબ હિંડોળા પર બેસે. પ્રથમ નવા શાગિર્દનું સંગીત થયા પછી બધા ગાયકો શરૂઆતમાં મંદ ગતિથી સંગ્રાથમાં ગાય અને પછી ગાયનની ભેદ વધારતા ભય. ખરી મઝા આવે ત્યારે તો આનંદના અતિરેકમાં ડાકું ડાલાવી મહારાજા પોતે પણ ગાવા માંડતા એ નજરોનજર જોવાનું મણિમાઈનું કહેવું છે.

વગાડવાનાં વાજિંત્રો ઉપરાંત, સાસેમ અલી નામે એક અરબ જમાદાર, જે મહારાજા સાહેબનો હિંડોળા ધીમેધીમે ઝુલાવતો તે, પોતાની પાસે પોલાદના સળિયાનો ત્રિકોણ હાથમાં રાખીને તેને બીજા સળિયાથી તાલ આપતો જતો. મહારાજાના સંગીત-શોખને કારણે ઘણા સારા પીઠ ગવૈયાઓને ખાનગી ખાતેથી આશ્રય મળતો.

ગાયકોમાં ડાલાલાલ નાયક, દસસુખરામ નાયક, રમલાલ ગવૈયા, વિદુસદાસ નાયક વગેરે હતા. તેમાં સૂરજરામ નાયક તો પ્રજ્ઞલાવામાં પદો પપ્પુ રચતા. તેમને અમરકોષ આપ્યો મોઢે હતો. મહારાજા તખ્તસિંહના વખતમાં સવારે તેના પિતા રામાયણની ચોપાઈઓ ગાઈને તેમને જગાડતા. સ્વરોદયનું ચાન તેમને સારું હતું અને પોતાનું મૃત્યુ અગાઉથી કહી શક્યા હતા. વળી એક મગનલાલ કાઠિયા તેમજ વડોદરાના એક કેશવલાલ ઉપરાંત બોમ્બેના મુસાભાઈ, મણિલાલ નાયક, હીરાલાલ ને ભીમજીભાઈ ધડિયાળી હામોનિયમ બજાવતા. નંદરામ તળાઈ બજાવતા. એક વાયોલીન બજાવનાર, બે સિતાર બજાવનાર અને એક દિલરુબા બજાવનાર હતા. આ ઉપરાંત મરાઠૂર બીજા બજાવનાર રસીમખાં, ગાયિકા શ્રીમતી ચંદ્રબાગ તથા બીજા બે નાયિકાઓ પણ હતી. આ પાછળની વ્યક્તિઓની હાજરી હમેશાં નહિ, પણ ખાસ કચેરી કે ગાર્ડન-પાર્ટી વખતે જ જોવામાં આવતી.

૫૮ સંગીત-મહાશયો

આ ગાયકજૂંદના સહકારથી મહારાજા સાહેબે 'સંગીતમાળા'ના ચાર ગ્રુપ, 'સંગીત નીતિવિનોદ', 'સંગીત બાલોપદેશ', 'હોરેશિવસ', 'મલિયા'ના ૭ ભાગ વગેરે પુસ્તકો સરગમનાં નોટેશન સાથે R. B. T. (રાઓળ લેવસિંહજી તખ્ત-સિંહજી) નામથી પ્રસિદ્ધ કરેલાં, જેનાં ચિત્રો ઇંગ્લેંડમાં ચીનરાય ત્યાં જ છપાવેલાં.

અતિ હિચ્ચ પ્રકારની છપાઈ ને શોભાવાળાં એ પુસ્તક સંગીત-પ્રેમીઓને ભેટ મળતાં.

આ પુસ્તકનાં ગાયનોની પદરચના પ્રસિદ્ધ સાહ્યર શ્રી મણિશંકર રત્નજી લટ્ટ 'કાન્ત' કરતા. રોજ સવારે હજૂરશ્રી કચેરીના કાગળો પર સહીઓ કરીને સાડા દસ વાગ્યે પાછા વળતાં પોતાની બગી કવિ 'કાન્ત'ના ઘર આગળથી લેતા અને ત્યાંથી તેમને સાથે લઈ, દરબારી છાપખાના પરથી પ્રેસ મેનેજર શ્રી ફરામજી કાચબિહારને પથ્રુ સાથે ડિપાડતા. કાલાલાલ નાયક ને દલમુખરામ નાયકને પથ્રુ બોલાવતા.

સંગીત-અંગલા પર સૌ એકઠા થાય ત્યારે પોતાને બે કંઈ નવું સૂઝવું હોય તો તેની કલ્પના આપે, (દા. ત. પિતા યુત્રને ઉપદેશ આપે છે) એટલે કાલાલાઈ તેના પર સંગીતના સૂરો બાંધે; અને તેને બરોબર માઈ વગાડે, એટલે દલમુખરામ નાયક તેની 'સરગમ' બાંધી લે અને પછી 'કાન્ત' તે પ્રમાણે પદરચના કરી આપે. કાચબિહાર આ બધાં નોટશનો માટેનાં ખીખાંની રચના કરતા અને તેને સુંદર છપાઈ તથા બાંધણીનું સ્વરૂપ આપતા. આ ગીતો બેન્ડ-માસ્ટર પિન્ડો દર બુધવારે પીલ-ગાર્ડનના બેન્ડ-રૉન્ડ પર રજૂ કરતા.

મહારાજ સાહેબે રાજકોટની રાજકુમાર કૉલેજમાં પ્રિન્સિપલ મેકનાઈટન પાસે અભ્યાસ કરેલો. તે સાહેબનું પ્રિય પુસ્તક 'હૉરેશિયસ' હતું. તેથી પોતાના હાથમાં તાલીમ માટે મુકાએલા રાજકુમારોમાં તેઓ સૌથી પહેલાં છાપ પાડવા તેના ખૂબ પાડ કરાવતા. તે પરથી મહારાજાએ એ હૉરેશિયસનાં ગીતો સંગીતશ્રેણીમાં રચાવી તે પુસ્તક તેમને અર્પણ કરેલું. હૉરેશિયસે માત્ર બે જ ભેરુઓની મદદથી રોમના દરવાજા પરના પુલને છેડે જઈ જિલા રહી એકલે હાથે દુશ્મનોને રોકેલા. દરમિયાન રોમનોએ પાછળથી પુલ તોડી નાખ્યો અને રોમનો બચાવ થઈ ગયો. પછી હૉરેશિયસ અને તેના સાથીઓ ટાઈબર નદીની ખીણમાં કૂદી પડી સલામત રીતે સહેરમાં આવી ગયા. એ કથાનાં ગીતો R. B. I. ના નામે પ્રસિદ્ધ થયાં છે, તેમાં 'કાન્ત'ની શબ્દલીલા વરતાઈ આવે છે. એમાંની 'ઈશ્વરસ્તુતિ'નો નમૂનો :

સકળ નરો, સમય ખરો, સજ્જ કરો,

પ્રભુને રમરો, હૃદય ભરો, એ જ નિરંતર નામ. (ટક)

૫૬ આરિત્ય-ગૌરવ

ભાવનગરને એ કાળે જેવા રાજની જરૂર હતી એવા મળી ગયા હતા. રાજ્યને માથે દેવું હતું. કેટલાક હપતા ભરવા પડતા. વ્યાજ પથ્રુ ભરવું પડતું. સંવત ૧૯૫૬નો દુકાળ (છાપનિયો) ઘા મારી ગયેલો, પથ્રુ મહારાજ સાહેબે રાજ્યમાં તેમજ ખાનગી ખર્ચમાં કરકસર કરીને એ વસંતો વખત કાઢી નાખ્યો.

એ જમાનામાં મોટર તો કોઈએ જોઈ નહોતી. મહારાજ રોજ બે ઘોડાવાળા બગીમાં નીકળતા, ને ચારે તરફ તકેદારી રાખતા. રસ્તા પર કે જાહેરમાં કોઈ બદમાશ કે રંભાડ કરનાર જાણુમાં આવે તો તેનું આવી જ બનતું. ભલભલા અમલદારોને યતેનાર જાણુતાં રાતોરાત રાજ છોડી જવાનો હુકમ થતો. એક જાલિમ અમલદારે કોઈ રંક કન્યાની છેડતી કરી એ જાણુ કે દુરત સવારમાં તેના ઘર પર પહોંચે

મુકાબી, તટસ્થ પ્રામાણિક ન્યાયાધીશ પાસે તેનો ન્યાય કરાવી ૭ માસની કેદ આપી. એક ગૃહસ્થને અગ્નિથી સ્ત્રી સાથે બંધ પડેલાની ગાડીમાં બેસતા જોયા કે પોતાની ગાડી જીવી રાખી તપાસ કરી શકેને નીચે ઉતારી તેની ગાડીને રવાના કરાવી દીધી અને ગાડીમાં કદી ફરવું નહિ એવો હુકમ કર્યો. પોતે દારૂથી તદ્દન મુક્ત હતા અને રાજ્યમાં દારૂબંધી જેવી કડકાઈ હતી. સાધારણમાં સાધારણ માણસ સાથે પણ જાતે વાત કરી ખરી ખાતમી મેળવી લેતા. પ્રજાને વિના વિલંબે અદલ ન્યાય મળે તે માટે રાજ્યના દરેક વહીવટ ઉપર જાતે નજર રાખતા, છતાં કયાંય ખોટી દખલ ન કરતા.

ગરીબ અને પછાત કામના શ્રેષ્ઠ માટે તેમને અપાર ઉત્સાહ હતો. પોતાના કાર્યક્ષેત્ર ઈલાકામના પુત્રને સ્કૉલરશિપ આપી બી. એ. સુધી પહોંચાડેલો. ભાવનગરના પ્રસિદ્ધ ક્રિકેટર (મારા વર્ગમિત્ર) અબ્દુલા ગાજનાની એ જ આશ્રયથી વહીવટદારને પદે પહોંચ્યા હતા. અમદાવાદના સીદી મુબારકના પુત્રને એમ. બી. બી. એસ. કરી ગ્રેડમાં ડૉક્ટરની નોકરી આપી હતી. મૂળજી આશાચમની કપનીમાં ચિમનલાલ ભોજકને હંક સરસ હતો, તેને નાટક કપનીમાંથી લાવી પોતાની પામે રાખી લીધેલા. કપનીવાળાએ તે માટે મુબારકથી નુકસાનીનો કેસ કર્યો, તેનું સમાધાન કરી લઈ એ ચિમનલાલ ભોજકને અગ્યાસ અર્થે ઇંગ્લંડ મોકલ્યા અને તે ઍરિસ્ટર બનીને આવ્યા ત્યારે વસુલાતી અધિકારી બનાવ્યા દેવજીભાઈ નામે ખવાસ રાતિના યુવાને ક્રિકેટમાં નામ કર્યું, તેને ગ્રેડચુએટ બનાવી જેલરની જગ્યાએ મૂક્યા હતા. આ બાબતોની ઉચ્ચ કોમના મુત્સદ્દો વર્ગમાં ખૂબ ટીકા થતી, પણ મહારાજ આગળ કોઈનું ચાલતું નહિ.

મહારાજનું અગત્ય ચારિત્ર્ય પણ ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું. પહેલાં રાણી નહકુંવરબાના નિધન પછી ધણી વર્ષે બીજું લગ્ન થયું, તે દગમિયાન તેમણે નિઃકલંક વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યનું દષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું હતું. એ વખતે સૌરાષ્ટ્રના ધણાખરા રાજવીઓ તેમની સલાહ મેળવતા. રાજ્યમાં અગ્રેજ અધિકારીઓ ન જ હોવા જોઈએ એવો આમર્શ તે સેવતા. રેલવેખાતાનો વડો અધિકારી અગ્રેજ જ હોવો જોઈએ એવું સરકારનું દબાણ થયું ત્યારે અતુલ્ય પ્રતિભા મિ. ગિલાને નીમ્યા હતા, રાજ્યની સ્વાયત્તતા માટે તે ખૂબ જ આમણી હતા.

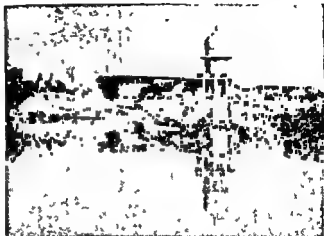
૬૦ મૅટ્રિકની સાધના અને સાથીઓ.

૧૭

મૅટ્રિકની બીજી ટર્મમાં મેં બધા જ વિષયો પાસા કરી લેવાનો પ્રયત્ન સંકલ્પ કર્યો હતો. શનિ રવિ કે બીજી રજાઓમાં જે તે વિષયમાં પ્રતીજ્ઞ મિત્રો અને વડીલોની પાસે જઈ મારી ગૂંચો ઉકેલતો. બંગલાની રોજની મુલાકાતો અટકાવી દીધી. ચિત્રકામ અભરાઈ પર ચડાવી દીધું. સર્વારનો વહેલા જીદી પહેતું સંસ્કૃત વાંચી લેતો. જરા મોસૂલણું થાય કે કહેલાના એકબે મિત્રો સાથે પાંડે તેમની સાથે નાહવા-ધોવાના ધોતિયાં લઈ જીપડનો મોતી તળાવની આગ પર. સ્ટેશનની પાછળ ગેરેમી (ભાવનગર પાસે)થી એક વહેળિયું આવતું તેને બહાર તરફ બધ બાધી રોડી લઈને આ તળાવ બનાવ્યું હતું. બધના આરા આગળ પાણી છિંટી મેલું તેમજ બધની

પાળના પથ્થરો પર ઘોવાની સગવડ હતી. બાકી બધો કાંઠો કાઢવવાળો રહેતો. સવારની ટોળીમાં વર્ત્તમાનો ઉપરાંત પડોશના અને મહોલ્લાના બીજા મિત્રો પણ તળાવની પાળે ભેગા થઈ જતા અને તેમાંથી મિત્રમંડળો થયા હતા. સવાઈલાલ વડીલના પુત્ર ભોગીલાલ અને લીમડીવાળા ભોગીલાલ નાનાલાલ અહીંથી જ આજીવન મિત્રો બન્યા હતા.

ગંગામંદિરના
સુરેખ શાંત પ્રતિ-
બિંબનું જે દરથ
મે ૧૯૦૯માં
ભેજ્યું તે હવે
ભાવનગરની મળ
ભેવા પામશેનહિ

આવી જ રીતે સાંજના ફરવા નીકળનારા મિત્રોનું એક જૂથ ગામતળાવની વચ્ચેના ગંગામંદિરમાં આધમણી ચોતરે મળતું. સંધ્યાના રંગે અંધારામાં લોપ પામે ને બીજનો ચંદ્ર તથા શુક્રનો તારો ચમકવા માંડે ત્યારે સૌ પોતપોતાની તરંગમાળાઓ ત્યાં ચગાવના. આ મડળીમાં જન્મનન ભદ્ર અને બળવત પડ્યા વગેરે ભેગા થઈ જતા.

૬૧ ધર આગળ

ધર આગળ તો મોટા ભાઈ અને ભાભીની સંભાળ હતી. નાનુભાઈને બાપી પહેલી જ વાર છૂટો પાડ્યો હતો તેથી સૌ તેને ખૂબ સાચવતા. તેની સાથે ફેંખાનો ભાકો (ભાણિયો) મોટો થતો આવતો હતો અને કાકાનો કોકો પણ એમની જ વચનો હતો. ધરના આ ત્રણ છોકરાઓને લણવાવા બુવાન રામશંકર માસ્તર રોજ સવારના હાજર થતા. બહારના ચોટલા પર કેઓસરીમાં કોથળા પાથરી ત્રણેને પાક, દાખલા વગેરે પાકા કરાવતા. કોકોનું મન પાકો સામે ગૂચવાતું; ભાકાની નજર કહેલાના સોબતીઓ તરફ રહેતી. ક્યારે માસ્તર જીઠે ને બહાર દોડી જઈ એમ તેને થતું. અમારો નાનો ભાઈ (પ્રાણશંકર) બહુ ધ્યાનથી લણતો, પણ તેના શરીરની કાઠી કોમળ અને નબળી લાગતી એટલે તે રમતમત વધુ કરે એવું અમે ધ્વજતા.

ત્રણે એક જ કુટુંબમાં મોટા થતા હતા ને એક જ નિશાળે જતા હતા, પણ સ્વભાવ, ટેવો અને વલણોમાં ફરક પડતો જતો હતો. ભાકાને જ્ઞાન થતું જતું હતું કે તેના માતા નથી, પિતા પરવા બતાવતા નથી, ને મોસાળમાં પોતે કાયમ રહેવાનો નથી. આ વિચારોએ તેનામા આઝાદ સ્વભાવ અને કોઈને પડકાર કરવાની હિંમત કેળવી હતી. પણ તેના અભ્યાસ ને ઘડતરમા તે ટેવ જીવદું પરિણામ લાવતી હતી. કોકોને અને નાનુભાઈને માળાપ અને ભાઈઓનું જૂથ હતું, પણ બંનેનાં માતા-

પિતાના સ્વભાવ ને વલણ બુદ્ધ હોઈ તેનો ફરક તેમના અરસપરસના વ્યવહારમાં પડી જતો હતો. છતાં દરેક જણ વડીલોના શાસનને આધીન રહેતો એકબીજાની આત્મિક ફરિયાદો આવતી, પણ એમાં તો બાલિશતા જ હોય ભણ્યાએ પોતાના છોકરાઓમાં દમ બેસાડ્યો હતો તેથી ખીજા છોકરાઓ સામે ક્રીકા નાનુંને રક્ષણ મળતું આથી તેના એ ગુણથી રીઝેલા ભાઈઓ ધરમાં તેની બહારની વિચિત્રતાઓને ઓવરતા છતાં ભાંકાને નાના મામીના હાથનો પ્રસાદ મળતો.

હું મૅટ્રિકના થોથા મગળમાં ખાડવા રોજ વહેલો જિંતો તે સાથે જ લાલી હિંતા અને મને વખતસર ગરમ પાણી, દૂધ-ચા જે બેઈએ તે કરી આપતા બજારનું બધું કામ મોટા ભાઈ સભાળી લેના અને ઘરનો હિસાબ રાખતા ભાઈ-લાલીએ મને કે નાનુભાઈને કદી બા-બાપુની જેરહાજરી કે એશિયાળાપણું જણાવા દીધું નહિ ભણાને પણ સાચવી લેવાની તેમની હિંમત અને મનની મોગાઈ દેખાતી હતી, કારણ કે કાકીએ તો ભણાની કઝિયાખોરીથી હાથ ધોઈ નાખ્યા હતા અને કાકાના હાથ સગાઓ કુટુંબ યાદી ગયા હતા.

૬૨ મગળ-મહેલમાં મહાત્માશ્રીનો ચાતુર્માસ

એવામાં જણવા મળ્યું કે આ વરસે મહાત્માશ્રી નયુરામ સર્માએ ચાતુર્માસ નિવાસ માટે ભાવનગર શિષ્ય મંડળે કરેલી વિનંતિ સ્વીકારી હતી તે પ્રમાણે શ્વાપરી દરવાજે, નાગર સ્થિતિએ પોતાના મગળ પ્રસંગોની વ્યવસ્થા માટે બધાવેલા 'મગળ મહેલ'માં તેમનો નિવાસ નક્કી થયો, અને બપોટી પૂર્ણિમાથી રોજ સવારસાજ તેમના વ્યાખ્યાનોનો સમય જાહેર થયો. નિવાસની બધી તૈયારીઓ અગાઉથી થઈ ગઈ હતી કોશર, રસોડું, સ્વાગત વગેરે સમાગનારા પ્રોટે નિમાઈ ગયા હતા. શ્રી નાના ભાઈ જેટ તેમાં આગેવાની લીધી હતી મોટાભાઈ હરગોવિંદભાઈ રેટનનની નોકરી પતાની બધા સમય ત્યાં જ આપતા અમારી વિદ્યાર્થીઓની મડગાને મૅટ્રિકના અભ્યાસનો બોલો હોવાથી વિશેષ કામ ન સોંપાયું, પણ રોજ સાંજે વ્યાખ્યાનમાં આવવું અને મહાત્માશ્રી નિજમદિરમાં બધ ત્યારે પોતાની હાજરી બતાવવા પ્રણામ કરી વિદાય લેતી, એટલો નિનમ કર્યો.

આ સમય સાચવવા હું હમેશા સાજના હાઈરફક્સમાંથી છૂટા સીધા મગળ મહેલ પર પહોંચી જતો ત્યાં વચાવ તો નહિ, પણ જે વખત મને તેનો ઉપયોગ કરી લેવા ડ્રૉઈંગ કાગળોની એક પાકા પૂડાવાળી ચોપડી મેં જાતે બનાવી અને તેમાં નવરા બેઠેલા જે પાત્રો મને તેમના ચહેરા આલેખકાનો નિવમ કર્યો ત્યાં ચહેરા પડાવનારા ધણાને હું ખેંચી રાક્યો અને મારા કામનું કુલૂલવ પણ ઠીક જાગ્યું એ સમયના રોજ તારીખો સાથેના સચવાયા છે એ પોથીમાના ચાણુસે આજે નથી એમની રમૂતિ આ રીતે રહી છે, અને જેટલાક સડયોગી મિત્રો તે વખતે કેવા હતા તેનો અરએ ખવાલ અકાચો છે.

મહાત્માશ્રીનું મહાદેવ વધનું હતું સાધેલે સ્થિતિ વધવા હતા નાનાભાઈ અને મોગાભાઈનું વ્યક્તિત્વ પણ વિકાસનું હતું મહાત્માશ્રીના નિવાસનો રોજનો

ભોજનખર્ચ એક એક શિષ્યે નોંધાવી દીધો હતો. તેમાં જ્યારે અમાગ અંગત સંબંધ-વાળા તરફથી રસોઈ હોય ત્યારે હું, મસ્તરામ, મનુભાઈ બધેકા જમવામાં સાથે થઈ જતા. બપોરે રીસેસનો કલાક મળે ત્યારે અમે સીધા મંત્રણમહેલ પહોંચી જતા અને નાસ્તા તરિકે થોડો પ્રસાદ પણ પામતા. રમને દિવસે તો ઘણી વાર બપોરથી સાંજ સુધી અમે ત્યાં જ રહેતા. મારી રેકેય છુક તો હું ત્યાં જ એક જોખણામાં રાખી મૂકતો અને એ રીતે મારી ચિત્રો કરવાની તકથ નિભાવી રાખતો. આ દરમ્યાન એક વાર અમે સર્વ વિદ્યાર્થીઓ સંધ્યા-પ્રાણાયામ બરોબર કરીએ છીએ કે નહિ તેની પરીક્ષા લેવાનું ગુરુશ્રીએ નાનાભાઈને ફરમાવ્યું. એ પરીક્ષામાં હું પહેલો આવેલો તે યાદ છે.

૬૩ મૅટ્રિકના વર્ગમાં કવિ 'કાન્ત'

મૅટ્રિકના ક્લાસમાં અમારું ચિત્ત બરાબર ચોંટાયું હતું, એવામાં હેડમાસ્તર બરબેરજી એન્ડી નિવૃત્ત થયા અને શ્રી મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ (કવિ 'કાન્ત'), જે કેળવણી અધિકારી હતા, તે હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર થયા મુખ્ય એસિસ્ટન્ટ માસ્તર વયોવૃદ્ધ શ્રી નાનચંદલાઈએ અમને જણાવ્યું કે તેઓ મૅટ્રિકમાં અંગ્રેજી કવિતાના વર્ગો સેશે. શ્રી મણિશંકર ભટ્ટ વિશે ઘણી વાતો જાણીતી હતી. તેઓ ગુજરાતના એક પ્રૌઢ વિદ્વાન અને કવિ હતા. વડોદરામાં પ્રો. ગજજર પછી તેઓ કલાલવનના પ્રિન્સિપલ થયેલા અને ત્યાંથી પદ્મણી સાહેબ તેમને ઈ. ૧૯૦૬માં લાવનગરમાં લઈ આવેલા. થોડો વખત સામળદાસ કોલેજમાં પ્રોફેસર હતા અને પછી કેળવણી અધિકારી થયેલા. વચ્ચે સ્વીડનમોર્ગના લેખોથી આકર્ષાઈ એમણે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારેલો અને સાતિએ એમનો બહિષ્કાર કરેલો. પણ પાછળથી પશ્ચાત્તાપ થતાં આર્ય સમાજ દ્વારા શુદ્ધિ લઈ આર્ય બન્યા ને સર્ગાસંબંધીઓએ આવકાર્યા. દૂરથી મેં તેમને ઘણી વાર જોયેલા. ધણે ભાગે મહારાજ સાહેબની બગીમાં દેખાય કે કોઈ શિવરામમાં એકલા નીકળે. એમની એક કવિતા હાઈસ્કૂલના એક મેળાવડામાં એક નાગર યુવાને બાગેસરીના સૂરમાં ગાયેલી તેની મારા ઉપર જિંદી અસર થઈ હતી :

ઉતારો છ, અમ દેશે ઈશ્વર આશીર્વાદ,

બાંધવ દેશ થયા જામત સૌ, એક રહી અમ ઉર દાદ...

એમાં એ વખતની દેશની દબાએલી સ્થિતિનો આર્તનાદ હતો.

તેઓ લીલો ગુલબેરનો આંટીદાર ફેંટો છટાથી માથા પર બાંધતા, અને બે ખભેથી સીધો નીચો ઝૂલતો ખેસ અને હાથમાં રૂપાની મૂકવાળી લાકડી રાખી ગજ-રાજની જેમ ચાલતા ત્યારે રાજમાર્ગ પર ભાત પાડી રહેતા. પરંતુ તેઓ અમારા મૅટ્રિકના વર્ગમાં આવ્યા ત્યારે તો કાળી બેંગલોરી ફેલ્ટ ટોપી જ પહેરી હતી ને ખેસ ગળામાં વીંટી લીધો હતો. સાથે લાકડી તો ખરી જ. તેમની સાથે કુમાર વયના તેમના પુત્ર મુનિકુમાર હતા. મય પર ચડી, ટેબલ પાસે બિસા રહી તેમણે મુનિકુમારને આંગળીથી આગલી બેચ પર બેસી જવા સૂચના કરી અને વિદ્યાર્થીઓને મંબોધતાં કહ્યું : તમે મૅટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓ સાથે એને પણ બેસવાનો અધિકાર છે. આપણે બધા પ્રજુના એલા છીએ. આ તો પાક્યાળા છે. આજે મારે ત્યાં પ્રજુએ પાક્યાળામાં એક

નવો બાળક મોકલ્યો છે તેની મને ખુસાલી છે. એમ થાય છે કે તમને બધાને ચા પાઈ. આપણે કોઈ નાનામોટા નથી; બધા જ પ્રભુનાં બાળક છે. મેં એક નવું ગીત રચ્યું છે તે આપણે સાથે ગાઈએ.' એમ કહી, ટોપી અને લાકડી ટેબલ પર રાખી મંચના આગળના ભાગમાં ટહેલતા ટહેલતા ગીન ગવડાવવા લાગ્યા:

અમે ઘેલા, બધા ચેલા પ્રભુની પાકાણાના.

અમે ઘેલા અને મેલા

છતાં છઈએ બધા ચેલા પ્રભુની પાકાણાના.

નાનામોટા સૌ વિદ્યાર્થીઓએ મોટા ફેરસથી મેટ્રિકને ક્લાસ ગમવી મૂક્યો. બાલુના ક્લાસના શિક્ષકે આવીને જરા ડોકિયું પણ કરી લીધું!

ગીત શ્રમ્યું એટલે તેઓ ખુરશી પર ગયા અને ચોપડી હાથમાં લીધી. 'એન્સવન્ટ મેરીનર' (પુરાણો નાવિક)ની કવિતા બચવાની હતી. એમણે આગલી પાટલીના એક વિદ્યાર્થીને થોડી લીટીઓ વાંચવા કહ્યું, પણ તેના ઉચ્ચારોમાં ભાષાનો કંઈ પ્રભાવ નહોતો એટલે તેમણે પોતે ફરી વાંચી પૂછ્યું: 'આ એન્સવન્ટ મેરીનર કોણ તે સમજે છે? પ્રભુ પોતે. કદી તમારા પુરાણા અંધેનું નામ જણ્યું છે?' એકાદ જણે ડોકું ઠલાવ્યું એટલે પૂછ્યું: 'ક્યા અંધો?' કોઈએ કહ્યું: 'વેદો.'

'એમ? એ વેદોનાં નામ જણ્યો છે?' પહેલે ન બોલ્યો, બીજો યે ન બોલ્યો, એટલે મંચ પરથી નીચે જીનરી આવ્યા: 'એવકૂદો! તમારા મહાન અંધેનાં નામ પણ નથી જણ્યતા?' કહેતાકે ને કાન પકડી એક એક લપાટ ચોડી દીધી! ત્રીજોના વારો આવ્યો તેણે હા કહી બોલવા માંડ્યું: 'રુદ્ધ...'

'રહે! શું બોલ્યો?—રુદ્ધ? ન્યાતે કેવો છે?'

'નાગર.'

'નાગર એ કોઈ શબ્દ નથી'. કહેનાં એક ચોડી!

'હું—હું—નાગર બ્રાહ્મણ છું.'

'ત્યારે બ્રાહ્મણ કહેનાં શું શરમ આવે છે? આજકાલ નાગરો પોતાને જિયા ગણી બ્રાહ્મણ ગણાવવામાં હલકાપલું માને છે।' તરત મારો વારો આવ્યો. સુભાગ્યે મને વેદનાં ચારે નામ આવ્યાં: ઋક્, યજુસ્, સામ, અથર્વ. મારી પછી શાંતિચંકર ભટ્ટ નામે માગ જેવડા જ કદનાં જમરુ કુમાર દવ્ય તે પશ્ચ બોલી ચકયા પછી મારી તરફ ફરી બોલ્યા: 'હું તારા બાપાને ઓળખું છું. તે સારા માણસ છે, પણ પેલા નધુરામ સર્માના પંથમાં ભળ્યા છે. હું બધા સાધુઓને ઓળખું છું. પેલા દેવકીનંદનની ભક્તિ પણ જાણું છું. દુનિયામાં સવાનો વમે છે. તેમના સ્વામ હું બોલી દઈશ. I shall show to the world what a truthful man can do. (હું દુનિયાને બતાવી દઈશ કે એક સત્યપ્રિય માણસ શું કરવા સમર્થ છે.)'

એ વખતે એમનું ૨૬-૨૭ જોઈ વિદ્યાર્થીઓ ડહાઈ ગયા. તમાચાનો પ્રેમામ આગળ ન ચાલ્યો, પણ પાંચપાંચ સાલથી મેટ્રિકમાં અટકેલા પાછળના વગદાર મૂંઝેલાના પ્રશસિયા ઉરોગાઈ ગયા દવ્ય કે અમારા પર હાથ પડે તો જોવા જેવી કરી નાખીશું. સુભાગ્યે રીમેસનો ઘંટ વાગ્યો અને તેઓ તેમના પુત્રને સર્વ વિદાય થયા.

વિદ્યાર્થીઓમાં શુસપુસ ચાલી કે હવે આ મુલાકાત રોજ થવાની. શું કરવું? મૅટ્રિકના વિદ્યાર્થીને મારે પડે તે ભારે અપમાન છે. આજે જ્યોરે ફલાસમાં કોઈ ન આવીએ ને આપણી ફરિયાદ પદ્મણી સાહેબને લેખિત મોકલીએ. મારે તો મંગળ-મહેલમાં જવું હતું. મહાભાગીના નામ સામે પણ કટાક્ષ થયો હતો તેનું મનમાં દુઃખ તો હતું જ.

પાછો આવ્યો ત્યારે હાઈસ્કૂલના દરવાજા પાસે વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ ભેગા થયા હતા. ઘંટ વાગ્યો પણ કોઈ વર્ગમાં જવા ખસ્યું નહિ. જ્યોરનો ફલાસ મુખ્ય શિક્ષક એસિં હેડમાસ્તર જૂદા નાનચંદબાઈ લેતા. એલજિયા કાં ગણિત હોય. તે ઉપર જતાં પરિચિતિ પામી ગયા અને સીધા કોમ્પાઉન્ડના દરવાજા પાસે અમારી નજીક આવીને પોતાની દાવડી નરમ ભાષામાં કહ્યું : 'ગાંડ ન થાઓ. સાહેબની તબિયત ખરાબર નથી એટલે તેમનું બોલ્યું-ચાલ્યું ન ગણવું જોઈએ. અમે આ હુકીકતના ખખર પદ્મણી સાહેબને પહોંચાડ્યા છે ને ઘણે ભાગે કાલે તેઓ આવશે જ નહિ.' જેમતેમ કરીને તેમણે વર્ગ ચાલુ કર્યો. બીજે દિવસે ટેલક ગરાસિયા અને પુખ્ત વયના વિદ્યાર્થીઓએ પદ્મણી સાહેબને લેખિત અરજ પહોંચાડી હતી. પદ્મણી સાહેબે શ્રી મણિબાઈને બગલે બોલાવી તેમને તરત રજા પર ઉતારી દીધા. પાછળથી બપોરે કે જ્યારેજ્યારે એમના ઘરમાં બાળકજન્મનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેમની મનોદશા એવી જ થઈ જાય છે. અમારો બનાવ બન્યો તેના આગલા દિવસે રાત્રે નવ વાગ્યે તેઓ સિહોર ગામે ગયેલા અને કન્યાશાળા ઉધડાવી હેડમાસ્તરને ફરમાવેલું કે 'આ ચંદ્રિકામાં કન્યાઓ પાસે મારે રાસ સાલળવા છે.' બિચારા હેડમાસ્તર એમના તાપ સામે શું કરી શકે? કન્યાઓના માતાપિતાને સમજાવી તેમને ભેગી કરી અને ગરબા લેવડાવ્યા. મણિબાઈએ પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાના ખિરસામાથી પૈસા આપી સૌને પૈડા વહેંચાવ્યા. આમા કવિ 'કાન્ત'ની રસિકતા, કામળતા અને સહૃદયતા છે, તેમ અમારા વર્ગમા પ્રકટેલો પુણ્યપ્રકાપ પણ તેમના સ્વભાવનો દ્યોતક છે.

૬૪ ધંતર અનુભવે

આ સપાસનાં તમામ આકર્ષણોમાથી મન એવી લઇને હું અજમાસ સલાળી રહ્યો હતો, પણ પ્રસંગોપાત કોઈ પણ ખૂણે ચિત્રકળા કે કારીગરીના નમૂના, અથવા થતું કામ જોવાની તક મળતી તો તે ચૂકતો નહિ આવશ્ય માસમા ઘણા મેળા ને ઉત્સવો રૂપાપરીના રસ્તા પરના કોઈ સ્થાને થતા. નવરાત્રિમા ગામની એકબે ભવાઈ મિત્રોના સઘમાં જોઈ. તે વખતે અમુક સ્થળે ભૂત કે ડાકણ થાય છે એવું બાણીએ એટલે કોઈ અનુભવ થાય છે કે નહિ તે જોવા ખાતર તે ટેકાણેથી ચઢી લઇને પણ પસાર થતા, પણ કદી કશું જોવામા આવ્યું નહિ. સ્થાન એકાંત હોઈ ત્યાની નિર્જનતા કે પુરાણપણું કંઈક તરફ કરાવે ને તેમાથી મનમા લજીકાર થાય, પણ વિચારપૂર્વક હિંમત રાખીએ તો કશું જ બને નહિ.

રૂપાપરીના દરવાજે બાર્ટન લાયબ્રેરી સામે એક સાદા મકાનમા રામજીમદિર હતું. તેના પૂજારી ગોરધનદાસ નામે બાવાજી હતા. તે ખાસ બાવાજી જેવી દાઢી-જટા રાખતા નહિ; સાદો વહેવારુ પોશાક ને ફેટા પહેરી રૂઝા પણ તેમને ચિત્રો

ને ઉત્સવ કરવાનો હારે ચસકો. અણી જેવા તહેવારે તેમના મંદિરમાં કોઈકે પુરાણકથાનાં પાત્રોનાં મોટાં પૂતળાં ગોઠવે અને રોશની કરે તે જેવા લોકોની લીડ થાય. એક વાર લીધમની બાણશયાનું દરશ કરેલું. શરશયા ઉપર સૂતેલા લીધ

લીધમની
બાણશયાનું દરશ

પિતામહને અતિમ પળે અર્જુને પૃથ્વીમા બાણ મારી ગંગાની સેગ તેમના મુખ સુધી પહોંચાડી હતી, તે દરશમાં ખરેખર પાણીની સેર પડતી હતી ને પડખે અર્જુન બાણ તાકી ઊભો હતો. બધું ગામડી બહુ કામ હતું, છતાં લોકોને તે પ્રસંગની તાદ્યતા અનુભવતા કરી શકેલા. એમના મંદિરમાં રાત્ર રવિવર્માની બાજરમાંથી મળી તેટલી છબીઓ એમણે ગખી હતી. ત્રિશુવન પટેલનું કામ જોઈ તેને મંદિરની ભીંતો ચીતરવા થોડા દિવસ રોકી લીધેલા. એ વખતે મગજ-મહેલનાં સાગનાં પ્રવચનો પછી હું ત્યાં ઘણી વાર જતો. બાવાજીને મારી કસાટિ પરની વાતો બહુ ગમતી અને પછી તો અવારનવાર અમે બહુ સદ્લાવથી મળતા.

આ ઉપરાંત બાર્ટન લાયબ્રેરીમાં આવતા અગ્રેજ 'પય' અને ગુજરાતી 'હિંદી પય' અડવાડિકો તો હું નિયમિત જોતો. બીજાં પણ અગ્રેજ સામયિકો જોતો. Century નામના એક સામયિકમાં આવેલાં બે રંગીન ચિત્રોની તો મને એટલી મોહિની લાગી હતી કે મેટ્રિકની પરીક્ષા પૂરી કર્યા પછી તેની નકલો કરવાનો નિર્ધાર કરી નાખ્યો અને એ માસિકનો નંબર લખી રાખ્યો.

૬૫ ફોર્મ મળ્યું

બીજી ત્રણ આળપંપાળ કે રોકાણો ધ્યાન પર લીધા વિના મેં મેટ્રિકની પ્રિલિમન (પ્રાથમિક) ગ્રાનિક પરીક્ષામાં બધા પાસ માર્ક મેળવી યુનિવર્સિટી પરીક્ષાનું ફોર્મ મેળવ્યું. સાથેના કેટલાયે રોજના મિત્રો રહી ગયા, તેમાં મસ્તરામ, મનુભાઈ બધેકા, બજાર પડયા વગેરે હતા. હાઈસ્કૂલના વર્ગો બંધ થયા. પરીક્ષા આપવાનું ગુજરાત આખા માટેનું એકમાત્ર કેન્દ્ર અમદાવાદ હતું. પરીક્ષા આડે હવે ફક્ત એક મહિનો હતો. તેમાં વાણેજ્ય-ચીજેલું બહુ તાત્ત્વ કરી ગળવાનું અને કાર્ય હોય તે પાકું કરી લેવાનું હતું. અગ્રેજ, સંસ્કૃત વગેરે ઘર આગળ થતાં, પણ ન નયદ માતરે શનિ-રવિ-

માં ગણિત, અંગ્રેજી પાસાફેઝ અને નિગંધ-લેખન માટે દેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સારુ વર્ગો ચાલુ રાખ્યા. આ કામ માટે તેમને વિદ્યાર્થીઓ કે ખાતા તરફથી કરો બદલો.

નાનચંદ માસ્તર: કોઈ દુકાનના વેપારી જેવી માથે ફેટાપાધડી, અંગ પર કેડિયું, ઊંચુ ખોસેલું ધોતિયું, પગમાં જડાં તળિયાંના ગામડી જોડા અને દૂકા મા પર મોટું ભારેખમ માથુ જરા બેડોળ લાગતાં; પણ કતરાવેલી ઘોળી મૂછ નીચેથી જે મોટું ફિમત તથા પ્રેમાળ વચનો તેઆપતા એ આશીર્વાદ જેવાં લાગતાં.

મળતો નહિ, પણ વિદ્યાર્થીઓ કેમે કરી મૅટ્રિક વટાવી જાય, નિરાશ ન બની કાંઈ તેની તેઓ આપમેળે કાળજી કરતા. કોઈ દુકાનના વેપારી પહેરે એવી ફેટા-પાધડી તે બાંધતા. માથે જરા જેટલી ધારી અને ફગફમતી ચોટલી, અંગ પર કેડિયું કે લાંબો કોટ, ઊંચુ ખોસેલું ધોતિયું અને પગમાં જડા તળિયાંના ગામડી જોડા. એમના દૂકા કદ ઉપર મોટું ભારેખમ માથુ જરા બેડોળ લાગતું, પણ એમની પાણી ભરાઈ આવતી આખો લૂછી, કતરાવેલી ઘોળી આછી મૂછ નીચેના મોટા હોડમાથી જે મોટું ફિમત આપી શકતા તે તથા તેમનાં મોટા પ્રેમાળ વચનો આશીર્વાદ જેવાં લાગતાં. મારા જેવા અનેક વેડિયા નિશાળિયાઓને તેમણે મૅટ્રિકનાં ભમરાળા જળમાથી પાર ઉતાર્યા હતા.

યુનિવર્સિટી-પરીક્ષાની તારીખો પાસે આવી તેમ અમદાવાદ જવાની તૈયારીઓ અને યોજનાઓ વિચારવા લાગી.

૬૬ અમદાવાદનો ઉતારો

અમદાવાદમાં ઊતરવાની સોઈ, કરવી ત્યાં એક દિવસ વહેલા જવું, પરીક્ષાનું સ્થાન ને બેઠકનો નમર જોઈ આવવાં, એકબીજાને મળવા માટે પરસ્પરના ઉતારાનાં સરનામાં લેવાં વગેરે કામ હવે ચાલ્યું.

અમદાવાદમાં ઊતરવાનું સ્થાન મારે માટે નક્કી જ હતું. લાવનગરમાં અમારા કુટુંબના નિકટના નાતીલા, મારા પિતાશ્રીના નામેરી—બીજા મા'શકર રાવળ બે પેઢીથી લાતીનો વેપાર કરતા હતા. તેમનાં પત્ની પાર્વતી ફઈયા સાણુદના સંમધે મારા પિતાશ્રીને ભાઈ ગણતા. તેમના પુત્રી મણિબહેનને અમદાવાદમા ખાડિયા ચાર રસ્તા પર રહેતા શ્રી તાપીશંકર પાડક સાથે પરણાવેલાં. મણિબહેનના ભાઈ ચૂનીભાઈ રાવળ, મારા મોટા ભાઈ રતિલાલ અને તાપીશંકર પાડક સમવયસ્કે હતા, અને એક વાર તાપીશંકર ઢણા દિવસ લાવનગર આવી રહેલા ત્યારે અમારા ઘરને તેમનો

નિશાળો છોડી આવનાં. કેટલીક પંગતો (પંક્તિઓ) ન્યાનની જગ્યાની બહાર રસ્તા ઉપર પડવા માંડી હતી અને નાકા પરથી બીજા લોકોની આવજા રોકવા માટે ત્યાં આડી પાટ નાખીને કેટલાક પટેલિયા અને મજબૂત લુવાનો બેસાડતા હતા. તેમની પાસે થઈને અમે સીધા અંદરની જગ્યામાં ગયા ત્યાં પંગતો પડી ગઈ હતી. જીવજી-ભાઈના જુથે એક ટેકાણે અમારી જગ્યા રાખી હતી ત્યાં તેઓ મને લઈ ગયા અને એક જુવાન પાસે બેસાડી તેને સૂચના કરી કે બરોબર પીરસાવજે.

મેં ચારે કોર અવલોકન કર્યું તો લુદાંલુદાં જુથોએ પોતપોતાની જગ્યાઓ રોકી હતી, ત્યાં પાછળથી આવતા મંમંધીઓને બેસાડતા હતા. ઘેરાની પંગતમાં પણ એવી જ ગોઠવણ હતી. રસોડા આગળ દરેક મૂથના લુવાનિયા કેડ પર ટુવાલો બાધી શાક દાળ કે વડીના ટોપલા હાથ કરવા ગોઠવાઈ મરા હતા. તે જ પ્રમાણે એક ટાળું લાકુના લંડાર પાસે જમા થયું હતું. થોડી વારે, વૈષ્ણવ મંદિરનાં કમાડ બિંદે ને ગોકારો થાય તેમ ધડાધડ ટોપલા બિયા પકડી જુવાનો દોડતા પંગતોમાં જોડયા અને સીધા પોતપોતાના જૂથને પીરસવા લાગ્યા; અને જે કંઈ ટોપલામાં વધ્યું તેનો, તથ્યાર પત્રાળાં બેત્રાં કરીને વચ્ચેવચ્ચ મૂકી તે પર ઢગલો કરીને, ટોપલા ખાલી કરી પાછા લઈ ગયા. દાળનાં ભરેલાં બેત્રણ કમંડળો તો રોકી જ રાખ્યાં હતાં. એટલે બ્યારે લાકુ આવ્યા ત્યારે તો પંગતો કુદાવીને પણ પોતાનાં જ માથુસોમાં તે પીરસી દીધા; તે જ પ્રમાણે પોતપોતાના જૂથના સ્ત્રીમંડળને પણ પહોંચાડ્યું અને બીજા વાર જરૂર પડે ત્યારે લેવાને વધારે લાકુ બીજા પત્રાળાઓમાં ઢગલા કરી સામે રાખ્યા; અને પછી, બાબુના ટાંગાને મળ્યું કે નહિ તે જ્ઞેયા વિના ખાવા માંડ્યું. એક જુદે શાક લઈ જતા જુવાનનો મુગટો ખેંચી ‘અહીં આપતો જા’ બોલ કહી ન કહી, ત્યાં તો લુવાને ઉશ્કેરાઈ તેના માથા પર શાકનું કમંડળ

તેના માથા પર
શાકનું કમંડળ
ઢાલવી દીડું

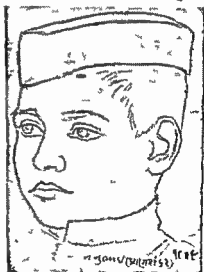
ઢાલવી દીડું! બિચારો જુદે શાકથી નાહી ગયો. કોઈ ત્યાં વારવા કે રોકવા નવરું દેખાતું ન હતું. એક ખૂણે વળી લુવાનો વચ્ચે ખેંચનાણનું જુદું મથું હતું. કોઈ

વચ્ચે ખેલવા નય તો મજબૂત પદ્ધતિ જુવાનો ખેસાડી દે એવો મામલો હતો. મારા સાથીઓએ કહ્યું કે પહેલી પંચતમાં હમેશાં આમ જ થાય છે. કોઈક જ વાર શાંતિથી જમાય. આથી ઘણા માણસો ખીજી પંચત સુધી ગઈ જોઈ ખેસી રહે છે. પણ ન્યાતનું જમણુ દોઈ જવા ન દે. ખીજી પંચતમાં એ ભય ખરો કે આગલી પંચતમાંથી ખચેલા લોકો પીરસાઈ નય!

હું તો આ ખયુ જોઈ સમસમી ગયો અને હવે પછી કદી અમદાવાદની ન્યાતનું જમણુ જમવાનો અભરખો રાખવો નહિ એમ મનમાં માંડ વાળી. વયો પછી એ જાતિએ સુધારા કરવા માંડયા અને મૃત્યુવરા બંધ કરવા માંડયા, ભણેલા અને જંગવાએવા સંસ્કારી યુવાનોને આગેવાની મળી અને પટલાઈ નો અસ્ત થયો ત્યાં સુધીનો સાચો ઇતિહાસ તે કાળનાં જાતિના પત્રોમાંથી મળે છે. મેં જોયું તે જૂના યુગનું છેવટનું દરખ હતું. આજે એ વાડીની જગ્યામાં એક હાઈરફૂલ બની છે અને તેનું લોકો જાતિના જંગવણી-ફંડમાં નય છે.

૬૯ ફરી મુંબાઈ અને નાસિક જતાં—ઘોડી ગરબડ

પરીક્ષા પૂરી થઈ હતી એટલે હું તો ન્યાત જમી તેને ખીજો દિવસે લાવનગર ભેગો થઈ ગયો. મેટ્રિકનાં થોથાને પ્રજ્ઞામ કરી અભરાર્થ પર ચડાવી દીધાં. દિવાળી પાસે આવતી હતી, નાનુભાઈનું મન બા-બાપુ પાસે જવા તલસી રહ્યું હતું અને મને પણ રજાઓમાં મુંબાઈ પૂરું જોઈ લેવાની હોંશ હતી. એટલે એક દિવસ તેને લઈ મુંબાઈની સીધી ટિકિટ કઢાવી ગાડીમાં ખેસી ગયા. પત્ર લખ્યા પ્રમાણે વીરમગ્રામના રેશને મિત્ર મગનભાઈ શુક્લ હાજર હતા. પોતાના મિત્રોને પણ ઓળખાણ કરાવવા સાથે લાવ્યા હતા. એ બધાની મદદથી મુંબાઈની મોટી ગાડી (પ્રોડ-જેઈજી)માં જોડવાઈ ગયા. નાના ભાઈને સંભાળતા તે લાતાની મોજ માણતા દિવસ વીત્યો. સાંજે ગાડી મુંબાઈના રેશનો વટાવતી જતી હતી ત્યારે અમે બંને જમરુ છોકરા માટે લોકોને કુતૂહલ થતું લાગ્યું. મુંબાઈમાં અમારા સંગથી હરિભાઈ વ્યાસને ત્યાં જિતરવાનું હતું. અમને લેવાને તે રેશને આવશે એટલે મને નિરાંત હતી.

મારો નાનો ભાઈ માણસાકર

ગાડી માંડ રોડ જઈને જિલ્લા રહી એટલે ત્યાં લગભગ બધા મુસાફરો જિતરો ગયા. અમારે ચર્ની રોડ જિતરવાનું હતું, પણ મને કોઈએ લરમાવ્યો કે ત્યાં ગાડી બે જ મિનિટ થોભશે, માટે અહીં જ જિતરો જવું ઠીક છે. મારા મનમાં ચર્ની રોડ અને માન્ટ રોડનો ભેદ વીસરાઈ ગયો અને નાનુભાઈને લઈ હું તો જિતરો પડ્યો,

સારો પરિચય થયેલો. તેમનો મધુર શાંત સ્વભાવ સૌને ગમી ગયેલો. એમ કહેવાતું કે અમદાવાદમાં આવો શાંત મિતાનસાર જમાઈ ડોઈને જ મળે. તેઓ કહી ગયેલા કે પરીક્ષા વખતે રવિને અમદાવાદમાં મારે ત્યાં જ રાખીશ. એટલે પાર્વતી કંઈનાએ ચૂનીભાઈ પાસે મણિબહેન ઉપર મારા માટે પરીક્ષાના બધા દિવસો સંભાળ રાખવાનો કામળ લખાવી દીધો હતો.

સોમવારે પરીક્ષાઓ શરૂ થવાની, હોઈ રેલવે કન્સેશનવાળા અમારી યાત્રી શનિવારે સાંજે લાવનગરથી ટ્રેઈનમાં ચડી. ધણાએ નીકળવાનાં મુહૂર્ત બોલાં હશે, પણ અમે નીકળ્યા તે સમય બરોબર. થમધંત્રનો હતો. અપશુકનિયાળ મુહૂર્તમાં સમજીને નીકળવાની અમારી સાહસવૃત્તિ માટે અમે મગર હતા. રેલવે કન્સેશનનો લાલ મળતો જોઈ કેટલાક ખાનદાનના નખીરાઓએ સેકંડ ક્લાસમાં ખુસાફરી કરી. થઈ ક્લાસમાં પણ આવી લાંબી ખુસાફરી રેલવેમાં કરનારા ધણા હતા. વીરમગામના ગ્રેશને મને બહેનનાં સાસરિયાંમાંથી એકબે જણ અને મગનભાઈ શુક્લ મળવા આવ્યા હતા, તેમણે અમને અમદાવાદની મોટી ગાડીમાં ફેરવવા મદદ કરી. રાત માટેના બિસ્તરાનો અને પરીક્ષાના દરેક વિષયની ચોપડીઓનો ભાર ઠીકઠીક હતો.

અમદાવાદના રેશને વિદ્યાર્થીઓને લેવા આવનારાની સંખ્યા પણ ઠીક હતી. શ્રી તાપીશંકર પાંડકના ઘેરથી તેમના પિત્રાઈ જીવણભાઈ મને તેડવા આવ્યા હતા. બહાર નીકળ્યા ત્યાં ઘોડાગાડીઓનો પાર નહોતો. પણ અમે તો મગૂર પાસે સામાન ઉપડાવી ખાડિયા ચાર રસ્તાને નાકે ચાલતા જ પહોંચી ગયા. રસ્તા પરના એક બારણામાંથી પ્રવેશવાના સાંકડા પણ ઊંડા ઘરમાં નાનકડા ચોકની પરસાળમાં મણિબહેન પૂજ કરતાં હતાં, તેમણે ધણા હેતથી મને આવકાર્યો તે જીવણભાઈને સૂચના આપી કે પાછા ખબર કાઢી જજો. આ વખતે તાપીશંકર ભાઈ બહારગામની નોકરીમાં હતા.

૩૭ ઈ. સ. ૧૯૦૬નું અમદાવાદ

એ સમયે (અમદાવાદનો આજનો એક મુખ્ય અને ગીચ રાજમાર્ગ) રીચી રોડ (હાલમાં ગાંધી રોડ) નવાં કપાણે કરીને તાજે જ પાડેલો હતો. ધણાં કપાણેલાં ઘરો તેનાં સાફી તરીકે જિલાં હતાં. અસહન કાળુપુર રોડની દુકાનો હલુ રોતકવાળી ગણાતી, પણ આ નવો રસ્તો મોટો ગણાતો. એના ઉપર ઘોડાગાડીઓની ઘોડાઘોડ જોઈને હું તો હચ્ચ થઈ ગયો. મોટરનું તો એ સમયે સ્વપ્ન જ નહોતું. મિલના મોટા રોકિયાઓની જગીઆ અને તેના કૂમતાંવાળા ઘોડા સોમાં ભાત પાડતા. રસ્તા માત્ર મેટલના જ, ધૂળથી દબાવેલા, એટલે ધૂળ ખૂબ જિડતી. રીચી રોડના કુવાગ (જે ત્યાર બાદ ખસેડીને માણેકચોકમાં મુકાયા છે)ની આગળ ચાંદલા ઝોળમાંથી ચાલ્યું આવતું કાળુપુરનું નાળું એક મોટા સાપની જેમ પડતું હતું અને પાનકાર નાકેથી વળાંક લઈ છેક આસ્તોડિયા રોડ પર નીકળતું હતું, એટલે તેના કાંડાની દુકાનો આગળ તો જિભા રહેવાની જે માંડ જગ્યા રહેતી.

મણિબહેને મારા માટે જ રમોઈ કરેલી. અમદાવાદી સાંકડા ઘરમાં પણ રાય-રચોઈ લેરેલા અધારા ચોરડાની પાછળ બીજો નાનો ચોક ને રસોઈ હતાં. ઘરમાં

શાતિનું દર્શન

નળ હતો. ગટર ખુલ્લી, બહાર રસ્તા પરની ખુલ્લી ગટરમાં જતી. મંડાસના કબા રોજ સફાઈવાળા લઈ જતા. એમ એ નાનકડું ભૂંચું ધર સરિયામ રસ્તા પરની એક મોંઘી મિલકત હતું.

જમીને તેમના એક સંમંધી યુવાન સાથે, સરનામાં પ્રમાણે ખીજ મિત્રોને પત્તો મેળવવા નીકળી પડ્યો. ત્રણ વર્ષ પાસ થયેલા મિત્રોમાંના એકએ મેડિકલ કોલેજમાં દાખલ થયા હતા તે મળ્યા, એટલે મારા ભોમિયાને મેં છૂટા કરી અમદાવાદમાં બૂના થયેલા એ મિત્રો સાથે ફરવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં શહેર જતા જતા લાલ દરવાજે બાંધેલા મંડપોમાં જઈને નંખરો પ્રમાણે જગ્યાએ ભેઠ લીધી અને દીવાબત્તી પહેલાં મુકામ પર હાજર થઈ ગયો. રાત્રે સૌએ પહેલી પરીક્ષાની ચોપડીઓ પર છેવટની નજર નાખી લીધી. ખીજે દિવસે મણિબહેને વહેલી રસોઈ કરી નાખી હતી. શુકનનો લાપશી પથુ ખવડાવી અને હું વડીલો અને ઈશ્વરનું રમરથુ કરી સીધા લાલ દરવાજાના મંડપે પહોંચ્યો. રોજના બે પરીક્ષાપત્રો થતા. સાંજે છૂટતાં સૌ મિત્રો ભેગા થઈ જતા અને સાંજે પાછા ફરતાં જેમજેમ પોતાનો મુકામ આવતો જાય તેમ છૂટા પડતા. આમ પરીક્ષાના ચારે દિવસ દુનિયા કયાં ચાલે છે તેનો વિચાર જ આવતો નહિ. છેલ્લે દિવસે તો બાકી રહેલો એક જ વિષય હતો એટલે ત્રણ વાગ્યે ઘેર પહોંચી ગયો. ત્યાં મણિબહેને કહ્યું : ‘ભાઈ, આજ આપણી ન્યાતનું જન્મથુ છે. ન્યાતનાં દર્શન કરવાની સારી તક છે. સાંજે ચાર વાગ્યે જવથુભાઈ તને તેડવા આવે ત્યારે મુગટા પહેરી સાથે જવાનું છે.’

૬૮ શાતિનું દર્શન

ચાર વાગ્યે જવથુભાઈ મુગટાનો કછોટો મારી અને ખભે રમાલ નાખી મને લેવા આવી ઊભા : ‘ચાલો રવિશંકરભાઈ, છોકરાને મેં ન્યાતની વાડીએ રવાના કરી દીધાં છે તે આપણા માટે જગ્યા રાખશે. ફક્ત પાણીનો સોટો અહીંથી ભરી લો.’

અમદાવાદની લઢાણા-વહેવારની ન્યાત ચોરાશી ન્યાતમાં મુખ્ય. તેમાં ફક્ત ન્યાતમાં ચોપડે મોંઘાયેલા, બાપદાદાથી વ્યવહાર કરતાં આવેલા ધરોનો જ જન્મવાનો અધિકાર. બહારગામથી આવેલાં મહેમાન સમાં જે ધરો સંમંધ હોય તેની સાથે જ ત્યાં દાખલ થઈ શકે. ૨૨૦૦ ધરની અને તેના ફૂડીમંધ વ્યવહારો તથા જન્મણના લાગા સાચવનારી તેમજ બહારના અન્ય શાતિમંધુઓને ‘બારખલા’ કે ‘ધોવાએલા’ ગણનારી અમદાવાદની ઔદીગ્ય ન્યાતની ધાક આસપાસની ફરતી દશકોઈમાં ભારે હતી. ત્યાંની કન્યાઓ અમદાવાદની શાતિ સ્વીકારે, પણ અમદાવાદની શાતિની કન્યા બહાર જઈ શકે નહિ ! બહારના કોઈ અમદાવાદની શાતિમાં ભળવા માત્રે તો નિયમ પ્રમાણે એક ન્યાત જમાડે ત્યારે જ તેનું નોતરું-લઢાણું ચાલુ થાય; છતાં તેની ગણતરી તો ‘ધોવાએલા’માં જ થાય !

જવથુભાઈ સાથે દોલતખાનામાં આવેલી ન્યાતની વાડીમાં જન્મવા ગયો. ત્યાં દરેક નાનુમોરું ઓ-બાળક રેશમી વસ્ત્રો અને મુગટા પહેરેલું પ્રવાહની પેટે દાખલ થતું હતું. દૂર રહેતાં ઘટલાં ય કુરુબો તો બે વાગ્યાથી ઘેરથી નીકળતાં. છોકરાંઓ

પણ ક્યાંય માગ ચળમાન હરિભાઈ દેખાયા નહિ એક પછી એક મુમાઈરો બહાર નીકળી ગયા છેવટે ચાકીને એક મજૂર પામે સામાન જીંચકાની ભાઈને આંગળીએ રાખી દુ બહાર નીકળ્યો, ત્યાં વિદ્યોગિયાવાળાએ ઘેરો 'ગોકળ ગલી બૂલે શ્વરમા જતુ છે' એમ કહ્યું ત્યારે કામચે બૂલ ભાગી કે 'અહીંથી તે બહુ દૂર છે, તમારે ચર્ની રોડ જિનરતુ બોઈતુ હતું' પણ હવે ગમે તેમ કરી મુકામ પર પહોંચુ તો જ બૂલ નુધરે વિ-ટારિવાના ભાડા સામગ્રી દુ હેનમાઈ ગયો અને એક બળદના

અને એ બળદના
એકાવાળાને
કર્યાયો

એકાવાળા મળ્યો તેણે ઠેકેણે પહોંચાડવા આદ આના માગ્યા, તે કબૂલ કરી બિસ્મરો-પેટી ચકાવી નાના ભાઈને મઆગી અમારો મુમાઈના રત્ના પરતો પ્રવાસ શરૂ કર્યો કેટલાક વાટે બૂલેશ્વરમા પહોંચ્યા ત્યાં ગોકળ ગલી મોઢી, પણ અહીં અધારી માડી-વાળાને ભગેસે ભાઈને રાખીને દુ અહીં દુર નુધી પૂછતો આવ્યો: 'અહીં હરિભાઈ વ્યાસ ગદે છે?' પણ મુમાઈમા પડોશી પણ કઈ ન જાણે નિરાશ થઈ દુ આવ્યો ત્યારે એકાવાળા અરધી મસાકી અગ્ધી યુગતીમા કક્કાદ કરતો હતો પણ હવે દુ તેને ઊડી શકુ નહિ ક્યાંક પણ પાકો મુકામ તો ગમે કર્યો પડતો તેનો વિચાર કરી વાદ કર્યું કે કાલમાદેવી પર હાથી બિલ્ડિમા એક લક્ષ્મી લોગ છે ત્યાં માગ મોટા ભાઈના એક મિત્ર છેટાલાલ શાહ રહે છે, એણે એકાવાળાને વીનવીને ત્યાં લઈ જવા કહ્યું. 'અરે સેક, તુમ હા કાઈ શત્રુક નાહો આપાં જમન પેસ દીસા પાડીને' એમ કહી તેણે એકો આગળ હાક્યો.

કાલમાદેવી ભાગવાડી સામે લઈ જઈ એકો જિનો રાખી ગાડીવાળાએ કહ્યું: 'સામે હાથી બિલ્ડિ' તેના પરેલા મળની અટલીમાં મોટો હાથી કેતરેસો હતો અને લક્ષ્મી લોગનુ પાટિયું હતું એટલે મેં તે મજૂર રાખ્યું કિપ જઈને તપાસ કર્યા તેને જિનો રાખી દુ દ.દસા ચડી ઝનેજનો રૂમમાં ગયો: 'હોટમાઈ શાહ મામોદાન કપનોવ જા અહીં છે?' જવાબ મળ્યો: 'હા, પણ નાટક જોવા ગયા છે:

બાર વાગ્યે આવશે ' એટલે મેં હિંમત કરી કહ્યું : 'હું તેમને જ મળવા આવ્યો છું અને એક રાત મારે જમવા તથા રહેવાની સગવડ જોઈએ છે નીચે મારો ભાઈ સામાન સાથે એકામા છે, તેને લઈ આવું? સામાન લેના માણસ આવે તો સારું ' તેણે ધાટીને મારી સાથે મોકલ્યો એકાવાગાએ બહુ ભાગ્યક પછી એક રૂપિયો લીધો મારે માટે બીજો કોઈ માર્ગ નહોતો. વિકટોરિયા કરી હોત તો શું મેં ભાગ્ય ત્યાં ઉપર પહોંચતા જ મેનેજરે ધાટીને એક ચોરડાનો નમર આવ્યો ત્યાં સામાન મૂકી અમે જમવાના ખંડમાં ગયા લગભગ બધા જ લોન્ડરો જમી ગયા હતા, છતાં ગરમ કંઠી ભાત ને શેટલી અમને મળ્યા

૭૦ છોટાભાઈ

રૂમમાં જઈ નાના ભાઈને તો સુવાડી દીધી, પણ મને લોધ આવી નહિ એક તો પ્રવાસ પૂરતી જ ખર્ચો પાસે રાખી હતી અને લોન્ડરું બિલ શું મેં આવશે તેને ખટકે હતો આવી રીતે સ્વતંત્રપણે મેં કંઈ ખર્ચ કર્યો જ નહોતો હવે તો કોઈ રીતે છોટાભાઈને મળાય તો હું નિર્ભય બની જઈ અને મારી ચિંતા તેને જણાવી દઉં બધે જ શાંત થઈ ગયું હતું માત્ર દાદરા આગળ દીવો બળતો હતો બાર વાગ્યા પછી નીચેના દાદરેથી નજીયાર જણ વાત કરતા ચડતા સમજાયા હું દાદરા પાસે ગયો, તેમણી છોટાભાઈનો અવાજ ઓળખી કાઢ્યો અને જેવા તે ઉપર આવ્યા કે મેં તેમને બોલાવ્યા : 'છોટાભાઈ !'

‘અરે, રવિભાઈ ! તમને લેવાને તો હરિભાઈ રોજને ગયા હતા, તેથી તો અમારી સાથે તે નાટકમાં ન આવ્યા કેમ, તમને ન મળ્યા ? તેણે તો તમને દિવાળી માં અહીં રોકવાનું ઠરાવી નાસિક કાગળ લખી નાખ્યો છે કે રાહ ન જોવી ’

મેં મારી ગેરસમજની વાત કરી ‘ગ્રાન્ડ રોડ કિતરી ભટકતો અહીં પહોંચ્યો છું નાનો ભાઈ ન મળાય તેટલી હિંમત મેં બતાવી છે, પણ હવે હું એક દિવસ પણ વધારે અહીં રોકાઈશ નહિ કાલ સવારે તમે મને તેમ મને નાસિકની ગાડીમાં બેસાડી દો અને બીજી એ કે મારી પાસે પૂરા પૈસા નથી આ લોન્ડરવાળાનું બિલ હાલ તમે ચૂકવજો, પૈસા હું મોકલી દઈશ ’ તે હસ્યા ‘ગાડા ભાઈ, હું મળ્યો છું પછી તારે કોઈ ફિકર ન રાખવી જ સુઈ જ ’

સવારે હું બહુ જ વહેલો ઊઠ્યો પણ છોટાભાઈને રાતનો ઉગમરો અને લહેરી સ્વભાવ, એટલે નિરાતે સૂતો ના ન રહેવાયુ એટલે સાત વાગ્યે તેમના રૂમમાં જઈ બેઠો અને કંઈક નિમિત્ત કરી જગાડ્યા તેમણે આ નાસ્તો મંગાવ્યો હું અને નાનુભાઈ સામાન બાધી તૈયાર હતા તેમણે સૂ પડેરી લીધો મેનેજર પાસે જઈ આવ્યા અને ધાટી પાસે સામાન નીચે લાવી વિકટોરિયામાં મુકાવ્યો અમારી સાથે બેરીબદર રોજને આવી અમારી ટિકિટ લઈ આવ્યા અને મનુર પામે ઉપડાવી નાસિક એક્સપ્રેસમાં અમને બેસાડી દીધા મેં તેમને નાસિક તાર કગી દેવા કહ્યું તે પણ તેમણે સ્વીકાર્યું અને વિશેષમાં કહ્યું ‘હરિભાઈ બધુરો ત્યારે નિગરા થશે, હો ! લોન્ડરો મેનેજર તો તમને અબણ્યા નાસી આવેલા છોકરાઓ માની

આજે જવા ન દેત, પણ તમે મારું નામ દીધું એટલે સવારમાં તેણે ખાતરી કરી લીધી હવે પહોંચીને મને અને હરિભાઈને પત્ર લખી નાખજો.

એ વખતે હોટલમાં મને દેવદૂત જેવા સહાય કરનારા લાગ્યા એમનામાં ડોઈ પણ સંનેજોને પહેલો વગવાની શક્તિ હતી. પાતળો સેડી જેવો તેનો ઢાળ ટાપાટલૂનમાં હોય ત્યારે મને રોરદોંક હોમ્સની આકૃતિ યાદ આવતી. એવું જ પાતળું અને ધારદાર નાક, સિંગાર અને ચાના શોખીન, ખાંચ ઘોડું, પણ જીવનનો ભારે તગવરાટ એ વ્યક્તિ બહુ જ અકાળે હુમલો થઈ

૭૧ ફરી નાસિક

લગભગ ૭ મહિને નાસિકનો ફરી પ્રવાસ થયો. આ વખતે ગિરિકદરાઓ ને ઘાટો ચોમાસા પછીની લીસોતરીથી અતિ રમણીય બન્યા હતા. ગાડીમાં ડોઈ શુઝ રાત્રી મને નહિ ઘાટના લોકોની મરાણી લાખા ડોઈ મડબડાટ જેવી લાગતી, પણ તેઓ મહારાષ્ટ્રની ખરી જનતાના પાત્રો હતા. અગિયાર વાગ્યે નાસિક પહોંચ્યો કે દુરત મેઈલ લેવા આવેલા માથુસને પત્ર પોશાક ઉપરથી પકડ્યો અને ગમે તેવી ભાષા બતાવી તેને સમજાવ્યું કે અમે પોસ્ટ માર્સનરના યુગો છીએ. તેને પણ સૂચના હતી જ, એટલે 'હોઈ' 'હોઈ' કરતા અમારો સામાન ટપાલના ટાગા સુધી લઈ આવ્યો અને અમે પાછળ ચડી બેઠા.

પોસ્ટ ઓફિસના ડેમ્પાઉન્ડમાં ટાંગે પહોંચ્યો ત્યાં બા અને બહેન રાહ જોતા બહાર બેઠા હતા. 'તમને દિવાળીમાં રોકવાનો હરિભાઈનો પત્ર હતો, પણ આજે આવો છો એવો તાર મળ્યો તે શુ થયું?' મારે મારી બુલયી વહોરેલી આપત્તિની વાત કરવી પડી પણ ઉઘટે બહુ સીધું થઈ ગયું તેની સોએ નિરાત માની.

નાસિકમાં ચે દિવાળી ઉજવાતી જ હશે, પણ દૂર એકાતમાં આવેની પોસ્ટ ઓફિસના ડેમ્પાઉન્ડમાં તેનો જરાયે ઈશારો નહોતો. માન ધરમ દિવાળીની વાની એ માણી નાનુભાઈ જે આજ સુધી સોશતો હતો તેને આનંદ થયો. પોસ્ટ ઓફિસ માં પિતાશ્રીએ સારું વર્ચસ જમા યુ હતું ડેપુટી પોસ્ટમાસ્ટર ગૌરીશંકર વ ભટ્ટ પિતાશ્રીના જૂના મિત્ર અને આપજન હતા. પહેલા આ હેડ પોસ્ટ ઓફિસ ટપાલ ખાતામાં જે વગેવાઈ હતી તે હવે પ્રિનિંગ પામી હતી. સુયોગ્ય સ્ટાફ ગોડવાઈ ગયો હતો. જીયાનીયા થતા મજૂવાદોઓ પણ પિતાશ્રીની સીધી અને ચીવજરી નીતિને આધીન થતા હતા.

૭૨ રાજકીય કાવતરું

હું નાસિક ગયો તે પહેલા રાજકીય કાવતરાનો એક મોટો બનાવ નાસિકમાં બન્યો હતો. તે વખતે પિતાશ્રીએ મક્કમપણે સ્ટાફ અને ઓફિસને તેના રજોથી અલિપ્ત રાખ્યા હતા, તેથી સરકારે તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્ટાફ રહેવા દીધો હતો અને એકબે જુવાન મહારાષ્ટ્રી તારમસતરે તો પિતાશ્રીની સ્તુતિ લક્તની જેમ કરતા હતા કે 'આપ ન હોત તો અમારું આવી બન્યું હતું' તેની હાકલ આમ બની હતી.

તિલક મહારાજને જર્વ દેશનિકાલની સમયથી પછી મહારાષ્ટ્ર આખું ઊકળી રહ્યું હતું. એ સમયના મહાન ક્રાંતિવીર વિનાયક સાવરકરના મોટા ભાઈ દામોદર સાવરકરને દેશનિકાલની જે સમય થયેલી તેનું વેર લેવાને કાન્હરે નામના જુવાને નાસિકની નાટકશાળાના એક મેળાવડામાં ધૂસી જઈ અંગ્રેજ કલેક્ટરનું ખૂન કર્યું. તે પરથી નાના નારાયણ સાવરકર તેમજ તેના બીજા મિત્રોને પકડવામાં આવ્યા. નારાયણ સાવરકરને દિલ્હીમાં વાઈસરૉય પર બૉમ્બ ફેંકવાના શક ઉપરથી અગાઉ પકડવામાં આવ્યા હતા તે આ વેળા ફરી પકડાયા.

જે રાત્રે આ બનાવ બન્યો તે રાત્રે નાસિકમાં સનાટો છાઈ ગયો હતો. રાતોરાત રસ્તાઓ પર અને નાકે નાકે પોલીસ પહેરે બેસી ગયો હતો અને રાતમાં જ ફેટલી ય ધરપકડો થઈ ગઈ હતી. પ્રજા ઉચ્ચેરાઈ ગઈ હતી. પોસ્ટ ઑફિસની પણ ચારે બાજુ પોલીસ આવી ગઈ હતી, અને રોડનેથી જેવી ટપાલ આવી કે તરત પોલીસ ઑફિસર થેલા તોડાવવા ધસી આવ્યા. પણ પિતાશ્રીએ મક્કમપણે દૂર રાખ્યા અને કહ્યું કે પોસ્ટને હાથ લગાડવાનો તમને અધિકાર નથી. મુંબાઈથી પોસ્ટ માસ્તર જનરલનો હુકમ મેળવીને જ તેમ કરી શકો. તેઓ ફેટલાક માથુસોને શક ઉપર પકડવા માગતા હતા તેમાં પણ તેમને શકયા. આથી તે બહુ ખફા થયા, અને પોસ્ટ માસ્તર જનરલની પરવાનગી મેળવવા મુંબાઈ તાર કર્યો. પણ તેમાં તો 'પોસ્ટ માસ્તરનો સહકાર મેળવી કામ કરો' એવું ફરમાન આવ્યું, એટલે કંડા પડી પિતાશ્રીની બાજુમાં બેસી શાંતિથી ટપાલ તપાસી. એ વખતે પાર્સલોમાં પિસ્તોલો પકડાવાનો સંભવ હતો તેમજ કાવતરાના પત્રો પણ પકડાય તેમ હતું. ફેટલાક પત્રો પકડાયા પણ ખરા. ગુનેગારના ધરની જડની લેતાં તેના કૉલેજ સમયનો એક શૂપ-ફેટિઆફ મળ્યો, જેમનો એક વિદ્યાર્થી નાસિકની તાર ઑફિસમાં જ કામ કરતો નીકળ્યો. પોલીસે તેને પકડવા માગણી કરી, પણ રીતસરના આરોપ વિના પોસ્ટના નોકરને હવાલે કરવા પિતાશ્રીએ ના પાડી, એથી એ કારકુન તો સદાનો ભક્ત બની ગયો.

આ વાતાવરણમાં રાજરોજ સરકારી પક્ષના માથુસોને ધાકધમકીઓ અપાતી હતી. તેથી પોસ્ટ માસ્તરના જીવનુ પણ જોખમ હતું. એટલે પિતાશ્રી બન્યારે ક્યાંક ધર બહાર જતા ત્યારે ધરનાને ફફડાટ રહેતો. ઉપરબુક્ત પ્રસંગથી ઊકળેલાં અંગ્રેજ-હિંદી છાપાં ધમધમી ઊડ્યાં હતા અને કાવતરાના મૂળમાં જે માથુસ હોય તેને આ બધાં કમોનો જવાબદાર ગણી પકડવો જોઈએ એમ મત થયો હતો. એ વખતે વિનાયકરાવ સાવરકર ઍરિસ્ટર થવા ઇંગ્લંડ ગયેલા હતા. ત્યાં તેમણે અનેક જુવાનોમાં દેશભક્તિ પ્રેરી ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સમાં સમિતિઓ સ્થાપી હતી. સ્વામજી કૃષ્ણ વર્મા તથા મેંડમ કામા વગેરેએ તેમને આશ્રય આપ્યો હતો. અતે સાવરકરને ઇંગ્લંડમાંથી પકડવામાં આવ્યા અને તેમના સામે કામ ચલાવવા હિંદુસ્તાન લાવવાનું નક્કી થયું. એમની સ્ટીમર માસેલ્સ પાસેથી પસાર થતી હતી તે વખતે એમણે જાગરૂ જવાના બહાને કંડાસની અંદરની બારીએથી દરિયામાં જુરકો માર્યો અને ફૂંકી મારી તરીને કિનારે નીકળી ગયા. પણ બ્રિટિશ પોલીસે પાછળ પડી ફ્રાન્સની ભૂમિ પરથી તેમને પકડી લીધા અને છેવટે હિંદુસ્તાન આણી, કેસ ચલાવી, સરકારે તેમને આંદામાન

ટાપુમાં આજીવન જોડાની સમ કરી. તેની સવિસ્તર કડાણી 'મારી જન્મટીપ' નામની રોમાંચક આત્મકથામાં તેમણે લખી છે.

૭૭ સાધકશ શીખ્યો, દક્ષિણી નાટકો જોયાં

મારે હમણાં વાંચવા-લખવાની ચિંતા નહોતી. એ વખતમાં તારવાળાઓને ફીલ્મ વિનાની સરકારી સાધકલો મળેલી. તે લાલ રંગની હતી. ઓફિસ બંધ થાય ત્યારે તે પડી જ રહેતી, એટલે પટ્ટાવાળાને સમજતી એ તેના પર પેકલિંગ કરવા માંડ્યું, અને સમતોલ રહેવા લાગ્યો એટલે બેસવા માંડ્યું. સાધકલ ફીલ્મ નહોતી, એટલે પત્ર અટકાવતાં અટકી જતી તેથી હું ફેકાર્થ જતો નહોતો. ધીમેધીમે અવર-જવર વચ્ચેના રસ્તે લાંબી રપેટીઓ મારતો થઈ ગયો અને છેવટે નાસિક શહેરમાં અને નદી પરની પચવટી સુધી પણ રજના દિવસમાં લહેર કરી આવતો. એ વખતે મોટરોનો ભય ક્યાંયે નહોતો, ખટારા કે ગાડીઓની ભીડ હોય ત્યાં જીનરી જતો.

આ રીતે મેં આસપાસનો પ્રદેશ જોઈ નાખ્યો. મેટ્રિકનું પરિણામ આવવાને લગભગ એક માસની વાર હતી, પણ મને ખાતરી હતી કે આ વખતે આપણા પોખાર છે, એટલે મન હળવું રહેતું હતું.

શહેરમાં સાદા પ્રકારની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ ચાલ્યા કરતી. ક્યાંય પણ એવું પાટિયું વાંચું કે અંદર જોવા પેસું. ત્યાં ભીડ જરાયે હોય નહિ. પણ ત્યાંનું નાનું ચિત્રપ્રદર્શન કે કળા-હુલર પ્રદર્શન યાદ કરું તો તે બાળરમતો જેવાં જ હતાં.

ઓફિસના ઠારકુનો અને નોકરોના રોક્ય હું કરતો એટલે તેમના વચ્ચે ઠીક-ઠીક હળતો-મળતો થઈ ગયો હતો. એક ડિલીવરી ક્લાર્ક સુસ્તિમ બુવાન બહુ જ આનંદી હતો. તેને નાટકો જોવાના પાસ મળતા. રવિવારે દિવસોનાં નાટકો જોવાની મેં પિતાજી પાસેથી રજા મેળવી, ને તેની સાથે કિલોરકર નાટકમંડળીનાં 'મંત્ર તુકારામ', 'નાટિકા' અને બીજાં એકબે નાટકો જોયાં. મહારાષ્ટ્રી નાટકમંડળીઓ ગુજરાતી મંડળીઓ જેવી સધ્ધર કે શ્રીમંત લાગી નહિ, પણ તેનાં નાટકોનાં લેખન, લાવનાઓ અને અભિનયકારોએ મારા પર સરસ છાપ પાડી. લાખાનું જાન જરાય ન હોવા છતાં એ નાટકોએ મરાઠી લાખાની છટા અને પ્રભાવનો મને ખયાલ આપ્યો. એ નાટકોની લાવનાઓ સમાજના યોગક્ષેમ ને સંસારની સમસ્યા પર લક્ષિત રહેતી.

૭૮ નગરનું કલંક

નાસિકના નગરજીવનમાં મેં એક એવું અનિષ્ટ જોયું કે જેની બરોબર ગુજરાતમાં નામ સરખું થે નહિ હોય. નાસિક સ્ટેશન રોડથી પ્રવેશતાં બે બાલુ ભત-ભતના વેચાણની દુકાનો હતી, તેની સાથે એ દરેક દુકાન ઉપરના મેણાઓ ઉપર વેશ્યાઓના વાસ હતા. તેઓ જાહેર રીતે ફરતી, લોહોમાં લળતી અને સારા દેખાતા માથુસો સાથે હસી વાતો કરતી. એ જીવનની ભીતરની બાલુ તો લગવાન જાણે, પણ નાસિકના નાગરિકોમાં 'ઉપવસ્ત્ર' શબ્દ બહુ પ્રચલિત હતો અને તેનો અર્થ તો 'રખાત' અથવા અન્ય કે જાહેર સ્ત્રી. પણ ત્યાં એ શબ્દ મોટા ગૃહસ્થોની ખાનદાની બતાવતો શબ્દ બન્યો હતો.

ધર્મ અને તીર્થના ધામમાં આ સ્થિતિ યાત્રાળુઓનો લાભ મેળવવા થતો હોય તો મહારાષ્ટ્રના લોકજીવનનું એ કલંક સમજવું રહ્યું. નાસિકમાં અખાડા હતા, પહેલવાનો હતા, રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિકારો હતા, સંતો હતા, વ્યાખ્યાતાઓ હતા; એ સૌના આ તરફ આંખ આડા કાન હોય તો તે પેષાઈ યુગનો વિલાસી વારસો જ મથુવો રહ્યો.

૭૫ સિંહરથ વર્ષ; ચિત્રચુરુ લગવાનજીઆઈની યાત્રા

અ. નાસિકમાં બાર વરસે સિંહરથ વર્ષ આવ્યું હતું એટલે બજારો, ધર્મશાળાઓ ને ગોરાનાં ઘરોમાં યાત્રિકોની ખૂબ ભીડ હતી. મારાં માતૃશ્રી અને બહેન રોજ વહેલાં જીડી લાંબું ચાલી ગોદાવરી-સ્નાન કરી આવતાં. તેમને સિંહરથની જત્રા સહજ મળી હતી. દેશમાંથી અનેક સત્રાંવહાલાં પણ આ જત્રાએ આવતાં, તેમાંનાં કોઈકોઈ અમારે ત્યાં ઊતારો નાખતાં. એક દિવસે લાવનગરના મારા ચિત્રચુરુ લગવાનજીઆઈનો પત્ર પ્રવાસમાંથી આવ્યો કે તેઓ અમુક તારીખે પંડરપુરની જત્રા કરી નાસિક આવવાના છે. પત્રમાં પંચવટીની શુજરાતી ધર્મશાળાનું સરનામું આપ્યું હતું. તે પ્રમાણે હું સાઈકલ પર બપોરના ગયો ત્યારે બીજાં ચારપાંચ સ્ત્રીપુરુષો રસોઈ કરી જમી જીડયાં હતાં. મને જોઈને તે બહુ હરખાયાં અને વાતસલ્યપૂર્વક મને જમવા બેસાડ્યો. પછી તે બધાં પાંચ માઈલ પરની પાંડવ-ગુફા જોવા તૈયાર થયાં અને ઘોડાગાડીઓ બાંધી. મેં પણ મારી સાઈકલ પર તેમની સાથે જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એમનો રસ્તો પોસ્ટ ઓફિસ આગળથી જ પસાર થતો હતો એટલે હું વહેલો વહેલો પૂરપાટ પેડલ મારી પોસ્ટ ઓફિસથી બાની રમ લઈ તેમની ગાડીની પાછળ સાઈકલ પર લાગુ થઈ ગયો. ગાડી પકડી રાખી એટલે મારા પગને બહુ થાક ન લાગ્યો; પણ માત્ર પેડલના આધારે સાઈકલ પર પાંચ માઈલ કાપવા અને ગુફાઓવાળો ડુંગર ચડવો-ઊતરવો એ એક સાહસ જ હતું. પાછા વળતાં એકાદ વાર નીચે ઝિકાચો પણ ખરો; પરંતુ ખડો થઈને સાઈકલ સલામત રાખી ઘેર પહોંચી ગયો. શરીરની આવી સહિષ્ણુતા મને એ વખતે સહજ લાગતી. નાસિકની એ 'પાંડવ-ગુફાઓ'નું નામ ધાર્મિકોને બૂલ ખવડાવનારું છે. અભ્યાસીઓ તો તેને બૌદ્ધ ગુફા તરીકે જોતાવેંત ઓળખી શકે છે. સૂક્ષ્મ-મંડપો પાષાણ-કાતરણીનો લખ્ય પ્રકાર છે. ત્યાં સ્વદંડ હવા, ડંડક અને ઝરણાના શીતળ પાણીની કુદરતી સગવડ છે.

૭૬ મુંબાઈની આર્ટ સ્કૂલે મહત્વાકાંક્ષા જગાડી

ડિ. સેગ્મન્ટમાં પરીક્ષાનાં પરિણામો બહાર પડવાનાં હતાં અને તુરંત કોલેજો શરૂ થવાની હતી, એટલે હું જરા વહેલો નીકળી મુંબાઈ આવ્યો. આ વખતે ગ્લુભાઈ (ગળનન) પાકે મુંબાઈની સર જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટના આર્કિટેક્ચર (સ્થાપત્ય) ના અભ્યાસમાં બીજા વર્ષમાં પ્રવેશ મેળવ્યો હતો. તેમની સાથે મારો પત્રવ્યવહાર ચાલુ હતો. મુંબાઈમાં સ્કૂલ ઓફ આર્ટમાં જઈ મેં તેમનો ભેટો કર્યો. આર્કિટેક્ચરમાં વિટેટ નામના અંગ્રેજ પ્રોફેસર હતા. એ વર્ગો હજુ સ્કૂલ ઓફ આર્ટનો જ વિભાગ ગણાતા, પણ તેની સિદ્ધાંતનીતિ ઘણી ચોક્કસ, વ્યવસ્થિત ને ફળદાતા હતી. તેના વિદ્યાર્થીઓમાં કામની સિસ્ટ અને વ્યવહારુ એકદમ લાત પાડતાં. ગ્લુભાઈએ

મને ચિત્રવિભાગે બતાવ્યા, અને ત્યાં ઝીક શિલ્પોનો અસલ માપની મોટી પ્લાસ્ટર-કૃતિઓ, છેવટના વર્ગમાં થતું પ્રત્યક્ષ પાત્રનું ઑઈલ પેઇન્ટિંગ, તેમજ વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં પકડેલી રંગપાટી તથા પીછીઓ જોઈ હું દંગ થઈ ગયો; એટલું જ નહિ, કોઈક દિવસ અહીં આત્મીને ચિત્રકામ શીખવાનો પ્રયત્ન મનસૂયો મનમાં જાગ્યો. મૅટ્રિક પાસ થઈને કોઈ જ આ સ્કૂલમાં આવતું નહોતું. એમને તો ત્યારે વકાલત, દાહતરી કે ઇજનેરી લાઇનો જ ખેંચાણ કરતી. મારા માટે પણ બધાએ ઇજનેરી લાઇન જ ધારી મૂકી હતી. ત્યારે કોલેજનું પહેલું વર્ષ પસાર કરે તેને ઇજનેરી કોલેજોમાં પ્રવેશ મળતો. આથી મૅટ્રિક પાસ થઈ જાઉં તો મારે માટે એક વર્ષ કોલેજનું હતું જ હતું. છતાં ગ્રજુઆઇએ મને ચિત્રવિભાગના વર્ગો બતાવી જુદી જ મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ જગાડી.

બધું જોયા પછી ગલુભાઈની સાથે ચિત્રો સામાન વેચનાર જે. વી. નવ-લખીની દુકાને જઈ રીન્ડની એક ઑઈલ પેઇન્ટિંગ બેંકસ ખરીદી. આવી પેટી ગલુ-ભાઈએ લાવનગરમાં બતાવેલી તે દિવસથી મારા મનમાં તેનું વેન હતું. આ વખતે તે પૂરું કંઈ. દસપંદર રંગો, તેલ ટર્પની બે બાટલીઓ, બે-ચાર પીછીઓ અને કાળી પેટી બધું એ વખતે રૂ. ૮માં મળ્યું. મેં જોએલા ચિત્રકારો પાસે આવી તૈલરંગની ટચુઓ અને પીછીઓ જ હતાં. વૉટર કલર (જલરંગ)થી મોટાં ચિત્રો કે રોક ચર્ચ શેકે તેનો મને ક્યાંયથી પણ ખ્યાલ મળ્યો જ નહોતો. વર્ગ-પરીક્ષાનાં ચિત્રો અને ચિત્રકામનું ખરું કામ જુદાં જ છે એવું હું સમજેલો. આખી પેટી હોય ત્યારે જ પેઇન્ટિંગ થાય એવું માની લીધેલું.

રંગપેટી ખરીદાઈ એટલે મુંબાઈની મુલાકાત મેં સફળ માની. વાહન કે ટ્રામમાં હું ફર્યો જ નહોતો. પગ થાકી જાય ત્યાં સુધી મેં ક્રેટમાંની દુકાનો જોઈ. ગલુભાઈએ ચિત્રો વેચનાર એક કંપનીની દુકાન બતાવી. ‘બોમ્બે ફાઈન આર્ટ ગેલેરી’ નામની એ દુકાનમાં યુરોપ ઇંગ્લંડનાં અસલ પેઇન્ટિંગ, એટલે કે અસલના જેવી તાદ્દશ નકલો વેચાતી. તેનું પાછલું બારણું મેડાલ ટ્રીટમાં હતું. ત્યાંથી અમે વિનંતી કરી અંદર દાખલ થયા અને ખરાં યુરોપીઅન ચિત્રો જોયાં. તેમાં અગ્રેજ કલાકાર Millais (મિલે)નું Northward Bound (હિતરસાયરની સફર) નામનું સુંદર ચિત્ર મારા પર ખૂબ અસર કરી ગયું. એ દુકાન કેમ જીડી ગઈ અને આજે એવી કેમ થઈ ન શકે તે એક કાવડો છે.

મને તો નવી હવા અને સ્વાનો મળ્યા ગયાં. એ સમયનું મુંબાઈનું બીજું કંઈ સાંભરતું નથી. એકાદ પારસી કંપનીનું નાટક જોયું. બૂલેથર, આન્ટ રોડ, કાલબા દેવી રખડયો. પરાઓમાં જવાનું કોઈ આકર્ષણ નહોતું. લાલખલાનું મ્યુઝિયમ અને પ્રાણીમાર્ગ જોયાં. સાથ વગર શૂલા પડાય, એટલે પડોશના કોઈ વિદ્યાર્થીને સાથે લઈ જતો. ત્યારે સમાજ કે લોકજીવનનાં દરેકો જોવાની તમન્ના જાગી નહોતી. ચિત્રકામ અને ચિત્રની રીતો જ જાણવા-જોધવા મન તલસતું, તેથી તે કામ કરનારા માટે વધુ શોધ કરતો. પણ કોઈ ખરો કલાકાર કે ચિત્રકાર બેટી જાય અને અગ્રત લાગણીથી કામ બનાવે એવું ક્યાંય કોઈ મળ્યું નહોતું.

૭૭ મેટ્રિક પસાર કરી : કૌલેજના દ્વારે

મુંબાઈથી ભાવનગર આવ્યો ત્યાં ઘોડા જ દિવસમાં મેટ્રિકનું પરિણામ આવી ગયું હાઈસ્કૂલમાં તાર આ યો હતો, તેમાં બપોરે બે વાગ્યે પાસ વર્ગમાં મારો નંબર વાંચી પિતાજીને તાગ કર્યો. જાવન ટકા માર્કથી મેટ્રિક પાસ કરી એટલે કૌલેજનો અભ્યાસ અને ઇજનેરી સાઈન માગ જીવનમહોમાં ધગકવા સાચ્યા મેટ્રિક પાસ થવાની યાદગીરીમાં મેં એક કાર્ડ સાઈડનો ફોટો પડાવ્યો જીવનનું અગત્યનું સંપાદન ચડી ગયો.

મેટ્રિક પાસ થવાની
યાદગીરીમાં ફોટો
પડાવ્યો

હતો બીજા ઘણા મિત્રા પથ્ય પાસ થઈ ગયા હતા એ બધાની સાથે કૌલેજની હી ભરી અને ચોપડીઓ નોટો તૈયાર કરી

કૌલેજમાં એ વખતે કાળા આદવાકાનો કોટ અને ગંગસોરી ફેસ્ટ ટોપીની ફેશન હતી રોજ અગિયાર વાગે જવાનું નહીં વાગ્યે તો કૌલેજના વર્ગો પૂરા થઈ જાય છેર આવી, માળે હાથમાં રોકે લઈ ટેનિસ રમવા જવું અને તે વખતે પગમાં ધાળા કપડાના ટેનિસ શૂઝ પહેરવા એવો દેખાવ અને કામ કરવાની દીક્ષા પાગ્યો